

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

RİNAT MUHAMMEDİ'NİN KÉNERİ ÇİTLÉK KOŞI ROMANININ
ÇEVİRİYAZISI VE SIFAT-FİİL MERKEZLİ, TATAR
TÜRKÇESİ'NİN DİL ÖZELLİKLERİ

Ayhan KÖSE

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Ferhat KARABULUT

MANİSA
2007

**YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU**

Tez No:

Konu:

Üniv.Kodu:

Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tezin Yazarının

Soyadı: KÖSE

Adı: Ayhan

Tezin Türkçe Adı: Rinat Muhammedi'nin Kéneri Çitlék Koşı Romanının Çevriyazısı ve Sıfat-Fiil Merkezli, Tatar Türkçesi'nin Dil Özellikleri

Tezin Yabancı Adı: Transcription of The Canary Cage Bird Novel of Rinat Muhammedi and Language Properties of Tatar Turkish, Participles Run Along In This Thesis lines.

Tezin Yapıldığı

Üniversite: Celal Bayar Üniversitesi Enstitü: Sosyal Bilimler Enstitüsü Yılı:2007

Diğer Kuruluşlar:

Tezin Türü: Yüksek Lisans

Dili: Türkçe

Sayfa Sayısı: 444

Referans Sayısı: 228

Tez Danışmanlarının

Ünvanı: Yrd. Doç. Adı: Ferhat Soyadı: KARABULUT

Türkçe Anahtar Kelimeler:

İngilizce Anahtar Kelimeler:

- 1- Kéneri Çitlék Koşı
- 2- Tatar Türkleri
- 3- Kazan-Tatar Türkçesi
- 4- Fiilimsi
- 5- Sıfat-Fiil

- 1- The Canary Cage Bird
- 2- Tatar Turks
- 3- The Kazan-Tatar Turkish
- 4- Nonfinite Verbal Form
- 5- Participle

Tarih:

İmza:

ÖZET

Bu çalışma, Kazan-Tatar Türkçesi'nin ve Edebiyatı'nın önemli temsilcilerinden olan Rinat Muhammedi'nin “Kéneri Çitlék Koşı” romanı esas alınarak hazırlanmıştır.

Tez, iki bölümden oluşmaktadır.

I. Bölümde, Kazan-Tatar Türkleri'nin tarihi, dili, edebiyatı ve Kazan-Tatar Türkçesi'nin temel özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Tarih, dil ve edebiyat bölümleri, ana hatlarıyla ele alınmıştır. Gramer bölümünde ise Kazan-Tatar Türkçesi'nin genel dil bilgisi özellikleri, örneklerle açıklanmıştır. Romandaki sıfat-fiil ekleri ayrı ayrı ele alınıp işlevleri ve yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Sıfat-fiillerin geçtiği tamlamalar, listeler halinde, açıklamalarla birlikte ortaya konmuştur. Listeleme, Türkiye Türkçesi çeviri yazısındaki sıraya göre yapılmıştır.

II. Bölümde, romanın Kazan-Tatar Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne çevriyazısı bulunmaktadır.

ABSTRACT

This thesis is based on a prominent contemporary Kazan-Tatar writer Rinat Muhammedi's novel named "Kéneri Çitlék Koşı" (The Canary Cage Bird). The present study consists of two chapters.

In the 1st chapter, an information about the history, language and literature of Kazan-Tatar Turks has been given. In the subchapters, the history and language has been handled in general without going into detail. In the chapter dealing with the grammar, the characteristics of the Kazan-Tatar language has been examined, to some extent, its rules has been determined, and some crucial samples has been presented. Having given a brief information about nominals, participial structures of Kazan-Tatar, in particular, has been explored from the perspective of structures and functions. After discussing the partisiples of Tatar, the sample sentences and structures taking place in Rinat Muhammedi's novel has been listed and presented alphabetically in this chapter.

In the 2nd chapter, the transliteration into Latin-based alphabet of the novel Kéneri Çitlék Koşı has been presented.

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum ‘‘Rinat Muhammedi’nin K neri itl k Koşı Romanının evriyazısı ve Sıfat-Fiil Merkezli, Tatar T rkesi Dil  zellikleri’’ adlı alışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı d şecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada g sterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

14.08.2007

Ayhan K SE

ÖN SÖZ

Sovyetler Birliği bünyesinde, İdil-Ural Bölgesi'nde ve Orta Asya'da bulunan Türk halkları, yüzyıllar boyunca Rus hakimiyeti ve baskısı altında yaşamışlardır. Bu nedenle, bu topluluklarla ilgili yapılan ilmi çalışmalar sınırlı kalmıştır.

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte, Türk toplulukları hakkında yapılan tarih, dil ve edebiyat çalışmaları artmıştır. Yapılan bu çalışmalarda, Türk topluluklarının tarihi ve kültürel kökenleri ortaya konarak, onların asimile edilmeye çalışılan Türklükleri, kültürleri, inançları tekrar diriltmek istenmiştir. Fakat günümüzde yapılan bu çalışmalar, gerek siyasal gerek kültürel anlamda olsun, yetersiz kalmaktadır.

Bugün Türkiye'de Çağdaş Kazan-Tatar Edebiyatı'yla ilgili yapılan araştırmalar, son zamanlarda artış gösterse de istenilen seviyede değildir.

Bu çalışmamızda, Tataristan Yazarlar Birliği Başkanı ve Tataristan milletvekili olan Rinat Muhammedi'nin 1986-1988 yılları arasında Kazan'da yazdığı ‘‘Kéneri Çitlék Koşı’’ (Kanarya Kafes Kuşu) romanı esas alınmıştır.

Romandaki fiilimsiler ve sıfat-fiil ekleri, tezin ana konusunu teşkil etmektedir. Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Kazan-Tatar Türklerinin tarihi, dili, edebiyatı ve Kazan-Tatar Türkçesi hakkında bilgi verilmiş, romandaki sıfat-fiil ekleri tespit edilip, anlamsal ve yapısal yönden incelenmiş ve listelenmiştir.

İkinci bölümde ise birbiriyle bağlantılı otuz dokuz bölümden oluşan roman metninin çevriyazısı yer almaktadır.

Tez konusunun belirlenmesinde ve ‘‘Kéneri Çitlék Koşı’’ romanının temin edilmesinde yardımcı olan Doç. Dr. Mustafa Öner'e, tez yazım süresi boyunca kaynaklara ulaşmamda yardımcı olan Araş. Gör. Bülent Bayram'a ve Prof. Dr. Gürer Gülsevin'e, öğrenimim süresince maddi ve manevi desteğini esirgemeyen aileme çok teşekkür ederim.

Özellikle; öğrencisi olduğum zaman süresince beni destekleyip yönlendiren, dil çalışmaları yapmaya teşvik eden, tezin hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen değerli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Ferhat Karabulut'a içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Ayhan Köse
Ağustos, 2007

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR.....	VIII

I. BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Konu, Amaç, Kapsam.....	1
1.2. Literatür Çalışması.....	1
1.3. Metodoloji.....	5
1.4. Yazar Hakkında.....	8
1.4.1. Rinat Muhammedinin Yaşam Öyküsü.....	8
1.5. Metin Hakkında.....	9
1.5.1. Kazan-Tatar Türkçesi Metni.....	9
1.5.2. Metnin Çevriyazısı Hakkında.....	10
1.5.3. Metnin Dili Hakkında.....	10
1.6. Kazan-Tatar Türkleri.....	11
1.7. Kazan-Tatar Türkçesi.....	20
1.8. Kazan-Tatar Edebiyatı.....	26
1.9. Kazan-Tatar Türkçesinin Temel Özellikleri.....	41
1.9.1. Alfabe Sistemi	41
1.9.1.1. Ses Özellikleri.....	43
1.9.1.1.1. Ünlülerle İlgili Bazı Özellikler.....	43
1.9.1.1.2. Ünsüzlerle İlgili Bazı Özellikler.....	44
1.9.2. Şekil Bilgisi.....	45
1.9.2.1. Çekim Ekleri.....	45
1.9.2.1.1. İsim Çekim Ekleri.....	45
1.9.2.1.1.1. Çokluk Ekleri.....	45
1.9.2.1.1.2. İyelik Ekleri.....	45
1.9.2.1.1.3. Hâl Ekleri.....	47

1.9.2.1.1.3.1. Yalın Hal.....	47
1.9.2.1.1.3.2. İlgi Hali.....	47
1.9.2.1.1.3.3. Yönelme Hâli.....	47
1.9.2.1.1.3.4. Yükleme Hâli.....	48
1.9.2.1.1.3.5. Ayrılma Hâli.....	48
1.9.2.1.1.3.6. Bulunma Hâli.....	48
1.9.2.1.2. Fiil Çekim Ekleri.....	48
1.9.2.1.2.1. Şahıs Ekleri.....	48
1.9.2.1.2.2. Zamanlar ve Ekleri.....	49
1.9.2.1.2.2.1. Haber Kipleri.....	49
1.9.2.1.2.2.1.1. Kesin Geçmiş Zaman.....	49
1.9.2.1.2.2.1.2. Belirsiz Geçmiş Zaman.....	50
1.9.2.1.2.2.1.3. Tamamlanmayan Geçmiş Zaman.....	50
1.9.2.1.2.2.1.4. Çoktan Biten Geçmiş Zaman.....	50
1.9.2.1.2.2.1.5. Tekrarlanan Geçmiş Zaman.....	51
1.9.2.1.2.2.1.6. Birinci Geçmiş Gelecek Zaman.....	51
1.9.2.1.2.2.1.7. İkinci Geçmiş Gelecek Zaman.....	51
1.9.2.1.2.2.1.8. Şimdiki Zaman.....	52
1.9.2.1.2.2.1.9. Birinci Gelecek Zaman.....	52
1.9.2.1.2.2.1.10. İkinci Gelecek Zaman.....	52
1.9.2.1.2.2.2. Tasarlama kipleri.....	53
1.9.2.1.2.2.2.1. Emir Kipi.....	53
1.9.2.1.2.2.2.3. Dilek Kipi.....	53
1.9.2.1.2.2.2.4. Gereklilik Kipi.....	54
1.9.2.1.2.2.2.5. İstek Kipi.....	54
1.9.2.2. Fiillerde Olumsuzluk.....	55
1.9.2.3. Soru Ekleri.....	55
1.9.2.4. Zamirler.....	55
1.9.2.4.1. Şahıs Zamirleri.....	55
1.9.2.4.2. İşaret Zamirleri.....	56
1.9.2.4.3. Soru Zamirleri.....	57
1.9.2.4.4. Belirlilik Zamirleri.....	57

1.9.2.4.5. Belirsizlik Zamirleri.....	58
1.9.2.4.6. Yokluk Zamirleri.....	58
1.9.2.5. Fiilimsiler.....	58
1.9.2.5.1. Tanımlar.....	58
1.9.2.5.2. Fiilimsilerin Özellikleri.....	60
1.9.2.5.3. Kazan-Tatar Türkçesinde Fiilimsi Çeşitleri.....	61
1.9.2.5.3.1. İsim-Fiil (Ad-Fiil) (İsém Figıl veya İnfinitiv).....	61
1.9.2.5.3.1.1. Tanımlar.....	61
1.9.2.5.3.1.2. İsim-Fiillerin Özellikleri.....	62
1.9.2.5.3.1.3. Kazan-Tatar Türkçesindeki İsim-Fiiller.....	63
1.9.2.5.3.1.3.1. –U/-Ü İsim-Fiili.....	63
1.9.2.5.3.1.3.2. –LIK/-LÉK İsim-Fiili.....	64
1.9.2.5.3.1.3.3. –IŞ/-ÉŞ, -Ş İsim-Fiili.....	65
1.9.2.5.3.1.3.4. –IRGA/-ÉRGA, -ARGA/-ERGE, -RGA/-RGE İsim-Fiili.....	65
1.9.2.5.3.1.3.5. –MAK/-MEK Mastar Eki.....	67
1.9.2.5.3.1.3.5.1. Kazan-Tatar Türkçesinde Mastar Ekinin Diyalektik Şekilleri.....	67
1.9.2.5.3.1.3.6. İsim-Fiil Eklerinin Bağlaç ve Edatlarla Kullanımı.....	67
1.9.2.5.3.2. Zarf-Fiil (Xel Fiil).....	68
1.9.2.5.3.2.1. Tanımlar.....	68
1.9.2.5.3.2.2. Zarf-Fiillerin Özellikleri.....	69
1.9.2.5.3.2.3. Kazan-Tatar Türkçesindeki Zarf-Fiil Ekleri.....	70
1.9.2.5.3.2.3.1. –IP/-ÉP, -P Zarf-Fiil Eki.....	70
1.9.2.5.3.2.3.2. –A/-E, -IY/-İ Zarf-Fiil Eki.....	71
1.9.2.5.3.2.3.3. –GAÇ/-GEÇ, -KAÇ/-KEÇ Zarf-Fiil Eki.....	72
1.9.2.5.3.2.3.4. –GANÇI/-GENÇÉ, -KANÇI/-KENÇÉ Zarf-Fiili.....	73
1.9.2.5.3.2.3.5. –IŞLIY/-ÉŞLİ Zarf-Fiili.....	73
1.9.2.5.3.3. Sıfat-Fiil Ekleri (Sıfat Figıl).....	73
1.9.2.5.3.3.1. Tanımlar.....	73
1.9.2.5.3.3.2. Sıfat-Fiillerin Özellikleri.....	75
1.9.2.5.3.3.3. Kazan-Tatar Türkçesindeki Sıfat-Fiil Ekleri.....	78
1.9.2.5.3.3.3. 1. Geniş Zaman Sıfat-Fiilleri.....	78
1.9.2.5.3.3.3. 1.1. –UÇI/-ÜÇİ Sıfat-Fiili.....	79

1.9.2.5.3.3.3.1.2. –A/-E, -IY/-İ TORGAN Sıfat-Fiili.....	80
1.9.2.5.3.3.3.2. Geçmiş Zaman Sıfat-Fiili.....	80
1.9.2.5.3.3.3.2.1. –gAn, -kAn Sıfat-Fiil Eki.....	80
1.9.2.5.3.3.3.3. Gelecek Zaman Sıfat-Fiilleri.....	82
1.9.2.5.3.3.3.3.1. -IR/-ÉR, -R, -AR/-ER Sıfat-Fiil Eki.....	82
1.9.2.5.3.3.3.3.2. -ASI/-ESÉ, -IYSI/-İSÉ Sıfat-Fiil Eki.....	84
1.9.2.5.3.3.3.3.3. –AçAk, -yAçAk Sıfat-Fiil Eki.....	84
1.9.2.5.3.3.3.4. Bazı Kaynaklarda Söz Edilen Kazan-Tatar Türkçesindeki Sıfat-Fiiller.....	85
1.10. Rinat Muhammedinin Kéneri Çitlék Koşı Romanındaki Sıfat-Fiillerin İncelenmesi.....	86
1.10.1. Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Ekleri.....	86
1.10.1.1.1. –gAn Sıfat-Fiil Eki.....	86
1.10.1.1.2. –kAn Sıfat-Fiil Eki.....	120
1.10.1.2. –mİş Sıfat-Fiil Eki.....	128
1.10.2. Geniş Zaman Sıfat-Fiil Eklere.....	129
1.10.2.1.1 –A/-E TORGAN Sıfat-Fiil Eki.....	129
1.10.2.1.2. –IY/-İ TORGAN Sıfat-Fiil Eki.....	131
1.10.2.2.1. –UÇI Sıfat-Fiil Eki.....	132
1.10.2.2.2 –ÜÇÉ Sıfat-Fiil Eki.....	133
1.10.2.3. -mAs Sıfat-Fiil Eki.....	134
1.10.3. Gelecek Zaman Sıfat-Fiil Ekleri.....	135
1.10.3.1. –AçAk /-yAçAk Sıfat-Fiil Eki.....	135
1.10.3.2.1. –ASI Sıfat-Fiil Eki.....	136
1.10.3.2.2. –ESÉ Sıfat-Fiil Eki.....	136
1.10.3.3. –AR Sıfat-Fiil Eki.....	137

II. BÖLÜM

ROMAN METNİ

2.1. Kéneri Çitlék Koşı Romanının Çevriyazısı.....	139
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	435

KAYNAKÇA.....437

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
akt.	: Aktaran
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
C.	: Cilt
D.T.C.F.	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Yay.	: Yayını
T.K.A.E.	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
K.B.	: Kültür Bakanlığı
T.D.K.	: Türk Dil Kurumu
T.D.E.K.	: Türk Dünyası El Kitabı
vb.	: Ve benzeri
yy.	: Yüzyıl
vs.	: Ve saire
E.Ü.	: Ege Üniversitesi
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
T.D.A.V.	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi

I. BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Konu, Amaç, Kapsam

Tezin konusu, Rinat Muhammedi'nin "Kéneri Çitlék Koşı"(Kanarya Kafes Kuşu) romanının çevriyazısı ve sıfat-fiil merkezli, Tatar Türkçesi'nin dil özellikleridir.

Çalışmamızda, Kazan-Tatar Türkçesi'yle yazılan roman metninin çevriyazısından ve sıfat-fiillerin işlevsel, yapısal özelliklerinden yola çıkarak, Kazan-Tatar Türkleri'nin dil özellikleri hakkında bilgi verme amaçlanmıştır.

Bu amaca yönelik yapılan çalışmalar vesilesiyle Kazan-Tatar Türkleri'nin tarihine, diline, edebiyat dönemlerine ve gramer bilgilerine değinilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılması için Kazan-Tatar Türkleri'nin geçirdiği tarihi süreç üzerinde önemle durulmuştur. Çünkü dil ve edebiyat, yaşanan tarihi olaylar etrafında şekillenmiştir.

1.2. Literatür Çalışması

Ön sözde değindiğimiz gibi, bugün İdil-Ural Bölgesi'nde, Kafkasya'da ve Orta Asya'da bağımsız olarak yaşayan Türk boylarının, uzun süre Rus hakimiyetinde kalmaları sebebiyle, Türkiye'de Türkî Cumhuriyetlerle ilgili yapılan araştırmalar sınırlı kalmıştır.

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte, Türkiye'deki çalışmalar daha geniş bir sahaya yayılmış olsa da şu an istenilen seviyede değildir. Fakat günümüzde Türk topluluklarıyla olan tarihi bağlarımızı güçlendirmek adına ciddi adımlar atılmaktadır. Bunun en güzel örneği, Türkiye'deki üniversitelerde Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümünün açılıp yaygınlaşmasıdır.

Kazan-Tatar Türkleri'yle ilgili yapılan araştırmalar, özellikle 20. yüzyılın sonlarında ve 21. yüzyılın başlarında artmıştır. şu an Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir cumhuriyet olarak varlıklarını sürdüren Kazan-Tatar Türkleri, köklü bir tarihe ve edebiyata sahiptir.

Türkiye'de, Kazan-Tatar Türkleri'nin tarihiyle, diliyle ve edebiyatıyla ilgili yapılan çalışmalar önemsenecek bir seviyeye ulaşmıştır.

2006 yılında Selenge yayınlarından çıkan, Mirfatih Z. Zekiyev tarafından yazılan “Türklerin ve Tatarların Kökeni”¹ adlı kitapta, bugüne kadar Tatarlarla ilgili karanlıkta kalmış konulara ışık tutulmaktadır. Özellikle Tatarların soyunun nerden geldiği, kime Tatar dendiği, dilbilimsel ve tarihsel belgelerle açıklanmıştır.

Türkiye'de Tatarların tarihiyle ilgili önemli çalışmalar yapan yazarlardan birisi de Nadir Devlet'tir. Nadir Devlet'in “1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi”² ve “Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)”³ adlı eserleri, Tatarların 20. yüzyılın başlarında yaşadıkları olaylara ışık tutmaktadır..

A. H. Halikov, “Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale”⁴ adlı kitabında Tatar Türkleri'yle ilgili bilgiler vermektedir.

Türkiye'de Kazan-Tatar Dili ve Edebiyatı'yla ilgili birçok makale ve bildiri de yayımlanmıştır.

Tatar Türkçesi'yle ilgili yazılan eserlerden birisi, Mustafa Öner'in “Bugünkü Kıpçak Türkçesi”⁵ adlı dil bilgisi kitabıdır. Eserde Tatar, Kırgız ve Kazak Lehçeleri karşılaştırılmalı olarak ele alınmıştır. Bu üç lehçenin, ayrıntılı bir şekilde ele alınması eseri, değerli kılmaktadır.

¹ Mirfatih Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, Selenge, İstanbul, 2006.

² Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi, (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi – 1917-1919)*, Ötüken, İstanbul, 1998.

³ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TDK Yay., Ankara, 1999.

⁴ A. H. Halikov, *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, TDAV Yay., İstanbul, 1995.

⁵ Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK, Ankara, 1998.

Ahmet Buran ile Ercan Alkaya'nın yazdığı “Çağdaş Türk Lehçeleri”⁶ adlı eserde, Kazan-Tatar Türkçesi'yle ilgili bir bölüm bulunmaktadır. Ayrıca kitabın sonunda Kazan-Tatar Türkçesi'yle yazılan metinler yer almaktadır.

“Karşılaştırmalı Türk Lehçeler Sözlüğü”⁷, Türkiye’de Türk lehçeleriyle ilgili yazılan, önemli kaynaklardan birisidir. Eserde sözcüklerin, dokuz Türk lehçesindeki ve Rusça’daki kullanılışları liste şeklinde verilmiş, bu listeleme yapılırken Türkiye Türkçesi’ndeki madde başı esas alınmıştır. Eserde ayrıca Türk lehçelerinin temel özelliklerinin anlatıldığı bir bölüm bulunmaktadır. Eserin sonunda Türk lehçeleriyle ilgili metinlere yer verilmiştir.

Ferhat Zeynalov’un “Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi”⁸ eserinde Kazan-Tatar Türkçesi'yle ilgili bir bölüm bulunmaktadır.

Fuat Bozkurt, “Türklerin Dili”⁹ adlı eserinin bir bölümünü de Kazan-Tatar Türkçesi için ayırmıştır.

Yukarıda değindiğimiz dilbilgisi kitapları, Kazan-Tatar Türkçesi'yle ilgili önemli kaynaklardır. Bu eserlerden başka Türkiye’de Kazan-Tatar Türkçesi'yle ilgili yayımlanan birçok makale vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Özkan Öztekten, “Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Arasındaki Eş Seslilik İlişkisine Birkaç Örnek”¹⁰, Mustafa Öner, “Kuzey-Batı Türkçesinde –nI Ekli Zaman

⁶ Ahmet Buran, Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ, Ankara, 2001.

⁷ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. I, KB Yay., Ankara, 1991.

⁸ Ferhat Zeynalov, çev. Yusuf Gedikli, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, Cem Yay., İstanbul, 1993.

⁹ Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, KB Yay., Ankara, 2002.

¹⁰ Özkan Öztekten, “Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Arasındaki Eş Seslilik İlişkisine Birkaç Örnek”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.3, Bahar, TDK Yay., Ankara, 1997, s.197.

Zarfları’’¹¹, H. Sadoğlu, ‘‘Rus Dil Politikaları ve Bugünkü Türk Lehçeleri’’¹², E. Şahin, ‘‘Kazan Tatar Türklerinin Latin Alfabeti Mücadelesi’’¹³.

Türkiye’de, Kazan-Tatar Edebiyatı’yla ilgili yazılan önemli eserlerden birisi de, Kültür Bakanlığından üç cilt olarak çıkan ‘‘Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi’’¹⁴ adlı ansiklopedik eserdir. Bu ansiklopedik eserlerin 17. cildinde, Kazan-Tatar Türkleri’nin dil ve edebiyat tarihi hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca eserde halk edebiyatından örnek metinler bulunmaktadır. 18. ciltte halk edebiyatı türleriyle ilgili metinlere yer verilmiştir. 19. ciltte ise Tatar yazarların ve şairlerin biyografisi bulunmaktadır.

Türk Kültürünü Araştırma Entitüsü yayınlarından çıkan, Türk Dünyası El Kitabı’nın dördüncü cildinde ‘‘Kuzey Türklerinin Edebiyatı (Tatar-Başkurt)’’¹⁵ başlığı altında Kazan-Tatar Edebiyatı’ndan söz edilmektedir.

Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan ‘‘Türk Şiiri Özel Sayısı V’’¹⁶ adlı eserde ‘‘Yirminci Yüzyılda Tatar Şiiri’’ adlı makalede, Kazan-Tatar şiirinin tarihi gelişimi hakkında bilgi verilmiştir.

Bu eserlerin yanı sıra Kazan-Tatar Edebiyatıyla ilgili birçok makale ve bildiri yayımlanmıştır. Bu makale ve bildirilerin çoğu Abdullah Tukay’la ilgilidir:

¹¹ Mustafa Öner, ‘‘Kuzey-Batı Türkçesinde –nI Ekli Zaman Zarfları’’, *Türk Dili*, S. 597, Eylül, 2001, s. 267-275.

¹² H. Sadoğlu, ‘‘Rus Dil Politikaları ve Bugünkü Türk Lehçeleri’’, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 141, Aralık, 2002, s. 169-182.

¹³ E. Şahin, ‘‘KazanTatar Türklerinin Latin Alfabeti Mücadelesi’’, *Türk Dünyası Tarih-Kültür Dergisi*, Temmuz, TDAV Yay., İstanbul, 2003, s. 42-45.

¹⁴Mirfatih Z. Zekiyev, Fatih Urmançiyev, Mustaf Öner, Hayati Develi, Fahri Temizyürek, Hakan Akca, Göksel Akca, *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, C. 17/1, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001; Nil Yuziyev, Fatma Özkan, İsmail Türkoğlu, Orhan Söylemez, Hayrat Celal, *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, *Tatar Edebiyatı II*, C. 18, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001; Nil Yuziyev, Fatma Özkan, İsmail Türkoğlu, Orhan Söylemez, Hayrat Celal *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, *Tatar Edebiyatı*, C. 19, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001.

¹⁵ Ahmet Temir, ‘‘Kuzey Türkleri Edebiyatı’’, *Türk Dünyası El Kitabı*, Edebiyat, (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), C. 4, TKAE Yay., Ankara, 1998.

¹⁶ Fatma Özkan, ‘‘Yirminci Yüzyılda Tatar Şiiri’’, *Türk Şiiri Özel Sayısı V*, TDK Yay., Ankara, 1996.

Abdullah Tukay hakkında, Mustafa Öner'in¹⁷, Fatma Özkan'ın¹⁸, Ferit Şekürov'un¹⁹ makaleleri bulunmaktadır. Fatma Özkan'ın bu konuyla ilgili bir de kitabı²⁰ vardır.

Çağdaş Kazan-Tatar Edebiyatıyla ilgili yayımlanan makalelerin bazıları şunlardır:

Reis Davutov, “Bir Tatar Yazarın Trajedisi”²¹, Mustafa Öner, “Tatar Şiiri İçin Bir Örnek: Nurmuhamet Hisamov”²², Hatice Şirin, “Ayaz İshaki'nin Mektubu”²³, Ahmet Kanlıdere, “Kazan Tatarları Arasında Tecdid ve Cedit Hareketi (1809-1917)”²⁴, Çulpan Zaripova-Çetin, “Tatar Edebiyatının Gelişimi”²⁵.

1.3. Metodoloji

Çalışmamız süresince Tatar Türkçesi ifadesi yerine, Kazan-Tatar Türkçesi'ni kullandık. Bunun en önemli sebebi, Tatar Türkçesi ifadesinin Kazan-Tatar Türkçesi'ne göre daha genel anlam taşımasıdır. Bugün Tatar Türkçesi dediğimiz zaman, aklımıza sadece Tataristan'daki Tatarların konuştuğu Tatar Türkçesi gelmiyor. Oysa tezimize konu aldığımız Tatarlar, Kuzey Tatarları'dır.

İlmi literatürde Kırım'da yaşayan Tatarlar'ın konuştuğu Türkçe'yi belirtmek amacıyla Kırım-Tatar Türkçesi ifadesi, geriye kalan Tatarların konuştuğu Türkçe için

¹⁷ Mustafa Öner, “Abdullah Tukay'ın Bir Şiiri: Şürelî”, *EÜ. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları VI*, İzmir, 1991, s. 193-239.

¹⁸ Fatma Özkan, “Abdullah Tukay'ın Halk Edebiyatıyla İlgili Düşünceleri”, *Milli Folklor*, S. 16, Ankara, 1992, s. 30-31.

¹⁹ Ferit Şekürov, “Abdullah Tukay'ın Gizlenmiş İki Şiiri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 3, Bahar, TDK, Ankara, 1997, s. 188.

²⁰ Fatma Özkan, *Abdullah Tukay'ın Şiirleri*, TKAE Yay., Ankara, 1994, s. 958.

²¹ Reis Davutov, “Bir Tatar Yazarın Trajedisi”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 3, Bahar, TDK, Ankara, 1997, s. 177.

²² Mustafa Öner, “Tatar Şiiri İçin Bir Örnek: Nurmuhamet Hisamov”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 3, Bahar, TDK, Ankara, 1997, s. 193.

²³ Hatice Şirin, “Ayaz İshaki'nin Mektubu”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 11, Bahar, TDK, Ankara, 2001, s. 114.

²⁴ Ahmet Kanlıdere'nin “Kazan Tatarları Arasında Tecdid ve Cedit Hareketi (1809-1917)”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, S.46, Yaz, İstanbul, 1997.

²⁵ Çulpan Zaripova-Çetin, “Tatar Edebiyatının Gelişimi”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 9. (www.akademikbakis.org)

ise Tatar Türkçesi kullanılıyor. İşte bu farkı ortaya koymak amacıyla Tataristan'da konuşulan Türkçe için Kazan-Tatar Türkçesi²⁶ ifadesini kullandık. Bugün Tataristan'da, Kazan lehçesi yazı dili olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle, Kazan-Tatar Türkçesi demeyi uygun gördük.

Tezimiz, iki bölümden oluşmaktadır. I. Bölümde, yazarın hayatı, Kazan-Tatar Türkçesi'yle yazılan metnin çevriyazısıyla ilgili açıklamalar, Kazan-Tatar Türkleri'nin tarihi, dili, edebiyatı, Kazan-Tatar Türkçesi'nin temel özellikleri ve romanda geçen sıfat-fiillerle ilgili kısımlar bulunmaktadır.

Kazan-Tatar Türkleri'nin tarihinden bahsederken özellikle iki konu üzerinde çok durduk: Birincisi kime Tatar deniyor ve bugün Tataristan'da yaşayan Tatarların atası kimdir; ikincisi Tatar kelimesinin etimolojik yapısı nedir, Tatar kelimesi nerden gelmiştir. İşte bu sorular ışığında, Kazan-Tatar Türkleri'nin tarihini ele aldık.

Kazan-Tatar Türkçesi bölümünde, ilk önce Kazan-Tatar Türkçesi'nin, Türk dilleri arasındaki yerini tespit ettik. Ardından lehçeleri hakkında bilgi verdik. Kazan-Tatar Türkçesi'nin tarihi gelişim sürecini açıklayıp bölüm sonunda Tatar alfabe sistemiyle Türk alfabe sistemini kıyaslamak amacıyla tabloda gösterdik.

Kazan-Tatar Edebiyatı bölümünde, ilk önce Kazan-Tatar Edebiyatı'nın tasnifini yaptık. Bu konuda ortaya konan tezlere değindik. Başlangıcından günümüze Kazan-Tatar Edebiyatı'nın tarihi sürecini kronolojik sıraya göre inceledik. Bu süreci ele alırken dönemin özelliğine, o dönemde ön plana çıkan şahsiyetlere ve eserlere değinip devri her yönüyle yansıtmaya çalıştık.

Gramer bölümünde, ilk önce Tatar alfabe sistemini tanıtp, dil tarihinden bahsettik. Seslerin genel özelliğine değindik. Örneklerle bu özellikleri açıkladık. Şekil bilgisinde çekim eklerini, zamirleri ve kipleri örneklerle birlikte verdik. Bu örneklerin orjinal olmasına özen gösterdik. Özellikle roman metninden alıntılar yaptık. Türkçe kaynaklı eserlerde değinilmeyen zamanları, kendi örneklerimizle açıkladık.

²⁶ Kazan-Tatar Türkçesi ifadesini daha önce Ahmet Bican Ercilasun kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Bican Ercilasun, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993, s. 21, 225.

Fiilimsiler bölümünde, öncelikle fiilimsinin tanımını yaptık. Bu konuda çeşitli dilcilerin görüşlerine başvurduk. Fiilimsilerin özelliklerini açıklarken örneklere yer verdik. Ardından Kazan-Tatar Türkçesi'nde fiilimsilerin neyi ifade ettiği, nasıl kullanıldığı sorularının cevabını aradık. Fiilimsileri tek tek ele alıp fonksiyonları, yapıları hakkında bilgi verdik. Romandan aldığımız örneklerle bilgileri destekledik. Diğer Türk lehçelerinde de kullanılan fiilimsi eklerini, o lehçelerdeki şekilleriyle kıyaslayıp örneklendirdik.

Romanda geçen sıfat-fiilleri tespit edip sayısal değerlerini ortaya koyduk. Sıfat-fiillerin geçtiği cümleleri sınıflandırdık. Ardından fiilimsilerin geçtiği tamlamaları, listeledik. Bu listelemeyi, metnin çeviri yazısındaki sayfa sırasına göre yaptık. Fiilimsilerin geçtiği tamlamaları, Türkiye Türkçesi'ne aktardık. İsimleşen veya kendinden sonra nitelediği isim kullanılmayan fiilimsilerin bulunduğu tamlamalarda gerekli düzeltmeleri yaptık. Bu değişiklikleri tırnak içerisinde gösterdik. Tekrara düşmemek amacıyla fiilimsileri tek tek ele alırken yaptığımız değerlendirmelere ve incelemelere, romandan aldığımız sıfat-fiil örneklerini, liste şeklinde gösterirken yer vermedik. Listeleme sırasından da ara ara sıfat-fiillerin tamlamada kullanılışlarına göre değerlendirmeler yaptık. Amacımız romanda geçen sıfat-fiilleri tahlil etmek değil, onları romanda geçtiği tamlamalarla birlikte listelemektir. Yaptığımız bu çalışmanın, bu konuda inceleme yapacak araştırmacılar için iyi bir kaynak oluşturduğunu düşünmekteyiz.

Tezin ikinci bölümünde, metnin çeviri yazısı bulunmaktadır. Kazan-Tatar Türkçesi'yle yazılan bu metnin çeviri yazısını yaparken, keyfi uygulamalardan kaçındık. Metnin orjinaline sadık kaldık.

Çalışmamızda tümden gelim metodunu kullandık.

1.4. Yazar Hakkında

1.4.1. Rinat Muhammedi'nin Yaşam Öyküsü

Rinat Safiyeviç Muhammediev, 10 Aralık 1948'de Tataristan'ın başkenti Kazan'a bağlı Malıye Kirmeni Mamadış bölgesinde doğmuştur.²⁷

1971'de Kazan Devlet Üniversitesi Filoloji Bilimleri bölümünü bitirdi. Kazan Televizyonu'nda redaktör olarak çalıştı. "Kazan Utları" (Kazan Işıkları) dergisinde redaktör yardımcılığı, 1987-1989 yılları arasında "Tatknigoizdata" dergisinde müdürlük yaptı.²⁸

1989-1990 yıllarında Tataristan Yazarlar Birliği Başkanlığı görevini üstlendi. 1990-1993 yılları arasında milletvekilliği yaptı. Sovyet Milli Meclisi'nde Kültür Bakanı oldu. Yüksek Sovyet Milli Meclisi üyeliğine kabul edildi.

"Suverentitet ve Ravestvo" (Egemenlik ve Eşitlik) grubuna katıldı. "Komünist Rusya" adlı, milletvekillerden oluşan, bağımsız federasyonların güçbirliği amacını taşıyan sendikaya üye oldu.

1995-2000 yılları arasında Tataristan Cumhuriyeti milletvekilliği yaptı.

Tataristan Cumhuriyeti G. Tukay Devlet Ödülüne, Asya ve Afrika ülkelerinin "Lotus" edebiyat ödülüne ve A. Platonova ödülüne layık görüldü.

Hâlâ yaşamakta olan Rinat Safiyeviç Muhammediyev, evli ve iki kızı vardır.

Dilâver Cebeci, 1998 yılında Tataristan'a yaptığı geziyle ilgili anılarını anlattığı "Men Kazanga Baramen" adlı kitabında, Rinat Safiyeviç Muhammediyev'den şöyle bahsediyor:

²⁷ (<http://www.allrus.info/main.php>.)

²⁸ (<http://www.law-order.ru/reference/ru>.)

“*Tataristan Yazarlar Birliği Başkanı, milletvekili ve hatırı sayılır bir yazar olan Rinat Muhammedî iki metreye yakın boyu ve endâmı ile bir Altun-Orda celâsunu gibi. ...Ağır başlı, güven veren bir dost.*”²⁹

Dilâver Cebeci’nin bu eserinde, Rinat Safiyeviç’in fotoğrafları da yer almaktadır.³⁰

Belli başlı eserleri:

Romanları: Most Nad Adom (Cehennemdeki Köprü), Lvı i Kanareyki (Aslan Yavruları ve Kanaryalar), Pup Zemli (Dünyanın Merkezi), Na Raskaleynoy Skovorode (Kızgın Tavada), Grezi O Belıx Skalax (Beyaz Kayalar Hakkındaki Düşler).

Rinat Safiyeviç Muhammediyev’in, Türkiye’ de “Sırat Köprüsü”³¹ ve “Rusya’da Demokrasi”³² adlı eserleri yayımlanmıştır.

1.5. METİN HAKKINDA

1.5.1. Kazan-Tatar Türkçesi Metni

Bu çalışma, Rinat Muhammedî’nin “Kéneri Çitlék Koşı” (Kanarya Kafes Kuşu) adlı romanı esas alınarak hazırlanmıştır. 1986-1988 yılları arasında Kazan’da yazılmış olan eserin orijinali, 322 sayfadır. 1990 yılında Kazan’da yayımlanmıştır. Eserde, Sovyetler Birliği’nde, işçiler ile yöneticiler arasındaki eşitsizlikten bahsedilmektedir. Ayrıca bireysel ahlâka ve dönemin ahlâk anlayışına da değinilmiştir.

Asiye adındaki genç kızın hayatı etrafında şekillenen romanda, Asiye’nin köyde geçen hayatı anlatılırken ara ara köy hayatına, tabiata ve tabiatın güzelliğine değiniliyor.

Köyde yaşayan Asiye ile şehirde yaşayan Aslan’ın ilişkisi etrafında kadın-erkek ilişkisi ele alınıyor. Aslan’nın şehirdeki hayatından söz edilirken şehir yaşantısıyla köy

²⁹ Dilâver Cebeci, *Men Kazanga Baramen*, TDAV Yay., İstanbul, 2000, s. 21.

³⁰ A.g.e., s. 24, 46, 62, 81.

³¹ Rinat Muhammedî, çev. Mustafa Öner, *Sırat Köprüsü* (Sultan Galiyev), TDAV Yay., İstanbul, 1993.

³² Rinat Muhammedî, çev. Mustafa Öner, *Rusya’da Demokrasi, Bir Tatar Parlamenterin 1990-1995 Hatıraları*, Ötüken, Ankara, 1996.

hayatı kıyaslanıyor. Ayrıca işçilerin, iş hayatı ve işverenlerle olan ilişkisi gözler önüne seriliyor.

Eserde toplumsal, sosyal olaylar eleştirilen bir bakış açısıyla değerlendiriliyor.

1.5.2. Metnin Çevriyazısı Hakkında

Metnin çeviri yazısı, Mustafa Öner'in "Bugünkü Kıpçak Türkçesi"³³ eseri, Ahmet Bican Ercilasun'un "Örnekleriyle Bugünkü Türk Alfabeleri"³⁴ eseri ve Rifkat Ahmetyanov, Rafael Muhammetdinov, Fanuzya Nuriyeva, Fuat Ganiyev'in hazırladığı Türkçe-Tatarca Sözlük³⁵ dikkate alınarak yapılmıştır.

Metni Türk alfabesine aktarırken, Türk alfabesinde karşılığı bulunmayan "x, ts, ya, yu" gibi Rus alfabe sisteminde bulunan sesler, aynen işaretlenmiştir.

Tarihi Türk lehçe ve şivelerinde bulunan, fakat günümüz Türk alfabesinde bulunmayan "é, ñ" sesleri, orjinal haline bağlı kalınarak, aynen işaretlenmiştir.

Rusça ve Tatar Türkçesi'ndeki kelimelerde, kelime içinde veya sonunda kullanılarak, seslerin sert okunmasına işaret eden ve ses değeri olmayan "Ъ" ile Türk alfabesine aktarılırken "ya, yu" ses değerlerini veren "Я, Ю" imgelerinden sonra kullanılarak, bu seslerin yumuşak (ince vokalli) okunuşuna işaret eden ve ses değeri olmayan "Ь" işaretleri, metnin çevriyazısı yapılırken dikkat edilmemiştir.

1.5.3. Metnin Dili Hakkında

Türk alfabesine aktarılan metin, Tatar Dili'nin "Orta diyalekt"³⁶ adı verilen bugünkü Kazan-Tatar yazı dilinin temelini oluşturan Kazan ağzıyla yazılmıştır.

³³ Musafa Öner, a.g s. XLVII, L.

³⁴ Ahmet Bican Ercilasun, *Örnekleriyle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1993, s. 21.

³⁵ Rifkat Ahmetyanov, Rafael Muhammetdinov, Fanuzya Nuriyeva, Fuat Ganiyev, *Türkçe-Tatarca Sözlük*, İnsan Yay., Moskova, 1997, 22-23.

³⁶ "Orta Diyalekt"i, "Kazan-Tatar Türkçesi" bölümünde ayrıntılı bir şekilde açıkladığımız için, burada sadece ismini vermekle yetindik.

1.6. KAZAN-TATAR TÜRKLERİ

Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk soyuna mensup milletler içinde en batıda olanı İdil Tatarlarıdır. Aralarında belli başlı iki grup – Kazan Tatarları ve Mişerler – vardır.³⁷

İdil Tatarları, 19. yy'ın ikinci yarısına kadar kendilerini müslüman olarak tanıttıkları gibi başkaları tarafından da bu şekilde tanımlanmayı tercih ediyorlardı. Bununla beraber, Tatar, Kazanî, Bulgar, Mişer gibi ulus adlarını da kullanıyorlardı. İdil Tatarlarının kendileri için Tatar adının dışında Kazanî, Bulgar, Mişer gibi adları kullanmalarının başlıca sebebi Rusların, Tatar adını bir çeşit küfür olarak kullanmalarındır.

“19. yüzyılın sonlarında Kayyum Nasırî ve Şehabettin Mercanî gibi aydın Tatar düşünürleri Tatar etnonimisinin itibarının iade edilmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Mercanî, Kazanlılara, kendilerini Tatar olarak nitelemekten utanmamaları gerektiğini ısrarlarla ifade ediyordu. Ruslar, Tatar adını bir çeşit küfür olarak kullandıklarından “bazı kimseler Tatar olmayı bir kusur saydılar; bu isimden nefret edip, ‘biz Tatar değil müslümanız’ diye niza ve müadele ediyorlar. Heyhat ve heyhat... Tatar olmasan Arap ve Tacik ve Nogay değil ve Hitay [Çin] ve Efrenc ve Prus ve Nimes [Alman] daki değil peki kim olursun” diyerek bu anlayışı şiddetle karşı çıkıyordu Mercanî.”³⁸

Tatar etnonimisinin kökeni ve Tatarların etnik kökeni hakkında bilim adamları arasında fiki birliği bulunmayıp bu konularda birçok tez ortaya atılmıştır. Biz önce Tatar etnonimisinin kökeni hakkında ortaya konan tezlere değinelim.

Bazı bilim adamları, Tatar etimolojisinin, Çince Ta-Tan ya da Da-Dan'dan (Çinlilerin Moğolları aşağılamak için kullandıkları bir tabir) türediğini kabul etmekte ve

³⁷ Azade-Ayşe Rorlich, çev. Mehmet Süreyya, *Volga Tatarları*, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s. 27.

³⁸ Azade-Ayşe Rorlich, çev. Mehmet Süreyya, *Volga Tatarları*, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s. 28.

onun Cengiz Han soyundan gelen Moğol kabilerinden birine işaret ettiğine inanmaktadır.³⁹ V. Thomsen, V. Barthold ve diğerlerine göre Orhun Yazıtlarındaki Tatar adı bu kabilere atıfta bulunmaktadır.⁴⁰

Bazı tarihi kaynaklar ise bu durumu şöyle açıklıyor:

“Tatar etnoniminin millattan çok önceleri dahi oldukça yaygın bir iç etnik ad olduğunu, onların Çin’in kuzeyli komşuları ve rakipleri durumundaki bir kabile federasyonu veya halk oldukları sonucuna ulaşmamıza imkan tanımaktadır. Çinliler, diğer kuzeyli komşularına da Ta-Ta diyorlardı. Hatta büyük Çin Seddi’ni dahi Tatarlardan yani tüm kuzeyli yakın ve uzak komşularından korunmak amacıyla yapmaya başlamışlardı.”⁴¹

Tatar adı, ilk kez Orhun Yazıtlarında⁴² Otuz Tatar ve Tokuz Tatar şeklinde geçmektedir. Çin kaynakları bunları çeşitli devrelere ait olmak üzere “Ta-Ta” veya “Da-Da” şeklinde kaydetmişlerdir. Tarihi Reşidüddin ise bu halkı ayrı bir kavim olarak kaydetmekte ve dillerinin Moğolca olduğunu yazmaktadır.⁴³ Tatar adı, Dede Korkut hikayelerinde de geçmektedir. Bu kaynakların dışında, Kabusname’de Tatarların dokuz Türk kaviminden biri olarak gösterildiği, Divanü Lügati’t Türk’te Türk kavimleri arasında sayıldığı, Tarih-i Fahreddin Mübarekşah’taki Türk kavimlerine ait listede Tatar adının da bulunduğu görülmektedir. Tatar adı, çeşitli kaynaklarda “dağ kişisi, barbar, vahşi, okçu, halk, put(ongun), defter, su Moğolu, yabancı” gibi anlamlarla açıklanmıştır.⁴⁴

Araştırmacılar, Tatar kelimesinin tarihsel oluşumunu şöyle açıklamaktadırlar:

Tatar adı “tat” ve “ar”(er) sözlerinin birleşmesinden oluşmuştur. Tat sözü “yabancı” anlamına gelen “yat” sözüden gelmektedir. Tarihi süreç içerisinde “yat>dat>tat” değişimini geçirmiştir. İkinci söz “ar” ise “er, kişi” anlamındadır. Dolayısıyla Tatar Tat-ar(er)<Yat-ar(er) “yabancı er, yabancı kişi” anlamına gelmektedir.⁴⁵

³⁹ A.g.e., s. 29.

⁴⁰ A.g.e., s. 29.

⁴¹ Azade-Ayşe Rorlich, çev. Mehmet Süreyya, *Volga Tatarları*, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s. 216.

⁴² Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 2001, s. 3, 49.

⁴³ Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 73.

⁴⁴ Nevzat Özkan, *Türk Dünyası (Nüfus, Sosyal Yapı, Dil ve Edebiyat)*, Geçit Yay., Kayseri, 1997, s. 149.

⁴⁵ Ahmet Buran, Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ, Ankara, 2001, s. 161-162.

Bilim adamlarının uzlaşamadıkları bir başka konu ise Tatarların etnik kökenidir. Bu konu hakkında da birçok görüş ortaya atılmıştır.

Geçmişte yaşamış birçok boy veya kabile için Tatar etnonimisi kullanılmıştır. Fakat bu noktada bizi ilgilendiren husus İdil Tatarları'dır. (Bulgar-Tatarları) Kazanlı misyonlerin ve Rus tarihçilerin bakış açısıyla konuya yönelen Tatarist Tatarlar (Bulgar-Tatar tarihçiler), Rus ve Batı Avrupalı bazı bilim adamları, Tatarların, Türk-Bulgar kökenli olduğu teorisini bir yana bırakarak, Tatarlar'ı, Eski Tatarlar, Altın Orda Tatarları ve Moğol Tatarları'yla özdeşleştirmişlerdir.

Orhun yazıtlarında Tatar ibaresine bakarak o dönemde Merkezî Asya'da Tatar denilen kabilelerin yaşadıklarını görmekteyiz. VIII. Yüzyılda ise Tatar denilen kabileler, Batı Sibiry'a da İrtiş ile Ural Dağları, Kazakistan ve Orta Asya'da VIII-XI. Yüzyıllarda varlığını sürdüren Kimak Devleti bünyesinde bulunmuşlardır.⁴⁶

Kaşgarlı Mahmud, XI. Yüzyılın ikinci yarısında, ansiklopedik eseri Divan-ı Lüğati't-Türk'de Türk halklarının listesini verirken, Tatarların yaşadıkları toprakların Kırgızlara yakın bir yerde olduğunu, daha ötede ise Kıpçak, Oğuz, Yemok, Başkırt, Basmlı, Kay, Yabaku, Tatar ve Kırgızların yaşadıklarını; fakat Kırgızların Çin'in en yakın komşuları olduklarını yazmaktadır.⁴⁷

Ayrıca Kaşgarlı, İrtiş Irmağı'nın batısında Türk dillerine ait bir Tatar kolunun varlığından bahsetmektedir.⁴⁸

Hem Kaşgarlı Mahmut'un, eserindeki açıklamalarına bakarak hem de daha önce söz ettiğimiz Çin kaynaklarına bakarak, Eski Tatar denilen Tatarlar'ın, Merkezî Orta Asya'da bir yerde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Fakat *“genel olarak Eski Tatarlar denilen bu Tatarlar, bugünkü Bulgar Tatarların doğrudan ataları değildirler. Çünkü onlar düzenli kitleler halinde İdil-Bulgar Devleti'nin şekillendiği bölgelere muhaceret etmemişlerdir.”*⁴⁹

⁴⁶ Mirfatih Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, Selenge Yay., İstanbul, 2006, s. 216-217.

⁴⁷ A.g.e., s. 217.

⁴⁸ Azade-Ayşe Rorlich, a. g. e., s. 31.

⁴⁹ Mirfatih Z. Zekiyev, a.g.e., s. 217.

İdil-Tatarlarının ataları kabul edilen Moğol Tatarları ise VI. ve VII. Yüzyıllarda hüküm sürmüş yarı göçebe Türk hanlığını oluşturan Türk boylarının arasında yaşamışlardır. (1202-1208) Merkezî Asya'da yaşayan XIII. Yüzyılda Cengiz Han (1202-1208) içlerinde Moğol-Tatarlarının da bulunduğu Türk boylarını boyunduruğu altına almıştır. Güçlü bir devlet kuran Cengiz Han, Tatar umumi adı altında katı disipli ve güçlü bir orduyu teşkilatlandırmıştır. Bu orduya genel olarak Moğol-Tatar ordusu deniliyordu. Çingizilerin fetih seferleri sırasında bu ordunun safları arasında Türk, Çinli, Pers, Arap, Kafkasyalı, Slavyan, Fin-Ugor vs. gibi mağlup halkların temsilcileri de yer almıştır.⁵⁰ Geniş bir coğrafyaya yayılan Moğol feodal imparatorluğunun içerisinde çok az bir nüfusa sahip olan Moğol-Tatarları, zamanla yerli Türkler, Çinliler, Persler, Araplar, Kafkasyalılar, Slavyanlar ve Bulgarlar arasında asimile olmuşlardır.

Her ne kadar bazı tarihçiler Moğol-Tatarları bugünkü Tatarların ataları sayıyorlarsa da Bulgar-Tatarlarla onlar arasında herhangi bir etnik bağ yoktur.⁵¹

‘‘Bir İtalyan seyyahı olan Pian del Carpini 1206’da düştüğü kayda göre Moğolların kendileri bile, özellikle anayurtlarından koptuktan sonra Tatar demeye başladı. Böylece Tatar adı, Moğol ile eşanlamlı kullanıldı.’’⁵²

İtalyan seyyahın bu notu, Moğol-Tatarlarının, Bulgar-Tatarlarının ataları olmadığını doğrulamaktadır. Moğol Devleti’nin yıkılmasıyla Altın Orda Devleti arasında varlığını sürdüren Moğol-Tatarları, Altın Orda Devleti’nin çöküşüyle, devletin bünyesinde yer alan halkaların (Bulgar, Rus, Özbek, Kazak, Başkurt, Karaçay-Balkar, Kumık, Nogay, Çuvaş vs.) bünyesinde kayboldular.

Aslında bugünkü İdil-Ural boyu Tatarlarının doğrudan ataları Eski Tatarlar, Moğol-Tatarları, Tatarlar ve Orda Tatarları değil, aksine kelimenin geniş anlamıyla, Altın Orda sakinlerinin bir kısmını oluşturan ve ancak XIX. Yüzyıl sonlarında ortak Tatar etnik adını alan Bulgarlar’dır.

⁵⁰Mirfatih Z. Zekiyev, a.g.e., s. 217.

⁵¹A.g.e., s. 218.

⁵²Azade-Ayşe Rorlich, a.g.e., s. 31.

‘‘Hunların, Pontus steplerine (şimdi Güney Rusya) aktıkları dördüncü yüzyılda (A.D.) halkın büyük hicretinde onlarla beraber Türk soyundan Bulgarları da getirmişler ve bunların bir kısmı Balkanlara yerleşmişler ve bugünkü Bulgaristan’a ismini vermişlerdir. Yedinci yüzyılda bu Bulgarların başka bir grubu Kama nehriyle birleştiği yerde yukarı Volga’da görünmüşler...’’⁵³

VIII. yüzyılın birinci çeyreğinde Batbay Azov, bozkırlarında yaşayan Bulgar kabilesini buradan sürmüştür. IX. Yüzyılın sonu ve X. Yüzyılın başında Ortak İdil halkları bir siyasi birlik oluşturarak varlıklarını ortaya koymuşlardır. Bu Orta İdil halkları, Bulgar boyunun soyundan gelmektedir. X. Yüzyılda Orta İdil bölgesini ziyaret eden Arap seyyahlar, Bulgar Devleti topraklarını (güneyde) Çirmişen, (batıda) Svyaga, (kuzeyde) Kama ve (doğuda) Şuşma ırmakları arasındaki coğrafi alan olarak tanımlamıştır.⁵⁴

Bulgar Devleti’nin sınırları 11. ve 12. yüzyıllara geldiğinde doğuda Zey Irmağı’na, güneyde Samara’ya kadar uzanmaktaydı. Asıl Bulgarlar, Suvarlar (Savan), Eskil (Askil), Bersula ve Banancar kabileleri Bulgar Devleti’nin tebaasını oluşturmaktaydı. 10. yüzyılda Suvarlar ve Bulgarlar, devlete hakim olabilmek için sürekli mücadele içindeydi. Bu çekişme sonucunda, Bulgar Devleti bünyesinde iki siyasi merkez ortaya çıktı: Biler-Bulgar ve Suvar. Yine bu yüzyıl içerisinde Biler-Bulgarları, Bulgar topraklarının kendi etrafında toplandığı bir merkez olarak ortaya çıktı, daha önce Suvar’ın hükümdarlığına son verilmiştir.⁵⁵

‘‘Bulgarlar, 922’de Bağdat Halifesi El-Mustasım zamanında gönderilen elçi heyetinin Bulgar şehrine gelmesi ile resmen İslâmiyeti kabul etmişlerdir.’’⁵⁶ Bununla beraber ‘‘bu Volga Bulgarlarının başka bir grubu

⁵³Serge Zenkovsky, çev. İzzet A. Kantemir, *Rusyada Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 11-12.

⁵⁴ Azade-Ayşe Rorlich, a.g.e., s. 41.

⁵⁵ A.g.e., s. 43

⁵⁶ Ahmet Temir, ‘‘Kuzey Türkleri Edebiyatı (Tatar-Başkurt)’’, *Türk Dünyası El Kitabı, Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)*, C. IV, Ankara, 1998, s. 229.

İslamiyeti kabul etmekten kaçmışlar, Pagan kalmışlar ve bunların ahfadları Volga boyunda ‘‘Çuvaş’’ ismi altında yaşamaya devam etmişlerdir.⁵⁷’’

‘‘Bulgarlar ilk anlaşmalarını, 984’de Kiev’le imzalamışlardır. 1006’da yenilenen bu anlaşma Bulgar ve Rus tüccarlara ticari imtiyazlar içermekteydi.⁵⁸’’

Bulgar Devleti, çevresinde bulunan Rus prensleriyle mücadele içerisindeydi. Ruslar, Bulgarlara karşı sık sık seferler düzenliyorlardı. Bulgarlara karşı yapılan Rus seferlerinden en dikkate değer olanları, 1120, 1160, 1164, 1172, 1183, 1186 ve 1220’dekilerdir. Bu seferler tam bir yüzyıla yayılmıştır ki, bu tarihlerde Rus orduları Oşel şehrini yerle bir ederek İdil’in sağ yakasını harabeye çevirmiştir. Bulgarlar da 1201 ve 1209’da Rus topraklarına girmişler, düşmanlıklara son veren ve bir barış anlaşması imzalamışlardır.⁵⁹

Bütün bu düşmanlıklara rağmen Bulgar Devleti’yle Rus prenslikleri arasındaki ticari faaliyetler süreklilik arz etmekteydi.

Bulgar Devleti’nin sınırları içerisinde yer alan İdil-Kama bölgesi tarıma çok elverişli bir bölgeydi. Tarım, zanaat, sığır yetiştiriciliği, avcılık, balıkçılık ve ticaret Bulgar ekonomisinin belkemiğini oluşturmaktaydı.

Bulgarlar, İslamiyeti kabul etmeleriyle birlikte Arap yazısını⁶⁰ da almışlardır. Bulgarların, İslamiyet’ten önce kullandıkları alfabe hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber, bazı araştırmacılar, Bulgarlar’ın eskiden Runik Orhon yazısını⁶¹ kullandığını

⁵⁷ Serge Zenkovsky , çev. İzzet A. Kantemir, a. g. e., s. 12.

⁵⁸ A.g.e., s. 12.

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Azade-Ayşe Rorlich, a.g.e., s. 45.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Temir(1998), a.g.m., s. 229. Mirfatih Zekiyev, Fatih Urmançiev, Mustafa Öner, Hayati Develi, Fahri Temizyürek, Hakan Akca, Göksel Akca, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Tatar Edebiyatı*, C. 17, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001, s. 15.

⁶¹ Bulgarların, İslâmiyeti kabul etmeden önce hangi alfabeyi kullandıkları konusunda kesin belgeler yoktur. Fakat bazı kaynaklarda (Ahmet Temir (1998), a.g.m., s. 229., Mirfatih Z. Zekiyev, Fatih Urmançiev, Mustafa Öner, Hayati Develi, Fahri Temizyürek, Hakan Akca, Göksel Akca, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, C. 17/1, KB, Ankara, 2001, s. 55.), kaynak eser ve kişi

ifade etmektedir. 12. yüzyılda ortaya çıkan edebi Bulgar dili, eğitim-öğretim ve kültürel alanda büyük gelişmelere yol açmıştır.

12. ve 13. yüzyılda yaşamış birçok Bulgar bilim adamının ünü, İdil ve Kama kıyılarının ötesine ulaşmıştır. Bu bilim adamları arasında, 1112’de Bulgarların tarihini kaleme alan tarihçi Numan oğlu Yakub, retorik, tıp ve tefsir üzerine yazdığı kitaplarla ünlenen Burhaneddin İbrahim bin Yusuf, Hamid bin İdris, Ahmed el-Bulgarî, Muhammed Sadr bin Alaeddin, Hasan bin Ömer ve Muhammed el-Bulgarî gibi ulema ve bilim adamları yer almaktadır.

Ne yazık ki, tarih bu dönemden sadece bir şairin adını koruyabilmiştir: Kul (G)ali. Onun “Kıssa-ı Yusuf”u, 13. yüzyıl Bulgar toplumunun manevi mirasının göz dolduran bir örneği olarak hem dilbilimcilerin hem de edebiyat tarihçilerinin ilgisini çekmiştir.⁶²

Bulgar Devleti, 1236’da Moğol hükümdarı Batu tarafından bozguna uğratıldı. Moğol hükümdarı Batu, Bulgar Devleti’nin topraklarını da içine alan İdil bölgesinde Altın Orda Kağanlığı’nı kurdu. Bulgar, Altın Orda Kağanlığı’nın ilk başkenti oldu. Bulgar Devleti’nin yıkılmasının ardından birçok Bulgar, Kama nehrinin kuzeyine göç etti. Bir kısmı; Kazanka kıyılarına, diğerleri ise Meksa ırmağı havzasına veya İka ve Belaya (Ak idil) ırmakları boyunca ve Başkurt topraklarına yerleştiler.

Bu arada Altın Orda içerisinde kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatıda ekonomik yönden güçlü şehirler ortaya çıktı. 13. yüzyılın sonu ve 14. yüzyılın başında bu şehir merkezleri etrafında Kazan, Şongur, Narovça, Jukatini (Yöketau) beyliklerinin ortaya çıktığı çekirdekler oluşmuştu. Ayrıca Bulgar da canlanmıştı.⁶³ Ayrıca güçlü bir beylik

---

belirtilmeden Bulgarların, İslâmiyet’ten önce Runik alfabesini kullandığı ifade edilmektedir. Kazanlı Türkolog Mirfatih Z. Zekiyev, İdil-Bulgarları’nın tarihi akrabaları sayılan Balkarların, Runik alfabesini kullanmalarından yola çıkarak Bulgarların, Runik alfabesini kullandığını ifade etmiştir. “Türkler ve Tatarların kökeni” adlı eserinde “Eski Bulgar Runik Kitabeleri” ifadesini kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mirfatih Z. Zekiyev, a.g.e., s. 360-361. Bu bilgiler doğrultusunda Bulgarların, İslâmiyet’ten önce Runik alfabesini kullandığı kanısına vardık ve çalışmamız da bunu yansıttık.

⁶² Azade-Ayşe Rorlich, a.g.e., s. 53.

⁶³ A.g.e., s. 58.

haline gelmiş olan Kazan Beyliği'nin başındaki emirler ve komutanlar eski Bulgar hanedanına mensuptu.

Altın Orda hanları, istila ettikleri toprakları Moğol dünya görüşüne göre şekillendirmeyi amaçlamamışlardı. Uyguladıkları idarenin amacı askerî kayıpların yerini doldurmaya ve vergi yoluyla karmaşık devlet bürokrasisine ve orduya etkili bir kaynak bulmaya çalışmaktı. Böylece beylikler zamanla güçlendiler ve Moğol istilasından önceki durumlarına yeniden geldiler. 1395'de komşu Rus prenslerini saldırıları sonucu harabeye dönen Altın Orda Hanlığı parçalanma sürecine girmeye başlayınca, özellikler Eski Bulgar emirleri tarafından yönetilen Kazan Beyliği önemli bir hanlık haline gelmeye başladı. Altın Orda'nın dağılmasıyla 1445 yılında Cengizlilerden olan Toktamış'ın torunu ve Uluğ Muhammed'in oğlu Mahmut, Kazan Hanlığı'nın başına geçti. 1550'lerin ortalarından itibaren Ruslar, Kazan Hanlığı içlerine doğru yayılmacı bir siyaset izlediler. Çünkü Kazan Hanlığı stratejik olduğu kadar ekonomik yönden de çok önemli bir yapıya sahipti. 1518'de Moskova'nın desteklediği Muhammed Emin, Kazan Hanlığı'nın başına geçince Ruslar, Kazan Hanlığı üzerindeki siyaseti, 1552 yılında sonuç verdi ve Kazan, IV. İvan'ın orduları tarafından istila edildi. Ruslar, Kazan Hanlığı bünyesinde bulunan Tatar Türklerini Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma çabasına girişmişlerdir. Bu sebeple Rusya'nın değişik bölgelerinden getirdikleri Rusları, Tatar Türklerinin topraklarına yerleştirmişler ve Kazan Hanlığı içerisinde Türklüğü hatırlatan unsurları yok etmişlerdir. Ayrıca Kazan'a gelen Hıristiyan misyonerleri, Tatarları bazen para bazen de baskı yoluyla Hıristiyanlaştırmaya çalışmışlardır. Hıristiyan misyonerlerin bütün baskılarına rağmen Tatar Türkleri'nin çok az bir kısmı, Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Ruslar, bu dönem de camilerin, Ruslaştırmaya ve misyonerlik çalışmalarına karşı direnişin merkezi olduğundan, 1592'de bir emir ilan ederek bütün Tatar camilerini yıkmışlar ve Rus hükümetinin izni olmadan cami yapılmasına izin vermemişlerdir.⁶⁴ Bununla beraber Hristiyan olmayan Tatar asillerin ve aristokratların, Hıristiyan kölelere sahip olmaları yasaklanmış ve 1681'de yapılan bir emirnameyle birçok Müslüman Tatar asillerin toprakları zapt edilmiştir.⁶⁵ Yüzyıllarca devam eden Rus baskısı ve zulmü sonucunda 17. yüzyılın ikinci yarısında Stepan Razil ayaklanması çıkmış, Ruslar bu ayaklanmayı zor bastırmışlardır. Bu ayaklanma sonucunda, Rus baskıları daha da

⁶⁴ Serge Zenkovsky, çev. İzzet A. Kantemir, a. g. e., s. 13.

⁶⁵ A.g.e., s. 13.

artmıştır. Rusların yaptığı bu baskılar, halkın, sosyal ve kültürel hayatını olumsuz etkilemiştir. Özellikle Rus ruhanilerinin misyonerlik faaliyetleri, Müslüman Türklerin hayatına darbe vurmuştur.

1773-1774'deki Pugaçev ayaklanması Rusların, Tatarlar üzerinde farklı ve ılımlı bir siyaset uygulanmasına sebep olmuştur ki bu tarihlerde başta bulunan II. Katerina 1776'da çıkardığı yasalarla Tatarların ticari faaliyetler yapmasına olanak sağlamış, 1784'de Tatar halkının haklarını tekrar iade etmiş, 1789'da Tatarların dini inançlarını yerine getirebilmesi için müftiyatın kurulmasını sağlamıştır.

XIX. yüzyıl ile XX. Yüzyıl başlarında Tatar Türkleri ekonomik, kültürel ve sosyal yönden gelişme sağladılar. Bu dönemlerde Tatar Türkleri arasında büyük âlimler yetişmiştir: G. Utız İmenî (1754-1815), Abdünnasır Kursavî (1776-1813), İbrahim Halfin (1778-1829), Şihabeddin Mercanî (1818-1889) ve Kırım Tatar Türklerinden İsmail Gaspıralı. Bu önemli şahsiyetler Tatar Türklerinin siyasi, sosyal ve kültürel hayatına yön vererek Kazan-Tatar Türkleri'nin mücadelelerinde tetikleyici bir rol oynamışlardır. Bununla beraber Ruslar, Tatarlar üzerindeki emellerinden hiçbir zaman vazgeçmediler, Tatarlara karşı dönem dönem ılımlı, dönem dönem de baskıcı bir siyaset izlediler.

İdil Tatarları, Çar II. Nikolay'ın 17 Ekim 1905 Manifestosu'nu büyük bir ümitle karşıladı, çünkü söz konusu bildiri Rusya'da yaşayan halka Rus Çarlığı'nın vatandaşları olarak sahip oldukları statülerini anlamlı kılacak hak ve özgürlükler için söz vermiş görünüyordu.⁶⁶ Bu manifestonun ardından Rusya sınırlarındaki bütün Müslüman Türk halkları, örgütlenmeye başladı. Tatar Türkleri de kendi içerisinde örgütlenerek haklarını savunmaya başladılar.

1917'deki Bolşevik devriminden sonra Tatar Türkleri arasında Tatar Cumhuriyeti'ni kurma fikri ortaya çıktı. Bunun sonucunda 27 Mayıs 1920'de Tataristan Cumhuriyeti kuruldu. 1922'de SSCB'nin kurulmasıyla birlikte Tataristan Cumhuriyeti de yıkılmıştır. Tataristan Cumhuriyeti, SSCB bünyesinde 1990 yılına kadar Tatar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak varlığını sürdürmüştür. 1990'da Sovyetler Birliği'nin

---

⁶⁶ Azade-Ayşe Rorlich, a.g.e., s. 218.

dağılmasının ardından Rusya Federasyonu'na bağlı olarak Tataristan Cumhuriyeti adıyla varlığını sürdürmektedir.

Günümüzde 67.836 km yüzölçümüne sahip Tataristan Cumhuriyeti'nin batısında Çuvaşistan, doğusunda Başkurtistan, kuzeybatısında Mari Cumhuriyeti, kuzeyinde Kirov Bölgesi, kuzeydoğusunda Udmurt Cumhuriyeti, güneydoğusunda Orenburg Bölgesi, güneyinde ise Samara ve Simbir Bölgeleri yer alır. Başkent Kazan olup yaklaşık dört milyon nüfusa sahiptir. Şubat 1994'te yapılan bir anlaşmayla muhtar cumhuriyet statüsüne kavuşmuştur.⁶⁷

1.7. KAZAN-TATAR TÜRKÇESİ

Türk lehçelerinin ilk bilimsel tasnifi, Rus Türkolog A. N. Samoyloviç tarafından 1922'de yapılmıştır.⁶⁸ A. N. Samoyloviç'in yaptığı bu tasnif, seslerin fonetik uygunluğu esasına dayanmaktadır. W. Radlof, Türk lehçelerini sınıflandırırken ses özelliklerini, G. J. Ramstedt ise coğrafi konumu dikkate almıştır.⁶⁹

Bugün konuşulan, XX. Asır başından itibaren yazı dili olarak kullanılan Türk lehçelerini sınıflandırmak üzere, genellikle kabul edilmiş üçlü etnik tasnifte Oğuz; Karluk; Kıpçak lehçeleri geniş bir grup teşkil eder. Coğrafi tasnifte Kuzey-Batı Türkçesi⁷⁰ veya bazen, sadece Batı Türkçesi⁷¹ fakat çoğunlukla da Kuzey Türkçesi⁷² şeklinde adlandırılan bu grup, tarihî ve kavmî adlandırmalarda hep Kıpçak grubu olarak kabul edilmiştir. Kazan-Tatar Türkçesi'nin de içinde yer aldığı Kıpçak grubuna şu Türk lehçeleri girer⁷³:

I. Karadeniz-Hazar Bölgesi:

1. Karaim (Karay)

⁶⁷ Yusuf Deliömeroğlu, *Tatarlar ve Tataristan*, Avrasya Kalkınma Derneği Yay., Ankara, 1997, s. 27.

⁶⁸ Ufuk Tavkul, "Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler", *Kırım Dergisi*, 12(45), Ankara, 2003, s. 6. (<http://turkoloji.com.edu.tr>)

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ufuk Tavkul, a.g.m., s. 3-6.

⁷⁰ Nuri Yüce, *Türkler (Türk Dili) İA*, C. XII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 517.

⁷¹ Johannes Benzing, "Türk Dillerinin Sınıflandırılması", *Tarihi Türk Şiveleri*, TKAE Yay., Ankara, 1998, s. 3.

⁷² Ahmet Temir, "Kuzey Türkçesi", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. II, Ankara, 1992, s. 216.

⁷³ Mustafa Öner, a.g.e., s. XXIII.

2. Kırım-Tatar
3. Karaçay-Balkar
4. Kumuk

II. İdil-Ural Bölgesi.

1. Tatar
2. Başkurt

III. Aral-Hazar Bölgesi:

1. Kazak
2. Karakalpak
3. Nogay
4. Kırgız

Tatar Türkçesi, Türk dilinin üç büyük kolundan (Karluk, Kıpçak, Oğuz) biri olan Kıpçak grubu içinde yer alır. Yönlere göre yapılan lehçe tasnifleri bakımından ise, Kuzey Türkçesi içerisinde değerlendirilmektedir.⁷⁴

Reşit Rahmetî Arat, 1953’de *Türkiyat Mecmuası*’nda yayınladığı makalede Çuvaşça ve Yakutça’yı lehçe kabul ederken, diğer Türk dillerini de şive olarak belirtmiştir. Ayrıca Türk şivelerini fonetik esaslara göre gruplandırmış; bu gruplardan üçünü yön adları ile üçünü de o grubun en belirgin şivesi ile adlandırmıştır. Tatar Türkçesi’nin içinde bulunduğu grubu “Tav-Grubu (Kuzey)” olarak nitelendirmiştir.⁷⁵

Tatar Türkçesi, kimi kaynaklara ve bilim adamlarına göre Kuzey Türkçesi, kimi kaynaklara göre ise Batı Türkçesi içerisinde değerlendirilmektedir.

Reşit Rahmetî Arat, Kazan ve yakın şive gruplarını Kuzey Türkçesi içerisinde kabul ederken, Türklük bilgisi el kitabı *Fundamenta*’da ise Batı Türkçesi içerisinde kabul edilmektedir. Samoyloviç ise Kazan ve Kırım Tatar, Başkurt, Kumuk, Karaçay, Karay şivelerini Kuzey-Batı Türkçesi olarak kabul etmektedir.⁷⁶ Mathias Alexander

⁷⁴ Ahmet Temir, “Türk Şivelerinin Tasnifi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, (Dil-Kültür-Sanat), C. 2, TKAE Yay., Ankara, 1992, s. 216.

⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Fehmi Karamanlioğlu, *Türk Dili*, Beşir Kitabevi, Ankara, 2002, s. 30-31.

⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Fehmi Karamanlioğlu, a.g.e., s. 32.

Castren ve Wilhelm Schott yaptıkları çalışmalarla Türk dilini yirmi bir gruba ayırmışlardır. Başkurt, Kazan Türkleri, Mişer ve Tepterleri, Volga Türkleri grubuna dahil etmişlerdir.⁷⁷

Bugünkü Kıpçak lehçeleri içinde, yazı dili geleneğin en eski olan Kazan (Tatar) lehçesidir.⁷⁸

Tatar Türkçesi'nin temelini, İdil Bulgarcası oluşturur. İdil Bulgarları, Türkçe'nin iki büyük dil grubundan bugünkü Çuvaş Türklerinin devam ettirdikleri r-l grubuna dahildirler. Ancak 922 yılında Bulgar hanı Almas Silke'nin halkıyla birlikte İslamiyeti kabul etmesiyle birlikte Bulgar Türkleri Arap alfabesini kabul etmişler ve dillerinde meydana gelen değişimle de z-ş grubuna geçmişlerdir.⁷⁹

Kazan Tatar Türkleri, birçok etnik grubun ve kabilenin, birleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu etnik grupların içerisinde de en baskın olanları Bulgar ve Kıpçak unsurlarıdır. Tatar halkı, böylece doğuşu bakımından bir yönden İdil boyunda ve İdil'den, batıda ve güneyde bulunan topraklarda yaşamış Kıpçaklar ile bağlanmıştı. Bunun neticesinde genel Tatar dili kendinde, esasta Bulgarların varisleri olan Orta Lehçe temsilcileri dili (Bulgar dili) özelliklerini ve Kıpçakların varisleri olan Batı Lehçe temsilcileri dili (Kıpçak-Mişer dili) özelliklerini birleştirmiştir.⁸⁰

Türkoloji'de, Tatar dilindeki Bulgar olgusunun Çuvaş, Mişar olgusunun ise Kıpçak kökenli olduğu görüşü yaygındır. Ancak, daha sistemli ve objektif bir inceleme şunu göstermektedir: Gerek Bulgar, gerek Mişar olgusu, Kıpçak grubuna (Polevesler-Rus, Kumanlar-Batı, Sakaliba-Doğu kaynaklarınca) dahil edilmelidir. Bunun yanı sıra Bulgar olgusu, Kuzeydoğu Mişar olgusu ise Oğuz dillerinin de etkisiyle Güneybatı özelliklerine sahiptir.⁸¹

⁷⁷ Bkz. Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, Enderun, İstanbul, 2000, s. 20-21.

⁷⁸ Mustafa Öner, a.g.e., s. XXX.

⁷⁹ Nevzat, Özkan, a.g.e., s. 149.

⁸⁰ Fuat Ganiyev, Rifkat Ahmetyanv, Halil Açokgöz, *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan-Moskova, İnsan Yay., 1997, s. 8.

⁸¹ Mirfatih Zakiyev, Mehmet Musaoğlu, "Tatarlar ve Tatar Etnoniminin Anlamı Üzerine", *Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler*, KB, Ankara, 2002, s. 281.

Tatar dili, Türk dilleri ailesinin Kıpçak-Bulgar grubuna aittir. Onun üç lehçesi var: Orta, Batı (Mişer), Doğu lehçeleridir.

*Orta lehçe temsilcilerine, adetâ, ‘‘Kazan Tatarları’’ derler. Onlar çoğunlukla Ta-taristan’da, Başkurdistan’da ve Ural Dağları’ndan batıda bulunan başka bölgelerde yaşıyorlar.*⁸²

Orta diyalektin yerli (göçmen lamayan) ağızları sekiz türdür:

1) Dağ tarafı ağızı, 2) Kaza ardı ağızı, 3) Minzele ağızı (Tataristan’da ve Başkurdistan’da), 4) Böri ağızı (Başkurdistan’da), 5) Nokrat-Glazov ağızı (Kirov eyaletinde ve Udmurdistan’da), 6) Berengi ağızı (Mari ülkesinde), 7) Gayne ağızı (Perm ve Sverdlov eyaletlerinde), 8) Kamışlı ağızı (Samara eyaletinde).

Orta ağızın yerlerinden göçen temsilcileri türlü yerlerde yadi ağız daha meydana getirirler:

1) Kasım ağızı (Ryazan eyaletinde), 2) Nugaybek ağızı (Çilebi eyaletinde), 3) İçkan ağızı (Çilebi ve Kurgan eyaletinde), 4) Sofakul ağızı (aynı yerde), 5) Zlatoust ağızı (Başkurdistan’da), 6) Kargalı ağızı (Orenburg eyaletinde), 7) Abdullin ağızı (aynı yerde).

Orta ağız diğerlerinden, ‘‘a’’yı o’laştırma (ba(o)la(o)lar), ‘‘y’’ sesini c’leştirme, kalın k, ğ seslerinin olması ve c sedalısının sedasız ç varyantı olmasıyla ayrılır. Morfolojik açıdan orada mastar şekli çok varyantlı (barırğa, barmalı, barmaga, barına, v.b) olarak kullanılır.⁸³

Mişer diyalekti şu ağızlardan oluşur:

1) Sirgaç ağızı (Nijigorod ağızı), 2) Çistay ağızı (Tataristan’da ve Samara ülkesinde), 3) Çüpreli ağızı (Tataristan’da ve Çuvaşistan’da), 4) Melekes ağızı (Ulyanovski ülkesinde), 5) Hualin ağızı (aynı yerde), 6) Temnikov ağızı (Mordoviya’nın kuzeybatısında), 7) Lembir ağızı (Mordoviya’nın kuzeydoğusunda), 8) Kunetski ağızı (Penza,

⁸² Fuat Ganiyev, Rifkat Ahmetyanv, Halil Açokgöz, a. g. e., s. 8.

⁸³ Mirfatih Z. Zekiyev, Fatih Urmançiyev, Mustafa Öner, Hayati Develi, Fahri Temizyürek, Hakan Akca, Göksel Akca, *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, C. 17/1, KB, Ankara, 2001, s. 55.

Saralar ve Volgograd ülkelerinde), 9) Mordva-Karatay ağzı (Tataristan'da), 10) Baykış ağzı (Başkurdistan'da), 11) Şarlık ağzı (Orenburg ülkesinde), 12) Sterlitamak ağzı (Başkurdistan'da).⁸⁴

Batı (Mişer) lehçesi temsilcileri Samara, Myanovsk, Sarıtau (Saratov), Penza, Ryazan, Tüben Novgorod, Orenburg, Volgograd, Astrahan bölgesinde ve Tataristan, Mordov, Çuvaşistan, Udmurt, Başkurdistan Cumhuriyetlerinin bazı mntıklarında yaşıyorlar. Batı lehçesi (Mişer) temsilcilerine “Mişerler” derler, onlar İdil boyu Tatarlar grubuna aittir.⁸⁵

*Doğu lehçesi temsilcileri, Batı Sibiry'a'nın esas halkını teşkil ediyorlar. Onların edebi dili, Tatar edebi diline aittir. Onlara, Sibiry'a Tatarları derler. Sibiry'a Tatarları Rusya'nın Tümen, Omsk, Novosibirsk, Tomsk bölgelerinde yaşamaktadırlar.*⁸⁶

Sibiry'a Tatarları dili, eski devirlerden beri günümüze dek yaşayıp gelmiştir. Burada türlü Türk şiveleri ve âbidelerinde bulunan özellikler muhafaza edilmiştir.

Fakat Sibir Tatarlarının ünlüler sisteminde u ünlüsü geçici bir ses olarak tamamlanmış, şimdiyse bu lehçenin ünlüleri Kazan Tatarları'nda olduğu gibidir.⁸⁷

“Türkî” yazma edebi dili, İdil boyu Bulgarlarında oluşmaya başlıyor. Orada edebi dil, görevini genel Türk dili gerçekleştiriyor. Zaman geçtikçe, yerli dil özelliklerini benimseyen Eski Tatar edebi dili, “İdil boyu Türkisi”, yani, “Eski Tatar edebi dili” oluşuyor. Eski Tatar edebi dili, XV-XVI. yüzyıllarda, örneğin, Muhammedyar manzumelerinde, şu zaman diplomatik belgelerde görünüyor. Bu edebi dil, XIX. Yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanılmaktaydı, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyıl başında Genel Milli Tatar dili ve onun hep tarzları (üslupları) ile edebi dil şekli ortaya çıkıyor. Mesela, o zamandaki edebiyat üslubunu G. İlyasî, F. Halidî, Z. Bigiyev,

⁸⁴ A.g.e., s. 55.

⁸⁵ Fuat Ganiyev, Rifkat Ahmetyanv, Halil Açokgöz, a.g.e., s. 8.

⁸⁶ Dilara Tumaşeva, “ Sibiry'a Tatarlarının Dili ve Eski Türk Abideleri”, III. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı, TDK, Ankara, 1966, s. 1161.

⁸⁷ A.g.e., s. 1161

G. Kamal, G. Tukay, Gayaz İshakî, G. İbrahimov, M. Gafurî, F. Emirhan, Ş. Kamal ve başkalarının eserleri teşkil ediyor.⁸⁸

Tatar milli edebi dili, kendisinin temel normlarını, eski Tatar edebi dilinden (XVI-XIX) alır. Bu normlar, ona, eski ortak edebi dilinden (X-XV) ve kadim ortak Türk edebi dilinden (I-X) gelir. Tatar milli edebi dilini diğer bir şekilde bugünkü Tatar edebi dili diye de adlandırırılar.⁸⁹

Tatar milli edebi dilinin ilk örneklerini, biz Abdülcabbar Kandalıy, Kayum Nasırî, Yakov Yemilyanov, Abdurrahman İlyasî, Fatih Halidî'nin eserlerinde görebiliriz. Ayaz İshaki, Abdullah Tukay ve onların çağdaşları, eskilik taraftarlarına, eski edebi dilde cevap vere vere, yeni milli edebi dili geliştirmeye başlarlar.⁹⁰

Tatar milli edebi dilinin fonetik, belagat ve sözlük normaları esasen orta (Biger-Bulgar) diyalekten, morfolojik normları batı (Mişer) ağzından, cümle ve üslup normları ise ortak Türkçe'den ve eski Tatar edebi dilinden alınmıştır.⁹¹

Günümüzde Tatar Türkçesi, Tataristan'da resmi dil durumundadır. Yüzyıllar boyunca Arap alfabesini kullanan Tatar Türkleri, 1927'de Latin alfabesini kabul etmişlerdir. Fakat SSCB'nin o yıllarda Türk boyları arasına mesafe sokma, ayrıştırma anlayışı bütün alanlarda olduğu gibi dil alanında da kendisini hissettirmiş ve 1940 yılından itibaren Tatar Türkçesi, Kiril alfabesiyle kullanıla gelmiştir.

Tatar ve Türk Alfabe sistemi şöyledir⁹²:

⁸⁸ Fuat Ganiyev, Rifkat Ahmetyanov, Halil Açokgöz, a.g.e., s. 8.

⁸⁹ Mirfatih Z. Zekiyev, Fatih Urmançiyev, Mustafa Öner, Hayati Develi, Fahri Temizyürek, Hakan Akca, Göksel Akca, a.g.e., s. 60.

⁹⁰ A.g.e., s. 60.

⁹¹ A.g.e., s. 61

⁹² Tatar ve Türk alfabesi sistemini tablo şeklide gösterirken, Tatar alfabe sisteminde olan bütün seslere yer vermeye çalıştık. Bu nedenle hem Türkiye hem de Tataristan çıkmış eserden yararlandık. (Mustafa Öner, "Abdullah Tukay'ın Bir Şiiri: Şürelî", *EÜ Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları VI*, İzmir, 1991, s. 201.) (Rifkat Ahmetyanov, Rafael Muhammetdinov, Fanuzya Nuriyeva, Fuat Ganiyev, *Türkçe-Tatarca Sözlük*, İnsan Yay., Moskova, 1997, 22-23.)

Tatar Alfabetesi	Türk Alfabetesi	Tatar Alfabetesi	Türk Alfabetesi
Аа	Aa	Фф	Ff
Бб	Bb	Хх	Hh
Вв	Vv	Цц	Ts, ts
Дд	Dd	Чч	Çç
Ее	Yı-,Yé-, -Éé-	Шш	Şş
Жж	Jj	Щщ	Şç, şç
Зз	Zz	Ъъ	*
Ии	İi	Ьь	**
Йй	Yy	Ыы	Iı
Кк	Kk	Ээ	É-, é-
Лл	Ll	Юю	Yu, yu
Мм	Mm	Яя	Ya, ya
Нн	Nn	Әә	Ee
Оо	Oo	Өө	Öö
Пп	Pp	Уу	Üü
Рр	Rr	Жж	Cc
Сс	Ss	Ңң	Ññ
Тт	Tt	Һһ	Hh
Уу	Uu		

1.8. KAZAN-TATAR EDEBİYATI

Milletlerin tarihsel süreç içerisinde başlarından geçen siyasal, sosyal ve ekonomik olaylar, cemiyetin çeşitli alanlarına etki etmektedir. Cemiyet hayatını yoğun bir şekilde yansıtan, dil ve edebiyat, bu hareketlerden doğrudan ve dolaylı olarak etkilenmektedir.

* Rusça kelimelerde, kelime içinde veya sonunda kullanılarak, seslerin sert okunmasına işaret eder. Ses değeri yoktur.

** Türk alfabesine aktarılırken “ya, yu” ses değerlerini veren, “Я, Ю” imgelerinden sonra kullanılarak, bu seslerin yumuşak (ince vokalli) okunuşuna işaret eder. Ses değeri yoktur.

Yeryüzünün farklı coğrafyalarına yayılmış olan Türkler, zaman içerisinde birçok yabancı toplulukla etkileşime girmek zorunda kalmışlardır. Bu Türk topluluklarından biri de Kazan-Tatar Türkleri'dir. Kazan-Tatar Türkleri, yaşadıkları coğrafya sebebiyle çeşitli Türk boylarıyla ve gayrimüslim halklarla zaman zaman etkileşime girmişlerdir. Bu etkileşim sonucunda gerek siyasal gerek sosyal gerekse de kültürel anlamda onlara birçok şey verdikleri gibi onlardan da birçok şey almışlardır. Bu nedenlerden dolayı Kazan-Tatar Türkleri, zengin bir edebiyata sahiptirler.

Köklü bir geçmişe sahip olan Kazan-Tatar Edebiyatı'nın tasnifi konusunda farklı görüşler ortaya konulmuştur. Bazı araştırmacılar⁹⁴, Kazan-Tatar Edebiyatı'nı dört ana devreye ayırmışlardır:

1. Eski ve Orta Asır Tatar Edebiyatı
  - a. En Eski ya da Ortak Türk Edebiyatı (12.-13. yüzyıla kadar)
  - b. Bulgar Devri Edebiyatı (13. yüzyılın ortalarına kadar)
  - c. Altın Orda Devri Edebiyatı (13. yüzyıl ortalarından 14. yüzyıl ortalarına kadar)
  - d. Kazan Hanlığı Devri Edebiyatı (15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın sonuna kadar)
  - e. 17. Yüzyıl Edebiyatı
  - f. 18. Yüzyıl Edebiyatı
2. 19. Asır Edebiyatı
3. 20. Asır Başı Edebiyatı
4. Sovyet Dönemi (1917'den sonra) Edebiyatı⁹⁵

Ahmet Temir ise Kazan-Tatar Edebiyatı'nı üç ana başlık altında incelemiştir:

1. Eski Devir (XIX. yüzyıla kadar)
  - a. Bulgar Devri
  - b. Altın Orda ve Harezmi Devri
  - c. Kazan Hanlığı ve Rus İşgali Devrinde edebiyat
2. Ceditçilik Devri (XIX. yüzyıldan 1917'ye kadar)
  - a. 1905 İhtilaline Kadar

⁹⁴ X. Minnegulov-Ş. Sadrettinov.

⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. X. Minnegulov-Ş. Sadrettinov, *Edebiyat 10*, Megarif, Kazan, 1994, s. 10.

b. 1905-1907 Arası

3. Yakın Devir (Sovyet Devri: 1917'den Bugüne Kadar)⁹⁶

Bazı araştırmacılar ise siyasal oluşumları ve tarihsel süreci dikkate alarak Tatar Edebiyatı'nı tasnif etmişlerdir:

1. Orta Çağın İlk Devrindeki Edebiyat, Bulgar Devri Edebiyatı (IX.-XIII. Yüzyıllar): Bu dönemde ortaya konan eserlerde, üç ayrı eğilimin, edebi akımın etkili olduğunu görmeyiz:

a. Doğu peripatetizminin, yani Aristo felsefesinin yerine gelişen rasyolanist felsefi eserler. Bu eğilime Kul Ali'nin Kıssa-yı Yusuf adlı eserini örnek verebiliriz.

b. Tasavvufî nitelikli eserler. Tasavvufî eserlerinin asıl amacı, İslâm peygamberinin faziletlerini okuyucuya inandırmaktır.

c. İslâm felsefesini yaymak amacıyla yazılan: Bedavam kitabını örnek gösterebiliriz.

2. Orta Çağın Ortalarındaki Edebiyat, Altın Orda Devri Edebiyatı (XIII. Yüzyılın Ortaları ile XV. Yüzyılın Ortaları)

3. XV. Yüzyıl Ortaları – XVIII. Yüzyıl Ortaları Tatar Edebiyatı:

Tatar Edebiyatı tarihçileri, bu dönem edebiyatını iki döneme ayırarak inceliyorlar:

a. Kazan Hanlığı Dönemi Edebiyatı (XV. Yüzyıl Ortalarından – XVI. Yüzyılın Ortalarına Kadar)

b. Kazan Hanlığının Yıkılmasından Sonraki Tatar Edebiyatı (XVI. Yüzyılın Ortalarından – XVIII. Yüzyılın Ortalarına Kadar)

Tatar Edebiyatı, çok eski asırlara uzanan, çeşitli aşamalardan oluşan, başlangıç tarihi kesin olarak tayin edilmeyen, Türk Edebiyatı sahalarından birisidir. Gerek coğrafi konum gerekse diğer Türk boylarıyla, Fin-Ugor kökenli topluluklarla ve Ruslarla olan etkileşim, Tatar Edebiyatı'nın dönem dönem farklı unsurlarla beslenmesine sebep olmuştur. Bu durum da Tatar Edebiyatı'nın zengin ve köklü bir edebiyat olmasını sağlamıştır.

⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Temir (1998), a.g.m., s. 229-258.

Çeşitli coğrafalarda yaşayan Türk toplulukları gibi Kazak-Tatar Türkleri de Orhun-Yenisey Kitâbelerini, Balasagunlu Yusuf Has Hacip'in Kutadgu Bilig'ini, Kâşgarlı Mahmud'un Divanü Lugâti't-Türk'ünü, Ahmet Yükneki'nin Atabetü'l Hakayık'ını, Ahmet Yesevi'nin Divan-ı Hikmeti'ni, Türk Edebiyatı'nın ortak mirası kabul ederek, bu eserleri Kazan-Tatar Edebiyatı'nın temelleri olarak saymışlar ve zaman zaman bu eserleri ihya eden eserler ortaya koymuşlardır.

Bilim adamları ve araştırmacılar, Kazan-Tatar Türklerinde yazılı edebiyatın, İdil-Ural boylarında kurulmuş olan ve içinde Kıpçak, Oğuz, Hazar ve Fin-Ugor gibi unsurları da barındıran Bulgar Devleti döneminde ortaya konulduğunu belirtmektedir.

Bulgar devrinde, Kazan-Tatar Edebiyatı, yazılı ve sözlü olmak üzere iki koldan gelişmiş, Doğu edebiyatlarıyla Türk edebiyatının sentezini gerçekleştirmiştir.

Bulgarlar, 922'de İslâmiyeti kabul edene kadar Runik alfabesini kullanıyorlardı. İslamiyeti'n kabulüyle birlikte Arap alfabesini de kullanmaya başlamışlardır. Böylece, Bulgarlar, Arap, Fars, Azerbaycan ve Orta Asya devletlerinin o devirdeki kültür unsurlarıyla tanışmış ve onların vasıtasıyla da Grek medeniyetini ve felsefesini tanıma fırsatı bulmuşlardır.

Bu dönemin önemli eserlerinden birisi , ‘‘Bulgarlar’ın baş kadısı ‘‘Nu’man oğlu Yakup Bulgarî’’ tarafından 1112’de yazılmış olan ‘‘Bulgar Tarihi’’ adlı eserdir.’’⁹⁷ Bu dönemde ortaya konan diğer eserler şunlardır:

Şeyh Burhaned-Din İbrahim bin Hızır el-Bulgarî'nin Kitab usul el-Hüsâmî'si, Şeyh Muhammed el-Bulgarî'nin Haziretü'l-Ulema ve Ziynetü'l-Fukaha'sı, Şeyh Burhaned-din İbrahim bin Yusuf el-Bulgarî'nin Kitab şerh adab es-Sahâyıf'sı, Şeyh Necmed-din abu'r-Rica Muhtar bin Mahmud bin Muhammed el-Kazanî el-Hanefî el-Zahidî'nin Risale-i Nasıriye'sidir.

Bu dönemin eseleri, genellikle dinî, tasavvufî özelliklere sahiptir.

---

⁹⁷ Ahmet Temir (1998), a.g.m., s. 230.

Bulgar devri Kazan-Tatar Edebiyatı'nı oluşturan yazılı eserlere, bu dönemde ortaya konan mezar taşlarını da katabiliriz. Bulgar devri mezar taşları ilk olarak Ş. Mercanî tarafından (Kazan devri mezar taşları ile birlikte) zikredilmiş, sonra onun talebesi Hüseyin Feyizhan (1821-1866) 1863'te Arkeoloji Mecmuasında neşrettiği makalesinde üç mezar taşının metinlerini açıklayarak, ilim dünyasında ilk olarak Bulgar-Çuvaş meselesini ortaya atmıştır.⁹⁸

Altın Orda dönemi Kazan-Tatar Edebiyatı, yeni tarihî ve sosyal şartlara göre yeniden şekillenmiştir. Özellikle Bulgar şehrinin bu dönemde de önemli kültür merkezlerinden birisi olması, Bulgar-Tatar medeniyetinin, Altın Orda Devleti'nin temelini teşkil etmesi, Tatar edebi dilinin, devlet içerisinde iletişim dili olmasını sağlamıştır.

Altın Orda devrinde Kazan-Tatar Edebiyatı, yazılı edebiyat olarak gelişmeye devam ederken, halk edebiyatının örnekleri, halk arasında canlılığını korumaya devam etmiştir.

Folklor, kendi tabii özelliklerini muhafaza ederken, yazılı edebiyattan da etkilenir. Bu devrin folklor ürünleri, halkın dünya görüşü, gelenek görenekleri, tarihi kahramanları çeşitli kaynaklarda kaydedilmiş ve korunmuştur. Cikü, Baçman, Bayan gibi Bulgar-Kıpçak kahramanlarının hürriyet mücadeleleri, onların kahramanlıkları yazılı edebiyatta ifadesini bulmamakla beraber, halk edebiyatı eserlerinde, Han Kızı Altın Çeç, Cık Mergen, Büşman Kıpçak, Batır gibi destan ve efsanelerle nesilden nesle nakledilerek günümüze kadar ulaşmıştır.⁹⁹

Altın Orda döneminde ortaya konan edebi eserlerinin önemli özelliklerinden birisi, eserlerin Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmasıdır. Üç dilli, iki dilli eserlere rastlamak mümkündür. Bu durum sadece edebi eserlerde değil, mezar taşlarında da görülmektedir.

⁹⁸ Ahmet Temir (1998), a.g.m., s. 232.

⁹⁹ Mirfatih Z. Zekiyev, Fatih Urmançiyev, Mustafa Öner, Hayati Develi, Fahri Temizyürek, Hakan Akca, Göksel Akca, a.g.e., s. 21.

Bu dönem Kazan-Tatar Edebiyatı'nın en önemlilerinden birisi, halk mitolojisine dayanmasıdır. Bu dönemde dinî-didaktik eserlerle birlikte din dışı konuları işleyen, özellikle aşk ve kahramanlık konulu eserler de ortaya konmuştur.

Altın Orda Devleti döneminde, Harezmi Türkçesi'yle yazılan Ali Oğlu el-Bulgarî el-Kaderî'nin *Nehc-el Ferâdis'i*, Kutb'un *Hüsrev ü Şirin'i*, Harezmi'nin *Muhabbet-nâme'si*, Hüsam Kâtip'in *Dastan-i Cümcüme Sultan'ı*, Seyf Sarayî'nin *Gülistan Tercümesi* adlı eserleri, Kazan-Tatar Edebiyatı'nın meydana gelmesinde ve gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

XV. yüzyılın ortalarında Altın Orda Devleti'nin hanlıklara ayrılmasıyla Tatar Türkleri, Kırım, Kazan, Sibir, Nogay ve Kasım hanlıklarına dağılmış olmakla beraber Tatar nüfusunun büyük bir çoğunluğu Kazan Hanlığı bünyesinde hayatlarını sürdürmüşlerdir.

Kazan Hanlığı ve Kazan şehri etrafında şekillenen Kazan-Tatar Edebiyatı, bu dönemde Kazan şehrinin önemli bir ilim ve kültür merkezi olması sebebiyle büyük bir gelişme devresi yaşamıştır.

Sosyal ve kültürel hayattaki değişimleri, bu devirde kaleme alınan seyahat-nâmelerde de görmekteyiz. Macar seyyahı S. Gerbeşteyn 1521 yılında yazdığı seyahat-nâmesinde şöyle demektedir:

*«Kazan Tatarları, diğer Türk boylarından daha kültürlüdür, onlar arasında okuma-yazma bilenlerin sayısı çoktur. Çünkü onlar evlerde yaşıyor, çiftçilikle ve ticaretle iştigâl ediyorlar.»*¹⁰⁰

Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgal edilmesine kadar olan süreç içerisinde ortaya konan en önemli eserler şunlardır:

¹⁰⁰ Mirfatih Z. Zekiyev, Fatih Urmançiyev, Mustafa Öner, Hayati Develi, Fahri Temizyürek, Hakan Akca, Göksel Akca, *a.g.e.*, s. 31.

1507-1508 yıllarında Kazan'da yazılan Kur'an Tefsiri, Mahmud Oğlu Muhammedyar'ın Tuhfe-i Merdan (1539) ve Nûr-i Sudûr (1542)'u, Muhammed Şerif'in Zafernâme-i Vilâyet-i Kazan (1550)'idir.

Bu dönem halk edebiyatının kalıplaşmış örneklerinin yanı sıra gerçek hayattaki olaylardan hareketle yazılmış halk hikâyeleri ve şiirleri de önemli bir yer tutmaktadır.

1552 yılında Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle Kazan-Tatar Edebiyatı, çok büyük bir zarar görmüştür. Rus istilası ve savaşları sırasında Tatar aydınlarının ve edebi eserlerinin büyük bir kısmı yok edilmiş, dinî baskılar şiddetlenmiş, medreseler yıkılmış, hürriyet ortamı yok edilmiştir. Bu durum Kazak-Tatar Edebiyatı'nın gerilemesine ve duraklamasına sebep olmuştur. Fakat bu dönemde edebiyat ortamının tamamen yok edildiğini söyleyemeyiz. Rus etkisinden ve istilasından bir nebze de olsa uzak olan köylerde, edebi ve dinî faaliyetler devam ettirilmeye çalışılmıştır. Özellikle bu dönemde halk edebiyatının gelişmesini devam ettirdiğini görmekteyiz.

Rus istilası döneminde Kazan-Tatar Edebiyatı'nın temelini lirik-tasavvufî ve dinî nesir eserler oluşturmaktaydı. Edebiyatın dinî nitelik kazanmasının en önemli sebebi, 16., 17. ve 18., yüzyılda İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar gençlerinin eğitim görmek amacıyla Türkistan'a, Dağıstan'a ve Hindistan'a gitmesidir. Bu dönemde Türkistan ve çevresi, fikir, ahlâk, felsefe ve edebiyatın merkezi durumundaydı. Bu bölgelerdeki medreselerde dini eğitimin yanı sıra pozitif bilimlerde iyi bir tahsil verilirdi. Tatar gençleri buralara giderek tahsillerini tamamlamışlar, ülkelerine döndüklerinde de aldıkları tahsilin meyvelerini vermişlerdir. Bu nedenle bu dönemde ortaya konan eserler dinî-tasavvufî bir mahiyet kazanmıştır. Ayrıca Kazan-Tatar Edebiyatı, önemli ölçüde Türkistan ve Osmanlı edebi faaliyetlerinden etkilenmiş, bunun sonucu olarak da Türkistan ve Osmanlı menşeli eserler ortaya konmuştur.

1552'de Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgalinden 1905 ihtilâline kadar olan dönemde İdil-Ural bölgesinde vuku bulan en önemli eserler şunlardır:

Bayram Bulatoğlu'nun Arap-Türkî Lûgatı (1581), Said Halfin'nin Tatar Tili Elifba'sı (1774), Abdünnasır Kûrsavî'nin Heftiyet Tefsiri'si, İsmail Hacı Bikmuhammed Oğlu İsmail Seyahatnamesi (1780), Üstüvanî Kitabı (1801-1829), Et-Teheccî (1801), Taceddin Yalçıgıloğlu'nun Risale-i Gazize'si (1807), İbrahim Halfin'nin Şahinşahning Kazan Gimnaziyasında Lisan-ı Türkî ve Hatt-ı Arabî Ügretile Turgan Elifa İle Kîçikçe Nahiv Sarfısı (1809), İbrahim Halfin'nin Çiçek Salu Turısında'sı (1811), Hisâm ed-din bin Şerefed-din el-Müslimî'nin Risâlet-i Tevârih-i Bulgariye ve Zikr-i Mevlâna Hazret-i Aksak Temir ve Harab-ı Şehr-i Bulgar'ı (1832), Cemaleddin bin Biktaş'ın Fezâil-i Şühur'u (1845), Bedevam Kitabı (1846), W. Radloff'un Bilik'i (1872), Duâlık, Fâlname, Yulduznâme, Rüyâ Tâbirleri, Vakayinâmeler, Urazay, Muhammed Zarif Oğlu Molla Ahmet'in Kıssa-i Boz Yiğit ve Kıssa-i Tahir İle Zühre (1879) adlı eserleri, Şehabeddin Mercanî'nin Galaletü'z-Zaman fi Tarihi bulgar ve Kazan ile Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar Adlı eserleri, Ahval-i Çingiz Han ve Aksak Timur (1882), Musa Akyiğitzâde'nin Hüsâmeddin Molla (1886) ve Günah-ı Kebâir (1889) adlı romanları, Abdurrahman İlyas'ın Biçare Kız'ı (1887), F. Halid'in Redd-i Biçare Kız'ı (1890), Kayyûm Nasırî'nin Tatarca-Rusça Lûgat (1878), Nümune Yaki Enmuzec (1891), Rusça-Tatarca Lûgat (1892), Kavâid-i Kitabet (1892), Enmuzec (1895), Lehçe-i Tatarî (1895-1896) adlı eserleri, Zahir Bigi'nin Güzel Kız Hatice'si (1896), Rızaeddin Bin Fahreddin'in Selime (1899) ve Asar adlı eserleri, Sadri Maksudî'nin Maişet'i (1900), Ayaz İshakî'nin Kelepüşçi'i (1900), Aliasgar Kemal'in Bahtsız Kız'ı (1900), Zakir Hadi'nin Bahtlı Kız, Hayır Dua ve Cihanşah Hazret adlı eserleri, Kadir Ali Bi'nin Cami'üt-Tevarih Tercümesi, Alikey Atalık'ın Alikey Atalık Vasiyetnâmesi, Âdilşah Molla Oğlu Devletşah Ahun'un Risale-i Necatiye'si, Muhammed Zarif Hüseyin'in Tavârih-i Bulgariye'si, Edige Destanı, Çora Batır, Koblandı Batır, Abdürrahim Otuz İmenî'nin Risale-i Mühimme ve Teşni'es-Süfehâ Tenkidi, Türkî adlı eserleri, Ebulmenih Hacı'nın Tercüme-i Hacı Ebu-l-Menih el Bistevî el-Saidî, Türkî'sidir.

Bu eserlerin yanı sıra, II. Katerina'nın emriyle 1801'de Kazan'da açılan matbaada Doğu Edebiyatı'nın önemli eserleri basılarak Kazan-Tatar Edebiyatı'na kazandırılmıştır. Bu eserler arasında Hoca Ahmet Yesevî'nin Divan-ı Hikmet'i, Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türkî'si, Kul Ali'nin Kıssa-i Yusuf Aleyhisselam'ı, Süleyman

Bakırgânî'nin Hazret-i Meryem Kitabı, Yazıcıoğlu Muhammed Çelebi'nin Muhammediye'si, Yedi Gazavat Kitabı, Kırk Vezir, Letaif-i Hoca Nasreddin, İsmail Hakkı'nın Marifetnâme'si gibi önemli eserler bulunmaktadır.

19. yüzyılın başlarından itibaren Rus baskısı devam etmekle beraber önceki dönemlere göre azalmış, ilimde, edebiyatta, sosyal hayatta ve ticaretle, rahatlama ve serbestlik kısmen de olsa sağlanmıştır.

1801'de Kazan'da "Asya Basmahânesi" adlı matbaanın ardından 1804 yılında Kazan Üniversitesi'nin kurulması, Kazan-Tatar sosya-kültürel hayatının yeniden canlanmasını sağlamıştır. Özellikle bu dönemde, Abdünnasır Kûrsavî, Şehabeddin Mercanî, Kayyum Nasırî, Hüseyin Feyizhanov ve Kırım Tatarlarından olan İsmail Gaspıralı, Kazan-Tatar kültürel hayatını şekillendiren önemli kişiler olmuştur.

Tahsilini Buhara'da yapan önemli Kazan-Tatar âlimlerinden biri olan Abdünnasır Kûrsavî'nin (1765-1813), dine getirdiği yeni bakış açısı ve dindeki reform hareketleri, döneminin ve kendinden sonra gelen neslin reformcu ruhu kamçılımış, onlara örnek olmuştur. Kûrsavî'nin dinde yaptığı reform hareketlerinin etkilerini sosyal hayatta ve edebiyatta da görmekteyiz.

Kûrsavî'nin başlattığı ıslah hareketlerini, Türkistan'da tahsil görmüş olan din âlimi ve tarihçi Şehabettin Mercanî (1818-1889) devam ettirmiştir. Mercanî, İdil-Ural Tatarlarının kültür hayatlarının hemen hemen her sahasında yenileşmenin öncüsü olmuştur. Kazan-Tatar Türkleri'nde milli şuurun gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Milli şuur bilinciyle Kazan-Tatar Türkçesi'nin gelişmesine verdiği eserlerle katkıdan bulunmuştur. Ayrıca İsmail Gaspıralı'nın başlattığı Ceditçilik hareketinin benimsenmesinde ve yayılmasında önemli faydası olmuş, akranlarını ve gelecek nesilleri birçok yönden etkilemiştir.

Kazanlı münevverlerden, müellif ve tercümeçi Kayyûm Nasırî (1824-1902), Kûrsavî'nin izinden giderek Mercanî'yle birlikte Ceditçilik akımının kökleşmesinde ve yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Yazdığı eserlerle fikirlerini yaymaya çalış-

mıştır. Özellikle bir milletin birleşip bütünleşmesinde önemli bir unsur olan dil sahasına yönelmiş, bu konuda ıslahatlar yapmıştır. Kazan-Tatar Türkçesi'ni kullanmış, milli dilin ehemmiyetini her fırsatta ortaya koymuştur.

Türk Dünyasına fikirleriyle ve ortaya koyduğu tezlerle ismini yazdırmış olan Kıımlı İsmail Gaspıralı (1851-1914), dilde, fikirde, işte birlik prensibiyle hareket etmiş, bütün Türk topluluklarının ortak bir dil kullanması gerektiğini her fırsatta belirtmiştir. Ancak bu şekilde Türk birliğinin sağlanacağını ve bu birliğin kalıcı olacağını dile getirmiştir. Bu sebeple yaşadığı dönemde dil başta olmak üzere Türk kültürünün bütün sahalarında ıslahat yapılması gerektiğini savunmuştur.

İsmail Gaspıralı, dil birliğinin gerçekleşmesi için yapılması gerekenleri şöyle özetlemiştir:

- ‘1. Türk dilini yabancı unsurlardan temizlemek,
2. Okuyana da yazana da anlaşılmayan Arapça ve Farsça tâbirlerden vazgeçmek,
3. Mahallî tâbirler yerine Osmanlıcadakilerini kullanmak.’¹⁰¹

İsmail Gaspıralı, Türk kültürü ve Türk diliyle ilgili düşüncelerini yaymak amacıyla Rusça Tavrida Gazetesi'ni ve Tonguç Dergisi'ni çıkarmıştır. Fikirlerini bütün Türk dünyasına ulaştırmayı hedeflemiş ve bunun için çalışmıştır. Böylece, 1883'de Kıırım Tatarları'nın ilk Türkçe gazetesi, Rusya Müslümanları arasında da Türkçe yayımlanan üçüncü gazete olan Tercüman-ı Ahval-i Zaman adlı gazeteyi çıkarmıştır. Bu gazete, yalnız Kıırım Türkleri'nin değil, yaydığı dil ve fikir birliği ile âdeta tüm Türklerin yayın organıydı.¹⁰²

Bu gazete, Anadolu'dan Türkistan'a, Kıırım'dan Hindistan'a kadar olan geniş bir bölgeye hitap etmiş, bu bölgelerde yaşayan Türk-Müslüman halkların ıslahatçı fikirlerle tanışmasını ve milli şuur bilincini kazanmasını sağlamıştır.

¹⁰¹ Necla Yalçınır Gündüz, ‘‘Gaspıralı İsmail Bey ve Dilde Birlik’’, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Gaspıralı İsmail Bey ve Dilde Birlik Sayısı*, Güz/1, S. 12/1, TDK, Ankara, 2001, s. 539.

¹⁰² Nesrin Güllüdağ, ‘‘Büyük Türkçü Fikir Adamı Gaspıralı İsmail Bey’’, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Gaspıralı İsmail Bey ve Dilde Birlik Sayısı*, Güz/1, S. 12/1, TDK, Ankara, 2001, s. 448.

İsmail Gaspıralı, 19. yüzyılın ortalarından itibaren gelişme gösteren Ceditçilik¹⁰³ akımının önemli savunucularından birisidir.

Tarihteki ismiyle, İdil Bulgarları, Kazan Türkleri, Kazan Tatarları, İdil-Ural Türkleri veya Şimal Türkleri isimleri verilen bu Türk boyunun, 18. asrın sonları ve 19. asrın başlarından itibaren 1920'li yıllara kadar ortaya koydukları dine ve eğitimde yenileşme hareketine “ceditçilik”, takipçilerine de “ceditler” denmektedir.¹⁰⁴

İdil-Ural bölgesindeki yenileşme hareketleri Kazan'da Muhammediye, Orenburg'daki Hüseyiniye medreseleriyle gittikçe kuvvetlenmiştir.

Gaspıralı, Türk dünyasıyla ilgili yenilikçi fikirlerini yaymak amacıyla bu fikirlere hizmet edecek okullar açmayı hedeflemiştir.

“Onun 1884'te Bahçesaray'da açtığı okulda başlattığı modern eğitim metodu (Usûl-i Cedit) ve “dilde, fikirde, işte birlik” prensibi dalga dalga yayılarak bütün Türk dünyasını sarmış, Kırım ve Kazan'dan başlayarak Türkistan ve Azerbaycan'ı çepeçevre kuşatmıştır.”¹⁰⁵

Gaspıralı, Türk birliğiyle ve Usul-i Cedit okullarıyla ilgili düşünceleri sadece Tercüman Gazetesi'nde dile getirmemiştir:

¹⁰³ Ceditçilik kelimesinin kökü cedit (cedîd) olup yeni anlamına gelmektedir. Bkz. Türkçe Sözlük c.1, A-J, TDK, Ankara, 1998, s. 391. Ceditçilik ise yenilik anlamına gelmektedir. “Cedit” kelimesinin ilk defa ortaya çıkışı 1884'de İsmail Gaspıralı'nın açtığı ilk usûl-i Ceit mektebi ile oluyor. “Usûl-i Cedit taraftarları” veya kısaca “Ceditçiler” tanımlaması bu tarihten sonra yaygınlaşıyor. Ceditçilerin hepsinde değişme ve reform arzusu vardır. Sosyal hayatın her alanında ve özellikle de eğitim konusunda reform arzuluyorlardı. Onları en iyi özetleyen tanım, “terakkiperver” kelimesinde yoğunlaşmaktadır. O halde, şöyle bir tanım yapılabilir: “Ceditçilik”, Batı'daki gelişmelerden haberdar olan ve toplumun mevcut durumuyla kıyaslayınca bundan rahatsızlık duyan aydınların, bu durumu değiştirmek yolunda giriştikleri yoğun bir entelektüel tecessüs ve gayretler bütünüdür.” Ahmet Kanlıdere, “Tatar Ceditçiliğinin Kökenleri”, *Tatarlar ve Tataristan: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu*, Marmara Üniversitesi, 27 şubat 2003. (<http://www.tawish.org>).

¹⁰⁴ İbrahim Maraş, “Kazan Türkelerinde Ceditçilik Düşüncesi”, *İslâmiyat* 7, S. 4, Ankara, 2004, s.159.

¹⁰⁵ Ali Erol, “Gaspıralı İsmail Bey ve Maarifçiler”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Gaspıralı İsmail Bey ve Dilde Birlik Sayısı*, Güz/1, S. 12/1, TDK, Ankara, 2001, s. 490.

‘İsmail Bey, usul-i cedit okulları tanıtılabilmek, yayılabilmek için İdil-Ural bölgesine, Kafkasya’ya, Mısır’a 1893’te Türkistan’a, hatta 1912’de Hindistan’a kadar gitmiş, gittiği yerlerde bazen ileri gelenlerden destek almış, bazen de sadece kendi imkânları ile yer ve malzeme temin ederek okuma-yazma kursları açmış, metodunu uygulamalı olarak göstermiş, yayılmasını, kabul görmesini sağlamak istemiştir.’¹⁰⁶

Gaspıralı, ayrıca bu mekteplerde okutulmak amacıyla 1884’te Hoca-yı Sıbyan adlı alfabe ve okuma kitabını bastırmıştır.

İsmail Gaspıralı, Türk dünyası hakkında sahip olduğu fikirleriyle, bu yolda yaptığı işlerle ve yenilikçi düşünceleriyle birçok Türk aydınını etkilemiştir.

Kûrsavî, Mercanî, Gaspıralı gibi âlimlerin ve ceditçilerin yolundan giden aydınların çoğalmasıyla 19. yüzyılın sonlarından itibaren, Kazan-Tatar Türkleri’nin siyasal, sosyal ve kültürel hayatına yön veren bir sınıfın oluştuğu görülmektedir. Bu sınıf, her türlü Rus baskısının karşısında mücadele yoluna girişmiş, milli menfaatlerin savunuculuğunu yapmıştır. Bu sınıfın çoğunluğunu Abdullah Tukay, Ayaz İshaki, Aliasgar Kemal gibi edebiyatçılarla, Yusuf Akçura, Seyidegery Alkin gibi gazeteciler oluşturmaktaydı. Ayrıca bu dönemde Tatar milli bağımsızlık hareketi güç kazanmış, bu hareketin etkileri edebiyata da yansımıştır.

1905 Rus ihtilâliyle beraber gazetecilik, roman, hikaye, şiir ve tiyatro önem kazanmış, bu sahalarda önemli eserler ortaya koyulmuştur. Fikir adamı, siyasetçi gibi vasıflarla edebi kabiliyetlerini birleştirmiş olan edebiyatçılar, fikirlerini, yazdıkları eserlerle yaymaya çalışmışlardır.

Bu dönemin en önemli gazeteleri arasında Yusuf Akçura ve Seyidegery Alkin’in öncülüğünde çıkan “Kazan Muhbiri” (Kazan, 29.10.1905), Hadi Maksudî’nin çıkardığı “Yıldız” (15.1.1906), İsmail Gaspıralı’nın öncülüğünde çıkan “Tercüman

¹⁰⁶ Yavuz Akpınar, *İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri, Fikir Eserleri*, C.2, Ötüken, Ankara, 2004, s. 57.

Gazetesi''ni sayabiliriz. 1905-1917 yılları arasında İdil-Ural bölgesinde 40 kadar gazete, 35 kadar da mecmua çıkmıştır.

Dönemin en önemli milliyetçi şairleri arasında Abdullah Tukay'ı, Mecid Gafurî'yi, Said Remi'yi, Derdimend'i, Musa Celil'i, Ukmasî'yi ve Ş. Babiç'i sayabiliriz.

Milli duygularla yazdığı şiirlerle Kazan-Tatar Edebiyatı'nda önemli bir yere sahip olan Abdullah Tukay, Kazan-Tatar Edebiyatı'nın ve Türkçesi'nin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Yazdığı şiirlerinde vatan, millet, millî kader ve hürriyet gibi temleri ele almıştır. Her fırsatta eski usulde eğitim veren medreseleri tenkit etmiş, yenileşme hareketlerini desteklemiştir.

Gafurî, devrin sosyal olaylarının etkilerini takip edebildiğimiz sosyalist muhtevalı şiirleriyle, XX. Yüzyıl edebî dilinin gelişmesine hizmet eden şairlerden biridir.¹⁰⁷ Her türlü sosyal adaletsizliğe ve haksızlığa isyan, milletin medeniyet alanında ilerlemesi, hürriyete duyulan iştihak şiirlerinin başlıca temlerindedir. Yenileşme yanlısı olmakla beraber, Sovyet ülkesinin ateşli vatanseveridir.

Tataristan topraklarında yetişmiş asker-şairlerin en büyük temsilcisi olan Musa Celil, Sovyet vatanseverlerinden olup vatan sevgisi, vatanın kurtulması isteği, savaşa duyduğu nefret duygusu, onun şiirlerinin vazgeçilmez temlerindedir. Musa Celil, sanatın kaynağı olarak kabul ettiği halk şiirinden hem şekil hem muhteva hem de dil yönünden faydalanmıştır.

Ayaz İshaki, Alimcan İbrahim ve Fatih Emirhan dönemin önemli yazarlarıdandır. Bunların içinden milliyetçi duygularla yazdığı romanlarla ön plana çıkan yazar, Ayaz İshaki'dir.

¹⁰⁷ Fatma Özkan, "Yirminci Yüzyılda Tatar Şiiri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Türk Şiiri Özel Sayısı V*, S. 531, Mart, TDK, Ankara, 1996, s. 1058.

Muhammed Ayaz İshaki İdilli, (Gayaz İshaki), seçkin Tatar yazarı, gazetecisi ve Tatar halkının Milli Kurtuluş Hareketi'nin en önde gelen akif ve yorulmaz mücahitlerindedir.¹⁰⁸

Ayaz İshaki, iyi bir yazar olmasının yanı sıra iyi bir siyaset adamıdır. Tataristan'ın tam bağımsızlığı için mücadele etmiş ve bu düşüncesini eserlerine yansıtır. Ekim ihtilâlini ve Sovyet iktidarını kabul etmemiştir. Bolşeviklere karşı oluşu, onun vatanından ayrı kalmasına neden olmuştur. Paris, Berlin, Varşova'da yaşadıkdan sonra İstanbul'a yerleşir. Burada edebî faaliyetlerini devam ettirmiştir. Tatar dilinde gazete-dergi çıkarmıştır. Millî kurtuluş fikrini savunan hikâye, roman ve piyesler ortaya koymuştur.

Alimcan İbrahim, roman ve edebiyat tarihi sahasında önemli eserler vermiştir. İhtilâlcî sosyalist ve komünist düşüncelere sahip olan Tatar yazarlarından birisidir. Latin alfabesine karşı Arap alfabesini savunmuştur. Daha sonraları ise Latin alfabesinin yerine Rus alfabesinin kabul edilmesine karşı çıkmıştır. Bu tür görüşleri onun mevcut Rus yönetimiyle ters düşmesine neden olmuş ve hapse atılmıştır.

1917 Ekim ihtilâliyle birlikte edebiyat siyasî bir kimliğe bürünmüş, Komünist Parti'nin siyasi anlayışının emrine girmiştir. Komünist anlayışa karşı ve milliyetçi ruha sahip olan Tatar yazarlarının ve aydınlarının birçoğu yurtdışına kaçmak zorunda bırakılmıştır. Yurtda kalan yazarların bir kısmı hapislerde ölmüş, bir kısmı da susup Bolşeviklere hizmet etmiştir.

Stalin'in yok etme politikasının kurbanlarından olan ve özellikle 20. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra Tataristan kültür hayatını yönlendiren yazarların fikir babası olan Sultan Galiyev¹⁰⁹, 1917 Ekim ihtilâliyle birlikte Tataristan kültürel hayatına yeni bir yön vermiş, bu yolda birçok yazarı etkilemiştir.

¹⁰⁸ Ali İhsan Kolcu, *Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı*, Salkımsöğüt Yay., Ankara, 2004, s. 560.

¹⁰⁹ Sultan Galiyev, 1917 Ekim Devrimi ortamında Orta Asya Türk-Müslüman halklarının içinden çıkan ilk bolşevik komünistlerden biridir. 1939'da Stalin, tarafından öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rinat Muhammedi, çev. Mustafa Öner, *Sırat Köprüsü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1993. Bkz. Hasan Basri Gürses, "Bilinmeyen Tarih: Sultan Galiyev", *Ulusal Dergi*, S. 4, Güz, 1997. (<http://www.tawish.org>).

“1930’lu yıllarda bir çok yetenekli edip, Tatar edebiyatının önderleri A.İbrahimov, K.Tinçurin, Ş.Osmanov, C.Velidi, H.Tufan, G.Nigmati vb., halk düşmanları olarak sürülüp haislere atıldılar. Siyasi açıdan insanlara güvenmeyip şüphe ile bakarak her dostta düşman bulma atmosferi edebi hareketin içine de sızdı. Stalin siyasetinin milli ruhu yok etme isteği bazı Tatar yazarlarını ayaklandırdı. Bu olaydan sonra idareciler Tatar yazarlarına bazı imkanlar sundu: Kazan’da Dil, Edebiyat, Tarih Enstitüsü (1939), Kazan Devlet Üniversitesinde Tatar Filolojisi Bölümü ve Tatar Dili ve Edebiyatı Kürsüsü açıldı (1944), Moskova’da edebiyat-sanat günleri kutlaması planlanıyordu (1941), Tatar Opera ve Bale Tiyatrosu açıldı (1939), “Tatar Şiir Antolojisi” basıldı.”¹¹⁰

1930’lu yıllara gelindiğinde Tataristan kültür hayatı, Stalin tarafından aydınların ve yazarların yok edilmesiyle büyük bir sekteye uğramıştır. Ayrıca bu dönemde Lâtin alfabesi, Kiril alfabesi tartışmalarıyla geçmiştir.

1940’lı yılların başında Ruslar tarafından Tatar aydınlarına ve yazarlarına karşı girişilen yok etme politikası sonuç vermiş, eski kuşaktan yazar ve şair hemen hemen bırakılmamıştır. Bu yüzyılın başından itibaren Tatar kültürel hayatında görülen, Rusya güdümlü edebiyat ve sanat anlayışı, yüzyılın sonuna, SSBC’nin yıkılışına kadar devam etmiştir.

SSCB’nin çöküşüyle birlikte sosyal, kültürel alanda yeniden bir canlanma görülmüştür. Basın hayatı yeniden işlerlik kazanmıştır. Özellikle Kazan-Tatar Türkçesi’ne eski itibarını yeniden kazandırmaya yönelik çalışmalar, bu dönemde önemli bir yere sahiptir. Önemli Tatar âlimlerin ve fikir adamlarının eserleri bu dönemde tekrardan neşredilerek milliyetçi ruh yeniden kazandırılmaya ve bu eserlerin birleştirici rolü ortaya koyulmaya çalışılmaktadır.

¹¹⁰, Çulpan Zariyova-Çetin, “Tatar Edebiyatının Gelişimi”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 9. (<http://www.akademikbakis.org>)

Günümüzde Tatar Edebiyatı, dili ve tarihi üzerinde çalışma yapan en önemli araştırmacı-yazarlardan birisi Mirfatih Z. Zekiyev'dir. (1928-) Mirfatih Z. Zekiyev, Tatar filolojisiyle ilgili olarak, tarihî leksikoloji ve diyalektoloji, Tatar edebi dilinin tarihi, Tatar Türklerinin eski tarihi gibi dil biliminin farklı sahalarında çalışmalar yapmıştır. Ayrıca uzun yıllar Tatar diline hizmet ettiği Kazan Üniversitesi Tatar Dili ve Edebiyatı bölümünde kendisinin yolundan gidecek önemli araştırmacılar, yazarlar ve fikir adamları yetiştirmiştir. Zekiyev, üniversitedeki çalışmalarının yanı sıra, ortaokul ve liseler için de Tatar dil bilgisine dair kitaplar, metinler ve programlar hazırlamıştır.

1986'dan beri yürüttüğü Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi-Alimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü müdürlüğü görevinden, 27 Kasım 2000 tarihinde kendi isteğiyle ayrılır. 1992'den beri yürüttüğü Tataristan Bilimler Akademisi Sosyal Bilimler Bölümü başkanlığından ise, 2001 yılında ayrılır. Prof. Dr. M. Zekiyev, hâlen Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Dil Bilimi Bölümü Müdürü olarak çalışmaktadır.¹¹¹

1.9. KAZAN-TATAR TÜRKÇESİ'NİN TEMEL ÖZELLİKLERİ

1.9.1. Alfabe Sistemi

Kazan-Tatar Türkleri, diğer Türk toplulukları gibi İslâmiyet'i kabul edene kadar Runik harflerini kullanmışlardır. 922 yılında İslâmiyet'in kabulüyle birlikte asırlar boyunca Arap harf-leriyle eserler ortaya koymuşlardır. Bu durum 20. yüzyılın ilk çeyregine kadar devam etmiştir.

3 Temmuz 1927'de Tatar dilinin resmi alfabesi Lâtin harfleri kabul edilmiş, Tataristan Cumhuriyeti Merkez Yürütme Komitesi'nin 1928 yılı Şubat ayı sonundaki kararıyla bütün okullarda yeni Lâtin alfabesi öğretilmeye başlanmıştır.¹¹² Fakat

¹¹¹ Hatice Şirin, "Prof. Dr. Mirfatih Zekiyev (Hayatı ve Eserleri)", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Yaz/S. 16, TDK, Ankara, 2003, s. 168.

¹¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdal Şahin, "Tataristan Cumhuriyeti'nin Latin Alfabesi Mücadelesi" *Tatarlar ve Tataristan: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu*, Marmara Üniversitesi, 27 Şubat 2003. (<http://www.tawish.org>)

Tatarsitan'da Lâtin alfabesi, ancak 1930'larda bütün alanlarda kullanılmaya başlanmıştır.

Stalin, Sovyetler Birliği bünyesinde bulunan Türk Cumhuriyetleri arasında ortak bağları koparma fikriyle ve Sovyetlerde Rus dilini ve alfabesini hakim kılma düşüncesiyle, Sovyetler birliği bünyesindeki her Türk Cumhuriyeti için Kiril esaslı Türk alfabesi hazırlatmıştır. Bu nedenle on yıl kadar Tatar Türkçesi'nin yazımında kullanılan Lâtin alfabesi (Yañalif) yerine, Tataristan Yüksek Kurulu Başkanlık Heyeti'nin 5 Mayıs 1939¹¹³ tarihli kararıyla 1940 yılının Ocak ayından itibaren Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır.

SSCB döneminde izlenen yok etme ve sindirme politikaları neticesinde Kazan-Tatar Türklerinin kullandıkları Kiril alfabesi, SSCB içerisinde bulunan diğer Türkî Cumhuriyetlerinin kullandıkları Kiril alfabesinden farklı olması için birtakım değişikliğe uğratılmıştır. Bu durum Türkiye'deki araştırmacıların yaptıkları çalışmalarda, Kazan-Tatarları'nın kullandığı alfabe sistemini hakkında farklı görüşlere sahip olmasına neden olmuştur. Özellikle alfabedeki harfler ve harf sayısı hakkında farklı görüşler ortaya koyulmaktadır. Bu farklılığın en önemli sebebi, Kazan-Tatar Türkleri'nin kullandığı Kiril alfabesindeki bazı harflerin¹¹⁴, Rusların kullandığı Kiril alfabesinde mevcut olmamasıdır.

Türkiye'de Kazan-Tatar Türkçesi ve Edebiyatı hakkında önemli çalışmalar yapan Mustafa Öner, Kazan-Tatar Türkçesi alfabesinin 39 harften oluştuğunu ifade etmektedir.¹¹⁵ Bu harflerden 29'u ünsüz 10 tanesi de ünlüdür. Mustafa Öner, “yo, ts şç, yu, ya” gibi Rus alfabesine özgü harfleri de Kazan-Tatar Türkçesi alfabe sistemi içerisine dahil etmiştir. Ayrıca Türk alfabesindeki ünlü harflere ilave olarak “e-, -e” ünlüleri, bu alfabede gösterilmiştir.

Fuat Bozkurt ise Kazan-Tatar Türkçesi'nin işaret sistemi hakkında şöyle ifade etmektedir:

¹¹³Erdal Şahin, a.g.m., s. 2. (<http://www.tawish.org>)

¹¹⁴É, ñ.

¹¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öner, a.g.e., s.XLVI-L.

“Kazan Tatar yazısı yazaç¹¹⁶ sayısı bakımından Türkiye Türkçesi’nden zengin görünüşlüdür. Ne var ki, 35 yazaçtan ts, sç, ya(ye), yo(yö) gibi çift ses değerindeki harfler genelde Rusçadan geçmiş sözcüklerde kullanılır. Nazal n (ñ) ve hırıltılı /h/ (x) sesleri de Tatarcada vardır. Ses değeri bakımından Anadolu Ağızlarında kullanılan seslerle eşdeğerlidir. Tatarcada ayrıca iki /v/ sesi vardır. Bu ses dudaklar büzülerek söylenir. Yazı dilinde /ü/ yazacı ile gösterilir. Çağdaş Kazan Tatar yazı dilinde ünlüleri karşılayan on yazaç vardır: a, e, é, ı, i, o, ö, ø, u, ü”¹¹⁷

1990’ları başında SSCB’nin dağılmasıyla Rusya’ya bağlı özerk bir Cumhuriyet olarak varlığını sürdüren Tataristan’da toplumsal hayatta yeniden düzenleme sürecine girilmiştir. Bu süreç içerisinde ele alınan konulardan birisi de alfabe sistemidir. Bakanlar kurulu nezninde bir komisyon oluşturulmuş ve alfabe sisteminde düzenleme yapılmıştır. Bu düzenleme Rusya tarafından kabul edilip Tataristan Cumhurbaşkanı’na iletilmiştir. Bunun neticesinde Cumhurbaşkanı M. Ş. Şeymiyev, 15 Eylül 1999da alfabe sistemindeki yeni düzenlemeyle ilgili bir kararname çıkarmıştır¹¹⁸. Bu kararname uyarınca Kazan-Tatar alfabesi 34 harften oluşmaktadır. Bunlardan 9’ü ünlü 25’i de ünsüzdür. Türk alfabesindeki ünlülere ek olarak ‘é’ ünlüsü, ünsüzlere ek olarak da ‘q, ñ, w, x’ ünsüzleri bulunmaktadır.

1.9.1.1. SES ÖZELLİKLERİ¹¹⁹

1.9.1.1.1. Ünlülerle İlgili Bazı Özellikler

1. Türkiye Türkçesi’nde ilk hecedeki ‘e’, Kazan-Tatar Türkçesi’nde ‘i’ olur: Et > it , sez- > siz-, kes- > kis-, kerek > kirek (gerek).

¹¹⁶ Harf

¹¹⁷ Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, KB, Ankara, 2002, s.518.

¹¹⁸ F. S. Safiullina, M. Z. Zekiyev, *Nezergé Tatar Edebi Télé*, Megarif Neşriyatı, Kazan, 2002, s. 239-240.

¹¹⁹ Kazan-Tatar Türkçesi’ndeki ünlülerle ve ünsüzlerle ilgili özellikler belirtilirken “Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü”nün 1087. ve 1088. sayfalarında belirtilen hususlar dikkate alınmıştır. (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, KB, Ankara, 1991.)

2. Türkiye Türkçesi'nde ilk ve orta hecedeki 'i', Kazan-Tatar Türkçesi'nde 'é' olur: Biz > Béz, it > ét, piş- > péş- , eşit- > işét- (işitmek), keçir- > kiçér- (geçirmek), birinçi > bérénçé (birinci).

3. Türkiye Türkçesi'nde İlk hecedeki 'o', Kazan-Tatar Türkçesi'nde 'u' olur: otur- > otır-, tok > tuk, kol > kul.

4. Türkiye Türkçesi'nde ilk hecedeki 'u', Kazan-Tatar Türkçesi'nde 'o' olur: uç- > oç-, tut- > tot-, kuş > koş.

5. Türkiye Türkçesi'nde ilk hecedeki 'ö', Kazan-Tatar Türkçesi'nde 'ü' olur: ördek > ürdek, öç > üç, dördüncü > dürtinçi.

6. Türkiye Türkçesi'nde ilk hecedeki 'ü', Kazan-Tatar Türkçesi'nde 'ö' olur: yüz- > yöz-, kül > köl, durup > torıp.

1.9.1.1.2. Ünsüzlerle İlgili Bazı Özellikler

1. Türkiye Türkçesi'nde Türkçe asıllı kelimelerin başındaki 'g', Kazan-Tatar Türkçesi'nde 'k' olur: Gel- > kil-, gir- > kir-, gül- > köl-.

2. Türkiye Türkçesi'nde Türkçe asıllı kelimelerin başındaki 'd', Kazan-Tatar Türkçesi'nde 't' olur: Dur- > tor-, dokuz > tuğız, doy- > tuy-.

3. Türkiye'de Türkçesi'nde Türkçe kelimelerin başında bulunan bazı 'b'ler, Kazan-Tatar Türkçesi'nde 'm' olur: Boyun > muyın, bin- > min-, bıyık > mıyık.

4. Türkiye Türkçesi'nde iç seste bulunan bazı 'p'ler, Kazan-Tatar Türkçesi'nde 'b' olur: Yapış- > yabiş-, kapak > kabak, tepiş- > tibéş-.

5. Türkiye Türkçesi'nde Türkçe asıllı kelimelerin başındaki 'p', Kazan-Tatar Türkçesi'nde 'b' olur: Parmak > barmak, pek > bék.

6. Türkiye Türkçesi'ndeki "var-, ver-, var" kelimelerinin başındaki 'v', Kazan-Tatar Türkçesi'nde 'b' olur: Var- > bar-, ver- > ver-, var > bar.

7. Türkiye Türkçesi'nde kelimelerin başındaki bazı 'y'ler, Kazan-Tatar Türkçesi'nde 'c' olur: Yel > cil, yem > cim, yır > cır, yürek > cürök.

8. Türkiye Türkçesi'nde Türkçe asıllı kelimelerdeki 'c'ler, Kazan-Tatar Türkçesi'nde genellikle 'ç'ye dönüşür: Yolcu > yulçı, alıcı > aluçı.

9. Türkiye Türkçesi'nde n olarak gösterilen 'ñ', Kazan-Tatar Türkçesi'nde âsli şeklini devam ettirmektedir: Muñ , ugılña, béznéñ .

10. Türkiye Türkçesi'ndeki ince 'k'ler, Kazan-Tatar Türkçesi'nde 'g'ye, kalın 'k'ler ise 'g'(ğ)ya dönüşür: Sekiz > sigiz, dokuz > tugız.

11. Arapça kelimelerdeki ayın sesi, Kazan-Tatar Türkçesi'nde 'g' ile gösterilir: Talat > Talgat, aile > gaile.

12. Türkiye Türkçesi'nde iki ünlü arasında kalan 'ğ', Kazan-Tatar Türkçesi'nde 'v' ye dönüşür: Ağız > avız, ağır > avır.

13. Türkiye Türkçesi'nde kelime içindeki 'ğ'ler, Kazan-Tatar Türkçesi'nde 'y'ye dönüşür: Eğ- > iy- , öğren- > üyren-.

14. Türkiye Türkçesi'nde '-st' çift ünsüzüyle biten kelimelerin sonundaki 't' sesi, Kazan-Tatar Türkçesi'nde düşer: Dost > dus, rast > ras.

1.9.2. ŞEKİL BİLGİSİ

1.9.2.1. Çekim Ekleri

1.9.2.1.1. İsim Çekim Ekleri

1.9.2.1.1.1. Çokluk Ekleri

İsimler iki şekilde bulunurlar : Tekil ve çoğul.

İsimlerin çoğul şekli yapılırken, burun ünsüzleriyle¹²⁰ biten isimlere –nar/-ner, geriye kalan varlık isimlerine ise –lar/ler ekleri getirilir: Urman+nar, kön+ner, su+lar, tütel+ler.¹²¹

1.9.2.1.1.2. İyelik Ekleri

Tatar Türkçesi'ndeki iyelik eklerinin yuvarlak ünlülü şekilleri yoktur.

Ünsüzle biten isimlerin aldığı iyelik ekleri şunlardır:

<i>“ Kişi</i>	<i>Tekil</i>	<i>Çoğul</i>
<i>I.</i>	<i>-ım/ -ém</i>	<i>-ıbız/ -ébéz</i>
<i>II.</i>	<i>-iñ / -éñ</i>	<i>-ıgız/ -égéz</i>
<i>III.</i>	<i>-ı/ -é</i>	<i>-ları/ -leré’’¹²²</i>

¹²⁰ Burun ünsüzleri: M, n ve ñ.

¹²¹ F. S. Safiullina, M. Z. Zekiyev, a.g.e., 281.

Örnekler:

<u>Kişi</u>	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I.	kitabım	kitabımız
II.	kitabıñ	kitabıgız
III.	kitabı	kitapları

<u>Kişi</u>	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I.	külmegém	külmegébéz
II.	külmegéñ	külmegégéz
III.	külmegé	külmekleré

Ünlüyle biten isimlerin aldığı iyelik ekleri şunlardır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
“ I. Kişi	-m	-bız/ -béz
II. Kişi	-ñ	-gız/-géz
III. Kişi	-sı/ -sé	-sı/ -sé, -ları/ -leré” ¹²³

Örnekler:

<u>Kişi</u>	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I.	baltam	baltabız
II.	baltañ	baltagız
III.	baltası	baltaları

<u>Kişi</u>	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I.	ötérgém	ötérgébéz
II.	ötérgéñ	ötérgégéz
III.	ötérgésé	ötérgéleré

¹²² Rifkat Ahmetyanov, Rafael Muhammetdinov, Fanuzya Nuriyeva, Fuat Ganiyev, *Türkçe-Tatarca Sözlük*, İnsan Yay., Moskova, 1997, s.529.

¹²³ H. B. Borhanova, Z. M. Veliullina, F. A. Ganiyev, M. Z. Zekiyev, K. Z. Zinnetullina, S. M. İbrahimov, M. A. Segitov, X. X. Selimov, D. G. Tumaşeva, F. M. Xisamova, R. F. Fettaxova, *Tatar Grammatikası, Morfoloıya*, C. II, İnsan Yay., Kazan, 2002, s. 40.

1.9.2.1.1.3. Hâl Ekleri

Şimdiki Tatar edebî dilinde hâl ekleri sistemi, yalın hâl, ilgi, yönelme, yükleme, ayrılma, bulunma hâllerinden oluşmaktadır. Her durumun kendine has eki vardır, sadece yalın hâl eksizdir.¹²⁴

<u>Hâller</u>	<u>Ekler</u>
Yalın Hâl	---
İlgi Hâli	-nıñ /-néñ
Yönelme Hâli	-ga/-ge, -ka/-ke
Yükleme Hâli	-nı/-né
Ayrılma Hâli	-dan/-den, -tan/-ten, -nan/-nen
Bulunma Hâli	-da/-de, -ta/-te

1.9.2.1.1.3.1. Yalın Hâl

Yalın hâl eksizdir: Kunak (konak), pıçak (bıçak), töşek (döşek).

1.9.2.1.1.3.2. İlgi Hâli

Kazan-Tatar Türkçesi'nde ilgi hâli eki -nıñ /-néñ 'dir. Bu ekin ünlü şekilleri yoktur: Söyénbike+néñ , a+nıñ , halık+nıñ , ev+néñ .

1.9.2.1.1.3.3. Yönelme Hâli

Tonlu ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra +gA; tonsuz ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra +kA eki kullanılır: Hatın+ga, bala+ga, tormış+ka, biz+ge, çişme+ge, mektep+ke.

¹²⁴ A.g.e., s. 49.

1.9.2.1.1.3.4. Yükleme Hâli

Tatar dilinde yükleme hâlinin iki türü vardır: Belirsiz yükleme hâli ve belirli yükleme hâli. Belirsiz yükleme hâli hiçbir ek almaz, cümlede ek kullanılmaz, belirsiz nesneyi cümlede gösterir: Azat kitap ukıy. Belirli yükleme hâli –nı/-né ekini alır, cümlede ek kullanılır, bu ek, belirli nesneyi gösterir: Tégé kitapnı taptım.¹²⁵

Örnekler: öy+né, süz+ né, Tatar+nı, yul+nı.

1.9.2.1.1.3.5. Ayrılma Hâli

Kazan-Tatar Türkçesi'nde, tonlu ünsüzlerle biten isim kök ve gövdelerinden sonra +dAn; tonsuz ünsüzle biten isim kök ve gövdelerinden sonra ise +tAn; burun ünsüzleri m,n ve ñ'den sonra ise –nan/-nen ayrılma hâli eki getirilir: Bala+dan, at+tan, kül+den, min+nen, uram+nan, söt+ten.

1.9.2.1.1.3.6. Bulunma Hâli

Kazan-Tatar Türkçesi'nde tonlu ünsüzlerden sonra +dA; tonsuz ünsüzlerden sonra ise +tA eki kullanılır: Kala+da, vakıt+ta, tan+da, téploxod+ta, gaile+de.

1.9.2.1.2. FİİL ÇEKİM EKLERİ

1.9.2.1.2.1. Şahıs Ekleri

Şahıs kategorisi, kişinin ve işin, anlatıcıyla olan münasebetini belirtir. Şahıs ekleri iki türdür. Birincisi haber eklerine benzemektedir.

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	-mın/-mén	-bız/-béz
II. Kişi	-sıñ /- séñ	-sız/-séz
III. Kişi	---	-lar/-ler

¹²⁵ Rifkat Ahmetyanov, Rafael Muhammetdinov, Fanuzya Nuriyeva, Fuat Ganiyev, *a.g.e.*, s. 526-527.

Bu ekler, belirsiz geçmiş zaman, gelecek ve şimdi zaman şekillerinde kullanılır. İkinci türdekiler ise iyelik eklerine benzemektedir.

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	-m	-k
II. Kişi	-ñ	-gız/-géz
III. Kişi	---	-lar/-ler

Bu tür ekler, geriye kalan geçmiş zaman şekillerinde ve emir, şart, dilek filleriyle kullanılmaktadır.¹²⁶

1.9.2.1.2.2. ZAMANLAR VE EKLERİ

1.9.2.1.2.2.1. HABER KİPLERİ

Tatar edebî dilinde on zaman şekli vardır.¹²⁷ Bu zamanlar sentetik ve analitik olmak üzere ikiye ayrılırlar. Sentetik zamanlar: Şimdiki zaman, geçmiş kesin zaman, geçmiş belirsiz zaman, birinci gelecek zaman, ikinci gelecek zaman. Analitik zamanlar: tamamlanmayan geçmiş zaman, çoktan biten geçmiş zaman, tekrarlanan geçmiş zaman, birinci geçmiş gelecek zaman, ikinci geçmiş gelecek zaman.

1.9.2.1.2.2.1.1. Kesin Geçmiş Zaman

Kesin geçmiş zaman, fiil köküne –dı/-dé, -tı/-té ekleri getirilerek yapılır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	Min ukıdım, kayttım	Béz ukıdık, kayttık
II. Kişi	Sin ukıdıñ , kayttıñ	Séz ukıdıgız, kayttıgız
III. Kişi	Ul ukıdı kayttı	Alar ukıdılar, kayttılar

¹²⁶ Rifkat Ahmetyanov, Rafael Muhammetdinov, Fanuzya Nuriyeva, Fuat Ganiyev, *a.g.e.*, s. 541.

¹²⁷ *A.g.e.*, s. 545.

1.9.2.1.2.2.1.2. Belirsiz Geçmiş Zaman

Belirsiz geçmiş zaman, fiil köküne –gan/-gen, -kan/-ken ekleri getirilerek yapılır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	Min tujanmın, eytkenmén	Béz tujanbız, eytkenbéz
II. Kişi	Sin tugansıñ , eytkenséñ	Séz tugangız, eytkenséz
III. Kişi	Ul tujan, eytken	Alar tugannar, eytkennér

1.9.2.1.2.2.1.3. Tamamlanmayan Geçmiş Zaman

Zarf fiilin köküne –a/-e, ıy/-i ekleri getirilip idé yardımcı fiiliyle birlikte yapılan zamandır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	Min söyli idém	Béz söyli idék
II. Kişi	Sin söyli idéñ	Séz söyli idégéz
III. Kişi	Ul söyli idé	Alar söyli idé

Bu zaman kipinin, Türkiye Türkçesi'ndeki karşılığı, şimdiki zamanın hikâyesidir.

1.9.2.1.2.2.1.4. Çoktan Biten Geçmiş Zaman

Sıfat fiilin geçmiş zaman şekline idé yardımcı fiili getirilerek yapılır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	onıtkan idém	onıtkan idék
II. Kişi	onıtkan idéñ	onıtkan idégéz
III. Kişi	onıtkan idé	onıtkan idé

Bu zaman fiilinin Türkiye Türkçesi'ndeki karşılığı, anlatılan geçmiş zamanın hikâyesidir.

1.9.2.1.2.2.1.5. Tekrarlanan Geçmiş Zaman

Şimdi zaman analitik sıfat fiiline idé yardımcı fiilinin getirilmesiyle yapılır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	bara torgan idém	bara torgan idék
II. Kişi	bara torgan idéñ	bara torgan idégéz
III. Kişi	bara torgan idé	bara torgan idé

Bu zaman kipi, çoktan biten geçmiş zaman gibi Türkiye Türkçesi'nde anlatılan geçmiş zamanı karşılamaktadır.

1.9.2.1.2.2.1.6. Birinci Geçmiş Gelecek Zaman

“-açak/-eçek” almış gelecek zaman sıfat fiiline idé yardımcı fiilinin getirilmesiyle yapılır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	yazaçak idém	yazaçak idék
II. Kişi	yazaçak idéñ	yazaçak idégéz
III. Kişi	yazaçak idé	yazaçak idé

Bu zaman kipi Türkiye Türkçesi'nde, gelecek zamanın hikâyesini karşılar.

1.9.2.1.2.2.1.7. İkinci Geçmiş Gelecek Zaman

“-ır/-ér” almış gelecek zaman sıfat fiilinden sonra idé yardımcı fiilinin getirilmesiyle yapılır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	alır idém	alır idék
II. Kişi	alır idéñ	alır idégéz
III. Kişi	alır idé	alır idé

Bu zaman kipi, Türkiye Türkçesi'nde geniş zamanın hikâyesini karşılar.

1.9.2.1.2.2.1.8. Şimdiki Zaman

Şimdi zaman, fiil köküne ünsüzlerden sonra –a/-e, ünlülerden sonra –ıy/-y/-i eklerinin getirilmesiyle yapılır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	Min ukıym, kitem	Béz ukıybız, kitebéz
II. Kişi	Sin ukıysıñ , kiteséñ	Séz ukıysız, kiteséz
III. Kişi	Ul ukıy, kite	Alar ukıylar, kiteler

1.5.2.1.2.2.1.9. Birinci Gelecek Zaman

Birinci gelecek zaman, fiil köküne –ır/-ér ekleri getirilerek yapılır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	kürémén	kürérbéz
II. Kişi	kürérséñ	kürérséz
III. Kişi	kürér	kürérler

1.5.2.1.2.2.1.10. İkinci Gelecek Zaman

İkinci gelecek zaman, fiil köküne –açak/-eçek yardımcı fiilleri getirilerek yapılır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	Min eyteçekmén	Béz eyteçekbéz

II. Kişi	Sin eyteçekséñ	Séz eyteçekséz
III. Kişi	Ul eyteçek	Alar eyteçekler

1.9.2.1.2.2.2. TASARLAMA KIPLERİ

1.9.2.1.2.2.2.1. Emir Kipi

Kazan-Tatar Türkçesi'nde emir kipinin kullanımında her şahsın çekimi için ayrı bir ek kullanılır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	--	--
II. Kişi	Sin kil	Séz kilégéz
III. Kişi	Ul kilséñ	Alar kilséñner

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	--	--
II. Kişi	Sin al	Séz alıgız
III. Kişi	Ul alsın	Alar alsınnar

1.9.2.1.2.2.2.2. Şart Kipi

Şart kipi, fiil köküne –sa/-se eki getirilerek yapılır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	Min jırlasam	Béz jırlasak
II. Kişi	Sin jırlasañ	Séz jırlasagız
III. Kişi	Ul jırlasa	Alar jırlasalar

1.9.2.1.2.2.2.3. Dilek Kipi

Tatar dilinde dilek kipi, fiilin köküne –makçı/-mekcé eki getirilerek yapılır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	barmakçıman	barmakçıbiz

II. Kişi	barmakçısıñ	barmakçısız
III. Kişi	barmakçı	barmakçılar

1.9.2.1.2.2.2.4. Gereklilik Kipi

Kazan-Tatar Türkçesi'nde gereklilik kipi iki şekilde yapılır. Birincisi fiil köküne –rga/-rge ve kirek kelimesi getirilerek yapılır. İkincisi ise –rga/-rge ekinden sonra tiyiş/tiyeş kelimesi getirilerek yapılır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	miñ a ukırğa kirek	bézge ukırğa kirek
II. Kişi	siña ukırğa kirek	sézge ukırğa kirek
III. Kişi	aña ukırğa kirek	alarga ukırğa kirek

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	min kaytırga tiyiş	béz kaytırga tiyiş
II. Kişi	sin kaytırga tiyiş	sézge kaytırga tiyiş
III. Kişi	ul kaytırga tiyiş	alar kaytırga tiyiş

1.9.2.1.2.2.2.5. İstek Kipi

Kazan-Tatar Türkçesi'nde istek kipi, -ası/-esi ekinden sonra 'kile' kelimesi getirilerek yapılır:

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	alasım kile	alasıbiz kile
II. Kişi	alasıñ kile	alasıgız kile
III. Kişi	alası kile	alasılar

	<u>Tekil</u>	<u>Çoğul</u>
I. Kişi	küresém kile	küresébéz kile
II. Kişi	küreséñ kile	küreségéz kile

III. Kişi küresé kile küreséleri kile

1.9.2.2. Fiillerde Olumsuzluk

Kazan-Tatar Türkçesi'nde fiillerin olumsuz çekimleri, Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi –ma/-me ekiyle yapılır: Barma, añlamadım, kürmeyeçekséñ , kilmegéz.

Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi Kazan-Tatar Türkçesi'nde de şimdi zamanda olumsuzluk ekinin ünlüsü daralı: Kilmı, almıymın, kürmibiz.

Belirsiz gelecek zamanın olumsuzunda, 2. ve 3. şahıslarda – mas/-mes şeklindedir: Ukımam, ukımassıñ , ukımas, ukımabız, ukımassız, ukımaslar.

İstek kipini olumsuz çekimi “kilmé” ve “yuk” kelimeleri kullanılarak yapılır: Alasım yuk, barasım kilmé, külesem kilmé, yatasım yuk.

Gereklilik kipinin olumsuzu “–maska/-meske” eki kullanılarak yapılır: Miña ukımaska kirek, siña ukımaska kirek, aña ukımaska kirek, bézge ukımaska kirek, sézge ukımaska kirek, alarga ukmas kirek.

1.9.2.3. Soru Ekleri

Kazan-Tatar Türkçesi'nde soru eki mı, mé'dir. Soru eki kendinden önceki kelimeye bitişik yazılır: Mümkınmé, öydemé, oçtı mı.

1.9.2.4. ZAMİRLER

1.9.2.4.1. Şahıs Zamirleri

Şahıs zamirleri şunlardır: Min, sin, ul, béz, séz, alar.

Şahıs zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi şu şekildedir:

Tekil Şahıs Zamirleri

<u>'Hâller</u>	<u>I. Kişi</u>	<u>II. Kişi</u>	<u>III. Kişi</u>
Yalın Hâl	min	sin	ul
İlgi Hâli	miném	sinéñ	anıñ
Yönelme Hâli	miña	siña	añarga, aña
Yükleme Hâli	mine	sine	anı
Ayrılma Hâli	minnen	sinnen	añardan, annan
Bulunma Hâli	miñde	siñde	añarda, anda' ¹²⁸

Çoğul Şahıs Zamirleri

<u>'Hâller</u>	<u>I. Kişi</u>	<u>II. Kişi</u>	<u>III. Kişi</u>
Yalın Hâl	béz	séz	alar
İlgi Hâli	béznéñ	séznéñ	alarnıñ
Yönelme Hâli	bézge	sézge	alarga
Yükleme Hâli	bézne	sézne	alarnı
Ayrılma Hâli	bézden	sézden	alardan
Bulunma Hâli	bézde	sézde	alarda' ¹²⁹

Dönüşlülük zamirleri 'üz'ün çekimi şöyledir: Üzim, üziñ , üzi, üzibiz, üzgiz, üzleri.

1.9.2.4.2. İşaret Zamirleri

İşaret zamirleri şunlardır: Bu, şuşı, şul, ul, tégé, mondıy, andıy, tégendi, şundıy, alay, bolay, tégéley, şulay.

İşaret zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi şu şekildedir:

Yalın Hâl	bu	şul	şuşı	tégé
İlgi Hâli	monıñ	şunıñ	şuşınıñ	tégénéñ
Yönelme Hâli	moña	şuña	şuşıña	tégénde
Yükleme Hâli	monı	şunı	şuşını	tégéné
Ayrılma Hâli	monnan	şunnan	şuşınnan	tégénnen

¹²⁸ Rifkat Ahmetyanov, Rafael Muhammetdinov, Fanuzya Nuriyeva, Fuat Ganiyev, *a.g.e.*, s. 536.

¹²⁹ *A.g.e.*, s.536.

Bulunma Hâli   monda   şunda   şuşında   tégénde

İyelik eki alan işaret zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi şöyledir:

Yalın Hâl	busı	an(ı)sı	şuşıdıé
İlgi Hâli	busınıñ	an(ı)sınıñ	şuşıdıéniñ
Yönelme Hâli	busına	an(ı)sına	şuşıdıéna
Yükleme Hâli	busın	an(ı)sın	şuşıdıén
Ayrılma Hâli	busınnan	an(ı)sınnan	şuşıdıénnan
Bulunma Hâli	busında	an(ı)sında	şuşıdıénda

1.9.2.4.3. Soru Zamirleri

Soru zamirleri şunlardır: Kém, nerse, ni, kay, kaysı, kaya, kaydan, kayda, kayçan, nindi, nik, nige, niçék, küpmé, niçençé, niçeşer, niçelep, nikader, niçaklı.

1.9.2.4.4. Belirlilik Zamirleri

Belirlilik zamirleri: Barı, barlık, barça, hemme, her, herbér, herkém, bötén, üz. Bu zamirler kendi içinde ikiye ayrılırlar: 1) Başka kişiyi ve ya nesneyi bildiren belirlilik zamirleri: Herkém, herbér, her, üzé; 2) Nesnelerin veya şahısların genel bir grubunu bildiren zamirler: Bar, barısı, barça, barlık, hemme, bötén.¹³⁰

İyelik eki alan belirlilik zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi şöyledir:

Yalın Hâl	üzé	hemmesé	barçası
İlgi Hâli	üzénéñ	hemmesénéñ	barçasınıñ
Yönelme Hâli	üzéne	hemmeséne	barçasına
Yükleme Hâli	üzén	hemmesén	barçasın
Ayrılma Hâli	üzénnen	hemmesénneñ	barçasınnan
Bulunma Hâli	üzénde	hemmesénde	barçasında

¹³⁰ Rifkat Ahmetyanov, Rafael Muhammetdinov, Fanuzya Nuriyeva, Fuat Ganiyev, *a.g.e.*, s. 536.

1.9.2.4.5. Belirsizlik Zamirleri

Belirsizlik zamirleri, soru zamirlerinin sonuna –dır/-dér (-tır/-tér) veya önüne “elle”¹³¹ kelimesi getirilerek yapılır: Kémdér, nersedér, nidér, kayadır, kayçandır, elle kém, elle nerse, elle ni, elle kaya, elle kayçan.¹³²

Yalın Hâl	kémdér	nersedér	elle kém
İlgi Hâli	kémnéñdér	nersenéñdér	elle kémnéñ
Yönelme Hâli	kémgedér	nersegedér	elle kémge
Yükleme Hâli	kémnédér	nersenedér	elle kémné
Ayrılma Hâli	kémnendér	nersedendér	elle kémnen
Bulunma Hâli	kémdedér	nersededér	elle kémde

1.9.2.4.6. Yokluk Zamirleri

Yokluk zamirleri, soru zamirlerinin önüne “hiç” sözü veya onun görevindeki bir başka söz getirilerek yapılır: Hiçkém, hiçnerse, hiçnindi, hiçkayçan, hiçkayda, bérkém, bérnerse, bérnindi, bérkayçan, bérkayda.¹³³

1.9.2.5. FİİLİMSİLER

1.9.2.5.1. Tanımlar

Fiilimsi, Türkçe Sözlükte “*olumsuzu yapılan ve tümleç olabilen mastar, sıfat-fiil, zarf-fiil gibi türleri bulunan fiilden türemiş şekillere verilen ad, eylemsi*”¹³⁴ olarak geçmektedir.

Sezai Güneş, “*çekimli olmaktan çıkıp, geçici bir süre isim, sıfat, zarf konumu kazanan fiillere fiilimsi*”¹³⁵, dendiğini ifade etmektedir.

¹³¹ Kelimeden önce gelerek bir -den, bir -e, -leri, -si, anlamlarını katar.

¹³² Rifkat Ahmetyanov, Rafael Muhammetdinov, Fanuzya Nuriyeva, Fuat Ganiyev, *a.g.e.*, s. 536.

¹³³ *A.g.e.*, s. 536.

¹³⁴ İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar, Tezcan Aksu, Seyfullah Türkmen, Yaşar Yılmaz, *Türkçe Sözlük, C. 1, A-J*, TDK, Ankara, 1998, s.785.

¹³⁵ Sezai Güneş, *Türk Dili Bilgisi*, DEÜ Rektörlük Matbaası, İzmir, 2003, s. 338.

Vecihe Hatiboğlu, fiilimsiyi, ‘‘olumsuzu yapılan, tümleç alan, fakat eylem çekimine girmemiş bulunan sözcük’’¹³⁶ olarak nitelendirir.

Fiilimsiler için çeşitli kaynaklarda farklı isimler kullanılmaktadır: Yatık fiiller¹³⁷, eylemsiler¹³⁸, yarım yargı¹³⁹.

Kazan-Tatar Türkçesi’nde fiilimsi adı yerine ‘‘şahıssız fiiler’’¹⁴⁰ ve ‘‘şahıssız şekiller’’¹⁴¹ ifadesi kullanılır.

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, ‘fiilimsi’ yerine ‘çekimsiz fiil’ ifadesini kullanmıştır. Bunun sebebini şöyle açıklamaktadır:

‘‘Çekimsiz fiiller ise, yine fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen; ancak, şahıs ekleri alarak çekime girmedikleri için, yargı bildirmeyen, dolayısıyla da bitmemiş (Lât. verbum infinitum; Alm. Infinitive Verbsform) niteliğinde olan fiillerdir. Çekimsiz fiil diye adlandırılmaları da bu nedenledir.’’¹⁴²

Tahsin Banguoğlu da ‘‘fiilimsi’’ yerine ‘‘çekimsiz fiil’’, ‘‘yatık fiil’’ ve ‘‘yarım yargı’’ ifadelerini kullanmış, fiilimsi kavramını şu şekilde izah etmiştir:

‘‘Fiil köklerinden kişiye bağlı olmaksızın özel eklerle yapılmış olan isimleşmiş şekillerdir. Fiil niteliğiyle tamamlanmamış bir yargıya yüklem olabildiklerinden bitmemiş fiil (verbum infinitum) adını alırlar.’’¹⁴³

¹³⁶ Vecihe Hatiboğlu, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara, 1982, s. 54

¹³⁷ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Baha Matbaası, İstanbul, 1974, s. 419.

¹³⁸ Vecihe Hatiboğlu, a.g.e., s. 54.

¹³⁹ Tahsin Banguoğlu, a.g.e., s. 521.

¹⁴⁰ H. B. Borhanova, Z. M. Veliullina, F. A. Ganiyev, M. Z. Zekiyev, K. Z. Zinnetullina, S. M. İbrahimov, M. A. Segitov, X. X. Selimov, D. G. Tumaşeva, F. M. Xisamova, R. F. Fettaxova, a. g. e., s. 255., F. S. Safiullina, M. Z. Zekiyev, a.g.e., s. 299.

¹⁴¹ Rifkat Ahmetyanov, Rafael Muhammetdinov, Fanuzya Nuriyeva, Fuat Ganiyev, a. g. e., s. 551.

¹⁴² Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bigisi)*, TDK, Ankara, 2003, s. 863.

¹⁴³ Tahsin Banguoğlu, a. g. e., s. 410.

Fiilimsileri, ortaya atılan savları dikkate alarak şöyle tanımlayabiliriz: Bir oluş, kılış, durum ifade eden fiil kök ve gövdelerinin, aldıkları eklerle büsbütün olmasa da büyük ölçüde fiil özelliklerini kaybederek isim, sıfat, zarf görevi üstlenen, isim çekim eklerini alan, cümlede özne, nesne, zarf ve yer tamlayıcısı olabilen şekillere dönüşmeleridir.

1.9.2.5.2. Fiilimsilerin Özellikleri

Fiilimsiler, hem fiil hem de isim özelliklerine sahiptirler. Fiiller gibi zaman, oluş, hareket ve durum bildirir, olumlu ve olumsuz biçime girebilirler. Bununla beraber aldıkları eklerle göre cümle içerisinde isim, sıfat, zarf gibi isim soylu sözcüklerin görev ve özelliklerini taşırlar, isim çekim eklerini alabilirler. Bu yönleriyle de isim özelliği gösterirler.

İsim ve sıfat-fiil gibi fiilimsiler, ad tamlamaları içerisinde yer alabilirler. Zarf-fiil dışındaki isim ve sıfat-fiiller, iyelik eki alırlar. Sıfat-fiiller, zaman kavramı taşımaları sebebiyle diğer fiilimsilerden ayrılırlar. Zarf ve sıfat-fiiller, cümlede yan cümlecik kurarlar. Fakat asla bağımsız bir cümlede, yüklem olmazlar. Fiilimsiler isimler gibi “imek” yardımcı fiilini alarak cümlede yüklem olabilirler. Ayrıca zarf-fiiller cümle içerisinde yardımcı fiillerin önüne gelerek tezlik, yeterlilik, sürerlilik ve yaklaşma anlamı veren kurallı bileşik fiiller yapmaktadırlar. Fiilimsiler, cümle içerisinde özne, nesne, tümleş ve yardımcı fiillerin etkisiyle yüklem olabilirler.

Prof. Dr. Gürer Gülsevin, tür değiştirici ekler içerisinde aldığı fiilimsiler için, “*bunlar, sözlüksel kelime türetmezler. Eklendikleri isim veya fiilleri, sözlükte yer almayacak isim, sıfat ya da zarflar haline getirirler.*”¹⁴⁴, ifadesini kullanmış, isim, sıfat ve zarf-fiillerin, bu halleriyle sözlükte bulunmadıklarını belirtmiştir.

Fiilimsiler genel olarak üçe ayrılırlar:

¹⁴⁴ Gürer Gülsevin, “Türkçede “Sıra Dışı Ekler” ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, TDK, Ankara, 2005, s. 1278.

İsim – fiil (isém figıl¹⁴⁵ veya infinitiv¹⁴⁶), sıfat – fiil (sıyfat figıl¹⁴⁷), zaf – fiil (xel figıl¹⁴⁸)

Kazan-Tatar Türkçesi'nde, isém figıl, sıyfat fiil ve xel fiillerle birlikte şahıssız fiiller (fiilimsiler) başlığı adı altında, farklı fiilimsiler olarak aksettirilen infinitivler, Türkiye Türkçesi'nde isim-fiillerle aynı özelliği göstermekte ve onları işaret etmektedir. Bu nedenle biz de bu fiilimseleri farklı fiilimsiler olarak değil, aynı fiilimsiler olarak ele aldık.

1.9.2.5.3. KAZAN-TATAR TÜRKÇESİ'NDE FİİLİMSİ ÇEŞİTLERİ

1.9.2.5.3. İsim-Fiil (Ad-Fiil) (İsém Figıl veya İnfinitiv)

1.9.2.5.3.1. Tanımlar

Osmanlı döneminden beri mastar adı verilen bu fiil şekli için günümüzde isim-fiil, ad-fiil, fiil ismi, eylemlik, mastar, eylem ismi gibi terimler kullanılırken batı dillerinde genellikle “infinitif” terimi kullanılmaktadır.

Türkçe Sözlükte¹⁴⁹, ad-fiil ve isim-fiil maddelerine yer verilmemiştir. Sadece mastar maddesinde ‘*fiilin –mak/-mek veya –ma/-me ekleri alan ve isim gibi kullanılan şekli*’¹⁵⁰ ifadesi kullanılmıştır.

İsim-fiille ilgili birçok tanım yapılmıştır, bunlardan birkaçı şöyledir:

*“Ad-fiiller, fiil kök ve gövdelerinin karşıladıkları oluş, kılış ve durumları; şahıs ve zamana bağlı olmadan gösteren fiil adlarıdır.”*¹⁵¹

¹⁴⁵ H. B. Borhanova, Z. M. Veliullina, F. A. Ganiyev, M. Z. Zekiyev, K. Z. Zinnetullina, S. M. İbrahimov, M. A. Segitov, X. X. Selimov, D. G. Tumaşeva, F. M. Xisamova, R. F. Fettaxova, *a. g. e.*, s. 298.

¹⁴⁶ A. g. e., s. 301.

¹⁴⁷ A. g. e., s. 255.

¹⁴⁸ A. g. e., s. 290.

¹⁴⁹ İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar, Tezcan Aksu, Seyfullah Türkmen, Yaşar Yılmaz, *a. g. e.*, ss. 1136.

¹⁵⁰ İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar, Tezcan Aksu, Seyfullah Türkmen, Yaşar Yılmaz, *Türkçe Sözlük, C. 2, K-Z*, TDK, Ankara, 1998, s. 1513.

¹⁵¹ Zeynep Korkmaz, *a.g.e.*, s. 864.

“Türkiye Türkçesinde; fiillere {-mAk}, {-(y)Iş}, {-mA} ekleri getirilene yapılan ve fiillerin adını gösteren dil bilgisel yapılara isim-fiil denir.”¹⁵²

Kazan-Tatar Türkçesi’ndeki tanımlarla Türkiye Türkçesi’ndeki tanımlarla paralellik arz etmektedir, ayrıca Kazan-Tatar Türkçesi’nde isim-fiili işaret eden mastar terimi bu şekilden ayrı bir fiilimsi olarak kabul edilmektedir. Fakat sözlükte¹⁵³ birbirlerini işaret etmeleri ve tamamıyla aynı fonksiyonda kullanmaları sebebiyle bunları birbirinden ayırmıyoruz.

“İsim-fiil, isim ve fiil özelliklerine sahip olan şahıssız fildir.”¹⁵⁴

“İsim fiiler, kipe ve zamana bağlanmayan iş ve hareketi bildirirler. Onlar herhangi bir Türkî gramerde, fiilin isimleşmiş şekli diye adlandırılır.”¹⁵⁵

“Mastar, işi ve hareketi, özneye bağlayan, onun zamanını, kişisini, sayısını, kipini bildirmeyen fiil şeklini oluşturur. Mastar fiil özelliğini, yani iş ve hareketi, oldukça genel şekilde yansıtır. Mastar, fiilin şahıssız şekli olarak kabul edilir.”¹⁵⁶

1.9.2.5.3.2. İsim-Fiillerin Özellikleri

Kazan-Tatar Türkçesi’nde isim-fiiller, varlık ve yokluk bildirirler. İsim-fiiller, isimlerin tüm özelliklerini gösterirler. Hareket bildirirler. Fiiller gibi kip ve şahıs eki almazlar. İyelik eki ve isim çekim eklerini alırlar. İsimler gibi ekfiille cümlede yüklem olabilirler. Diğer fiilimsiler gibi cümlede, yan cümlecik kurarlar. İsim-fiiller, isimler gibi cümle içerisinde gerekli eklerle özne, nesne, dolaylı tümleç görevlerini üstlenebilirler.

¹⁵² Nesrin Bayraktar, *Türkçede Fiilimsiler*, TDK, Ankara, 2004, s. 7.

¹⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fuat Ganiév, Rifkat Exmetyanov, Xelil Açıkgoz, a.g.e., s. 109, 112.

¹⁵⁴ F. S. Safiullina, M. Z. Zekiyev, a.g.e., s. 302.

¹⁵⁵ H. B. Borhanova, Z. M. Veliullina, F. A. Ganiyev, M. Z. Zekiyev, K. Z. Zinnetullina, S. M. İbrahimov, M. A. Segitov, X. X. Selimov, D. G. Tumaşeva, F. M. Xisamova, R. F. Fettaxova, a.g. e., s. 298.

¹⁵⁶ A.g.e., s. 301.

1.9.2.5.3.3. Kazan-Tatar Türkçesi'ndeki İsim-Fiiller

Kazan-Tatar Türkçesi'ndeki isim fiil ekleri hakkında yazılan Türkiye'deki ve Tataristan'daki kaynaklar arasında isim-fiil ekleri konusunda bir bütünlük yoktur. Bu nedenle Tatar Türkçesi'yle yazılan kaynaklara bağlı kalarak isim-fiil hakkında bilgi vereceğiz.

Kazan-Tatar Türkçesi'ndeki isim-fiil ekleri şunlardır: -u/-ü, -lık/-lék, -ış/-éř, -ř, -ırga/-érga, -rga/-rge, -arga/-erge.

1.9.2.5.3.3.1. –U/-Ü İsim-Fiili

İsim-fiiller, birincil ve ikincil şekillere ayrılırlar. –U/-Ü isim-fiili, birincil isim fiil şeklindedir.

Fiil köklerinden sonra –u/-ü ekleri getirilerek isim fiil yapılır. Son hecesinde kalın ünlü bulunan fiil köklerinden sonra –u; ince ünlü bulunan fiil köklerinden sonra ise –ü isim-fiil eki getirilir: Akla-u, kayt-u, sakla-u, tot-u, uyla-u, ukıp çıg-u, söyle-ü, kit-ü, kil-ü, bél-ü, sikér-ü, isne-ü.

Birincil isim-fiili, bütün fiillerinden sonra gelir. Zaman anlamı kesinlikle taşımazlar. Hem fiil hem de isim özelliklerine sahiptir. Bu özellikler şunlardır:

1. Yokluk (olumsuzluk) eki alırlar. Olumsuzluk eki, isim-fiil ekinden sonra gelir: Kil-me-ü, söyle-me-ü, tot-ma-u, taşla-ma-u.
2. Yön bildiren eklerden sonra gelir: Yuu(yıkamak), yu-ıl-u, yu-ış-u, yu-dirt-u, yu-m-u.
3. Tekrar bildirer eklerden sonra gelir: Kil-gele-ü, bar-gala-u, taşla-ştır-u, eşle-şter-ü.
4. –U/-Ü isim-fiilinden sonra hâl ekleri gelebilir: Kayt-u+nıñ, kayt-u+ga, kayt-u+nı, kayt-u+da, kayt-u+dan.
5. –U/-Ü isim-fiilinden sonra çoğul ve kişi eki alırlar: Kayt-u+lar+ıgız, kayt-u+lar+ı.

6. –U/-Ü isim-fiilinden sonra iyelik ekleri gelebilir: Kayt-u+ı, kayt-u+ıñ, kayt-u+ım.

–U/-Ü isim-fiilinin Türkiye Türkçesi’ndeki karşılığı –mak/-mek isim-fiildir. Bu ekin, Özbek Türkçesi’ndeki karşılığı –mâq¹⁵⁷ (âlmâq), Türkmen Türkçesi’ndeki karşılığı –mak/-mek¹⁵⁸ (aytmak), Kazak Türkçesi’ndeki karşılığı –uv¹⁵⁹ (jüruv), Kırgız Türkçesi’ndeki karşılığı –ü/-ū, –ō/-ō¹⁶⁰ (alū)’dür.

1.9.2.5.3.3.2. –LIK/-LÉK İsim-Fiili

İkincil isim fiildir. Fiil köklerinin üzerine getirilen –gan/-gen, –kan/-ken sıfat-fiil eklerinden sonra –lık/-lék ekleri getirilerek yapılan isim-fiildir: Bar-gan+lık, uynagan+lık, kil-gen+lék, eşle-gen+lék.

İkincil isim-fiil şekillerinden olan –lık/-lék isim-fiili, birincil isim-fiil şekilleri gibi zamanı belli olmayan iş ve hareketi değil, iş ve hareketin geçmişi hakkında birazcık bilgi verir. “–lık/-lék” isim-fiil eki sıfat-fiil ekinin üzerine geldiği için kendinden önce gelen sıfat-fiilin anlamıyla ilgili sözcük meydan getirir. İkincil isim-fiil ekleri, birincil isim-fiil ekleri gibi hem fiil hem de ismin özelliklerini taşırlar:

1. Fiiller gibi olumsuzluk bildirirler: Kil-me-gen+lék, barma-gan+lık, tik tor-magan+lık,.
2. Yön bildirirler: Yuıl-gan+lık.
3. Derece bildirirler: Kil-gele-gen+lék.
4. Hâl ekleri, iyelik ekleri, çoğul ekleri gibi isim çekim eklerinin hepsini alırlar: Yara-ma-gan+lıq+ın, bar-gan+lıq+ıbız+nı, kil-gen+lék+ler+é.

¹⁵⁷ Bu ek, fiillerden hareket ismi yaptığı için bazı araştırmacılar, bu eki, fiilden isim yapma eki olarak kabul etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara, 2000, s. 56.

¹⁵⁸ Ahmet Buran, Ercan Alkaya, a. g. e., s. 96.

¹⁵⁹ G. K. Rısbæva, *Qazaq Tili, Grammtikalık Anuqtağış*, Sözdik-Slovar, Almatı, 2000, s. 143.

¹⁶⁰ Özbek Türkçesi’nde olduğu gibi bu isim-fiil eki, fiilden isim yapan ek olarak kabul edilmektedir. Bkz. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB, Ankara, 1991, s. 1063.

1.9.2.5.3.3.3. –İŞ/-ÉŞ, –Ş İsim-Fiili

Fiil köklerine –iş/-éş, –ş ekleri getirilerek yapıla isim-fiildir. Ünlü harfle biten fiil köklerinden sonra –ş isim-fiil eki; son hecesinde kalın ünlü bulunan ve ünsüzle biten fiil köklerinden sonra –iş; son hecesinde ince ünlü bulunan ve ünsüzle biten fiil köklerinden sonra ise –éş isim-fiil eki getirilir.

İsim-fiilin bu şekli, yazılı Kazan-Tatar Türkçesi'nde seyrek görülür, genellikle söyleyişte kullanılır: Kaya bar-ış?, şherden kayt-ış+ım.

Bu isim-fiil şeklinde de hem fiil hem de isim özelliklerine rastlanır.

Bu ekin Türkiye Türkçesi¹⁶¹'ndeki karşılığı –(y)İş/-(y)Uş¹⁶² (duruş), Türkmen Türkçesi'ndeki karşılığı –(I)ş¹⁶³ (kiriş), Özbek Türkçesi'ndeki karşılığı –ş, –(I)ş¹⁶⁴ (açış), Kazak Türkçesi'nde bu ekin karşılığı –s, (I)s¹⁶⁵ (tartıs)'dır.

1.9.2.5.3.3.4. –IRGA/-ÉRGA, –ARGA/-ERGE, –RGA/-RGE İsim-Fiili

Bu isim fiil, Kazan-Tatar Türkçesi'nde isim-fiilden bağımsız olarak mastar (infinitiv) şekli olarak ele alınmaktadır. Ama bu isim-fiil eki, Türkiye Türkçesi'ndeki isim-fiil eklerinden –mAk ekini işaret etmektedir. Bu nedenle yukarıda –u/-ü isim-fiil ekiyle anlam itibariyle aynıdır.

Fiil köklerinden sonra –ırğa/-érga, –arga/-erge, –rga/-rge ekleri getirilerek yapılan isim-fiildir.

¹⁶¹ Bu ekin kullanılışı Türkiye Türkçesi'nde yaygındır.

¹⁶² Zeynep Korkmaz, a.g.e., s. 899.

¹⁶³ Ahmet Buran, Ercan Alkaya, a.g.e., s. 96.

¹⁶⁴ Bu ek, aynı zamanda iş bildiren kelime türettiği için, fiilden isim yapma eki olarak kabul etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara, 2000, s. 58.

¹⁶⁵ Ahmet Buran, Ercan Alkaya, a.g.e., s. 219.

Son hecesinde kalın ünlü bulunan ve ünsüzle biten fiil köklerinden sonra –ırğa eki; son hecesinde ince ünlü bulunan ve ünsüzle biten fiil köklerinden sonra ise –érge eki getirilir: Ukıt-ırğa, totın-ırğa, çıgar-ırğa, bétér-érge.

Ayrıca çok heceli kelimelerde ve t ünsüzüyle biten fiil köklerinden sonra –ırğa/–érge mastar eki gelir: Tört-érge, kayt-ırğa, utırt-ırğa.

R ünsüzüyle biten fiil köklerden sonra da –ırğa/–érge eki gelir: Bar-ırğa, kaytar-ırğa, ür-érge, kür-érge.

Ünlüyle biten veya çok heceli fiil köklerinden sonra –rga/-rge eki gelir: Ukı-rga, kimé-rge, ténté-rge, ırgı-rga.

Ünlü ve ünsüz seslerle biten tek heceli fiil köklerinden sonra –arga/-erge ekleri gelir: Ku-arga, ig-erge, ub-erge, tın-arga, el-erge, at-arga.

Bu son yazdığımız kaidenin istisnaî durumları da mevcuttur: Biz-érge, kil-érge, kit-érge, kıl-ırğa vb.

Mastar fiilinin kendine has bazı morfolojik özellikleri vardır:

1. Yön bildirirler: Biz-erge, bize-n-erge, bize-l-erge, bize-ş-erge, bize-t-erge.
2. “–qana/-gele (-kala/-kele), -ıştır/-éştér (-ştır/-ştér)” gibi tekrar ifade eden ekler alır: Sat-kala-rga, eşle-ştér-érge, al-gala-rga, bar-gala-rga.
3. Mastar ekleri soru ekinden önce gelebilir: Çakır-ırğa+mı?
4. “–dır/-dér (-tır/-tér)” gibi belirsizlik eklerinden önce gelebilir: Eyt-ére+dér bit?
5. Olumsuzluk eki alabilir. Bu durum da mastar eki olarak –maska/-meske kullanılır: Töş-meske, bar-maska, kil-meske.
6. Mastar ekinin –rga/-rge şekli bağlaç ve edatlarla birlikte kullanılabilir: Bélé-rge téli. Barı-rga kirek.

1.9.2.5.3.3.5. –MAK/-MEK Mastar Eki

“-mak/-mek” mastar eki Kazan-Tatar Türkçesi’nde eskiden kullanılan bir mastar ekidir. Bu mastar eki XX. asrın başına kadar kullanılmıştır. Bu tarihten itibaren mastar ekinin bu şekli kullanılmamaya başlanıyor. Fakat XX. yüzyıldan sonra yazılı eserlerde bu ekin kullanıldığı görülmektedir.

Günümüzde kullanılan mastar ekinin, –mak/-mek mastar ekine, arhaik şekline dönüştüğünü, bütün makale ve deyimlerde görmekteyiz: May yazmak - jan çıkmak, ir birmek – jan birmek. (makale) Nişlemek kirek? (deyim)

“-mak/-mek” mastar eki, bulunma haliyle birlikte kullanılmaktadır: Kaynamakta, satmakta.

1.9.2.5.3.3.5.1. Kazan-Tatar Türkçesi’nde Mastar Ekinin Diyalektik Şekilleri

1. “-maga/mege” mastar eki: Bar-maga, kil-mege, al-maga.
2. “-malı/-melé” mastar eki: Ukı-malı, bar-malı, bél-melé, al-malı.
3. “-ma/-me” mastar eki: Bar-ma kéli, kit-me téli.

1.9.2.5.3.3.6. İsim-Fiil Eklerinin Bağlaç ve Edatlarla Kullanımı

1. İsim fiil + bélen bağlacı: Eyt-u + bélen.
2. İsim fiil + öçén bağlacı: Üte-u + öçén, kür-ü + öçén.
3. İsim fiil + sebeple bağlacı: Küçér-ü-leré + sebeple, bulma-u + sebeple.
4. İsim fiil + xakında edatı: Kil-ü + xakında, bar-u + xakında.
5. İsim fiil + turında edatı: Al-u + turında.
6. İsim fiil + buénça edatı: Eyt-ü-e + buénça.

1.9.2.5.3.4. ZARF-FİİL (XEL FİİL)

1.9.2.5.3.4.1. Tanımlar

Türkiye Türkçesi'nde zarf-fiil terimine karşılık “ulaç, şahıssız kip, ulak, bağ-fiil (bağ eylem), ulaç-fiil” gibi terimlerinde kullanıldığını görüyoruz.

Batı dillerinde ise genellikle “gerundium, gerundif” terimleri kullanılmaktadır.

Türkçe sözlükte¹⁶⁶ zarf-fiil, ulaç, bağ-fiil terimlerine yer verilmiştir. Zarf-fiil için “*zarf olarak kullanılan fiil soyundan kelime, gerundium*”¹⁶⁷ ifadesi yer almaktadır. Bağ-fiil maddesinde “*füllerin zarf olarak kullanılan şekilleri, ulaç, zarf-fiil*”¹⁶⁸ ibaresi vardır. Ulaç maddesinde ise “*zar-fiil, bağfiil, gerumdium*”¹⁶⁹ açıklaması yer almaktadır.

Pek çok araştırmacı zarf-fiil terimini kullanmaktadır. Şimdi de zarf-fiille ilgili araştırmacıların yaptığı açıklamalara değinelim:

*“Zarf-füiller, kişi ve zaman kavramı olmadan temel cümlelerin ya da yan cümlelerin yüklemine niteleyen, cümlede genellikle zarf tümleci olarak görev yapan fiilimsilerdir.”*¹⁷⁰

*“Zarf-füiller, fiilden türeyen, cümlede fiili zaman ve durum yönüyle niteleyerek genellikle zarf görevinde kullanılan sözcüklere denir.”*¹⁷¹

*“Zarf-füiller hareket hali ifade eden fiil şekilleridir.”*¹⁷²

“Yüklemin hareketini, zaman, miktar, tarz, sebep gibi çeşitli yönleriyle sınırlandıran veya izah eden zarf-füiller, değişik fonksiyonlarda

¹⁶⁶ İsmail Parlatur, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfiyar, Tezcan Aksu, Seyfullah Türkmen, Yaşar Yılmaz, a.g.e., C. 1, 2, TDK, Ankara, 1998.

¹⁶⁷ A.g.e., C. 2, K-Z, s. 2499.

¹⁶⁸ A.g.e., C 1, A-J, s. 193.

¹⁶⁹ A.g.e., C. 2, K-Z, s. 2279.

¹⁷⁰ Nesrin Bayraktar, *Türkçede Fiilimsiler*, TDK, Ankara, 2004, s. 137.

¹⁷¹ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *Kazak Türkçesi Grameri*, Kitabevi, Ankara, 2004, s. 314.

¹⁷² Mustafa Öner, a.g.e., s. 227.

bulunmadıkları, yalın hâlleriyle kullanıldıkları için, sıfat-fiiller gibi tanımlanmaları zor olmayan fiilimsilerdir.'¹⁷³

Kazan-Tatar Türkçesi'nde zarf-fiil için "xel figil" terimi kullanılmaktadır.

*"Zarf-fiil, kendisinde zarf ve fiil özellikleri bulunduran şahıssız fiil şeklidir."*¹⁷⁴

Kazan-Tatar Türkçesi'nde zarf-fiil, "iş ve durumla ilgili yapılan işi belirten ve onu açıklayan" terim olarak kullanılır.

1.9.2.5.3.4.2. Zarf-Fiillerin Özellikleri

Kendisinde hem zarf hem de fiil özelliklerini barındırır. Fiil gibi varlık-yokluk, yön ve derece kategorilerini içerir. Zarflar gibi fiili açıklar veya aldığı zarf-fiil ekiyle ona bağlanır.

*"Zarf-fiiller, bir yanıyla fiil, bir yanıyla da zarf özelliği taşıyan gramer kategorileri oldukları için, fiil yönleriyle yalnızca hareket ve zaman kavramını karşılarlar; zarf yönleriyle de bir oluş ve kılışın durum ve tarzını bildirme niteliğine sahiptirler. Bu nedenle cümlede, şahsa ve zamana bağlı bir yargı bildirmeyen; ancak, yargı bildiren fiiller yanında, onlardaki oluş ve kılışın durumu ve tarzını belirleyen zarf görevi yüklenirler."*¹⁷⁵

Yardımcı fiillerle birlikte kullanılarak birleşik fiiller kuran zarf-fiiller, cümlede bağlaç görevinde kullanılabilirler ve birleşik cümleler kurabilirler.

Zarf oldukları için isim soylu kelimeler arasında sayılırlar; ancak yüklem olabilmeleri, fiillerden türemeleri, hareket ifadesi taşımaları dolayısıyla fiillere

¹⁷³ Ahat Üstüner, *Anadolu Ağzlarında Sıfat-Fiil Ekleri*, TDK, Ankara 2000, s. 11.

¹⁷⁴ F. S. Safiullina, M. Z. Zekiyev, *a.g.e.*, s. 301.

¹⁷⁵ Zeynep Korkmaz, *a. g. e.*, s. 983.

yaklaşırlar. Fiil özelliği göstermediklerinden fiil çekimine girmezler. Ayrıca iyelik eklerini ve ismin hâl eklerini almazlar.

1.9.2.5.3.4.3. KAZAN-TATAR TÜRKÇESİ'NDEKİ ZARF-FİİL EKLERİ

Kazan-Tatar Türkçesi'yle yazılan kaynaklarda zarf-fiil eklerin tasnifi konusunda farklılıklar bulunmaktadır. Bazı eserlerde¹⁷⁶, Kazan-Tatar Türkçesi'nde dört tane zarf-fiil eki bulunduğunu kabul ederken, bazı eserlerde¹⁷⁷ ise beş tane zarf-fiil ekinin olduğu belirtilmektedir. Biz eserlerde söz edilen bütün zarf-fiil eklerini ele alarak bu karışıklığı çözeceğimize inanıyoruz.

Kazan-Tatar Türkçesi'ndeki zarf-fiil ekleri şunlardır:

“-ıp/-ép, -p, -a/-e, -gaç/-geç, -kaç/-keç, -gançı/-gençé, -kançı/-kençé, -ışlıy/-éşli.”

1.9.2.5.3.4.3.1. -IP/-ÉP, -P Zarf-Fiil Eki

Ünlüyle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra -p eki; ünsüzle biten ve son hecesinde kalın ünlüyle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra -ıp eki; ünsüzle biten ve son hecesinde ince ünlü bulunan fiil kök ve gövdelerinden sonra ise -ép eki getirilerek yapılan zarf-fiildir: Sana-p, kara-p, beyle-p, köyle-p, al-ıp, sız-ıp, kér-ép, séñ -ép.

Bu zarf-fiil eki bütün fiil kök ve gövdelerine gelir. Dilimizin en eski devirlerinden beri var olan bu zarf-fiil, zarflık fonksiyonunun yanı sıra fiil çekimine de katılmıştır. Cümlede, yardımcı fiille birlikte kullanılabilir. Eklendiği fiili ikinci bir fiile bağlar. Bağlı bulunduğu esas fiildeki hareketten biraz önce gerçekleşmiş olan bir hareketi karşılar.

¹⁷⁶ F. S. Safiullina, M. Z. Zekiyev, *a.g.e.*, s. 301., Rifkat Ahmetyanov, Rafael Muhammetdinov, Fanuzya Nuriyeva, Fuat Ganiyev, *a. g. e.*, s. 553.

¹⁷⁷ H. B. Borhanova, Z. M. Veliullina, F. A. Ganiyev, M. Z. Zekiyev, K. Z. Zinnetullina, S. M. İbrahimov, M. A. Segitov, X. X. Selimov, D. G. Tumaşeva, F. M. Xisamova, R. F. Fettaxova, *a. g. e.*, s. 290-298.

“-ıp/-ép, -p” zarf-fiilin olumsuzluk şekli tarihi gramerde, “-a/-e, -ıy/-i” zarf-fiil ekinin olumsuz şekliyle gösteriliyor: Bar-mıy, bar-mıy-ça, kil-mi, kil-mi-çe.

Bu zarf-fiil ekinin Türkiye Türkçesi’ndeki karşılığı -(y)Ip/-(y)Up¹⁷⁸ (açıp), Özbek Türkçesi’ndeki karşılığı -(i)b¹⁷⁹ (qilib), Türkmen Türkçesi’ndeki karşılığı -Ip, -Up, -p¹⁸⁰(cüypüldeşip), Kazak Türkçesi’nde -Ip, -p¹⁸¹ (oynap), Kırgız Türkçesi’nde karşılığı -Ip/-Up, -p¹⁸² (kelip)’dir.

1.9.2.5.3.4.3.2 -A/-E, -IY/-İ Zarf-Fiil Eki

Son hecesinde kalın ünlü bulunan ve ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra -a eki; son hecesinde ince ünlü bulunan ve ünzüsle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra -e eki; kalın ünlüyle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra -ıy; ince ünlüyle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra ise -i ekini alarak oluşan zarf-fiildir.

“-ıy/-i” zarf-fiil ekinin geldiği fiil kök ve gövdelerinin sonundaki ünlülerin düşmesine sebep olur, bu şekilde oluşan fiillerde kaynaşma olayı görülür: Kara+y > karyı, sana+y > sanıy, beyle+i > beyli, söyle+i > söyli.

“-a/-e, -ıy/-i” zarf-fiil eki bütün fiil kök ve gövdelerine gelmez. Bu zarf-fiil eki, süreç içerisinde asıl eylemi bildiren iş ve durumla bağlantılı zarfa ve sebebe bağlı olan fiillere gelir.

“-a/-e, -ıy/-i zarf-fiil ekinin olumsuz şekli şimdiki Tatar dilinde gösterilmiyor.”¹⁸³

“-a/-e, -ıy/-i” zarf-fiil eki çok işlek bir ektir. Özellikle tekrar gruplarında kullanılır: Bara bara, kile kile.

¹⁷⁸ Zeynep Korkmaz, a. g. e., s. 999.

¹⁷⁹ Volkan Coşkun, a. g. e., s. 194.

¹⁸⁰ Mehmet Kara, *Türkmençe*, Akçağ, Ankara, 2001, s. 35.

¹⁸¹ G. K. Rısbáeva, a.g.e., s. 141.

¹⁸² *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, a. g. e., s. 1072.

¹⁸³ H. B. Borhanova, Z. M. Veliullina, F. A. Ganiyev, M. Z. Zekiyev, K. Z. Zinnetullina, S. M. İbrahimov, M. A. Segitov, X. X. Selimov, D. G. Tumaşeva, F. M. Xisamova, R. F. Fettaxova, a. g. e., s. 296.

Bu zarf-fiil ekinin Türkiye Türkçesi'ndeki karşılığı $-(y)A$, $-(y)I$, $-(y)U$ ¹⁸⁴ (araya araya), Özbek Türkçesi'ndeki karşılığı $-ä$, $-y$ ¹⁸⁵ (äytä), Türkmen Türkçesi'ndeki karşılığı $-a/-e$ ¹⁸⁶ (güle güle)'dir.

1.9.2.5.3.4.3.3. –GAÇ/-GEÇ, -KAÇ/-KEÇ Zarf-Fiil Eki

Son hecesinde kalın ünlü bulunan ve sedalı ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra –gaç eki; son hecesinde ince ünlü bulunan ve sedalı ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine –geç eki; son hecesinde kalın ünlü bulunan, sedasız ünsüzlerle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra –kaç; son hecesinde ince ünsüz bulunan, sedasız ünsüzlerle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra –keç eki getirilerek yapılan zarf-fiildir: Aşa-gaç, köre-geç, al-gaç, bir-geç, aş-kaç, tap-kaç, kit-keç, kis-keç.

Bu zarf-fiil ekini, diğer zarf-fiilerden ayıran en önemli özelliği herhangi bir fiil köküne gelebilmesidir.

“-gaç/-geç, -kaç/-keç” zarf-fiili, sebep-sonuç ve şart bildirir: Gazize apa, çığıp, Gabdullanı deşté javabı bulmagaç, ul da anı ezli başladı.

Bu zarf-fiil ekinin olumsuz şekli, kendinden önce –ma/-me olumsuzluk ekleri getirilerek yapılır: Uylamagaç, eşlemegeç, uynamagaç, kölmegeç.

Şekil itibariyle farklı olsa da bu ekin Türkiye Türkçesi'ndeki karşılığı $-(y)IncA/-$ $(y)UncA$ (yapınca), Özbek Türkçesi'ndeki karşılığı $-qaç$, $-qäç$, $-käç$ ¹⁸⁷ (bilgäç), Kazak Türkçesi'ndeki karşılığı $-ğanda$, $-gende$, $-qanda$, $-kende$ ¹⁸⁸ (bolğanda)'dır.

¹⁸⁴ Zeynep Korkmaz, A. g. e., s. 984.

¹⁸⁵ Volkan Coşkun, a. g. e., s. 193.

¹⁸⁶ Mehmet Kara, a. g. e., s. 35.

¹⁸⁷ Volkan Coşkun, a. g. e., s. 195.

¹⁸⁸ Kenan Koç, Oğuz Doğan, a. g. e., s. 315.

1.9.2.5.3.4.3.4. –GANÇI/-GENÇÉ, -KANÇI/-KENÇÉ Zarf-Fiili

Kalın ünlüyle veya sedasız ünsüzlerle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra –gançı; ince ünlüyle veya sedasız ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra –gençé eki; son hecesinde kalın ünlü bulunan ve sedalı ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra –kançı eki; son hecesinde ince ünlü bulunan ve sedalı ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra ise –kençé eki getirilerek yapılan zarf-fiildir: Ukı-gançı, kara-gançı, yaz-gançı, bél-gençé, aş-kançı, kap-kançı, ak-kançı, bét-kençé.

Bu zarf-fiilin olumsuz şekli, teorikte yapılması mümkün olmasına rağmen pratikte olumsuz şekli kullanılmamaktadır.

Bu ek, Türkiye Türkçesi’nde “–dığında, -diğinde, -dığı zaman, -diği zaman” anlamlarını vermektedir. Bu ekin Özbek Türkçesi’ndeki karşılığı –gänçä, -känçä, -qançä¹⁸⁹ (ärtgänçä), Türkmen Türkçesi’ndeki karşılığı –anda/-ende¹⁹⁰ (gelende)’dir.

1.9.2.5.3.4.3.5. –IŞLIY/-ÉŞLİ Zarf-Fiili

Pek az kaynakta zarf-fiil eki olarak gösterilen bu ek, tarihi gramer boyunca birden çok ekin birleşmesiyle oluşmuştur: Arhaik isim fiil eki –ış/-éş + -la/-le + zarf-fiilin –a/-e, -ıy/-i eki. Örnekler; kayt-ışlıy, üt-éşli, bar-ışlıy.

Morfolojik yönden diğer zarf-fiil eklerinden ayrılan bu zarf-fiil eki, yön eklerini almaz. Ayrıca bu zarf-fiilin olumsuz şekli de yoktur.

1.9.2.5.3.5. SIFAT-FİİL EKLERİ (SİYFAT FİGİL)

1.9.2.5.3.5.1. Tanımlar

Türkiye Türkçe’sinde “sıfat-fiil” teriminin yanında “kılın adı, ortaç, sıfat-eylem, fiilsi, isim-fiil” gibi terimlerin kullanıldığını görüyoruz.

¹⁸⁹ Volkan Coşkun, a. g. e., s. 197.

¹⁹⁰ Mehmet Kara, a. g. e., s. 35.

Batı dillerinde genellikle ‘‘partisip’’ terimi kullanılmaktadır.

Kemal Eraslan¹⁹¹, Muharrem Ergin¹⁹², Ahmet Topalođlu¹⁹³, sıfat-fiil terimi yerine, isim-fiil terimini kullanmışlardır. Bunun temel nedeni, sıfat-fiil ekleriyle tekil edilen geçici kelimelerin varlıkları nitelendirirken, nitelendirdiklerin ismin düşmesiyle ismin yerini tutmalarıdır.

Türkçe Sözlük’te¹⁹⁴, ortaç, partisip, sıfat-fiil maddelerine yer verilmiştir. Sıfat fiil maddesinde ‘‘fülden –an(-en), -r(-ır, -ir, ur, ür), -acak(-ecek) gibi eklerle türetilmiş isim ve sıfat görevinde kullanılan kelimeler, ortaç, partisip’’¹⁹⁵ ifadesi yer almaktadır. Ortaç maddesinde ‘‘sıfat-fiil, partisip’’¹⁹⁶ ifadesi kullanılmaktadır. Partisip maddesinde ise ‘‘füilin sıfat gibi kullanılabilen şekli, sıfat-fiil, ortaç’’¹⁹⁷ açıklaması bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesi’nde sıfat-fiille ilgili yapılan tanımlardan birkaçı şöyledir:

Zeynep Korkmaz, çekimsiz fiil diye tarif ettiği fiilimsilerin bir türünü oluşturan sıfat-fiil için, ‘‘adından da anlaşılacağı üzere, sıfat gibi kullanılan fiil şekilleridir’’¹⁹⁸ diye belirtmiştir.

‘‘Sayı ve şahsa bağlı fiil çekimine girmeyen, fakat aldığı eklerle fiilin zamanına bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığından kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şeklidir.’’¹⁹⁹

‘‘İsimleri birer sıfat gibi niteleyen, sıfat görevinde kullanılan fiil şekilleridir.’’²⁰⁰

¹⁹¹ Kemal Eraslan, *Eski Türkçe’de İsim-Fiiler*, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1980, s. XVI, 3.

¹⁹² Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1980, s.333.

¹⁹³ Ahmet Topaloğlu, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken, İstanbul, 1989, s. 91.

¹⁹⁴ İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfiyar, Tezcan Aksu, Seyfullah Türkmen, Yaşar Yılmaz, a.g.e., C. 2, K-Z, s. 1697, 1772, 1960-1961.

¹⁹⁵ A.g.e., s. 190-1961.

¹⁹⁶ A.g.e., s. 1697.

¹⁹⁷ A.g.e., s. 1772.

¹⁹⁸ Zeynep Korkmaz, a. g. e., s. 909.

¹⁹⁹ Hülya Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi*, Akçağ, Ankara, 2005, s. 294.

²⁰⁰ Kenan Koç, Oğuz Doğan, a. g. e., s. 313.

Kazan-Tatar Türkçesi'nde “sıfat figl” diye anlandırılan sıfat-fiil, “*aynı zamanda sıfat ve fiil manasına sahip olan fiil alt-grubuna sıfat-fiil denir.*”²⁰¹ diye tanımlanır. Bir başka ifadeyle “*sıfat-fiil kendisinde fiil ve sıfat sözcük türlerinin özelliklerini birleştiren öznesiz fiil şekilleridir.*”²⁰² şeklinde ifade edilir.

1.9.2.5.3.5.2. Sıfat-Fiillerin Özellikleri

Sıfat-fiiller hem sıfat hem de fiil özelliklerine sahiptirler.

Fiil özellikleri bakımından, kendilerinde var olan hareket ve zaman kavramlarını, ad oldukları sığata aktararak, varlıkları ve nesnelere hareket ve zaman gösterme özellikleri ile geçici olarak vasıflandırılır. Sıfat-fiillerin yapısında zaman kavramının bulunması, onları bir bakıma çekimli fiillere yaklaştırır. Eklendikleri fiile geniş, geçmiş ve gelecek zaman anlamlarını verebilirler. Bu nedenle çekimli fiillerin bir kısmı sıfat-fiil kökenlidir. Fakat sıfat-fiiller, çekimli fiiller gibi şahıs eki değil, isimler gibi iyelik eklerini alırlar.

Sıfatlar, aynı zamanda ad oldukları için, sıfat-fiiller de ad özelliği taşırlar. Onlar gibi iyelik, çokluk ve isim çekim eklerini alırlar. Edatlarla birleşebilirler.

Sıfat-fiil içeren ve isimleri niteleyen kelimeler, niteledikleri ismin düşmesi durumunda isimleşirler.

Olumsuzluk eki alabilirler: Ukımagan kitap, kaytmagan soldat.

“Tatar dilindeki sıfat-fiiller, diğer Türk şive ve lehçelerindeki gibi özel gramer özelliğine sahiptir. Tipolojik olarak, sıfat-fiiller, Rus dilindeki “priçastiye”²⁰³ ile ortaklık gösterse de birçok yönden onlardan ayrılırlar. Tatar dilindeki sıfat-fiiller, sıfat-lanmışlarıyla birçok anlamda münasebet

²⁰¹ F. S. Safiullina, M. Z. Zekiyev, *a.g.e.*, s. 299.

²⁰² H. B. Borhanova, Z. M. Veliullina, F. A. Ganiyev, M. Z. Zekiyev, K. Z. Zinnetullina, S. M. İbrahimov, M. A. Segitov, X. X. Selimov, D. G. Tumaşeva, F. M. Xisamova, R. F. Fettaxova, *a. g. e.*, s. 255.

²⁰³ Ortaç.

kurarlar. Onların, sentetik unsurları birleştirici cümlelerde ve türlü sıfat-fiile dönüşmede kullanılması, Tatar dilindeki sıfat-fiilleri, Rus dilindeki piçastiyelerden ayırır.

Ayrıca Rus dilindeki piçastiyeler, mesela, yalın hâlde her zaman piçastiyeyle bildirilen sürecin öznesini, yöneliş durumunda ise bu sürecin nesnesini açıklarlar. Fakat Tatar dilinde yalın haldeki sıfat-fiiller, kendilerinin bildirdiği sürecin öznesini, bu süreçte etkilenen ya da sürecin yöneldiği nesneyi, sürecin nerede, ne zaman meydana geldiğini yani sürecin geçtiği yeri ve zamanı bildirebilirler. Örnek:

- 1) *Ukıgan kэшé (Özne)*
- 2) *Ukıgan kitap (Nesne)*
- 3) *Ukıgan mektep (Yer)*
- 4) *Ukıgan éllar (Zaman)*

2., 3., 4. örneklerde sürecin meydana getireni (öznesi), sıfat-fiilin kendi içinde, yani çekimlenmiş gibi gösterilmemiştir. Bu durumda özne, iyelik ekleriyle ya da isimler (zamirler) ile gösterilir:

Ukıgan kitabım – min ukıgan kitap

Ukıgan mektebém – min ukıgan mektep

Ukıgan éllarım – min ukıgan éllar.

Bu şekil, Türk şive ve lehçelerindeki kişi düşüncesinin, Rus dilindeki sıfat-fiiller ile karşılaştırıldığında zayıflığını gösteririr. (İvanov S. N., 1969, 179; Anıkı uk, 1959, 64-72).²⁰⁴

Türk lehçe ve şivelerinde, sıfat-fiillerin nasıl çekimlendiğinin açıklanması genellikle fiilin semantik-sentaks ilişkileriyle ortaya konur. Yani fiil sürecini bildiren

²⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. H. B. Borhanova, Z. M. Veliullina, F. A. Ganiyev, M. Z. Zekiyev, K. Z. Zinnetullina, S. M. İbrahimov, M. A. Segitov, X. X. Selimov, D. G. Tumaşeva, F. M. Xisamova, R. F. Fettaxova, *a. g. e.*, s. 256-257.

sözcük olarak bu süreci gerçekleştiren özne ile ilişkili olabilir, yer-zaman yönünden açıklanabilir ve nesnelere kesinleştirilir. Bu şeklin, başka bir şekilde fiilin birleşme değeri şeklinde adlandırılması da vardır. Fiili (nesneyi) açıklayan her bir parça, isimler ile bildirilip, sıfat-fiil tarafından açıklanan sıfatlanmış durumları da gelebilir: Balalar b1én mektete ukıylar: Balalar ukıgan mektep, balalar ukıgan 1l.

Bu şekilde Türk dili biliminde ortaya çıkan ikinci bir görüşe göre, sıfat fiil hangi sözleri açıklayabildiği de geniş bir temele oturtuluyor. Sıfat-fiilin bu şekli, niteleyici durumda gelip temeldeki sürecin öznesini, nesnesini, yeri ve zamanını belirtebilir. Bu sözlerin herbirisi bir de fiil ile semantik-sentatik ilişki içindedirler. Yani süreci çeşitli yollardan belirtmeye çalışırlar.

*“İkinci fonksiyonda (niteleyici anlamında) kullanılmasının dışında, Tatar dilinde sıfat-fiiller sık sık iş-durum adlandırarak isim-fiil manasına gelirler. Bu durumda da onlar, isimler gibi hâl ekleri , çekim ekleri ve çokluk ekleriyle çekimlenebilirler.”*²⁰⁵ Örnek: Sajide apaynıñ ügi ebiden yeşérép kéne yuatkanın ve söygenén xetérémde saklıym.

İkinci fonksiyonda olduğunda sıfat-fiiller, çekimlenmiyorlar. Metinde, eksiz kullanılıyorlar. Örnek: Havadan kara tufrak isé, kiségen narat agaçı isé, çérégen yufrak isé añkıy.

İsim-fiil anlamındaki ve isimleşen sıfat-fiiller, isimler gibi çekim, hâl, çokluk ekleriyle kullanılabilirler için görünüş olarak birbirlerine benzemektedirler. Örnek: Urmanbaş avılı kışelerén1ñ kunakçılığ1 bar, kilgenné-kitkenné sıylap jiberérge yaratalar.

Sıfat-fiiller, temelde özneyi (a), nesneyi (b) açıkladıklarında isimleşirler. Onlar isimleştiklerinde de manalarını korurlar:

a. İsimleşen sıfat-fiil, fiil temelinde verilen işin yapanını (öznesini) bildirir. Örnek: Tırışkan tabar.

---

²⁰⁵ A.g.e., s. 258.

b. İsimleşen sıfat-fiil, fiil temelinde bildirilen işin nesnesidir. Örnek: Malay bik irke üsté, Galiullanıñ karap torganı şul bér Xelim buldı.

İsim-fiil fonksiyonunda olduğunda sıfat-fiil, isim-fiil gibi sürecin ismini belirtir. Örnek: Kart kauşadı, uénnan uymak çıgarıy süzéndé bulsa kirek.

1.9.2.5.3.5.3. KAZAN-TATAR TÜRKÇESİ'NDEKİ SIFAT-FİİL EKLERİ

Kazan-Tatar Türkçesi'ndeki sıfat-fiil şekilleri zamanları bildirmelerine göre üç grupta sınıflandırılmışlardır:

A) Geniş zaman sıfat-fiilleri:

- 1) –uçı/-üçé.
- 2) –a torgan/-etorgan (-ıy torgan/-i torgan).
- 3) –mas/-mes.

B) Geçmiş zaman sıfat-fiilleri:

- 1) –gan/-gen (-kan/-ken).
- 2) –mış/-miş.

C) Gelecek zaman sıfat fiileri:

- 1) –ır/-ér, -r, (-ar/-er).
- 2) –açak/-eçek (-yaçak/-yeçek).
- 3) –ası/-esé (-ıysı/-isé).

1.9.2.5.3.5.3.1. GENİŞ ZAMAN SIFAT-FİİLLERİ

Sıfat-fiilin, sıfattan farklı olarak, nesnenin zaman içinde değişen özelliği bildiren ve geniş zaman anlamı veren sıfat-fiil şeklidir. Geniş zaman sıfat-fiilinin –uçı/-üçi (sentetik şekil) ve -a/-e torgan, -ıy/-i torgan (analitik şekil) ekleriyle yapılan çeşidi vardır.

1.9.2.5.3.5.3.1.1 –UÇI/-ÜÇİ Sıfat-Fiili

Son hecesinde ince ünlü bulunan ve ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra –üçi; son hecesinde kalın ünlü bulunan ve ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra ise –uçı eki getirilerek yapılan geniş zaman sıfat-fiilinin sentetik şekli yapılır: İşék kaguçı kéşé, şıgır söyleüçé kız.

Geniş zaman sıfat-fiilinin bu şekli, kendinden sonra gelen isim düştüğü zaman kolayca isimleşir, iyelik, hâl ve çokluk eklerini alır: Jiñüçelerébézné, bélüçéler.

Sıfat-fiilin bu şekli, isimleşince, ismin yerine geçerek genellikle meslek ismi yapar ve bütün fiil özelliklerini kaybeder: Oçuçı, ukıtuçı, satuçı.

“-uçı” ekli geniş zaman sıfat-fiil şeklinin fiil özelliklerine sahip olması, şimdiki Tatar dilinde seyrek görülür ve bu sıfat-fiil ekini alan kelimenin kök ve gövdesine, şahıs ekini aldığı da görülmez.

“Genek Türk lehçe ve şivelerinde Tatar dilindeki –uçı şekli, şahıslı fiil olarak da kullanıldığı görülür. Mesela, Karaçay-Balkar dilinde –ıvuçu, -évuçyu şekli şahıs ekleriyle çekimlenebilir:

1. Kişi Barıvuçuma
2. Kişi Barıvuçusa
3. Kişi Barıvuçudu

Altay dilinde –aaçı, ééçi şekli idé(édi) yardımcı fiiline ve bu sözlere gelip, şahıs eki alırlar: Poézd iké çasta kélééçi édi, kélbéytér [Tadikin V. N., 1967, 158]. Buna benzeyen durum Batı Sibiryâ Tatarları'nın dilinin Tevriz şivesinde de bar: Sin, kunuçı bulma, min siné köterém.²⁰⁶,

²⁰⁶ H. B. Borhanova, Z. M. Veliullina, F. A. Ganiyev, M. Z. Zekiyev, K. Z. Zinnetullina, S. M. İbrahimov, M. A. Segitov, X. X. Selimov, D. G. Tumaşeva, F. M. Xisamova, R. F. Fettaxova, a. g. e., s. 285.

1.9.2.5.3.5.3.1.2 –A/-E, -IY/-İ TORGAN Sıfat-Fiili

Geniş zaman sıfat-fiilinin bu analitik şekli, –a/-e (-ıy/-i) eklerini alan zarf-fiilden sonra torgan kelimesi getirilerek yapılır: Xat kile torgan, xeber söyli torgan apa, bara torgan, sayrıy torgan.

Geniş zaman sıfat-fiilinin bu şeklinin isimleşmesi, seyrek görülür ve isim-fiil fonksiyonunda tamamen kullanılmaz. İsimleşmiş şekline bazı örnekler: Su kabıp tora torgannardan tügél. Bu gıgantnı tözi torgannar!?

Geniş zaman sıfat-fiilinin bu şekli Tatar Türkçesi'nde genellikle niteleyici olarak kullanılır ve kökteki sürecin öznesini, nesnesini, yerini ve zamanını bildirir, araç anlamındaki sözü açıklar.

“-A torgan ekli sıfat-fiil, diğer Türk lehçe ve şivelerinde de bulunmaktadır. Çoğunlukla Türk lehçe ve şivelerinde bu analitik şekil, çeşitli derecede kısaltılarak kullanılmaktadır: -digan (Özbek Türkçesi'nde), -atın (Kazak Türkçesi'nde), -atan, -itan (Altay Türkçe'sinde), -atkın, -atın, -atagan, -atıgın (Sibirya Tatararının dilinde). Ve Tatar dilinde ise, bu ek kendi şeklinde, analitik şekil olarak kullanılmaktadır.²⁰⁷”

1.9.2.5.3.5.3.2. GEÇMİŞ ZAMAN SIFAT-FİİLİ

1.9.2.5.3.5.3.2.1. –gAn, -kAn Sıfat-Fiil Eki

Geçmiş zaman sıfat-fiilinin bu şekli, fiil kök ve gövdelerine –gAn/-kAn eki getirilerek yapılır: Ukıgan, kötélgen, kilgen.

Bu şeklin olumsuzu –mA ekiyle yapılır: Ukımagan, kötélmegen, kilmegen.

²⁰⁷ H. B. Borhanova, Z. M. Veliullina, F. A. Ganiyev, M. Z. Zekiyev, K. Z. Zinnetullina, S. M. İbrahimov, M. A. Segitov, X. X. Selimov, D. G. Tumaşeva, F. M. Xisamova, R. F. Fettaxova, a. g. e., s. 289.

Bu geçmiş zaman sıfat fiil, kendiden sonra gelen çekimli isim düştüğü zaman isimleşir, hâl, iyelik ve çokluk eklerini alır: Tıpışkan tabar, taşka kadak kagar. Bêlgenégézné eytégez.

Geçmiş zaman sıfat-fiilinin bu şeklinin birçok işlevi vardır. Kontekste belirleme işlevinde, isimleşmiş halde ve isim-fiil fonksiyonunda aynı sıklıkta kullanılmaktadır.²⁰⁸

- a) –gAn/-kAn sıfat-fiili, kökteki sürecin, öznesini açıklar. Yani çekimli sıfat-fiil bildirdiği sürecin öznesidir: Kilgen keshéler algı retlerden urın ala bardılar.
- b) Nesneyi açıklar: Gıylménisa kuzgatkan eş üz yulın tapdı.
- c) Kökteki sürecin zamanını belirtir: İsemde kurka-kurka törlé uylar uylagan çaklar.
- d) Kökteki sürecin yerini belirtir: Xuş, gomér itken şeher!

Yukarıda belirtilen dört durum yani –gAn/-kAn niteleme durumundayken kökteki sürecin öznesini, nesnesini, zamanını ve yerini açıklaması, Tatar diline has bir özelliktir. Bunlardan başka bu şekil:

- e) Kökteki sürecin yerine getirilmesinde kullanılan araç durumundaki sözcüğü açıklayabilir: Aşagan savıtlarıñnı jén kuy!
- f) Tamlanan bölüm, tamlayan bölümündeki sözcük arasında iyelik ilgisi bulunabilir: Oçrıy moña ayagın tışaulagan bér keshé.

Geçmiş zaman sıfat-fiilinin bu şekli, tamlayan ve tamlanan görevinde kullanılabilir. Yani kontekste isimleşebilir. Ayrıca isim-fiil fonksiyonunda da kullanılabilir. Bu durumda isimler gibi isim çekimler eklerini alır: *Tıpışkan tabar, kilgen-kitkennéñ, kalgannarında.*

²⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. H. B. Borhanova, Z. M. Veliullina, F. A. Ganiyev, M. Z. Zekiyev, K. Z. Zinnetullina, S. M. İbrahimov, M. A. Segitov, X. X. Selimov, D. G. Tumaşeva, F. M. Xisamova, R. F. Fettaxova, *a. g. e.*, s. 259-260.

İsim-fiil işlevindeyken, isim çekim eklerinden sadece ilgi hali ekiyle kullanılışı seyrek görülür: Türe-yakta kémnéñ de bulsa anı jñégené işételmi.

İsim-fiil anlamındaki –gAn/-kAn ekli sıfat-fiil, kontekste genellikle iyelik, yönelme ve bulunma hâl ekleriyle kullanılır: Sinçakırganda kildék. Poézd kilgenné köteler; kaytkanıñni bélmedém. Kaytkanda kürdék.

Sıfat-fiilin bu şeklinin Türkiye Türkçesi’ndeki karşılığı -An²⁰⁹ (Gelen adam), Özbek Türkçesi’ndeki karşılığı –gän, -kän, -qan²¹⁰ (köringän kökläm quşi), Türkmen Türkçesi’ndeki karşılığı -An²¹¹ (çöken adam), Kazak Türkçesi’ndeki karşılığı –ğan/-gen, -қан/-ken²¹² (Aytkan bala), Kırgız Türkçesi’ndeki karşılığı ise –gAn/-gOn²¹³ (Bolgon okuya)’dır.

1.9.2.5.3.5.3.3. GELECEK ZAMAN SIFAT-FİİLLERİ

Şimdiki Tatar dilinde gelecek zaman sıfat-fiilin üç şekli vardır: –ır/-ér, -r, (-ar/-er), –açak/-eçek (-yaçak/-yeçek), –ası/-esé (-ıysı/-isé).

1.9.2.5.3.5.3.3.1. -IR/-ÉR, -R, -AR/-ER Sıfat-Fiil Eki

Gelecek zaman sıfat-fiilin bu şekli, fiil kök ve gövdelerine –ır/-ér (-ar/-er), -r ekleri getirilerek yapılır: Söyle-r süz, eşle-r eş.

“–r” şekli, sesli harfle biten fiil köklerine getirilir: Söyle-r süz, eşle-r eş.

Yarı-dar ünlülerle biten kök ve gövdelerden sonra –ır/-ér ekleri getirilir. Ayrıca “r” ve “l” ünsüzleriyle biten fiilerden sonra dar ünlüyle başlayan sıfat-fiil eki gelir : Kil-ér kön, kayt-ır vakıt, yör-ér çak, bar-ır jir, al-ır akça.

²⁰⁹ Zeynep Korkmaz, a. g. e., s. 939.

²¹⁰ Volkan Coşkun, a. g. e., s. 191.

²¹¹ Mehmet Kara, a. g. e., s. 34.

²¹² Elena Ratanenka, *Kazaxskaya Grammatika Dlya Russkoyazıçınıx*, A-Level, Almatı, 2004, s. 64.

²¹³ Hülya Kasapoğlu Çengel, a. g. e., s. 295.

Geniş ünlülerle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra –ar/-er ekleri getirilir: Üs-er kön, tat-ar çaklar.

“U, ü, i” ünlüleriyle biten fiil köklerinden sonra da –ar/-er ekleri getirilir: Tu – ar kön, kiy-er külmek.

“-r” ekli gelecek zaman sıfat-fiilin olumsuz şekli, –mas/-mes ekleriyle yapılır: Sul-mas göl, tal-mas bélek, küz iyer-mes tizlék.

Gelecek zaman sıfat-fiilinin bu şekli, niteleyici işlevinde olduğunda kendisinin tamlananıyla birçok anlam ilişkisi kurar:

- a) Çekimli özneyi belirtir: Sagınmas keshéler bulma, sagınam, sabır item.
- b) Çekimli nesneyi belirtir: Siña eytér süzém bar...
- c) Çekimli yer tamlananını belirtir: Kaytır yulga yuneldéler xezér.
- d) Zaman tamlananını açıklar: Kréstyanniñ utka baskan kébék yörér çağı jitté.

İsim-fiil anlamında kullanıldığında, sıfat-fiilin bu şekli, bütün hâl eklerini alır: Kaytırı, kaytırına, çıkarın, ülerénen.

“-r,-ar/-ér, -ar/-er” gelecek zaman sıfat-fiilin ikincil şekli, –lık/-lék ve –day/-dey ekleri getirilerek yapılır: Yandırırday, köydérerdey kölü, yatarlık xeber, açmaslık buran.

Gelecek zaman sıfat-fiilin bu şekli Türkiye Türkçesi’nde geniş zaman sıfat-fiili olarak kullanılan –r, -Ar, -Ir, -Ur²¹⁴ (bilir kişi) ekleriyle ifade edilir. Kazak Türkçesi’nde –ar/-er/-r/-s²¹⁵ (kaytarda), Özbek Türkçesi’nde de geniş zaman sıfat-fiil eki olarak –r, -är²¹⁶ (külär yüz) ekleriyle ifade edilir. Türkmen Türkçesi’nde –ar/-er²¹⁷ (akar suv), Kırgız Türkçesi’nde –Ar/-Or, -r²¹⁸ (kiyer kiyim) ekleriyle gösterilir.

²¹⁴ Zeynep Korkmaz, a.g.e., s. 950.

²¹⁵ Elena Ratanenka, a.g. e., s. 64.

²¹⁶ Volkan Coşkun, a.g.e., s. 192.

²¹⁷ Mehmet Kara, a.g.e., s. 34.

²¹⁸ Hülya Kasaoğlu Çengel, a.g.e., s. 299.

1.9.2.5.3.5.3.3.2. -ASI/-ESÉ, -IYSI/-İSÉ Sıfat-Fiil Eki

Fiil kök ve gövdelerine –ası/-esé, -ıysı/-isé ekleri getirilerek yapılan gelecek zaman sıfat-fiilidir: Almyı karıymın, kilesén xeber, ülesé kübelek.

Gelecek zaman sıfat-fiilinin bu şekli, işlev bakımından geçmiş zaman sıfat-fiil eki –gAn ile gelecek zaman sıfat fiil-eki –r’ye benzemektedir.

Niteleyici fonksiyonda kullanılır ve varlığı gelecekte olacak, yapılması gereken işe göre açıklar: Küzlerém almyı karıymın kaytası yullarıña.

Başka sıfat-fiiller gibi isim-fiil anlamında kullanılır: Aprél jilé may kilesén xeber ite.

Haber anlamında da kullanılır: Arışka töşesé bu ayda.

Sıfat-fiilin bu şekli, süreç içerisinde nesneyi, yeri ve zamanı açıklarken özne, çekimli durumda olup iyelik eki alır: E biresé bülegéñ bulsa...

Bu sıfat-fiil şekli, Türkiye Türkçesi’nde -Ası²¹⁹ (kör olası adam), Kırgız Türkçesi’nde -AsA²²⁰ (Alasa orun basar)’dır.

1.9.2.5.3.5.3.3.3. -AçAk, -yAçAk Sıfat-Fiil Eki

Ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra –açak/-eçek; ünlüye biten fiil kök ve gövdelerinden sonra –yaçak/-yeçek eki getirilerek yapılan gelecek zaman sıfat-fiildir: Bétéreçek eş, eytéleçek fikér, bulaçak jélım.

Başka sıfat-fiil şekilleri gibi birçok anlam ve işleve sahiptir. Niteleyici görevinde kullanılan bu şekil, varlığı gelecekte olacak iş-hâl ve harekete göre niteler.

²¹⁹ Zeynep Korkmaz, a. g. e., s. 978.

²²⁰ Hülya Kasapoğlu Çengel, a. g. e., 299.

Bu şekil sıfat-fiil, fiil kökünde beliren işin, nesnesini, yerini, zamanını açıklar. Ayrıca yapılan işi, çekimli ve iyelik eki almış olan özneye işaret eder.

Türkiye Türkçesi'nde -AcAk²²¹ (görülecek hesap), Özbek Türkçesi'nde -äcäk²²² (kelâcäk kişi), Türkmen Türkçesi'nde -cak/-cek²²³ (yazılacak hat), Kırgız Türkçesi'nde -açak/-oçok²²⁴ (boloçok iş)'dir.

1.9.2.5.3.5.3.4. BAZI KAYNAKLARDA SÖZ EDİLEN KAZAN-TATAR TÜRKÇESİ'NDE SIFAT-FİİL EKLERİ

Tataristan kaynaklı dilbilgisi kitaplarında geçmeyen, fakat Türkiye kaynaklı eserlerde söz edilen Tatar Türkçesi'ndeki “-mas/-mes ve -mİş” sıfat-fiil eklerinin hangi kategoride olduğu tartışma konusudur.

Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçes'inde* Tatar Türkçesi'nde -mas/-mes (s. 226) ve -mİş (s. 224) sıfat-fiillerinin varlığından söz edip, “-mas/-mes” ekini farklı bir sıfat-fiil eki olarak kabul etmektedir:

“Bütün yapım ve çekim eklerinin olumsuz gövdeleri -ma-/me- ekiyle kurulurken, yazı dilimizin başından itibaren -r geniş zaman sıfat-fiilinin olumsuz gövdesinde se onun bir varyantı olan -z kalıplaşmış halde karşımıza çıkmaktadır.”²²⁵

Ayrıca “-mİş”²²⁶ ekini de, geçmiş zaman ifade eden sıfat-fiil eki olarak kabul etmektedir.

Zeynep Korkmaz da “-mas/-mes”²²⁷ ekini, geniş zaman olumsuz sıfat-fiil eki olarak kabul ederken, “-mİş”²²⁸ ekini de geçmiş zaman sıfat-fiil eki olarak kabul etmektedir.

²²¹ Zeynep Korkmaz, a.g.e., s. 966.

²²² Volkan Coşkun, a.g.e., s. 191.

²²³ Mehmet Kara, a.g.e., s. 34.

²²⁴ Hülya Kasapoğlu Çengel, a. g. e., 299.

²²⁵ Mustafa Öner, a.g.e., s. 226.

²²⁶ A.g.e., s. 224.

²²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Zeynep Korkmaz, a.g.e., s. 956.

²²⁸ Zeynep Korkmaz, a.g.e., s. 929.

Gelecek zaman sıfat-fiilinden –r ekli sıfat-fiilin olumsuz şeklinin, –mas/-mes ekleriyle yapıldığını bu sıfat-fiil ekini incelerken açıklamıştık.

Biz de Türkiye’de Türkologların verdikleri bilgiler doğrultusunda bu ekleri sıfat-fiil ekleri içerisine dahil ediyoruz.

1.10. RENAD MUHAMMEDİ’NİN KÉNERİ ÇİTLÉK KOŞI ROMANINDAKİ SIFAT-FİİL EKLERİNİN İNCELENMESİ

Kéneri Çitlék Koşı romanında toplam 1345 sıfat-fiil ekinin olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan 605’i –gan, 362’i –gen, 174’ü –kan, 97’si –ken, 20’i –e torgan, 17’si –a torgan, 11’i –ıy torgan, 6’sı –i torgan, 11’u –mes, 9’u –mas, 18’si –uçı, 2’si –üçé, 6’sı –açak, 2’si –eçek, 2’si –mış, 1’si –ası, 1’si –esé, 1’i –ar’dır.

1.10.1. GEÇMİŞ ZAMAN SIFAT-FİİL EKİ

1.10.1.1.1. –gAn Sıfat-Fiil Eki

Romanda, 605 –gan ekli geçmiş zaman sıfat-fiili bulunmaktadır. Bu sayı, hemen hemen romanda geçen sıfat-fiil eklerinin yarısı kadardır. Bu durum, –gan geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin romanda önemli bir işleve sahip olduğunu göstermektedir.

“–gan” geçmiş zaman sıfat-fiil eki, son hecesinde kalın ünlü bulunan ünsüzle biten kelimelerden sonra gelebilir. Özellikle “l, n, r” ile biten fiil köklerinde sıkça kullanıldığı, ayrıca “y, z, ş ve m” ünsüzleriyle biten fiil köklerine de geldiği aşağıdaki örneklerde görülmektedir:

Kabıp algan rızığın (Kapıp aldığı erzağın). s. 140.

Tézge-téz salıngan ayakların (Çabucak bırakılan ayaklarını). s. 141.

Salıp kuvyılğan paltosın (Yerleştirilen paltosunu). s. 141.

Utırgan avıl xatını (Oturan köy kadını). s. 141.

Çakırgan cirge bar (Çağırılan yere). s. 141.

Utırgan xatın (Oturan hatun). s. 141.

- Toyılğan kэшэнэñ (Doyan kişinin). s. 141.
- Kadaklangan kébék (Çivilenmiş ‘adam’ gibi). s. 141.
- Toyılğan kalın taviş (Duyulan kalın ses). s. 142.
- Bér kürüde gaşyık bulgan ir-at (Bir görüşte âşık olan erkek). s. 142.
- Peyda bulgan uñaysızlanuvın (Meydana çıkan rahatsızlığın). s. 142.
- Kalğan xatın-kız (Kalan kadın-kız). s. 142.
- Küñélénde üz-üzéne bulgan açu, nefret (Gönlünde kendi kendine olmayan öfke, nefret). s. 143.
- Totkarlagan buranga (Engellenen kar fırtınasına). s. 144.
- Şatlangan kэшэнэ (Sevinen kişiyi). s. 144.
- Utırgan ir-atka (Oturun erkeğe). s. 144.
- Çıgarılğan yullar (Çıkan yollar). s. 145.
- Totingan eşén (Tutulan işin). s. 146.
- Azayıp kalğan bér çorda (Azalıp kalan bir çağda). s. 146.
- Utırgan ir-at (Oturun erkek). s. 147.
- Salıngan tar sukmak (Uzayıp giden dar patika). s. 147.
- Kotırınğan burannı (Kudurmuş kar fırtınası). s. 147.
- Kungan bes salkınlığı (Olan don soğukluğu). s. 147.
- Gozéré bulgan kэшé (Özür dileyen kişi). s. 148.
- Uñaysızlangan kэшédey (Çekinen insan gibi). s. 148.
- Yakasına kungan karlarını (Yakasına düşen karları). s. 148.
- Alsulanıp yangan bit oçlarıñ (Pembeleşip yanan yüz uçlarını). s. 148.
- Omtılğan ir-atka (Umutlanan erkeğe). s. 149.
- Urın tabarga tiéş bulgan kegaz (Yer bulmaya borçlu olan kağıt). s. 1150.
- Urınnan kuzgalmıy utırgan soravçılarga (Yerinde hareket etmeden oturan soru soranlara). s. 152.
- Cavap birérge boyırgan atélé mödirénéñ (Cevap vermeye buyuran atölye müdürünün). s. 152.
- Buvyalğan kalın irénnerén (Kirlenen kalın dudakların). s. 152.
- Bargan cirénnen (Varılan yerin). s. 153.
- Utırgan soravçılarga (Yerinde hareket etmeden oturan soru soranlar). s. 153.

- Sérlé törgök kıstırđan atélé mödiré (Gizemli paket sıkıstıran atölye mödürü). s. 153.
- Üz-üzéne bulđan ışanıçın (Kendi kendine oluşan inancın). s. 154.
- Açılđan işékten (Açılan kapıdan). s. 154.
- Kürép alđan atélé mödiré (Görüp alan atölye mödürü). s. 154.
- Torgan eniséne (Duran anason bitkisini). s.154.
- Utırđan cirénnen (Oturulan yerin). s. 155.
- Küz alları karañđılangan Asiye (Göz önleri kararan Asiye). s. 155.
- Asiye utırđan östel (Asiye'nin oturduğu masa). s. 155.
- Tomalap kuyđan mödir (Kapanıp yerleşen mödür). s. 156.
- Kaltırđan irénnerén (Titreyen dudakların). s. 156.
- Oçraşu vakıtında talpınıp kalđan küñélé (Buluşma zamanında kanat çırpın gö-nül). s. 156.
- Tışlangan kabinétka (Dışlanan odaya). s. 157.
- Alıngan boringı şehir (Alınan önceki şehir). s. 157.
- Oyıştırdan bérbér Xikmeté (Uyuştıran berber Xikmet'i). s. 157.
- Kalđan xatinga (Alan kadına). s. 158.
- Yalđanda totılđan kéşé (Yalandan tutulan kişi). s. 158.
- Üzéne suzılđan kullarga (Kendisine uzanan kollarına). s. 158.
- Öyde bulđan könner (Evde olduğu günler). s. 159.
- Her kılđan eşke (Her yapılan işe). s. 160.
- Çitlékke yabılđan koşçık (Kafese kapatılan kuşcuk). s.161.
- Kalđan zeñger dulkınnarı (Kalan mavi dalgaları). s. 161.
- Küñélénde talpıngan soravnı (Gönlünde çırpınan soruyu). s. 162.
- Küz salđan malaylar (Göz koyan oğlanlar). s. 162.
- Tap bulđan kızlar (Lekeli kızlar). s. 164.
- Utırđan kızlarınıñ (Oturán kızların). s. 164.
- Alđan kız (Alan kız). s. 165.
- Nazga yomşak bulđan xatın-kız küñélé (Naza meyilli olan kadın-kızın gönlü). s. 166.
- 166.
- Çuvalđan uyların (Karışık düşüncelerin). s. 166.
- Yangan utka (Yanan aleve). s. 166.

- Yomgakka taşlangan uvyınçak (Yumağa sarılan oyuncak). s. 168.
- Temeké tartıp torgan ırnéñ (Sigara içen erkeğın). s. 168.
- Akılın cuygan bér kız bala (Aklımı kaybeden bir kız çocuğı). s. 168.
- Saylangan yarı (Seçilen sevgili). s. 168.
- Öyenege kuzgalgan Asiyege (Evine doğru hareket eden Asiye'ye). s. 169.
- Akılısızlanırğa ezér bulgan xatın-kızga (Akılsızlığına esir olan kadın-kız). s. 169.
- Sérlé tomanga uralgan küzlerén (Gizemli dumana dolaşan gözlerini). s. 169.
- Bu yaş xatın, yomarlagan may sıman (Bu genç kadın, yuvarlanan yağ gibi). s. 170.
- Kolak salu mömkin bulgan bérénçé süz (Çok iyi duyulan birinci söz). s. 170.
- Üzlerén oçraştırğan oçraklılıkka (Kendilerinin rast geldiğı hadiseye). s. 171.
- Kadérlé bulgan kéşénéñ (Kederli olan kişinin). s. 171.
- Uzgan bér maşınaga (Geçen bir arabaya). s. 173.
- Çalbar kiép alğan kız (Pantolon giyen kız). s. 174.
- Alınan yöklemelerne (Alınan yüklemeleri). s. 174.
- Xézmette bulgan Yuliye (Hizmet eden Yuliye). s. 174.
- Xafalangan ipteş kızın (Korkan kız arkadaşın). s. 175.
- Açık kalgan işékné (Açık kalan kapıyı). s. 177.
- Kalgan Ramile (Kalan Ramile). s. 178.
- Kalgan şeşe (Kalan şişe). s. 179.
- Torgan cirénde (Durulan yerinde). s. 179.
- Üzende bargan şul üzgeréşler (Kendinde olan şu değışmeler). s. 182.
- Çakırğan cirge (Çağırılan yere). s. 183.
- Tutırıp kuvyılğan neni sumkasın (Tutup atılan minik çantasını). s. 183.
- Mecbür bulgan kéşéler (Mecbur olan kişiler). s. 184.
- Übésép bargan ir-at hem xatın-kızını (Öpüşüp giden erkek ve kızı). s. 185.
- Avılda urak başlangan könner (Köyde biçme işinin başladığı günlerde). s. 185.
- Sataşıp yokıdan uvyangan sabıy sıman (Sayılayıp uykudan uyanan çocuk gibi). s. 185.
- Uratıp alışgañ iké katlı mehabet bina (Devamlı yükseltilen iki katlı bina). s. 186.
- Utırğan şofér (Oturan şoför). s. 187.
- Torgan şul korılmanıkı (Taşlanmakta olan elektrik yükünü). s. 187.

Ak kirpéçten salıngan neni géne sarayçık (Beyaz kelpiçten yapılan oldukça küçük bir saraycık). s. 187.

Şığırdap açılğan işék (Gıcırdayarak açılan kapı). s. 187.

Işkılğan avaz (Sürtünen ses). s. 187.

Tınıp kalgan étleréne (Dileyip duran köpeklerini). s. 187.

Kötép utırğan şoférga (Bekleyip duran şoföre). s. 188.

Mecbür bulgan Asiye (Mecbur olan Asiye). s. 189.

Torgan Arslan (Duran Arslan). s. 189.

Portsigardan béraz kéçkénerék bulgan karton (Sigara tablasından biraz küçük olan karton). s. 189.

Yuldaşı bulgan xatın-kızga (Arkadaşı olan kadına-kıza). s. 189.

Gomér yokımsıravda bulgan késé (Ömrü uyuyan kişi). s. 189.

Cirge yığılğan koş (Yere yığılan kuş). s. 189.

Tuktap kalgan xellerénde (Durup kalan durumlarda). s. 190.

Ceyege tartılğan uk sıman (Ciğere batan ok gibi). s. 190.

Atlap bargan sukmaqların (Uzayıp giden patikaların). s. 190.

Töşép kalgan sıman (Düşüp kalan ‘‘kişi’’ gibi). s. 191.

Uratıp alıngan yamyşeşél sukmaqlar (Dolaşan yemyeşil patikalar). s. 191.

Sagayıp kalgan bozav kader iké ovçarkaga (Kuşkulanın değerli iki boz göçmen ‘kuşa’). s. 191.

Seér yaratılğan bu dönya (Tuhaf yaratılan bu dünya). s. 191.

Bélép alğan kaybérevler (Bilip alan herhangi ‘adamlar’). s. 192..

Olıgaygan könémde (Yaşlandığım günlerde). s. 193.

Rızalaşırga torgan kızınnan (Kabul eden kızın). s. 194.

Olıgaygan könnerénde (Yaşlılık günlerinde). s. 194..

Utırğan cirénnen (Oturulan yerin). s. 195.

Işangan xatın-kızga (İnanan kadın-kıza). s. 196.

Tagılıp bargan karaşnı toymıy kalalarımı (Takılıp giden bakışın doymadığı kaleler mi?). s. 196.

Praktikada bulgan yaş matroslarını (Çalışmakta olan genç tayfaların). s. 197.

Töşép kalgan aksıl-zeñger (Düşüp kalan beyazımsı mavi). s. 197.

Suzılğan seyexet vakıtında (Uzayan yolculuk zamanında). s. 198.

- Suzılğan koridor (Uzanan koridor). s. 199.
- Tışlangan zur işékke (Kapalanan büyük kapı). s. 199.
- Kabartılğan şar (Kabaran küre). s. 199.
- Tarap kuygan çeçleré (Taranıp düzelen saçları). s. 199.
- Torgan östelge (Duran masaya). s. 200.
- Yumartlangan tutaşlar (Cömertlik gösteren kızlar). s. 200.
- Torgan «Tügerek» (Duran Tügerek). s. 201.
- Küñéléne tulgan şatlık (Gönlüne dolan mutluluk). s. 202.
- Sarılgan köçlé (Sarılan güçle). s. 207.
- Torgan kız (Duran kız). s. 208.
- Onıtılıp kalgan duslarına (Unutulan dostlarına). s. 208.
- Korgan Arslan (Korkan Arslan). s. 210.
- Bargan uçak (Varan uçak). s. 210.
- Töbénde kalgan kiçegé (Dibinde kalan akşama). s. 216..
- Totarga cıyınğan meçé siman (Tutulmak için yığılan kedi gibi). s. 218
- Totıp alğan aldaş kürşé (Tutup alan hilekâr komşu). s. 219.
- Onıtılıp bargan bér vakıtta (Unutulup giden bir zamanda). s. 219.
- Gazap éçénde kalgan Asiyenéñ (Gazap içinde kalan Asiyen'in). s. 220.
- Kuygan cil yakalarını (Yerleşen yel yakaları). s. 223..
- Öyde kungan çaklarında (Evde geçen zamanlarında). s. 225.
- Kalgan ağaçlar (Kalan ağaçlar). s. 228.
- Şobaga salğan könneré (Kura çeken günleri). s. 228.
- Rétoranga sukmak salğan xatın-kızga (Restorana patika yol yapan kadın-kıza).
s. 232.
- Utırgan kızlar (Oturun kızlar). s. 232.
- Uynap utırgan cirden (Oynanıp oturuşan yerden). s. 237.
- Şul östénlégénnen lezzet alğan Lév Bélyeloviçni (Şu üstünlüğünden tat alan Lév Bélyeloviç'i). s. 237.
- Baruvın toyıp alğan Arslan (Gidip doyup alan Arslan). s. 238.
- Tuvıp alğan kiéréñkélékné (Doğan gerginlikleri). s. 238.
- Vakıtsız uvyanıp alğan sabıy avazı (Zamansız uyanan çocuğun sesi). s. 238.
- Uzgan éldan (Geçen yıldan). s. 241.

- Çuma bargan tabigatnéñ (Suya dalan tabiatın). s. 241.
- Xakında sagıngan çaklarında (Düşünüp özlediği zamanlarda). s. 241.
- Azav téşe çıgargan sirek ir-atlarınñ (Azgın dişiyile çığırın bazı erkekler). s.243.
- Yuldan yazgan balaga (Yoldan sapan çocuğa). s. 244.
- Uvyılğan yara (Düşünülen yara). s. 245.
- İrenéñ zurayılğan töslé resémé (Dudağın büyütülen renkli resmi). s. 246.
- Ak şadra tastımal kaplangan urtaça zurlıқтаğı tabak (Beyaz çiçek desenli havlunun kapladığı orta büyüklükteki tabak). s. 246.
- Kuvılğan urınına (Koyulan yerine). s. 246.
- İxlas mönesebette bulgan Saniye apasına (Saflıkla ilişkide olan Saniye Ablası). s. 249.
- Çuvalgan çeç (Çoğalan saç). s. 252.
- Utırgan kıızdan (Oturın kıızdan). s. 252.
- Totılğan késé (Tutulan kişiy). s. 252.
- Söyleşep kitüleréké ömété bulgan Saniye apa (Söyleşip giderek ümitlenen Saniye Ablası). s. 253.
- Duçmak salıngan telinkené (Bohça böğreği konulan tabağı). s. 254.
- Çarasız kalgan késé (Çaresiz kalan kişiy). s. 255.
- Karavattan ayırılğan kıız (Yataktan ayrılan kıız). s. 257.
- Utırgan kıız (Oturın kıız). s. 258.
- Koyılğan tuzın (Koyulan toz). s. 258.
- Utırgan sébérkéler (Duran Süpürgeler). s. 260.
- Nerse bulgan küz (Nesne gören göz). s. 261.
- Yeneşe bulgan çaklarında. (Yan yana olan zamanlarda). s. 261.
- Nurlarında kıızınğan boxar (Işıklarından kıızın buhar). s. 262.
- Bérénçé bulgan Yuliye (Birinci olan Yuliye). s. 263.
- Atlap uzgan sukmakka (Uzayıp giden yollar). s. 267.
- Kuvıp bargın köyge (Kovulup giden köyey). s. 268.
- Çöyıp kuzgalgın argamaktay (Zıplayıp hareket eden at gibi). s. 268.
- Kıyulana bargın kulın (Cesaret gösterip dokunan kolunu). s. 269.
- Bargın maşınaga (Varın arabaya). s.270.
- Yan terezege sılangın yözleré (Yan pencereyey sığmayan yüzlerey). s. 270.

- Bargan maşına (Varan araba). s. 270.
- Mecbür bulgan şofër (Mecbur olan şoför). s. 271..
- Uzgan vakıygalarını (Geçmiş olayları). s. 271.
- Kızgan kümérge (Kızan Kömüre). s. 278.
- İkraniñ karası hem kızılı salıngan tartmalarını (Havyarın siyahı ve kızılı konulan kutuları). s. 278.
- Islangan balık (Islanan balık). s. 278.
- Cihazlangan kabinét (Tefriş edilen oda). s. 278.
- Gastronom diréktori bulgan kేశége (Yiyecek marketinin müdürü olan kişi). s. 278.
- Başlagan çakları (Başlayan zamanları). s. 275.
- Çuvalgan gömbeçeler (Çoğalan mantarcılar). s. 275.
- Uzıp bargan cirden (Uzayıp giden yerden). s. 276.
- Öç yaş tulgan kön (Üç yaşını dolduran gün). s. 276.
- Küñéllernéñ kanatlangan xislernéñ (Gönülleri kanatlandıran duyguların). s. 276.
- Dulkınlangan çağı (Dalgalanan zamanları). s. 277.
- Kiép algan börkençék hem külmeklerdege (Giyilen duvaklardaki ve gömleklerdeki). s. 278.
- Kalğan maşınanı (Kalan arabayı). s. 278.
- Utırgan malay hem kızlarga (Oturan oğlana ve kıza). s. 279.
- Tenefés temamlangan çak (Dinlenmeyi bitiren zaman). s.279.
- İşékke taşlangan malaylar (Kapıyı taşıyan oğlanlar). s. 280.
- Alga karatılğan miltık (Ona gösterilen tüfek). s. 281.
- Yıgılğan cirénnen (Yıgılan yerin)s. 282.
- Kaltırganan irénneré (Titreyen dudakları). s. 284.
- Onıtılğan vakıygalarını (Unutulan olayları). s.284.
- Onıtılğan küñél (Unutulan gönül). s. 284.
- Cıyıştırılğan karavatka (Düzeltilen yatağa). s. 284.
- Alar utırgan maşınaga (Onların oturduğu arabaya). s. 284.
- Kitére alğan kేశéné (Getiren kişiyi). s. 284.
- Tézélésép utırgan bülmelerge (Temizlenip oturlan odalara). s. 285.
- Sanalğan bülmege (Sayılan bölmeye). s. 288.

- Gazga utırtılğan çeynək (Ocağa konan çaydanlık). s. 288.
- İzalangan kəşé (Üzülen kişi). s. 289.
- Çüplerge totınğan yaş kızlar (Çöpleri tutan genç kızlar). s. 289.
- Cilgergen cirénde (Savrulan yerinde). s. 290.
- Cıygan bérlékleréne (Yığan birliklerini). s. 290.
- Üz-üzéne bulğan ışanıçı (Kendi kendine olan inancı). s. 291.
- Utırğan maşına řoféri (Oturan araba şoförü). s. 292.
- Buydan-buyga suzılğan tav (Boydan-boya uzayan dağ). s.293.
- Arkılığa-torkılığa suzılğan uram (Çaprazlama uzanan sokak). s. 293.
- Korılğan xıyal-ömétler (Kurulan hayaller-ümitler). s. 294.
- Ükséz kalgan töslé (Öksüz kalan ‘kişi’ gibi). s. 294.
- Utırğan şul mileřlerné (Duran şu üvezleri). s. 294.
- Çalargan aksıl çeçlerén (Ağaran beyazımsı saçlarını). s. 295.
- Kuvyılğan kegazler (Atılan kağıtlar). s. 297.
- Kızlarınıñ kullarına alğan ruçkaları (Kızların ellerine aldığı tükenmez kalem-leri). s. 297.
- Tekatén cuygan Zeki (Gücünü biriktiren Zeki). s. 297.
- Utırğan Zekiden (Oturan Zeki’dén). s. 297.
- Oçkınlangan küzlerén (Kıvılcımlaşan gözleri). s. 298.
- Tol kalgan yalgız apalar (Dul kalan yalnız kadınlar). s. 301.
- Cıygan péçenéñné (Yığılan otları). s. 302.
- Cıygan malaylar (Yığan oğlanlar). s. 302.
- Totılğan tıkrıkka (Tutulan sokağa). s. 303.
- Tomırılğan köyge (Hücum edilen köye). s. 303.
- Çıgarıp kıçkırgan plebeynéñ (Çıkarılıp bağrılan köylüler). s. 303.
- Avızlıklangan atın (Seslenen atın). s. 304.
- Arkanlangan bozavların (Arkalanan buzağların). s. 305.
- Kurkıılğan xalık (Korkutulan halk). s. 305.
- Taba bargan çakta (Bulup gidilen zamanda). s. 305.
- Kuygan avlaktadı (Kovulan köydeki). s. 306.
- Çakırttırğan mektep diréktorın (Çağırılan okul müdürünü). s. 306.

Ozata bargan mektep konyuxı Mexmüt abıynıñ (Uğurlanıp giden okul hizmetçisi Mahmut Abi'nin). s. 306.

Yalgız kalgan çakta (Yalnız kaldığı zamanda). s. 307.

Soñğı arada kılğan eşlerén (Son zamanlarda yapılan işlerin). s. 307.

Yulda bulgan vakıygalarnı (Yolda olan olayları). s. 309.

Soñ salgan baştan bérbér (Son koyan öncelikle berber). s. 311.

Üzène yasalğan höcüm (Kendisine yapılan hücum). s. 314.

Omtılğan gaşıyknı (Umutlanan âşığı). s. 315.

Köçséz kalgan Asiye (Güçsüz kalan Asiye). s. 316.

Karañgılıkka çumğan tereze (Karanlığa dalan pencere). s. 316.

Tereze artında ayırılğan söt sıman (Pencere arkasında duran süt). s. 317.

Tartıp kuvyılğan tereze (Tartılıp koyulan pencere). s. 319.

Buvyalğan iteklerén (Boyanan eteklerin). s. 319.

Torıp kalgan sabıylar (Durup kalan çocuklar). s. 320.

Östéne kaplangan şadra tastımalnı (Üstüne işlenen çiçekli havlular). s. 321.

Torgan cirénnen (Durulan yerin). s. 321.

Kuvyılğan pıyalanıñ (Koyulan camın). s. 322.

Mecbür bulgan Mexmüt abıyları (Mecbur olan Mahmut Abileri). s. 322.

Kuzgalğan Asiyené (Hareket eden Asiye'yi). s. 324.

Mavıgıp bargan xatinga (Heveslenip gelen kadına). s. 325..

Utırğan Cantimérnéñ (Oturulan Cantimér'in). s. 325.

Utırğan cirénde (Oturulan yerinde). s. 326.

Çarasız kalgan xatın (Çaresiz kalan kadın). s. 330.

Utırğan cirénde (Oturulan yerinde). s. 330.

Torgan xatın (Duran kadın). s. 332.

Értıp alıngan kuş (Açılıp alınan kuş). s. 332.

Bitke yazılğan kıska (Yüzüne yazılan kısa). s. 332.

Kéşé bulgan cirde (İnsan olan yerde). s.333.

Uyga kalgan çakları (Düşünülen zamanları). s. 333.

Kérép tulğan uç katış garlék (Girip dolan üç avuç namus). s. 334.

Yullap bargan cirénde (Varıp gidilen yerinde). s. 336.

İşék töbénde utırğan kéçé léyténant (Kapı dibinde oturan küçük teğmen). s. 337.

- Kréditka alıngan töslé télévizor (Krediyle alınan renkli teevizyon). s. 337.
- Kalgan ikésé, yaş yağınnan (Kalan ikisi, yeni makyajıyla). s. 338.
- İlde bargan üzgeréşler (Ülkede olan değişimler). s. 338.
- Suzılğan oziñ kulları (Uzanan uzun kolları). s. 339.
- Kisegéne yazılğan meglümatlarga (Parçasına yazılan malümatlara). s. 342.
- Kiérep açılğan köyü (Giyinip açılan köyü). s. 343.
- Torgan cirénnen (Durduğu yerin). s. 343.
- Terezege suzılğan şaktıy irkén bülmede (Pencereye uzanan epeyce ferah bölmede). s. 343.
- Tüşemgeçe suzılğan kitap kişteleré (Döşeğe uzanan kitap rafları). s. 343.
- Sıgılğan buluları (Sıkılan kişileri). s. 343.
- Gıylém dip kuştırgan isémné eti (Gıylem diyerek koşturan baba). s. 344.
- Buvyalğan sarı kojani (Boyanan sarı ceketi). s. 346.
- Sıyıklık tutırılğan şeşené kulına(Sıkıştırılıp tuturulan şişenin koluna). s. 346.
- Tavşalğan fotoalbom (Taşınan fotoğraf albümü). s. 346.
- Urnaştırılğan fotoresémge (Yerleştirilen resime). s. 346.
- Sırlangan gazéta (Oyuk çizgiler çizilen gazete). s. 347.
- Fidail utırgan kréslo (Fidail'in oturduğu koltuk). s. 347.
- İstelékke kalgan şuşı mizgél (İsteğe kalan şu zaman). s. 347.
- Urnaştırılğan bitné (Yerleştirilen yüzüne). s. 347.
- Eytérge açılğan avızın (Konuşmak için açılan ağzını). s. 350.
- Oçragan béréncé maşınaga (Rastlanan birinci arabaya). s. 352.
- Açılğan timér kapkadan (Açılan demir kapıdan). s. 353.
- Kün bélen tıslangan işék (Günle kapanan kapı). s. 353.
- Küz töbéne sılangan zeñger külege (Göz dibini sıvazlayan mavi gölgeye). s. 356.
- Krésloda utırgan xatinga (Koltukta oturan kadına). s. 357.
- Üzéne adréslangan bayagı şıgır yulları (Kendine yöneltilen sıradan şiir yolları). s. 358.
- İrénneré küz yeşlerénnen tozlangan bit oçların (Dudakları, göz yaşlarıyla tuzlanan yüz uçlarını). s. 358.
- Buşap kalgan kişteler (Boşalıp duran raflar). s. 359.

- Sıkrap yılanın buş kişteler (Sızlanıp ovunan boş raflar). s. 359.
- Töbende kalgan kuvvy kızıl sıyıklıkka (Dibinde kalan koyu kızıl yığına). s.359.
- Töp eşé ukıtu bulgan törlé kurslarını (Çeşitli işi öğreten türlü kursları). s. 360.
- Yokıdan yaña uvyangan kэшé (Uykudan yeni uyanan kişi).s. 361.
- Kotırgan étler (Kudurmuş itler) s. 363.
- Cerexet salgan adem (Yaralı adam). s. 364.
- Torgan bu bexét-sézge (Duran bu mutlu size). s. 364.
- Utırgan urındığı (Oturulan yeri). s. 365.
- Tenge yasalgan cerexetten (Vücutta açılan yaradan). s. 367.
- Suga çumarga cıyınan ürdek (Sudan çıkmak için çırpanan ördek). s. 370.
- Tutırılğan karton tartmalarını (Tutturulan karton kutuları). s. 371.
- Yulların kıtıqlap torgan şul it (Yolları eşeleyip duran şu it). s. 371.
- Kinet kabınğan ömét (Birden bire kapılınan ümit). s.372.
- Ömét çatkısı kabınğan Asiye (Ümit kıvılcımına kapılan Asiye). s. 372.
- Naratlardan uzgan élgı kürke (Çamlardan olan güzel kozalağa). s. 375.
- Uylanıp utırgan Arslan (Düşünüp oturan Arslan). s. 377.
- Sıyınıp utırgan şuşı tın uramda (Sığınıp oturduğu şu sakin sokakta). s. 379.
- Utırgan « studént » (Oturun öğrenci). s. 380.
- Yuldan yazgan kэшéler (Yoldan sapan kişiler). s. 381.
- Babası cıygan kitaplar (Dedesinin yığıdığı kitaplar). s. 382.
- Kalgan kitap kişteleré (Kalan kitap rafları). s. 383.
- Başlangan cömlésén (Başlayan cümlesini). s. 386.
- İsép kuygan salkın cil (Esip duran salkım yel). s. 386.
- Eléden-elé élénép kalgan soñğı yafraklarını (Elden ele takılıp kalan son yaprakları). s. 386.
- Kara meçége bulgan açuvınnan (Kara kediyi bulan avcıyla). s. 387.
- Comga irtésénde başkarılğan éşné (Cumartesi yapıla işin). s. 388.
- Yugalıp kalgan Gıylém (Yıkıp kalan Gıylém). s. 389.
- Yaş çakta kılğan gönahlarımı (Genç yaşta işlediğim günahlarımı). s. 389.
- Torgan ciréñ (Duran yerin). s. 389.
- Bargan ap-ak sakallı kartka (Giden aksakalı ihtiyara). s. 389.
- Oçıp bargan koşlar (Uçup giden kuşlar). s. 390.

Kül çitletép suzilgan buy-buy ceyevlé sukmaklar (Göl yanında uzanan boy-boy yayılan patikalar). s. 391.

Kıyefetén algan vélosipéd tegermeçé (Gösterişli olan bisiklet merdanesi). s. 394.

Ni bulgan bu kэшélerge (Ne olan bu kişilere). s. 395.

Uñaysız xelde kalgan çaklarıñda (Solgun halde kaldığı zamanlarında). s. 396.

İr-atlar kirek bulgan dönyaga (Erkeklerin gerekli olduğu dünyaya). s. 397.

Çatki bulıp kabıngan şul uy tenéne (Kıvılcım bulıp kapan şu fikir vücudunu). s. 399.

Üzé yığılğan çokırınıñ (Kendi yıkılan çukurun). s. 399.

Kilép buvilgan töyırné çak (Gelip boğulan zaman kırıntıları). s. 400.

Taş yarıktan suzilgan kulnı (Taş yarıktan uzanan kolu). s. 401.

Xeyran kalgan ata (Hayran kalan baba). s. 403.

Üzéne suzilgan kulların (Kendisine uzanan kollarım). s.404.

Baz karañgılıgına çumgan saray (Mahzen karanlığına bürünen saraya). s. 404.

Cir yözénde bulgan iñ eşeké xeşeretné (Yeryüzünde olan en pis haşarata). s. 405.

Yatıp kalgan vélosipédın (Düşen, yere konan bisikletin). s. 406.

Kuvyılğan ovçarkalar (Kovulan göçmen kuşlar). s. 408.

Ezér bulgan ovçarkalar (Hazır olan göçmen kuşlar). s. 409.

Kızganıçrak xelde kalgan Cantimér (Acınacak halde olan Cantimér). s. 410.

Yolkıp alıngan şprits (Tutulup alınan şırınga). s. 410.

Avazı çıkarıp açılğan şéşené (Ses çıkarıp açılan şişeyi). s. 411.

Tizlékné totaştırğan taksist (Çabucak tutturulan taksi). s. 414.

Xereketséz kalgan karavılçı (Hareketsiz kalan nöbetçi). s. 415.

Utırğan étler (Yatan köpekler). s. 415.

Monda bulıp uzgan vakıygalarnı (Burada olup geçen olayları). s. 415.

Uzgan vakıygalarga (Geçen olaylara). s. 416.

Canlanıp algan Cantimér (Canlanan Cantimér). s. 420.

Sagaya kalgan taksist (Aşığa kalan taksi). s. 421.

Fidailnéñ bélegéne başın salgan Gıylém (Fidail'in bileğine başını koyan Gıylém). s. 422.

Fidailnéñ muvyımında bulgan kullar (Fidail'in boynunda olan elleri). s. 422.

Kalğan Cantimér (Kalan Cantimér).s. 427.

Kulına çuvalğan külmek (Koluna dolaşan gömlek). s. 429.

Kalğan Asiye (Kalan Asiye). s. 430.

Sorap kışkırgan avazlar (Sorup hıçkıran sesler). s. 430.

“-gan” geçmiş zaman sıfat-fiil eki kalın ünlülerle (özellikle “a ve u”) biten fiil köklerinden sonra da geldiği aşağıdaki örneklerde görülmektedir:

Kuğan cirden (Kovulan yerden). s. 141.

Karagan kışeden (Bakan kişiden). s. 144.

Yañırgan çirattığı bédérü-xeber tuktalırga (Yankılanan sıradaki ilan-haber durağına). s. 145.

Tuğan kışeler (Doğan kişiler). s. 146.

Yögere başlagan idémé, (Koşmaya başlayan adama). s. 149.

Çıgımçılğan at (Şahlanan at). s. 152.

Oçragan her kışeğe (Rastlayan her kişiye). s. 152.

Temamlagan élnı (Tamamlanan yılı). s. 164.

Xelge tarıgan Asiyenéñ (Duruma rastlayan Asiye'nin). s. 264.

Uynaklagan yarınıñ (Oynayan sevgilisinin). s. 169.

Küñélén borçıgan nerseler (Gönlünü üzen nesnelere). s. 171.

Altın yögértélgekdey yaltırgan kalayları (Altın gibi kaplanan yıldızlı tenekeleri). s. 175.

Borçıgan sorav (Rahatsız eden sorular). s. 178.

Kuğan cirden (Koyulduğu yerden). s. 183.

Çıga başlagan cirden (Çıkılan yerden). s. 184.

Utız-utız bişten uzmagan ir-at (Otuz-otuz beşi geçmeyen erkek). s. 189.

Uyiş-şayara başlagan karaşı kara timér (Oyulup oynamaya başlayan siyah görünümlü demir). s. 191.

Küñélge kérép oyalagan çir (Gönüle gidip yerleşen hastalık). s. 196.

Yasagan tabıgat kürénéşleré (Düzenleyen tabiat görünümleri). s. 198.

Koçaklagan köyge (Kucaklaşan köye). s. 210.

Uramda oçragan bér kızga (Sokakta rastladığı bir kıza). s. 216.

- Tugan köner (Doğan günler). s. 218.
- Éşszézlékten arıgan çakları (İşsizlikten yorulan zamanları). s. 218.
- Tugan télénde (Ana dilinde). s. 242.
- Tugan her yaña kön (Doğan her yeni gün). s. 244.
- Tugan balalar (Doğan çocuklar). s. 248.
- Saniye apa soragan bankalarını (Saniye ablanın sorduğu bankaları). s.257.
- Yoklagan vakıtında (Uyuyan vakitlerde). s. 261.
- Yoklagan çağında (Uyuyan zamanlarda). s. 261.
- Şofér barmak yanagan maşınaga (Şoförün eli koluyla tehdit ettiği arabaya). s. 270.
- Uynagan kolın (Oynayan kolunu). s.270.
- Yantaya başlagan maşına (Yanmaya başlayan araba). s. 271.
- Taşıgan çağı (Taşıyan zamanı). s. 277.
- Çırıylagan xatın-kız (Cıvıl-cıvıl bağırın kadın-kız). s. 278.
- Tecrube tuplagan malayları (Tecrübe toplayan oğlanlar). s. 279.
- Cıyınmavın çamalagan enisé (Yığılıp ölçülen anason bitkileri). s. 288.
- Tuplagan égetlernéñ (Toplayan yiğitlerin). s. 289.
- Tugan töbek (Doğduğu ilçe). s. 293.
- Tugan avılını (Doğduğu köyü). s.293
- Elé tugan avılın (Hele doğduğu köyün). s. 294.
- Tugan avıl(Doğduğu köy). s. 294.
- Yasagan oyalarnı (Yapılan yuvaları). s. 294.
- Başlagan cömlesén (Başlayan cümlesini). s. 295.
- Kegazden üzleré yasagan samolét (Kendilerine kağıttan yaptıkları uçak). s. 296.
- Her yaña kön tugan sayın (Her yana güneş doğan yerin). s. 301.
- Malaylarıña karşı oçragan İldus (Oğlanlara karşı rastlayan İldus). s. 306.
- Xatını yasagan çeynék (Kadının koyduğu çaydanlık). s. 307.
- Başlagan gailernéñ (Başlayan ailenin). s. 316.
- Oyalagan kort (Utanan kurt). s. 324.
- Oyalagan xatın(Utanan kadın). s. 325.
- Üzlerén borçıgan soravga (Kendilerini üzen sorulara). s. 334.

- Bata başlagan korabtagı kúséler (Batmaya başlayan büyük gemideki fareler). s. 336.
- Atlagan sayın ayagına (Atlayan değerli ayağına). s. 343.
- Başlagan yulınnan (Başlayan yoluyla). s. 348.
- Uylar borçıgan könnerde (Düşünceleri sıkın günlerde). s. 349.
- Íké galimnen tujan malay (İki âlimle doğan oğlan). s. 360.
- Talkıgan küréne (Çok defa tekrarlanan görünüşü). s. 362.
- Tujan kön (Doğan güneş). s. 370.
- Çıgıp kunaklagan bakalar (Çıkıp konaklayan kurbağalar). s. 375.
- Tujan könénen (Doğan güneşle). s. 380.
- Bér tarmakta karşılagan yafraklar (Bir dalda karşılayan yapraklar). s. 386.
- Şıgırdagan avaz (Gıcırdayan ses). s. 407.
- Bérénçé oçragan yeşél küzlé taksi (Birinci hareket eden yeşil gözlü (pencereli taksi). s. 412.

Torgan kelimesi “tor-” fiil köküyle “-gan” geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Eğer bu kelimedden önce, -a/-e ve ya -ıy/-i ekli zarf-fiil gelirse “torgan” kelimesi, şimdiki zaman sıfat-fiil eki olur. Fakat aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi “torgan” kelimesi, “-ıp/-ép, -p” zarf-fiil eki alan kelimedden sonra geldiği takdirde, tekbaşına geçmiş zaman sıfat-fiili olmaktadır. Bu durumda, zarf-fiil eki almış kelimeyle, -gan geçmiş zaman sıfat fiil eki almış kelime arasında sıkı bir anlam ilişkisi bulunmaktadır. Aşağıdaki örnekler incelendiğinde bu durum açıkça görülmektedir:

- Tıngısızlanıp torgan kul-ayaklar (Rahatsızlanıp duran el-ayaklar). s. 141.
- Basıp torgan ir-atka (Basıp duran erkeğe). s. 141.
- Taşıp torgan kéşé (Taşıp duran kişi). s. 141.
- Közgé usak yafraklarıday tırpayıp torgan kolaklarına (Göze uzak yapraklar gibi kabarık duran kulaklarına). s. 148.
- Cilken sıman kalkıp torgan ir-at (Silkinip gibi kalkıp duran erkek). s. 148.
- Kötép torgan ciñél maşınaga (Bekleyip duran hafif arabaya). s. 150.
- Élénép torgan koyaş nurları (Takılıp duran güneş ışıkları). s. 155.

- Töşép torgan tonık yaktılık (Düşüp duran donuk aydınlık). s. 158.
- Xeyran kalıp torgan ata (Hayran kalan baba). s. 163.
- Su agızıp torgan cirden (Su akan yerden). s. 164.
- Töşép torgan mıyık çılgıyları (Düşüp duran bıyık uçları). s. 171.
- Öyilép torgan zatlı vélvét çalbarlarını (Yığılıp duran değerli kadife pantolonları). s. 177.
- Üzallarına onıtılıp bargan klasstaşlar (Kendilerini unutup giden sınıf arkadaşarı). s. 177.
- Sılanıp torgan üte zatlı vélvét çalbar (Sıvanıp duran çok değerli kadife elbise). s. 177.
- Élık-élık kilép torgan asıltaşlı kömésş alka (İlik-ilik dizilen mücevherli gümüş halka). s. 177.
- Çiratta torgan bér ebi (Nöbette olan bir ebe) s. 179.
- Basıp torgan ir-at bélen xatinga (Basıp duran erkek ve kadına). s. 188.
- Şeplenép torgan kül (Sararan göl). s. 199.
- Törtép torgan yañak söyakleré (Sokup duran yanak kemikleri). s.251.
- Çitte kalıp torgan Saniye apa (Yanda kalıp duran Saniye Ablası). s. 252.
- Arlı-birlé ütép torgan maşınalar (Oraya-buraya giden arabalar). s. 269.
- Töşép torgan tonık ut yaktısında (Düşen donuk alev aydınlığında). s. 270.
- Söyleşép torgan ir-at (Söyleşip duran erkek). s. 287.
- Sızgırtıp torgan Rasix (Ses çıkararan Rasix). s. 300.
- Kümép torgan tuzanga (Kömür olan tozlara). s. 303.
- Kürép torgan malaylarınñ (Gören oğlanların). s. 304.
- Tulışıp torgan kuzleréne (Dolan gözlerini) s. 311.
- Bötén avılga kotkı salıp torgan zatnı (Bütün köye korku veren kişi). s. 322.
- Tulıp torgan avıl (Dolan köy). s. 323.
- Xeterletép torgan ir-atnı (Hatırlatıp duran erkeği). s. 340.
- Sténada élénép torgan dev borıngı segat (Duvarda takılı duran eski dev saat). s. 343.
- Yaltırap torgan tulı sıyrakların (Yaldızlanıp duran dolu kaval kemiği tarafı). s. 357.

Öyge aşkınp torgan irneñ kadérén (Eve gitmeye acele eden erkeğin kaderi). s. 369.

Alsulanıp torgan kanegat, tuk yañakları (Pembeleşen kanık, tok yanakları). s. 370.

Balkıp torgan öy écé (Parlayıp duran ev içi). s. 386.

Oçraştırıp torgan gömbeçéler (Rastlanan mantarcılar). s. 393.

Kılıp torgan naratlar (Kırılan çamlar). s. 431.

Aşağıdaki örneklerde, “-gan” geçmiş zaman sıfat fiil eki almış olan “torgan” kelimesinin, bulunma haliyle çekimlenmiş olan sözcükle ve kendisinden sonra gelen isimle anlam ilişkisi kurduğunu görmekteyiz:

Kürgezmede torgan kiémnerné (Gösterilmekte olan elbiselerini). s.154.

Suvıtkıç östénde torgan çitlékke (Soğutucu üstünde duran kafes). s. 247.

Karşısında torgan télévizor (Karşısında duran televizyon). s. 272.

Bér poçmakta torgan östel (Bir açıda duran masa). s. 308.

Tél oçında torgan süzleréne (Dilinin ucunda olan sözlerini). s. 329.

Artında torgan ir-at (Arkasında duran erkek). s. 387.

Alda torgan ozın kışka (Önümüzde duran uzun kışa). s. 415.

Aşağıdaki örneklerde, “-gan” geçmiş zaman sıfat-fiil eki almış olan “torgan” kelimesiyle, kendinden önce gelip, ilgi hali eki almış olan sözcük arasında, anlamsal yönden bağ kurulmuştur:

Kitap kiştesénneñ torgan fatırını (Kitap raflarının durduğu odayı). s. 343.

“-gan” sıfat-fiil eki alan “torgan” kelimesinin, tamlanan durumundaki isimle anlamsal ilişki kurup, tamlama içerisinde, tamlayan görevini üstlendiğini aşağıdaki örneklerde görmekteyiz:

Yugalıbrak torgan Asiyenéñ (Kaybolan Asiyе’nin). s.154 .

Yazuçı torgan fatirga (Yazıcının durduğu oda). s. 342.

Şunda gına işégé şerran açık torgan sarayını (Eşine apaçık olan sarayı). s. 415.

İşék katında uk torgan Fidailge (Kapı huzurunda ok gibi duran Fidail'e). s. 421.

Baş arıslan torgan urınına (Baş aslanın durduğu yere). s. 423.

Yatıp kına torgan kэшélerné (Yakıp tekrar duran kişileri). s. 338.

Bazı örneklerde, “-gan” geçmiş zaman sıfat-fiil eki alan bazı kelimelerden sonra gelen ismin düştüğü ve “-gan” sıfat-fiil eki alan kelimelerin, isimleştiğini görmekteyiz:

Karangalap algan (Bakınıp alan ‘kişi’). s. 141.

Öyde kalgan (Evde kalan ‘kişi’). s. 141.

Matur süznéñ xatın-kızga oşaganın (Güzel sözün kadın-kıza yakşanımı). s. 143.

Sérlé karaş taşlap élmaygan (Esrarengiz bir şekilde bakıp bırakıp gülümseyen ‘kişi’). s. 154.

Aşağıdaki örneklerde, “-gan” sıfat-fiil eki alan fiilimsinin ekeylem almasıyla cümlelerin yüklemi olduğunu görmekteyiz:

Sabışırğa kirek bulgandır (Uğraşmaya gerek olandır). s. 277.

Unbiş-égérmé adım ara kalgan bulgandır (On beş-yirmi adım ara kalan ‘kişi’). s. 420.

Bazı durumlarda, tamlanan görevindeki ismin birden fazla “-gan” sıfat-fiil eki almış sözcükle anlamsal ilişki kurduğunu görmekteyiz. Tamlayan ile tamlanan arasında kurulan bu ilişki, farklı köklere gelen geçmiş zaman sıfat-fiil ekleriyle kurulmaktadır. Ayrıca -gAn, -kAn geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin, bir tamlanana bağlandığı gibi, farklı tamlananlara da bağlanıp, bu tamlamalar arasında anlamsal bağ kurduğunu aşağıdaki örneklerde görmek mümkündür:

Taba almagan, köte-köte köték bulgan mexebbetén (Bulunmayan, bekleye-bekleye beklenen sevginin). s. 291.

Çeçleré tuzgıgan, östé-başı manma su bulgan Cantimér (Saçları karışan, üstü-başı ıslanan, su olan Cantimér). s. 180.

Arakı-vino sata torgan kibét işékleré açılğan segatten (Votka-şarap satılan dükkân kapılarının açıldığı saatten). s. 216.

Uzgan éldan kalgan korıgan yafrak (Geçen yıldan kalan, kuruyan yaprak). s. 243.

Kalgan tугan nigézdegé tevgé segatler (Kalan, doğan temeldeki dev gibi saatler). s.319.

Sin utırgan cirde torgan karavatta (Senin oturduğun yerde duran yatağa). s. 361.

Kanatları talangan, bepkelerénnen ayırıp alıngan yalgız ana ürdek (Kanatları yağlanan, iskeleti ayrılıp alınan ana ördek). s. 368.

Yalgızlıktan-tuygan, yonçıgan ét atuçı (Yalnızlıktan sıkılan, yıpranan köpek bakıcısı). s. 384.

Sulkıldap yılağan, çınagan avazları(Hıçkıra hıçkıra ağamaktan yıkanan, ince bir sesle bağırان avazlar). s. 408.

İlde bulgan, küzge çalıngan nerse (Yabancıda olan, göze batan nesne). s. 151.

Atéléga kilép kérgen hem küplerné ayegüre bastırgan xanım (Atölyeye gelip giren ve çoğunu yayan bastıran hanım.). s.157.

Sırlap törélgén, sagız isé añkıp torgan kiñ, irkén zal (Oyuk çizgiler çizip saran, sakız gibi kokan geniş, ferah salon). s. 198.

Közgé palto kigen, muvyınına cılı şel-şarf salgan kేశéler (Güzde palto giyen, boynuna ılık şal-atkı saran kişiler). s. 223.

Başı eşlegen, ölgérlégé, élgırlığı bulgan kేశé (Kafası çalışın, olgun, becerikli olan kişiler). s. 224.

Kultık astına bürégén yomarlap kıstırgan bér égét (Koltuk altına kurtcuk yuvarlayıp kıstıran bir yiğit). s. 251.

Cıygan-töyegen ülenner ayak yözén (Yığılan-yüklenen ölenlerin ayak yüzü). s. 303.

Ömétlengen, ışanmagan, üz xelén (Umutlanan, güvenmeyen kendi durumun). s. 319.

Küréşérge zarıgıp kilgen, küzlerén möldéretép karap torgan ata (Görüşmeye sıkıntılı bir şekilde gelen, gözleri ağlamaklı halde bakınıp duran baba). s. 401.

- Deşté tüzémlégén cuygan ata (Gel demekle düzelmeyen kaybolan baba). s. 409.
- Kisélgen ağaçtan kalgan yuan töp (Kesilen ağaçtan kalan kalın kütük). s. 412.
- Mömkünlégén çamlagan xuca (Kabul edilirligi ölçülen hoca). s. 413-414.
- Üzé kürgen, üzé tatıp karagan ukıtuçını (Kendi gören, kendi tadıp bakan öğretmen). s. 296.
- Yoklap yatkan çağı bulgan tézéne (Yok olup yatan, yansıyan dizine). s. 216.
- Kötmegende tizlégén arttırıp karşılarına çıkkın hem, üzleré utırğan maşınanı (Beklenmedik anda hızlanıp karşılarına çıkan ve kendilerinin oturduğu arabayı). s. 271.
- Yatkan, yığılgan keshéné (Yatan, yıkılan kişinin). s. 408.
- Möldérep tulışkan, çaykalsa tügélérge torgan küzlerén (Bulutlanıp dolan, çalkalansa dökülmek için duran gözlerini). s. 355.
- Tamıp bargan totaşkan yullarına (Damlayıp giden tutuşkan yollarına). s. 434.
- Utırğan ölken yeşlerdegé xatınga (Oturan çok yaşlı kadınlara). s. 141.
- Aptırangan-yödegen irén (Şaşıran-yorulan dudak). s. 161.
- Üzlerén tuklandırğan, terbiyelegen, oya korıp asragan keshége (Kendilerini besleyen, terbiye eden, yuva kurup bakan kişiye). s. 408.

“-gan” geçmiş zaman sıfat-fiilden önce olumsuzluk ekinin kalın ünlülü şekli (-ma) getirilerek tamlayan durumundaki sıfat-fiil olumsuz yapılıır:

- Avız süz almaşmagan xatınnarnıñ (Ağızından çıkan sözü değişmeyen kadınların). s. 141.
- Gomér bulmagan xel (Ömrü olmayan hal). s. 142.
- Tanış-bélés bulmagan ir-at (Tanınmayan-bilinmeyen erkek). s. 142.
- Kapmagan keshé (Yemeyen kişi). s. 143.
- Gadeti bulmagan atéléda (Geleneği olmayan atölyede). s. 146.
- Éş tapmagan sména başlıgın (İş bulmayan nöbetçi başını). s. 152.
- Vakit tapmagan ir-atnı (Zaman bulmayan erkeği). s. 157.
- Tudıra almagan sérénada (Doğurmayan serenatta). s. 166.
- Ayırılıp tormagan kızlar (Ayırıp durmayan kızlar). s. 174.
- Sırpalanıp tuymagan Asiye (Sıvazlanıp doymayan Asiye). s. 185.
- Tanış bulmagan urın hem keshéler (Tanınmayan yer ve kişiler). s. 185.

- Kuzgatılmagan meselelerné (Çözülmeýen problemler). s. 192.
- Uylamagan cirden (Düşünülmeýen yerden). s. 197.
- Gomér aralaşmagan kürşéñnéñ (Hayatına katılmayan komşunun). s. 216.
- Çistartılmagan ayak kiémé (Temizlenmeýen ayakkabıları). s. 227.
- Uylamagan cirden (Düşünülmeýen yerden). s. 238.
- Alış-biréşé bulmagan kéşé (Alış-verişi olmayan kişi). s. 244.
- Urta béléme de bulmagan şuşı (Normal derecede bilgisi olmayan şu ‘adam’). s. 249.
- Ayık bulmagan cevaplar (Etkili olan cevaplar). s. 266.
- Sıyışa almagan yörek (Sığmayan yürek). s. 271.
- Öç-durt adımnan uzmagan bülme (Üç-dört adımı geçmeýen bölme). s. 276.
- Bigük uñışlı kuvyılmagan çağı (Başarılı koyulmayan zamanları). s. 277.
- Gomér bulmagan sersenlék (Hayat bulmayan sersemlik). s. 280.
- Küz çıkmagan labasa (Güz çıkmayan ‘yer’ ha!). s. 289.
- Küzlerén yommagan çağında (Gözlerini yummadığı zamanda). s. 292.
- Tüze almagan xatınnar (Düzemeyen kadınlar). s. 305.
- Çakırılmagan kunak (Çağırılmayan konuk). s. 322.
- Tanış bulmagan xatın-kız (Bilinmeýen kadın). s. 328.
- Kérép karamagan xeller (Girip bakmayan durumlar). s.332
- Kolakka çalınmagan péréstroyka (Kulağa çalınmayan yeni düzenlemeler). s. 336.
- Maşına yörtérge xokukı da bulmagan şoférniñ (Araba kullanmaya hakkı olmayan şoförün). s. 336.
- Yalgışmagan yöz çalımnarı (Yanılmayan yüz siması). s. 339.
- Üz urının tapmagan adem (Kendi yerini bulmayan adam). s. 348.
- Bulmagan tarixta (Olmayan tarihte). s. 345.
- Tış hiçni bulmagan buş kişteler (Dışında hiçbir şey olmayan boş raflar). s. 359.
- Kalmagan cir östénde (Kalmayan yer üstünde). s. 367.
- Aklanmagan ömété (Aklanmayan ümidi). s. 380.
- Çıkmagan canı (Çıkmayan canı). s. 385.
- Avaz çıgara almagan irénneré (Ses çıkarmayan dudakları). s. 394.
- Üzénnen kurıkmagan Gıylém (Kendinden korkmayan Gıylém). s. 399.

Tormıška aşmagan xıyalların (Hayatı aşmayan hayallerin). s. 407.

Şuşı tuzga yazmagan nerselerennen (Şu ağaç kabuğuna yayılan nesnelere). s. 405.

Uylamagan cirden (Düşünülmeven yerden). s. 432.

Romanda, bir cümle içerisinde anlamsal yönden ilişki bulunan iki sıfat-fiilden birisinin olumlu, birisinin olumsuzluk olduğu durumlara da rastlanmaktadır:

Uynagan, uynap, nazlanıp tuymagan kübelekneñ (Oynayan, oynayıp, nazlanıp doymayan kelebeklerin). s. 223.

Üzénéñ bulgan hem bulmagan égétleré (Kendisini bulan ve bulmayan yiğitleri). s. 149.

Kıyırıtularını az kürmegen, tamak tébéne tıgılğan töyırlerné (Cesaretini az görmeyen, damak diplerini tıkayan kırıntıları). s. 259.

Ayrıca bazı örneklerde, aynı cümle içerisinde –gan sıfat-fiil eklerinden ikisinin de olumsuzluk eki aldığı görülmektedir:

Kolakka çalınmagan, ukıtuçılar tarafınnan télge alınmagan ul kэшélerné (Kulağa çalınmayan, öğretmenler tarafından ağza alınmayan o kişileri). s. 347.

Romanda 361 “-gen” geçmiş zaman sıfat-fiil eki tespit edilmiştir.

Geçmiş zaman sıfat-fiilinin bu şekli, son hecesinde ince ünlü bulunan ve ünsüzle (özellikle “l, n, r” ünsüzleriyle) biten fiil köklerinden sonra gelebilir:

Yörgen ir-atlarını (Yürüyen erkekleri). s. 1.

Töslé resémner töşérélgen çit il jurnalları (Çeşitli resimler koyulan yabancı ülke dergilerini). s. 1.

Börkélgen yumart yılmayı (Püsküren cömert gülüşü). s. 3.

Kıçéktérélgen samolétneñ (Geciktirilen uçağın). s. 9.

Bögerlengen kegaz kisegé(Kırısan kağıt parçasına). s. 12.

Aldına ceélgen gazétası (Adına çıkarılan gazetesi). s. 14.

- Kilgen çağıñ (Gelen çağın). s.14.
- Kıışka kergeñ tay (Kıışa giren tay). s. 15.
- Tégelgen tun (Dikilen manto). s. 16.
- Yörgen zakazçıkların (Yürüyen siparişçilerin). s. 16.
- Buluvın bélgen xelde (Oluşumu bilinen durumda). s.16.
- Buy citkergeñ kız (Boyu yetişen kız). s. 17.
- Kilgen kesheler (Gelen kişiler). s. 17.
- Yörgen küseler (Gezinen fareler). s. 19.
- Ütkergeñ segatleré (Geçen saatlere). s. 22.
- Yörgen çakların (Geçen zamanların). s. 22.
- Tötén örgen kızlar-égétlernéñ (Duman üfleyen kızaların-yiğitlerin). s. 23.
- Kilgen sorav (Gelen soru). s. 24.
- Yörgen balaña (Yürüyen çocuğa). s. 24.
- Kergeñ çağında (Giren zamanında). s. 29.
- Oçıp yörgen fereste (Uçup giden melek). s. 30.
- Yörgen mıyıklı borınnı (Altında bıyık bulunan burnu). s. 33.
- Kiçektérép kilgen soravların (Geciktirilerek sorulan sorular). s. 35.
- Yörgen malaylar (Yürüyen oğlanlar). s. 36.
- Uvyına kilgen soravnı (Aklına gelen soruyu). s. 37.
- Almaga kilgen derecelé keshelerné (Almaya gelen rütbeli kişilere). s. 39.
- Söyleşep kilgen kızlar (Söyleşip gelen kızlar). s. 40.
- Töbelgen tarafka (Yönelinen tarafa). s. 40.
- Üzène töbelgen öç par karaşnı (Kendisine yönelen üç parça bakışı). s. 41.
- Kilgen Ramilené (Gelen Ramil'i). s. 42.
- Télegen çakta (İstenen zamanda). s. 42.
- Bilgelengen urında (Belirtilen yerinde). s. 46.
- Şoférga birélgen emér (Şoföre verilen emir). s. 46.
- Kilgen maşınadan (Gelen arabadan). s. 46.
- Töbelgen közgeséne küz (Aynasına yönelen göz). s. 47.
- Kilgen maşına (Gelen araba). s. 48.
- Taş tüşelgen tar tırıkka (Taş düşen dar sokağa). s. 48.
- Yörgen xeyleker tölké (Gezinen hilekâr tilki). s. 48.

- Kilgen maşına (Gelen araba). s. 48.
- Beylengen çılıbrların (Bağlanan zincirlerin). s. 48.
- Kaytıp kilgen malay sıman (Çekip gelen oğlan gibi). s. 50.
- Alıp kilgen Arslanga (Alıp gelen Arslan'a). s. 51.
- Kadérsézlenérge ölgérge kolxoz sarıgınıñ (Kadersizliğine yanan kolhoz koyununun). s. 51.
- Éşlengen mehabet (Varolan sevgi). s. 52.
- Öyılgen kirpéç hem tözüçeler (Yığılan kerpiç ve inşaatçılar). s. 52.
- Yamyşeşél çirem tüşelgen uvyın (Yemyeşil çimen düşen yığının). s. 53.
- Satıp kilgen ata-analar (Satıp gelen babalar-analar). s. 53.
- Yörgen şul şikerlé-ballı biş könde (Geçen şu ballı-şekerli beş günde). s. 55.
- Télep eytelgen süzleréne (Bilerek söylenen sözlerine). s. 55.
- Borçu kitérge bala (Üzüntü getiren çocuk). s. 57.
- Tatırğa ölgérge xatın-kız (Tatmaya yetkin olan kadın-kız). s. 58.
- İşérélgen elégé urman (Örülen şu orman). s. 61.
- Yörgen ir-atlarıñ (Yürüyen erkeklerin). s. 61.
- Télge kilgen bérénçé süz (Ağza gelen birinci söz). s. 62.
- Kabul itélgen gadet idémé (Kabul edilen olağanüstü adama). s. 63.
- Eytélgen süzler (Söylenen söz). s. 65.
- Urınınan küterélgen kaynar reşe (Yerinden yükselen, kaynayan ufuk çizgisi). s. 66.
- Ölgérge xatın-kızlar (Yetişkin kadın-kızlar). s. 66.
- Kisélgen çeçleréne (Kesilen saçlarına). s. 66.
- Küréngen dürténçé kéneri (Görünen dördüncü kanarya). s. 69.
- Anıñ kébék kiéngen kéşé (Onun gibi giyinen adam). s. 71.
- Yörgen arıslanına (Yürüyen aslanına). s. 71.
- Eytélgen süz (Söylenen söz). s. 72.
- Yakınlaşıp kilgen Asiye (Yakınlaşık gelen Asiyeye). s. 72.
- Taldan ürélgen krésloga (Söğüt ağacından yapılan koltuğa). s. 72.
- Yörgen kız (Yürüyen kız). s. 74.
- Temam töşéngen Asiye (Doğru düşünen Asiyeye). s. 76.
- Ölgérge uñış basuda (Ürün yetişen tarlada). s. 76.

- Yörgen kürsé (Gezinen komşu). s. 78.
- Kötélgen kunagın (Beklenen konağın). s. 78.
- Ölgérgen Asiye (Yetişkin Asiye). s. 81.
- Kilgen kéşéler (Gelen kişiler). s. 83.
- Eytélgen süz (Söylenen söz). s. 85.
- Birélgen vegde (Verilen süre). s. 85.
- Yakınlaşıp kilgen köznéñ (Yakınlaşıp gelen güzün). s. 85.
- Yakınlaşıp kilgen kışnıñ (Yakınlaşıp gelen kışın). s. 85.
- Tégélgen kıska iteklé (Dikilen kısa etekle). s. 88.
- İkélengen çakları (Tekrarlanan zamanları). s. 90.
- Söylengen süz (Söylenen söz). s. 91.
- Biégen çaklarında (Dans edilen zamanlarda). s. 92.
- Şul çiratnı kürgen çaklarında (Nöbet tutulan zamanlarda). s. 92.
- Söylep yörgen bér égétke (Söyleyip giden bir yiğide). s. 92.
- Dönya retén bélgen kızlar (Dünyayı saf bilen kızlar). s. 94.
- Yörgen şul égétler (Yürüyen şu yiğitler). s. 96.
- Kilgen bu Arslan? (Bu gelen Arslan mı?). s. 99.
- Kilgen şepke (Gelen şapka). s. 101.
- Yeşél tübetey kiép yörgen merxüm babası (Yeşil takke giyip gezen merhum babası). s. 104.
- Üzéne yüneltélgen irkelev süzleré (Kendisine yöneltilen alaylı sözleri). s. 104.
- Yözgen ürdeklernéñ (Yüzen ördeklerin). s. 105.
- Yörgen kızga s (Yürüyen kıza). s. 106.
- Péşérgen öç poçmaktardan (Pişirilen üç köşelilerden). s. 109.
- Eytélgen süzler (Söylenen sözler). s. 110.
- Kilgen Asiye (Gelen Asiye). s. 112.
- Ayağında Frantsiyede éşlengen tufli (Ayağında Frantsiye'den gelen iskarpin). s. 112.
- Totıp kérgen diplomatı (Tutup giren diplomatı). s. 112.
- Séñgen bér gadet (Saklanan bir gelenek). s. 114.
- Töbelgen zur zeñger küzler (Yönelen büyük mavi gözler). s. 115.
- Yörgen kızlarıñ (Yürüyen kızlar). s. 119.

- Baz éçénde yörgen égét (Mahzende yüyüyen yiğit). s. 120.
- Citkérélgén pansionatka (Çalıştırılan pansiyonda). s. 125.
- Kilgen çakları (Geline zamanları). s. 125.
- Eytélgen süz (Söylenen söz). s. 127.
- Kilgen yulbasarlar (Gelen haydutlar). s. 129.
- Kitérgen maşına (Götürülen araba). s. 130.
- Kilgen maşınaga (Gelen araba). s. 131.
- Yak-yagina tézélgen baganalardan (Yan yana dizilen direklerden). s. 132.
- Yörgen kibét diréktorın kéşége (Gezinen market müdürü denilen kişiyi). s. 135.
- Yörgen yulı (Giden yolu). s. 136.
- Unbiş minut kala bilgélengen urında (On beş dakika kala öğrenilen yerinde). s. 137.
- Kilgen Kamazga (Gelen Kamaz'a). s. 138.
- Töşérélgén fotoresémner (Çekilen resimler). s. 139.
- Pionérga kérgen könnéré (Pionere çekilen günleri). s. 141.
- Oçıp yörgen könnéré (Geçip giden günleri). s. 141.
- Bögerlengen galstuk (Buruşan kravat). s. 141.
- Gadetlengen Fayaz (Alışılan Fayaz). s. 142.
- Atlar yörgen yuldağı (Atların gittiği yoldaki). s. 142.
- Kilgen iké cigülé at (Gelen iki koşan at). s. 142.
- Kön kürgen Kuştan (Gün gören kuş). s. 143.
- Metelgen çağında (Hareketli zamanında). s. 144.
- Térelgen ayakları (Dikilen ayakları). s. 144.
- Cildérgen yeşteş kızlar (At üstünde giden yaştaş kızlar). s. 151.
- Yörgen égétlerge (Yürüyen yiğitlere). s. 151.
- Kürép bélgen kéşé (Görüp bilen kişi). s. 155.
- Yörgen kecelerén (Gezinen keçilerin). s. 155.
- Kérgen çakta (Geçen zamanda). s. 157.
- Kérgen çakta (Geçen zamanda). s. 162.
- Eytélgen ul süzlerné (Söylenen o sözlere). s. 162.
- Kilgen attan (Gelen attan). s. 165.
- Kayıştan ürélgen bav (Kayıştan örülen bağ). s. 166

- Ciberélgén mašina (Gönderilen araba). s. 170.
- Kilgen « Sexipıç » (Gelen Sexipıç). s. 173.
- Totkaga ürélgen cirénnen (Tutup örülen yerin). s. 175.
- Ütép kérgen yöz (Yaşlanan yüz). s. 181.
- Öyiñe kérgen kunaknı (Evine gelen konağı). s. 183.
- Sörtép yörgen enisén (Silinip giden anason bitkisi). s. 184.
- Kilgen adem (Gelen adam). s. 184.
- Talçıbıktan ürélgen ciñél krésloga (Söğüt tahtasından yapılan hafif koltuğa). s. 187.
- Téléne kilgen béréncé gıybarené (Ağzına gelen birinci ibareye). s. 189.
- Berélgén maşınada (Çarpılan araba). s. 190.
- Börkélép kérgen ciles urman havası (Fısıkrıp gelen serin orman havası). s. 191.
- Zur kaygı kilgen añarga (Büyük kaygı duyan onlara). s. 194.
- Bélgen sérleré (Bilinen sırlara). s. 197.
- Vegde itélgen fatirga (Veda edilen oda). s. 197.
- Kartotékada térgelgen tögel faktlarını (Kartatek’de kaydedilen doğru olayları). s. 199.
- Kartotékaga térgelgen her suz (Kartatek’e kaydedilen her söz). s. 199.
- Kilgen akçañ yuk (Gelen paran yok). s. 200.
- Tupikka kértélgen vagonnardan (Çıkmaz yola sokulan vagonlardan). s. 200.
- Kaytıp kilgen sıyırın (Çekip getirilen yığının). s. 201.
- Kürgen késege (Gören kişiye). s. 201.
- Çıgıp kilgen cirden (Çıkıp gelinen yerden). s. 201.
- Töşleréne kérgen adem (Rüyalarına giren adam). s. 202.
- Kürgen malaynıñ (Gören çocuklarının). s. 202.
- Üténgen kése (Dileyen kişi). s. 203.
- Çöygen ak kosınka (İtip zıplayan beyaz kediye). s. 203.
- Ét atuçı birgen vizit kartoçkasın (Et atıcının verdiği kart viziti). s. 204.
- Éşlengen bu kiştelerde (Kullanılan bu raflarda). s. 205.
- Kalın künnen eşlengen imen kréslo (Kalın yünle yapılan meşe çamından koltuk). s. 205.
- Kilgen « kunak » (Gelen konuk). s. 208.

- Bulıp eşlegen ul (Bulup çalışan o). s. 209.
- Yonçıp ötelengen ét atuçınıñ (Yıpranıp yaşlanan köpek bakıcısı). s. 210.
- Bilgésézlékke töbelgen bu seyexet (Bilgisizlikle yapılan bu seyahat). s. 210.
- Şeylengen bilgésézlék (Sezilen bilgisizlik). s. 210.
- Eytélgen şul süzden (Söylenen şu sözden). s. 211.
- Anası artınnan yöğerden aksak kaz (Annesinin arkasından yürüyen aksak kaz). s. 213.
- Kilgen komsız karaşnı (Gelen hırslı bakışı). s. 214.
- Bélgen dogaların (Bilinen duaların). s. 215.
- Susap kilgen Asiye (Susayıp gelen Asiye). s. 216.
- Birélgen rızıkını (Verilen rızıkını). s. 223.
- Kürgen üsmérnéñ (Gören çocukların). s. 226.
- Ét örgen avaz işétélmedé (Köpeğin çıkardığı ses duyulmakta). s. 228.
- Kürgen zamanda (Görülen zamanda). s. 228.
- Özélgen tamırlarını (Ayrılan kökleri). s. 229.
- Yulına karşı töşesé kilgen çakları (Yoluna karşı düşesi gelen zamanları). s. 231.
- Kéşé suretinde yörgen feréşte (İnsan suretinde görünen melek). s. 232.
- Anıñ yugarı çöyilgen kiñ iyegé (Onun yukarı zıplatan şişman sahibine). s. 232.
- Kegazge törép xesterlengen şampur timérlerén (Kağıda sarılıp özen gösterilen demirlerin). s. 233.
- Kötép yörgen kéneriler (Bekleyip uçan kanaryaları). s. 233.
- Söylengen süzlerén (Söylenen sözlerin). s. 242.
- Dönya kürgen kéşé (Dünya gören kişi). s. 242.
- Vakıtsız öylengen ir-attan (Zamansız evlenen erkekten). s. 243.
- Alıp kilgen abzañnı (Alıp gelen nineyi). s. 243.
- Olı kaygı kütergen ana (Büyük kaygı taşıyan ana). s. 248.
- Üzgergen Saniye apa (Değişen Saniye Abla). s. 248.
- Oçarga iténgen yafraklarını (Uçmaya bırakılan yaprakların). s. 249.
- Kilgen cirénnen (Gelinen yerin). s. 249.
- Küterélép kilgen koyaşka (Yükselip görünen güneşe). s. 253.
- Sibélgen közge yafraklarını (Serpilen ayna yaprakları). s. 253.
- Ét örgen avaz (Köpeğin çıkardığı ses). s. 256.

- Söygen yarlar (Seven âşıklar). s. 257.
- Duçar itélgen sabıylar (Duçar olan çocuklar). s. 257.
- Ét örgen avazdan (Köpeğin çıkardığı ses). s. 261.
- Örger étleréne (Havlayan köpeklere). s. 262.
- Çarasızlıktan eytélgen süz (Çaresizlikten söylenen söz). s. 263.
- Tavış kilgen tarafka (Ses gelen tarafa). s. 263.
- İşétélgen tavış (İşitilen ses). s. 263.
- Ayak astına tékelgen köyü (Ayak altına dikilen köyü). s. 263.
- Kilgen iké zat (Gelen iki kişi). s. 266.
- Çeçélgen neni tartmalarını (Çiçekli minik havluları). s. 267.
- Ürger étlernéñ (Havlayan köpekleri). s. 268.
- Avıl sovétı birgen röxsset kegazé (Köy kurulunun verdiği ruhsat kağıdı). s. 269.
- Tayanıp kilgen tayagın (Dayanıp geline sopenin).s. 269.
- Cilge kiptérérge éléngen yuyış çalbar balakları (Rüzgârın kurutmasına bırakılan, yıkanan pantolon paçaları). s. 271.
- Muvyınçakka éléngen başların (Boynuna takılan başların). s. 271.
- Kürger-bélgen kêsége (Gören-bilen kişiye). s. 277.
- Yulnı bélgen şoférlar (Yolu bilen şoförler). s. 278.
- Zur xucalar kilgen çakta (Büyük hocanın geldiği zamanda). s. 279.
- Şul tavış kilgen yakka (Şu ses gelen tarafa). s. 280.
- Kükke çöyılgen rakéta (Göğe fırlatılan roket). s. 284.
- Küzleréne kan yögérgen baş arıslan (Gözlerine kan gelen baş aslan). s. 286.
- Néçkerép ölgérgen meclés reisé (İnceleyip öğrenen meclis başkanı). s. 286.
- Eytélgen süzé (Söylenen söze). s. 287.
- Köymenéñ kazıkka beylengen çılбірın (Gemi kazığına bağlanan zincirin). s. 287.
- Muvyımına beylengen kosınkasın (Boynuna atlayan kedinin). s. 290.
- Tavış işétélgen tarafka (Ses işitilen tarafa). s. 291.
- Suga sikérgen Fidail (Suya atlayan Fidail). s. 292.
- Cibergen uçak (Gönderilen uçak). s. 292.
- Risvay itélgen, tübenlékke töşérélgen kêsé (Rüsva edilen, aşağıya düşürülen kişi). s. 293.
- Olı xurlıkka töşérélgen bit (Büyük horluğa düşürülen yüz). s. 293.

Uçaktan küterélgén yalkın télleré (Uçaktan yükseltilen yalın dilleri). s. 293.

“-gen” geçmiş zaman sıfat-fiil eki, ünlüyle biten fiil köklerinden sonra da gelebilir:

Tügéllégén çamalap ölgérgen kébék (Tarafsız dökülen ölçülü olgun gibi). s. 3.

Kit digen boringılar (Git diyen öncekiler). s. 3.

Talgın tınlıkta izregen bülme (Dalgın sessizlikte ezilen oda). s. 14.

Distelegen zur-zur citekçéler (Destekleyen büyük-büyük önderler). s. 19.

Yaşegen gaşyıklar (Yaşayan âşıklar). s. 20.

Cilpégen feréštené (Kanat çırpan melek). s. 30.

Söylegen yañalıklar (Söylenen yenilikler). s. 39.

İkenlégén raslarga (Tekrarlanan doğruya). s. 49.

Ul canı télegen kéşé (Değerli can isteyen kişi). s. 53.

Ananıñ tüzémlégén sınaş kararga (Annenin dayanıklı sağlam karara). s. 57.

Éşlegen yök barjasında (Çalışan yük dubasında). s. 58.

Arıslan digen süz (Arıslan denen söz). s. 73.

Üpkelegen kıyefet (Öfkelenen kıyafet). s. 76.

İñbaşları öşégen alma sıman (Omuzları üşüyen elma gibi). s. 78.

Anékdotlar söylegen uvıyınçak égét (Anekdotlar anlatan kişiliksiz yiğit). s. 85.

Yeşegen dairede (Yaşanılan dairede). s. 91.

Avılda yeşegen babasınnan (Köyde yaşayan babasından). s. 104.

Tugan-tumaçası eşlegen kızlarınñ (Akranları çalışan kızların). s. 112.

Singapur digen cirde (Singapur denilen yerde). s. 112.

Avızındağı duçmak kisegén tél oçı (Ağızındaki bohça böreğini kesen dil ucu). s.

116.

Kigen galoşları (Giyilen lastik ayakkabıları). s.142.

Tizlégen az (Hızlanan az). s. 142.

Sarı kojan kigen mıtlıklı kéşéler (Sarı palto giyen tüfekli kişiler). s. 142.

Télgelegen çakta (Dilinen zamanda). s. 151.

Télegen cirden (Dilinen yerden). s. 153.

Üzénéñ bédéklélégén kürsetüge (Kendisinin bildiklerini göstermeye). s. 160.

- Üzëñ etmellegen trataykaga (Kendinin boşu boşuna yaptığı harcamaya). s. 164.
 Küplégén yökke (Çoğalan yüke). s. 164.
 Ul éşlegen bazaga diréktor (O çalışan cesaretli müdür). s. 170.
 Çértlegen avaz (Çürüyen ses). s. 172.
 İşék östénde distelegen éllar (Kapı üstünde biriken yıllar). s. 183.
 İkenlégén kürsetérmén elé (Tekrarlanan, gösterilen ele). s. 185.
 Enileré yeşegen yortka (Anneleri yaşayan eve). s. 192.
 Tormuş yögén küterüden cilkeleré (Hayat boyu eğilen, kaldırılan enseleri).s.201.
 Ul éşlegen tézü (O hareket eden dizi). s. 209.
 Göldéregen par kügerçénner (Gümbürdeyen parça güvercinler). s. 209.
 Buş şése tegeregen avaz (Boş şişe yuvarlayan ses). s. 223.
 Digen süz (Denilen söz). s. 225.
 Tekebbér iyegén yugarı çöyıp adı minséz (Tekebbüre sahip olan yukarı zıplayanın adı minséz). s. 288.
 Sikérgelegen köyge (Atlanılan köye). s. 293.
 Sikérgelegen kéneri (Atlayan kanarya). s. 293.

“-gen” sıfat-fiil eki almış kelimeden sonra gelen çekimli isim, düşerse, sıfat-fiil isimleşir :

- Digen sıman (Diyen ‘kişi’ gibi). s. 3.
 Yalanayak yögérep yörgen (Yalın ayak eğilip yüyüyen ‘kişi’). s. 156.
 Sténaga uvyıp éşlengen (Nöbet tutan ‘kişi’). s. 219.

Ayrıca –gen sıfat-fiil eki alan fiilimsi “idé yardımcı fiiliyle veya ekeylem yardımıyla, cümlede yüklem görevi üstlenebilir:

- Citmegen idé (Ulaşmayandı). s. 3.
 Urtaklaşası kilgen fikéré bulgandır (Paylaşılacak fikri olandır). s. 3.

Tamlanan sözcük, cümle içerisinde birden fazla aynı veya farklı eki alan fiilimsi tarafından nitelenebilir. Bu durum “-gen” sıfat-fiil ekini almış olan fiilimsiler içinde

geçerlidir. Bu fiilimsiler, aynı tamlayanı niteleyeceği gibi farklı tamlayanları da niteleyebilir:

Kürgen-bélgen égétlerden (Görülen-bilinen yiğitlerden). s. 120.

Kürgen-bélgen şoférlar (Gören-bilen şoförler). s. 137.

Tézlengen de bürégén bér yakka (Diz üstünde duran bir tarafa). s. 144.

Avıl sovétında söylegen tékrégén çeçép (Köy kurulunda söylenen, dikilen saçlar). s. 168.

Distelegen-yözlegén terezeleré (Destelenen-yüzlenen pencerelere). s. 178.

Buy citkérgeñ, çeçleréne çal kérgeñ ir-atlar (Zengin yetiştirilen, saçlarına ak düşen erkekler). s. 182.

Yöregén cilkéndérgeñ Asiyege (Yürüyüp silkinen Asiyeye). s. 203.

Distelegen, yözlegen malaylarnıñ (Desteleyen, yüzleyen çocuklar). s. 227.

Yörgeñ çakta bulgan xeller (Geçen zamanda olan durumlar). s. 60.

Öyge kestrüldeñ küterélgeñ bu bélen temlé xuş is taralgan péşken it (Eve tenceden bekletilen bu lezzetli, hoş koku dağıtan, pişen et). s. 203.

Yeşelgeñ gomér, kılgañ eşlerénneñ (Yaşanan ömür, yapılan işlerden). s. 242.

Yugarıga kısıtırılgañ körek sabına éléngeñ dürt par kayın (Yukarı kaldırılan kürek sapına takılan dört parça kayın). s. 121.

Başların salgañ, éllar devamına ut éçende yörgen égétler (Başlarını sallayan, yıllarca ateş içinde yürüyen yiğitler). s. 194.

İşétken-bélgeñ mezek xeller (İşitilen-bilinen gülünç durumlar). s. 96.

Çiberlégeñe ışangañ, çiberlégeñ iglan itép yörgen xatın-kız (Güzelliğine inanan, güzelliğini ilan edip yürüyen kadın-kız). s. 58.

Üzène töbelgeñ çit karaşlarını kürgeñ, toygañ sayın ‘Asiyenin’ (Kendine yönelen yan bakışları gören, duran sayın Asiyenin). s. 60.

Canın télgelegen, kükregén izgeñ uylardan (Canının dilediği, kükreyen, ezen düşüncelerden).s.147.

“-gen” sıfat-fiil ekini alan fiilimsilerde olumsuzluk –me ekiyle yapılır:

Kitmegén kéşédey (Gitmeyen kişi gibi). s. 3.

Kilésmegen ciré (Yakışmayan yeri). s. 6.
 Uñaysızlanunı bélmegen ir-at (Çekingenliği bilmeyen erkek). s. 10.
 Kötélmegen xel (Beklenmedik durum). s. 11.
 Vakıtka birésmegen xetér (Zamana teslim olmayan zihin). s.12.
 Vakıtka birésmegen xis (Zamana teslim olmayan his). s. 12.
 Kötélmegen oçraşudan (Beklenilmeyen buluşmadan). s. 20.
 Avızlık kürmegen yaş tay sıman (Ağızlık görmeyen genç tay gibi). s. 32.
 Kötélmegen buluvınnan (Beklenmedik olanlardan). s. 41.
 Başı kérép citmegen Asiyenéñ (Başı girip yetişmeyen Asiyen'in). s. 46.
 Bélmegen çakta (Bilinmeyen zamanda). s. 47.
 Ayırılırga télemegen sıman (Ayrılıp istemeyen 'kişi' gibi). s. 50.
 Éşleré tamamlanıp bétmegen idémé (İşlerini tamamlayıp bitiremeyen adama). s.

52.

Ölgérmegen kız (Yetişkin olmayan kız). s. 58.
 Kötélmegen oçraşudan (Beklenmeyen buluşmadan). s. 61.
 Kötélmegen oçraşuga (Beklenmeyen buluşma). s. 79
 Ütüklenmegen çalbar (Ütülenmeyen pantolon). s. 89.
 Urın bélmegen bu égétke (Yerini bilmeyen bu yiğide). s. 93.
 Totarga öyrenmegen kızını (Tutmayı öğrenmeyen kızı). s. 113.
 Kötélmegen kunagin (Beklenilmeyen konağın). s. 113.
 Başkanı kürmegen malaylar (Başkanı görmeyen çocuklar). s. 147.
 Eytmegen Fidail (Konuşmayan Fidail). s. 150.
 Kötmege cirden (Beklenmeyen yerden). s. 225.
 Küz aldınnan kitmegen yeş égét (Göz önünden gitmeyen genç yiğit). s. 242.
 Kitmegen küréneséñ (Gitmeyen görünüşün). s. 243.
 Xuca bula bélmegen kéşege (Hoca bulamayan kişiye). s. 249.
 Kötélmegen bu oçraşu (Beklenilmeyen bu buluşma). s. 249.
 Bélmegen oçraklar (Bilinmeyen olaylar). s. 257.
 Pésmegen arış kamırına (Pişmeyen çavdar hamuruna). s. 257.
 Ölgérmegen eşlernéñ (İyi olmayan işlerin). s. 268.

Cümle içerisinde tamlanan sözcük, olumsuzluk eki almış birden çok fiilimsi tarafından nitelenebilir. Fiilimsilerin nitelediği tamlananlar, farklı sözcükler olabilir:

Kürmegen, bélmegen iller (Görmeyen, bilmeyen yabancılar). s. 158

Üz enisén kürmegen, xetérlemegen baladan (Kendi anason bitkisini görmeyen, hatırlamayan çocuktan). s. 242.

Bérni bélmegen, kürmegenge sabışırğa (Hiçbir şey bilmeyene, görmeyene benze-yen). s. 247.

Kürmegen-bélmegen hem kürü ixtimalı da bulmagan xatın-kızdan (Görmeyen-bilmeyen ve görme ihtimali de olmayan kadın-kızdan). s. 103.

Bir cümle içerisinde aynı veya farklı tamlananı niteleyen bir olumlu, bir de olumsuz –gen sıfat-fiil ekini alan fiilimsi olabilir:

Töşéne kèrmegen alsu kofta kigen bu silü kız (Rüyasına girmeyen pembe kaftan giyen bu güzel kız). s. 39.

Eytélmegen, emma eytesé kilgen süzlernéñ (Söylenmeyen, fakat söylenmek istenen sözlerin). s. 84.

Kötélmegen hem kiskén xereketleré (Beklenmeyen ve keskin hareketlere). s. 50.

Kürénmegen sérlé hem irkén bina (Görünmeyen gizemli ve ferah bina). s. 105.

Çiklenmegen raykomga citkèrgen éşné (Sınırlanmayan parti komitesine ulaştırılan işi).s. 168.

1.10.1.1.2. –kAn Sıfat-Fiil Eki

Romanda, 174 tane –kan geçmiş zaman sıfat-fiil eki almış fiilimsi tespit edilmiştir.

“-kan” geçmiş zaman sıfat-fiil eki, sadece sert ünsüzle biten fiil köklerinden sonra gelir:

Avızına kapkan yomırkasın (Ağızına aldığı yumurtasını). s. 140.

Avızına dev itép kapkan yomırkasın (Ağızına güçlüce itip aldığı yumurtasını). s.

141.

- Avızınnan çıkkın her süzné (Ağzından çıkan her sözü). s. 143.
- Oçkan keshé (Uçan kişi). s. 145.
- Tulışkan yözéne (Doluşan yüzünü). s.148.
- Çeçek totkan iké xatın-kız (Çiçek tutan kadın-kız). s.150.
- Tılırtatkan téléfon (Şingirdayan telefon). s. 151.
- Herçak bér yam tapkan Asiye (Her çağda bir güzellik bulan Asiye). s. 151.
- Kegaz-kalem totkan tséx mödirleré (Kağıt-kalem tutan işyeri müdürleri). s.152
- Çıkkın kalın tavışı (Çıkan kalın sesi). s. 159.
- Yaratkan keshéñné (Yaratan kişiyi). s. 161.
- Télén yotkan ata (Dilini yutan baba). s. 162.
- Duslaşkan kızlar (Dost olan kızlar). s. 162.
- Çıkkın zavuçniñ (Çıkan müdür yardımcısının). s. 164.
- Kurıkkın urmanga (Kuruyan ormana). s. 165.
- Tulışkan irén (Doluşan dudak). s. 165.
- Dönyasın onıtkan sabıyday (Dünyasını unutan çocuk gibi). s. 168.
- Avızınnan çıkkın her süzné (Ağzından çıkan her sözü). s. 171.
- Ayrılışkan mizgéliden (Ayrılan zamanlardan). s. 173.
- Ara tapkan xatınga (Ara bulan hatuna). s. 173.
- Asiyenéñ iñ avırtkan cirénen (Asiye'nin en ağrıyan yeriyle). s. 174.
- Avırtkan urınına (Ağrıyan yerine). s. 175.
- Artında urnaşkan elégé bazanı küz (Arkasında yerleşen, anılan çukur göz). s. 177.
- Mavıkkın şofér (Heveslenen şoför). s. 185.
- Yaratkan yakın keshésé (Yaratan yakın arakadaşı). s. 185.
- Aşıkkın şofér (Acele eden şoför). s. 185.
- Atılıp çıkkın korı narat kürkeleré (Atılıp çıkan kuru çam kozalakları). s. 188.
- Avızınnan çıkkın süzler (Ağzından çıkan sözler). s. 195.
- Oçraşkan égét-cilenné (Hareket eden yiğidin memesi). s. 196.
- Kükke aşkan çırışı-narat ağaçları (Göge uzayıp giden çam ağaçları). s. 199.
- Yatın péleşé (Yatan keli). s. 199.
- İñ yaratın süzé (En yaracıtı söze). s. 201.
- Yatın şeşeler (Duran şişeler). s. 204.

- Çıkkın yonlaç kükregéne (Çıkan çok büyük kükreyişe). s. 204.
- Avızınnan çıkkın bu süz (Ağzından çıkan bu söz). s. 205.
- Karınları açkan bulgandırmı (Karınları aç olanlar mı?). s. 207.
- Dönyada kaynaşkan parlar (Dünyada kaynayan buharlar). s. 207.
- Tübenge şuvışkan ozın balaklı trusigın (Aşağıdaki kaygan uzun paçalı külodun). s. 218.
- Çupırdaşkan ürdeklerden (Şapırdaşan ördeklerden). s.222.
- Kaytkan Asiyenêñ (Giden Asiyen'in). s. 223.
- Börkélép çıkkın temeké (Püskürüp çıkan sigaraya). s. 230.
- Yalgış çıkkın mörecegaté (Yanlışıklıkla yapılan müracaat). s. 236.
- Yaratkan xatın-kızını (Yaratıcı kadın-kızı). s. 238.
- Yatkan yalgız narat kürkesé (Duran yalnız çam kozalağı). s. 241.
- Terezlerénde tıçkan utı (Pencerelerindeki fosfor ağacı). s.242.
- Aşıkkan égét (Âşık yiğit). s. 242.
- Çıkkın Asiyen (Çıkan Asiyen). s. 244.
- Çıkkın yalgannarın (Söylenen yalanların). s. 253.
- Sukıraytkan maşına (Kör eden araba). s. 253.
- Balkonga çıkkın cirden (Balkona çıkan yerden). s. 254.
- Yatkan ak ceymené kükregéne (Duran beyaz çarşaf kozalağı). s. 260.
- Yatkan Arslan (Yatan Arslan). s. 262.
- Küñélné kuzgatkan vakıygalar (Gönlü hareketlendiren olaylar). s. 268.
- Yaratkan cirde (Yaratılan yerde). s. 268.
- Avızınnan çıkkın süzlerne (Ağzından çıkan sözleri). s. 269.
- Çıkkın korsagina (Çıkan karnına). s. 266.
- Avızınnan çıkkın sigarét töténenêñ (Ağzından çıkan sigara tütününün). s. 267.
- Vokzalda söygenén ozatkan kéşé (İstasyonda konuşulup uğurlanan kişi). s. 269.
- Totkaga yabışkan kulın (Tutup yapışan kolunu). s. 269.
- Rette koçaklaşkan köyge (Defalarca kucaklaşan köye). s. 270.
- Katkan Arslan (Donan Arslan). s. 271.
- Yazılışkan çakları (Yayılan zamanları). s. 277.
- Fidailnêñ yaratkan été (Fidail'in yaratıcı köpeği). s.280.
- Tırışkan bu kéşéné (Çok çalışan bu kişiyi). s.281.

Çıkkın nefretlé (Çıkan nefretle). s.283.
 Urnaşkan xerbi komissariatka (Yerleşen gerçek teşkilata). s. 285.
 Yuldaşını atkan adem (Arkadaşını kovan adam). s. 286.
 İñ töz atkan béрниçe malay (En düz atan birçok oğlan). s. 286.
 İrden kaytkan xatınnar (Erkenden giden kadınlar).s. 289.
 Yatkan ebi bélen malay (Yatan anne ve oğlan). s. 301.
 Çiténdе yatkan zur ak taşka (Yanda duran büyük beyaz taş). s. 304.
 Avıl çiténe çıkkın kaz-ürdeklerné (Köyün yanına çıkan kazları-ördekleri). s.

305.

Sasıtkan dönyanı (Pis kokan dünyayı). s. 306.
 Tapkan çağı (Bulunan zamanı). s. 308.
 Soñ kunak ozatkan xuca (Son konağı uğurlayan hoca). s. 309.
 Krésloga kérép poskan Kapkayıv (Koltuğa oturup pusan Kapkay'ıv). s. 311.
 Nikaxlaşkan iré (Nikâhlanan erkeğe). s. 316.
 Çıgıp oçkan şuşı süzlerden (Çıkıp giden şu sözlerden). s. 319.
 Kuvanıçın urtaklaşkan sıman (Sevinip paylaşan gibi). s. 320.
 Yatkan pıyala vatıkları (Duran kâse kırıkları). s. 322.
 Utırıp kaytkan maşınada (Bekleyip giden arabada). s. 328.
 Sagınışkan ir bélen xatınıñ (Özleyen erkek ve kadının). s. 329.
 Çıkkın üzgeréşné (Çıkan görüşleri). s. 329.
 Şeherge yakınlaşkan sayın Asiyenéñ (Şehire yakınlaşan sayın Asiye'nin). s. 329.
 Oçkan kübelek (Uçan kelebek). s. 331.
 Yatkan taş (Duran taş). s. 335.
 Vagon buşatkan cirge (Vagon boşaltılan yere). s. 338.
 Utırtkan bakçasın (Oturulan bahçesini). s. 339.
 Kakşatkan ét atuçı (Yıpranıp sıkılan et atıcısı). s. 340.
 Yul totkan tramvayda (Yol tutan tramvayda). s. 342.
 Yatkan buş şéşelerné (Duran boş şişeleri). s. 343.
 Avırtkan ciréne (Ağrıyan yerine). s. 344.
 Kurkıtıp uvyatkan adem (Korkutup uyandıran adam). s. 346.
 Küñélde ixtiram uvyatkan kэшéler (Gönülde hürmet uyandıran kişiler). s. 348.
 Çuvalışkan çeçlerén (Karışan saçlarını). s. 358.

- Bürtép çikkán çige tamırları (Kabarıp duran ham kökleri). s. 359.
- Bér-iké meretebe akça soratkan télégramması (Bir-iki kat para isteyen telgrafı). s. 362.
- Kötép yatkan xatinga (Bekleyip yatan kadına). s. 363.
- Teneféske çikkán malaylar (Tenefüse çıkan oğlanlar). s. 366.
- Avızınnan çikkán seér süzler (Ağzından çıkan tuhaf sözler). s. 367.
- Oçkan avaz (Uçak ses). s. 377.
- Yılışkan iké katlı iské tıynak öyde (Yıkılan iki katlı eski oturlmayan evde). s. 379.
- Avızınnan çikkán her süz (Ağzından çıkan her söz). s. 380.
- Yök buşatkan ir-at (Yük boşaltan erkek). s. 381.
- Yaratkan xatını (Yaratan kadını). s. 384.
- Bilemge çikkán yalgız meçélerden (Gezmeye çıkan yalnız kedilerden). s. 386.
- Uynaşkan kübelekler (Oynayan kelebekler). s. 387.
- Orman kuvyınında yatkan yaktı zeñger közgélerdey (Ormana yerleşip duran parlak mavi aynalar gibi). s. 392.
- Kalıkkán agaçlar (Yükselen ağaçlar). s. 393.
- Sarıga sabışkan ülennerné (Sararan ölenleri). s. 393.
- Avızdan çikkán her süzné (Ağzından çıkan her söz). s. 396.
- Yaratkan kéşé (Yaratan kişi). s. 398.
- Çıkkán şere tézlerén (Çıkan çıplak dizlerin). s. 398.
- Yatkan vélosipéd timérleré (Duran bisiklet demirleri). s. 398.
- Urmanda adaşkan kéşé (Urmanda yolunu kaybeden kişi). s. 400.
- Çıkkán avaznı (Çıkan sesi). s. 404.
- Kaçkan malay (Kaçan oğlan). s. 405.
- Xereketséz yatkan ét atuçı (Hareketsiz yatan et atıcı). s. 421.
- İñgıraşkan avaz (İnleyen ses). s. 421.
- Agıp ukmaşkan kara kan sulış (Çıkıp yumaklaşan pis nefes). s. 421.
- Ayaz kükné yarıp oçkan kızıl rakétanı (Bulutsuz göğü yarıp uçan kızıl roketi). s. 421.
- Katıp ukmaşkan kérfékleré (Katışıp yumaklaşan kirpikleri). s. 422.
- Büsélép akkan küz yeşleré (Dökülüp akan göz yaşları). s. 422.

Cümle içerisinde tamlanan sözcük, birden çok –kan sıfat-fiil eki almış fiilimsi tarafından nitelenebileceği gibi, başka sıfat-fiil eki almış fiilimsilerle, birlikte de nitelenebilir:

Kıyar-kıymas yakınlaşkan sména başlığına (Cesaret gösterir-göstermez yakınlaşan nöbetçi başkanına). s. 153.

Köléşken, çırkıl, daşkan avazlar (Gülüşen, cıvıldaayan, coşkun sesler). s. 204.

İsenleşken-tanışkan çaklarında (Sağlıklı-bilinen zamanlarında). s. 252.

Oçraşkan, sér ortaklaşkan tanışların (Hareket eden, sır paylaşan arkadaşların). s. 307.

Kötép algan, öleşéne çıkkan bér yaratuvı (Bekleyip alan, ölürcesine çıkan bir yaratığın). s. 315.

Çarasız kalgan tıçkan balasına oxşatkan (Çaresiz kalan fare yavrusunu okşayan ‘kişi’). s. 317.

Yörektegé yalkın küçken, ut kapkan alarga (Yürekteki alevden geçen, alev kapan onlara). s. 396.

Urnaşıp algan tınlıkı karlıkkan avaz (Yerleşen sessizlikten kısılan ses). s. 404.

Romanda, 97 tane –ken sıfat-fiil eki almış fiilimsiye rastlanmıştır.

“-ken” geçmiş zaman sıfat-fiil eki, sert ünsüzle biten fiil köklerine gelir:

Kitken çarasız yılmayunı (Yok olan çaresiz gülümseyişi). s. 139.

Eytken süzlerénéñ (Söylenen sözlerinin). s. 143.

Eytép söyleşerge künékken Saniye apası (Konuşmaya alışan Saniye Ablası). s.146.

Yödetken mizgéller (Canını çıkaran zamanlar). s. 147.

Tézélép kitken ak kayınnar (Dizilip giden ak kayınlar). s. 147.

Ütép kérgen ak cil (Geçip giden beyaz yel). s. 147.

Batırayıp kitken ir-atnıñ (Batırıp giden erkeğin). s. 149.

Buy citken kızın (Boyu yeten kızın). s. 151.

- Taşlap kitken şul yeşlékleri (Bırakıp giden şu gençlere). s. 156.
- Çınayak çéltéresken avaz (Porselen gibi şırıldayan ses). s. 167.
- Kürsetken saklık (Gösterilen dikkatlilik). s. 167.
- Asiye töşken uñayga (Asiye'nin bulduğu kolaylığa). s. 167.
- Yörtken xislerén (Sahip olunan hislerin). s. 169.
- Kötken segat (Bekleyen saat). s. 182.
- Buy citken kız (Boyu yeten kız). s. 196.
- Kükten töşken bexét (Gökten inen şans). s. 196.
- Üsken kuvaklık (Filizlenen fundalık). s. 199.
- Omtılıp üsken naratlar (Hızla filizlenen çamlar). s. 199.
- Citéşken kız (Ulaşan kız). s. 205.
- Vakıtı citken ürdek (Zamanı yeten ördek). s. 207.
- Péşken alma sıman (Pişen elma gibi). s. 214.
- Buy citken kızın (Boyu yeten kız). s. 214.
- Kötken kunagin (Bekleyen konağın). s. 217.
- Barıp töşken könnerénde (Gelip geçen günlerde). s. 219.
- Buy citken kız (Boyu yeten kız). s. 225.
- Künékken yeşteşleri (Alışan yaştaşları). s. 228.
- Çitleşken atlı (Uzaklaşan atlı). s. 236.
- Eytelgen şul bér cömle (Söylenen şu bir cümle). s. 238.
- Ütken çakta (Geçen zamanda). s. 243.
- Buy citken kızlarına (Boyu yeten kızlarına). s. 244.
- Söylerge kéréşken ananı (Söylemeye girişen anneni). s. 248.
- İké égét töşken fotoresémge (İki yiğidin bulunduğu resim). s. 248.
- Üsken şehir kızı (Büyüyen şehir kızı). s. 259.
- Çeçéne kungan kipken yafrakları (Saçlarına konan kurumuş yaprakları). s. 260.
- Üz segaté kürsetken vakıt (Kendi saatini gösteren zaman). s. 266.
- Tézélép kitken çeçek tütellerén (Dizilip giden çiçek bölmeleri). s. 267.
- Çikken çağı (Çeken zamanı). s. 276.
- Töşken boz söñgélerrinnen (Düşen boz süngülerle). s. 279.
- Oçıp kitken galoşların (Hareket eden lastik ayakkabıların). s. 282.
- Yödetken Yuldaşın (Yorulan arkadaşın). s. 286.

- Eytken süzlerén (Söylenen sözlerin). s. 291.
- Töşken bereñgé bakçaların (Yok olan patates bahçelerinin). s. 293.
- Suvına töşken enisénen (Suya düşen anason bitkisiyle). s. 293.
- Üsken çişmeler (Büyüyen çeşmeler). s. 294.
- Töşken çakları (Geçen zamanları). s. 294.
- Kilerge kéréşken ukuçılarga (Gelmeye çalışan öğretmenlere). s. 298.
- Kaytıp kilgen xatınnarı (Çekip gelen kadınları). s. 305.
- İtken malayın (Yapan çocuğun). s. 306.
- Yokısız ütken tönnéñ (Uykusuz geçen gecelerin). s. 314.
- Kaytıp töşken soldat (Gidip düşen asker). s. 320.
- Eytken béréncé süzénen (Söylenen birinci sözle). s. 320.
- Külge töşken ürdeklernéñ (Üzerlerine gölge düşen ördeklerin). s. 329.
- Bakalar xeberleşken avaz (Kurbağaların haberleştiği ses). s. 329.
- Şoférnıñ da kötken keshésé (Şoförün de beklediği kişi). s. 331.
- Tuvıp-üsken yurt, tanış terezeler (Doğan-büyüyen yurt, tanıdık pencereler). s. 331.
- 331.
- Temeké tötetken agaylar (Sigara içen adamlar). s. 338.
- Kara cirge bérékken avıl agayların (Gölgeye biriken köy adamlarını). s. 338.
- Töşken cilkeleré (Düşen enseleri). s. 339.
- Salınıp töşken bu agay (Salınıp düşen bu adam). s. 339.
- Sargaya töşken kégaz (Sararmaya başlayan kağıt). s. 342.
- Yulın devam itken tramvayga (Yola devam eden tramvaya). s. 343.
- Kunak kötken keshé (Konuk bekleyen kişi). s. 343.
- Ozakkarak suzıla töşken tınlık (Uzaklaşarak uzanıp düşen sessizlik). s. 344.
- Künégép citken eşénen (Razı olup yetişen işle). s. 348.
- Pib-pib itken avaz (Pib-pib eden ses). s. 351.
- İké yak yañağınnan yögerëshken küz yeşleré (İki yanağından akan göz yaşları). s. 356.
- Şılt itken avaz (Çınlayan ses). s. 395.
- Bérge üsken duslar (Birlikte büyüyen dostlar). s. 395.
- Eytken süzleréñe (Söylenen sözlere). s. 397.
- Üsken çaklarında (Büyünen zamanlarda). s. 400.

Üzène béréncé yadem kürsetken ulın (Kendine birinci yardım eden onun). s. 400.

Örülerénde devam itken ovçarkalarına (Ses çıkarmaya devam eden göçmen kuşlarına). s. 402-403.

Örülerénde devam itken étlernéñ (Havlamaya devam eden köpeklerin). s. 405.

Salınıp töşken başları (Salınıp düşen başları). s. 409.

Sikéréşép töşken kúseler (Serpilip düşen fareler). s. 416.

Töbep kilgen taksistka (Yönelip gelen taksiye). s. 421.

Söyallenép bétken kulın (Nasırlaşıp yorulan kolun). s. 421.

Ciñéleýe töşken köyme (Hafifleyen kayık). s. 429.

Suga çümeşken yassı töplé köyme (Suya çöken yassı uygun kayık). s. 429.

Anıñ éçken suvın (Onun içtiği suyun). s. 430.

Kipken kamış sabakları (Kuruyan kamış sapları). s. 432.

“-ken” geçmiş zaman sıfat-fiil eki amış birden çok fiilimsi, tamlayanı niteleyebilir. Ya da –ken sıfat-fiil eki, başka sıfat-fiil eki almış fiilimsiyle birlikte, cümle içerisinde, aynı veya farklı ismi niteleyebilir:

Utırgan ölkeñ yeştege xatınnarıñ (Oturan çok yaşlı kadınların). s. 140.

Yörgen citken kızınıñ (Yürüyüp yetişen kızın). s. 244.

Ütken-sütken çaklarında (Geçen-söken zamanlarında). s. 279.

Ukıgan sayın, işétken sayın köle (Okuyan sayın, işiten sayın köle). s. 301.

Koçaklagan-üpken xatın-kız (Kucaklaşan-öpüşen kadın-kız). s. 326.

Tugan-üsken yaklarıñnan (Doğan-filizlenen taraflarıyla). s. 332.

İs taralgan péşken it (Kokusu yayılan, pişen et). s. 342.

Ulın kürgen, işétken kéşé (Onu gören, işiten kişi). s. 392.

1.10.1.2. –mİş Sıfat-Fiil Eki

Romanda, 2 tane –miş ekli sıfat-fiil eki tespit edilmiştir.

Bu sıfat-fiilinin, yuvarlak şekli yoktur. Ünsüzle biten fiil köklerine –miş eki getirilerek yapılır:

Tormış meşekatleré (Duran uğraşların). s. 228, 241.

Sıfat-fiilin bu şekli, cümle içerisinde başka sıfat-fiil ekleriyle anlam yönünden ilişki kurabilir:

Tormış yögén küterüden cilkelere (Duran, eğilen beklenen yellere). s. 339.

1.10.2. GENİŞ ZAMAN SIFAT-FİİL EKLERİ

1.10.2.1.1. –A/-E TORGAN Sıfat-Fiili

Romanda, 17 tane –a torgan geniş zaman sıfat-fiil eki almış fiilimsi tespit edilmiştir.

“-a” eki almış zarf-fiilden sonra torgan kelimesi getirilerek yapılan geniş zaman sıfat-fiil ekidir:

Maktana torgan xatınnar (Övünmekte olan kadınlar). s. 141.

Başkara torgan bu kılınışlarını (Yapılmakta olan bu davranış). s. 149.

Kaldıra torgan ir-atlardan tügél (Kaldırmakta olan erkeklerden). s. 149.

Çığa torgan kunak (Çıkıp duran konuk). s. 159.

Şése tapşıra torgan urınnarda (Şişe bulunmakta olan yerlerde). s. 189.

Kır talaşa torgan zaman (Kazınıp dalaşmakta olan zaman). s. 200.

Bula torgan tınlık (Olan sessizlik). s. 208.

Arakı-vino sata torgan kibét işékleré (Votka-şarap satılmakta olan dükkân kapılarına). s. 216.

Yuxalana torgan intélligént tügél (Yuhalanmakta olan akıllı değil). s. 219.

Kaynata torgan gadeté (Kaynamakta olan geleneğe). s. 224.

Şayara torgan urın tügél (Oynanılacak yer değil). s. 243.

Kurka torgan kiémner (Korkulacak elbise). s. 255.

Başın yugalta torgan bérkatlı zat (Başını kaybetmekte olan sadece bir insan). s. 291.

Kayta torgan sıyırçıklar (Geri dönmekte olan sığırcıklar). s. 294.

Çıga torgan « Çislénnik »ta (Çıkmakta olan Çislennik'e). s. 301.

“-a torgan” sıfat-fiil eki, başka sıfat-fiil ekleriyle birlikte ismi niteleyebilir:

İske ala torgan bérdenbér hem iñ yaratkan süzé (Eski almakta olan tek ve en yaratıcı söze). s. 202.

Utıra torgan bulgan eş (Yapılmamakta olan iş). s. 406.

Romanda, 20 tane –e torgan geniş zaman sıfat-fiil eki almış fiilimsi bulunmaktadır.

“-e” ekini almış zarf-fiil üzerine, torgan kelimesinin getirilmesiyle yapılan geniş zaman sıfat-fiildir:

Azat ite torgan tekebbérlék (Azat edilmekte olan kibirlilik). s. 140.

Eytéle torgan süzlerdér (Söylenmekte olan sözlerdir). s. 148.

Kabul ite torgan kisüçeler (Kabul etmekte olan kesiciler). s. 152.

Tekdim itéle torgan «şir-potréb» tukımalarnı (Takdim edilmekte olan “Şir-potréb” dokumalarını). s. 154.

İlte torgan işék (Açılmakta olan kapı). s. 155.

Kiçére torgan xatınnar (Affedilen kadınlar). s. 156.

Eyte torgan bulgandır (Söylemekte olandır). s. 160.

Uñga-sulga sibe torgan ir-at (Solgun bir şekilde dağımık durmakta olan erkekler). s. 173.

Çamasın béle torgan xatın (Ölçüsünü bilerek durmakta olan hatun). s. 184.

Tiz celép ite torgan zattan (Çabucak çekmekte olan kişiden). s. 201.

Küñélén küre torgan koşçıklar (Gönlünü kazanmakta olan kuşuklar). s. 205.

Kiléşe torgan xel (Anlaşılan durum). s. 211.

Kabınıp kite torgan toygı (Kaybolmakta olan duygu). s. 240.

Cavap köte torgan égétlerém (Cevap beklemekte olan yiğitlerim). s. 256.

Maşına pasajırlarına küz töşére torgan gadgeté yuk (Araba pasajlarına bakmak gib âdeti). s. 275.

Şayarıp söyleşe torgan gadgeté yuk anıñ (Aptalca konuşmak gibi âdeti yok). s.

335.

Bér çitte béрге sıra éçe torgan yuldaşı (Bir sırada bulunduğu arkadaşı). s. 341.

Kürsete torgan tégé faşist digen zat (Gösterilen öteki faşist denilen kişi). s. 344.

Arı kiterge torgan Fidainñ (Daha gitmekte olan Fidail'in). s. 347.

“-e torgan” sıfat-fiili eki, isimleşmiş sıfat-fiili niteleyebilir:

Enige çeçekler alıp kile torgan bulgan (Annesine çiçek alıp gelmekte olan ‘kişi’). s. 383.

1.10.2.1.2. –İY/-İ TORGAN Sıfat-Fiili

Romanda, 11 tane –iy torgan geniş zaman sıfat-fiiline rastlanmıştır.

“-iy” ekli zarf-fiil üzerine torgan kelmesinin getirilmesiyle yapılan sıfat-fiildir:

Oçrıy torgan mölayımlık (Rastlanmakta olan yumuşaklık). s. 166.

Éş oçrıy torgan kıyefet (Çalışırken giyilmekte olan kıyafet). s. 201.

Sirek oçrıy torgan derecede güzel kiléşléler (Seyrek rastlanan güzellikteki yakışıklılar). s. 241.

Sirek oçrıy torgan kırıs maturlıkka iya ul (Seyrek rastlanmakta olan mükemmel güzellikler). s. 261.

Taptıy torgan zatlardan (Tartmakta olan kişiler). s. 291.

Ulı Cantimér sulıy torgan hava (Solumakta olduğu hava). s. 400.

« Parol » sorıy torgan gadgeté (Parola sormakta olan âdeti). s. 415.

Sulıy torgan hava (Solunmakta olan hava). s. 415.

Bu sıfat-fiil şeklinin olumsuzluğu, -iy ekinden önce –ma olumsuzluk eki getirilerek yapılır. Olumsuzluğu yapılırken, –ma olumsuzluk ekinin ünlüsü düşer:

Küzéne çalınmıy torgan törgék-törgék matériallar (Göze batmayan paket-paket materyaller). s. 152.

Avızın cıya almıy torgan şul ceénké borın (Ağzından çıkamayan şu büyük dönüş). s. 268.

Tuymıy torgan Ceké kayınlığı (Doymayan Ceke kayınlığı). s. 294.

Romanda, 7 tane –i torgan geniş zaman sıfat-fiili tespit edilmiştir.

“-i” ekli zarf-fiilin üzerine torgan kelimesi getirilerek yapılan sıfat-fiildir:

Yöri torgan Ramile (Yürümekte olan Ramile). s. 174.

Zakazlar buvıyınça eşli torgan tséxka (Siparişler süresince çalışan atölyede). s. 182.

Yöri torgan ir-at (Gitmekte olan erkekler). s. 183.

Çöyıp kéne yeri torgan xanımdır (Zıplayan ve kapanmakta olan kadındır). s. 268.

Yéri torgan ét (Yerde durmakta olan et). s. 281.

Éşsézler yöri torgan urın (İşsizlerin gezinmekte olduğu yerin). s. 306.

Yöri torgan tanış-béléséñ işlérek (Yürümekte olan tanıdık-bildik çift). s. 377.

1.10.2.2.1 –UÇI Sıfat-Fiil Eki

Romanda, 19 tane –uçı şimdiki zaman sıfat-fiil eki tespit edilmiştir.

Son hecesinde kalın ünlü bulunan ve ünsüzle biten fiil köklerine –uçı sıfat-fiil eki getirilir:

Bülmesénde utıruçı kız (Bölmesinde oturan kız). s. 151.

Yök taşuçı barjada (Yük taşıyan dubada). s. 158.

Baruçı Asiye (Giden Asiye). s. 161.

Ukıtıuçı kızına (Okutan kızına). s. 175.

Ukıtıuçı késé (Okutan kişi). s. 181.

Tséxta kaluçılar (Atölyede kalanlar). s. 184.

Onıtıuçı ir-atnı (Unutan kocaları). s. 185.

- Kul suzuçı (El uzatan ‘kişi’). s. 187.
 Utıruçı Arslanga (Oturana Aslan’a). s. 236.
 Élatuçı kéşé (Ağlayan kişi). s. 287.
 Yatuçı kéşé Asiye (Yatan Asiye). s. 288.
 Utıruçı kızlar (Oturana kızlar). s. 298.
 Toz salıp toruçı labasa (Toz bırakıp tutan ‘eşya’dır). s. 322.
 Yazuçı torgan fatirga (Yazıcının durduğu oda). s. 342.
 İske aluçı (Eski alan ‘kişi’). s. 306.

Ünlüyle biten fiil köklerinden sonra ise –uçı ekindeki u kalın ünlüsü, v ünsüzüne dönüşür ve “–vçı” şeklinde fiil köküne gelir:

- Yasavçı séz, Asiye (Düzenleyen siz, Asiye). s. 166.
 Kul bolgavçı, yılmayuçı Asiye (El sallayan, gülen Asiye). s. 276.

Sıfat-fiilin bu şekli, aynı cümle içerisinde başka bir sıfat-fiil eki alan sözcükle anlam ilişkisi kurabilir:

- Ét atuçı birgen vizit kartoçkasın (Et atan kişinin verdiği kart viziti). s. 342.

1.10.2.2.2. –ÜÇÉ Sıfat-Fiil Eki

Romanda, çok az rastlanan sıfat-fiil eklerinden birisidir. Sadece iki tane –üçé sıfat fiil eki tespit edilmiştir.

“–üçé” geniş zaman sıfat-fiil eki, son hecesinde ince ünlü bulunan ve ünsüzle biten fiil köklerine getirilir:

- Yörtüçé kéşé (Yürüten kişi). s. 185.

Sıfat-fiilin bu şekli, ünlüyle biten fiil köklerine “–vçé” şeklinde gelir:

Éşlevcé xatın-kızlar (Çalışan kadın-kızlar). s. 156.

1.10.2.3. -mAs Sıfat-Fiil Eki

Romanda, 9 tane –mas ekli sıfat-fiile rastlanmıştır. Anlamsal yönden eklendiği fiil köküne, olumsuzluk anlamı katar. Ünsüzle biten fiil köklerine –mas eki getirilerek yapılan sıfat-fiildir:

Bulmas bit (Olmayan yüz). s. 163.

Soñ bulmas kulga (Son olmayan kula). s. 193.

Söyışép tuymas çaklarında (Konuşup doymayan asırlarda). s. 209.

Añlaşılmas bér östén köç (Anlaşılmas büyük bir göç). s. 220.

Kabatlanmas yakları (Tekrarlanmayan tarafları). s. 294.

Sıymas xel-bit bu (Sığmayan yüz şekli). s. 342.

Tormışka aşmas xıyalım (Gerçekleşmeyen hayalim). s. 362.

Kabatlanmas yözé (Tekrarlanmaz yüze). s. 140.

Sıfat-fiilin bu şekli, cümlede başka sıfat-fiil ekleriyle anlam bakımından bağ kurabilir:

Kıyar-kıymas yakınlaşkan sména başlıgına (Cesaret gösterir-göstermez yakınlaşan nöbetçi başına). s. 153.

Romanda, 11 tane –mes ekli geniş zaman sıfat-fiil ekine rastlanmıştır. Ünsüzle biten fiil köklerine –mes eki getirilerek yapılır:

Sizélmes kéne yılmayı çalımnarı (Sezilmeyen ve gülümseyen yüzleri). s. 145.

Buy citmes ağaçtağı ciméşke (Boy yetmeyen ağaçtaki meyveye). s. 259.

Bélmes derecede (Bilinmeyen derecede). s. 290.

Töş citer-citmes çakta (Ulaşan-ulaşmayan asırda). s. 314.

Cümle içerisinde, bir tamlananı veya ismi, –mes sıfat-fiil ekini alan birden çok

sıfat-fiil arka arkaya niteleyebilir:

Bétmes-tökenmes dert (Bitmez-tükenmez dert). s. 279.

Bétmes-tökenmes soravlar (Bitmez-tükenmez sorular). s. 329.

Sıfat-fiilin bu şekli, cümle içerisinde, başka sıfat-fiil eklerini alan fiilimsilerle birlikte kullanılabilir:

Çişélmestey toyılğan meselelerné (Çözülmez gibi duran problemler). s. 245.

Tözelmes toyılğan ten cerexetleré (İyileşmeyen, doymayan vücut yaraları).s.288.

Tözelmes yara salğan (İyileşmeyen yara veren). s. 340.

1.10.3. GELECEK ZAMAN SIFAT-FİİL EKLERİ

1.10.3.1. –AçAk /-yAçAk Sıfat-Fiil Eki

Romanda, çok az bulunan sıfat-fiil eklerindedir. Romanda, 6 tane –açak gelecek zaman sıfat-fiiline rastlanmıştır.

Son hecesinde kalın ünlü bulunan ve ünsüzle biten fiil köklerine –açak eki getirilerek yapılır:

Bulaçak oçraşuların (Paylaşılacak buluşmaların). s. 173.

Kiré kaytaçak kéşé (Geri dönecek kişi). s. 294.

Onıtılaçak bik tizden (Pek çabuk unutulmuş ‘şey’). s. 317.

Toraçak bexétten (Duracak şanstan). s. 348.

Bu sıfat-fiil şeklinin olumsuzluğu, –açak sıfat-fiil ekinden önce –ma olumsuzluk eki getirilerek yapılır. Bu durumda olumsuzluk ekiyle sıfat-fiil eki arasına ‘‘y’’ ünsüzü girer:

Katışmayaçak kararı (Katılmayacak kararı). s. 293.

Büten kéşé oçramayaçak yulımda (Başka insana rastlanmayacak yolumda). s. 398.

Romanda, 2 tane –eçek sıfat-fiil eki tespit edilmiştir.

Sıfat-fiil ekinin bu şekli, son hecesinde ince ünlü bulunan ve ünsüzle biten fiil köklerine –eçek eki getirilerek yapılır:

İlteçek küz aldına (Götürecek gözönüne). s. 348.

Bu sıfat-fiilin olumsuzu, sıfat-fiil ekinden önce –me olumsuzluk eki getirilerek yapılır. Olumsuzluk ekiyle sıfat-fiil ekinin arasına “y” ünsüzü girer:

İtmeyeçek yullar (Yapmayacak yollar). s. 385.

1.10.3.2.1. –ASI Sıfat-Fiil Eki

Romanda, bir tane –ası ekli sıfat-fiil ekine rastlanmıştır.

Son hecesinde kalın ünlü bulunan ve ünsüzle biten fiil köklerinden sonra –ası sıfat-fiil eki getirilerek yapılır:

Urtaklaşası kilgen fikéré bulgandır (Paylaşılacak fikri olandır). s. 141.

“-ası” sıfat-fiil ekli fiilimsi, cümle içerisinde başka bir sıfat-fiille anlamsal yönden ilişki kurabilir. Yukarıdaki örnekte bu durum açıkça görülmektedir.

1.10.3.2.2. –ESÉ Sıfat-Fiil Eki

Romanda, bir tane –esé ekli gelecek zaman sıfat-fiil ekine rastlanmıştır.

Sıfat-fiilin bu şekli, son hecesinde ince ünlü bulunan ve ünsüzle biten fiil köklerine –esé eki getirilerek yapılır:

Eytesé kilgen süzlernéñ (Söylenesi gelen sözlerin). s. 222.

Romanda, gelecek zaman sıfat-fiilin “-ıysı ve -isé” şekline rastlanmamıştır.

1.10.3.3. –AR Sıfat-Fiil Eki

Romanda, sadece bir tane –ar ekli sıfat-fiil tespit edilmiştir.

Son hecesinde kalın ünlü bulunan ve ünsüzle biten fiil köklerinden sonra –ar eki getirilerek yapılan sıfat-fiildir:

Çıgar yulga (çıkılacak yolu). s. 323.

Romanda, gelecek zaman sıfat-fiilinin “-ır/-ér, -r, -er” şekillerine rastlanmamıştır.

II. BÖLÜM
ROMAN METNİ

2.1. KÉNERİ - ÇİTLÉK KÖŞİ ROMANININ ÇEVİRİYAZISI

1

Mehabet gevdelé, urta yaşlerdegé bér ir-at kilép baskan idé anıñ karşına:

— Dönyanı kargıysızımı, tutaş?..

Asiye deşmedé, güvye ul anı böténley işétmedé.

— Dönya matur. Kargamağız dönyanı...

Bérmelge yugalıp kaldı Asiye, ni dip cavap kaytarırğa da bélmedé. Belki, gomumen, deşmeske, işétmegenge sabışırğa kirek bulgandır? Yalgız xatın-kızğa, yuk süzén bar itép, sagız kébék yabışırğa yörngen ir-atlarını béréncé géne oçratuvı tügél lebası.

Xeér, bu ir andıylarğa oxşamagan kébék. Elé irten, aéroportnıñ irkén hem börkü zalına kilép kergeç ük, niçektér kinet kéne igtibar itken idé Asiye añarğa. Pöxtelégé, kiém-salıımı, sabır kıyefeté hem, gomumen, üz-üzén totışındağı seér bér gorurlığı, tekebbérlégé bélen küplerden ayırşıp tora idé ul. Devlet eşé bélen bér-bér citdi komandirovkaga baruçı, yeise kaytıp kilücé bulsa kirek dip, üzaldına uylap ta kuygan idé elé. İndé méne iké segat çaması ul, urınınnan da kımşanmıyça, nindidér töslé resémner töşérelgen çit il jurnalları aktarıp utırdı. Bérevge de küz salmadı, deşmedé, üzén éşléklé Kéşélerge géne xas revéşte citdi tottı. Bérer çit il kéşésé yeise diplomat, jurnalist kébégrek kéşémé iken elle, dip te uylagan idé Asiye. Tégénéñ jurnal bélen mavıgıvınnan faydalanıp, éşsézlekten, tuygançı küzetken idé üzén. Şul rezéşlé, karşıında basıp toruçı ir-atnı işétmeméşke, kürmeméşke salışu mömkin bulmagan kébék, anı dorfa süz eytép kiré boru öçén de sebep yuk idé. İr kéşé ise üzé hiç te borılıp kiterge cıyınmıy, mölayım élmayıp, tik basıp tora Asiye karşında. Üzén élékkéçe gorur, tınıç tota. Télénde de şul uk süzler:

— Tutaş dim, kargamağız séz anı, dönyanı. Nihayet, gacepsénü katış kızıksınıu bélen başın küterdé Asiye:

— Nişlep kargıym di? Elége dönyadan zıyan kürgeném yuk.

Küzleré bér mizgélge oçraştı.

— Alay iken, — didé ir kéşé.

— Eyé, méne şulay...

Asiye anıñ iyek urtasındağı muskulı tartışıp aluvın, irén çitlerénde çağılıp kitken çarasız yılmayıu sizémlep kaldı. Nerse añlatkandır ul yılmayı; şulçak mölayım bér

cılılık sirpélgendey buldı üzénnen. Íréksézden, yeke kızıksını bilep aldı anı: « Kém iken bu kéşé? Ul ana ni eytérge téli? Bér-bér citdi süzé barmı?.. Elle, başkalar sıman, eş yuklıktan, vakıtın kaya kuvyarga bélmıçe, béraz téléne salınıp alu gınamı isebénde?..» Ayagın ayak östéne atlandırıp, iteklerén tartkalap kuydı ul. Emma tıñlavsız itek üzénékén itté. Ír-atnıñ niye-tén, maksatın añlarga télep, Asiye kabat küzlerén yugarı küterdé.

Zaldağı çit-yet küzler de igtibar yuneltép ölgérgen idé indé üzleréne. Segatler buyyı, ni eşlerge, kaya barıp söyelérge béلمي iza çigép yürüçeler öçén ir bélen xatın-kıznıñ tanışuvınnan da xikmetlérek tağı nindi tamaşa tabarga mömkin soñ?..

Íké yak-yagında yeneşe utırgan ölkeñ yeştege xatınnarnıñ küz çitleré bélen üzéne taba karangalap aluvın toydı Asiye. Sul yaktagısı, aldına gazéta ceép, elé géne tamak yalgarga kéréşkené, xetta avızına kapkan yomırkasın çeynevden tuktap tordı. Méne bit, alarga da bér kızık tabıldı üzéne küre. Kabıp algan rızığın yotarga onıtıp cavap köteler añardan. Niçék itép cebép töşerge, cavapsız kalırğa mömkin şundiý çakta?

— Zarlanmagaç eybet. Bexétléséz, dimek?..

— Zarlana almıym, — didé Asiye, çit-yet küzlernéñ artkannan-arta baruvın çama-lap. Tekebbér élmayırga da onıtmadı. Xatın-kıznı mondıy oçraklarda urınlı-urınsız gayıp taşlavlardan azat ite torgan tekebbérlék idé bu.

— E min sézge bik urınlı bér tekdım bélen, tutaş.

— Tıñlıym.

— Açikkansız. Min sézné réstoranga çakıram.

— Rexmet, tanış tügél ir-atlar bélen réstoranga yörü gadetém yuk.

— E min... — Ír-at bér melge tuktap kaldı. Elle fikérén üzgertté, elle süz taba almıy tordı, añlamassıñ. — Min yalgız yörérgé künékmegen.

— Ay-hay, bér de xarap ikenséz...

— Min şayarmıym, tutaş, çın küñélden çakıram!..

— Çın küñélden baş tartam, rexmet!

— Séz miné dörös añlamadıgız, tutaş.

— Añladım. Ene, kémné de bulsa başka bérevné çakırız. — Asiye yak-yagina ım kaktı. Elégé kanıgudan tuvya başlagan kébék idé indé ul, Zalda kéşé şıgırım tulı iç, başka bérevné çakırız.

Añlaşıldımı digenné añlatıp, irénnerén tursaytıp kuvyarga da onıtmadı: Şunıñ

bélen süz tamam, yenesé. İñbaşına askan neni sumkasın iplé géne açıp, annan moda jurnalın tartıp çıvardı. Tézge-téz salıngan ayakların almaştırıp kuydı. İtegén tarttı, tégésé yene tiñlamadı. Yeneşege salıp kuvyılğan paltosın barlaganday itté. Hem, bérnige de isé kitmegen kéşédey, indé tavşalır xelge citken jurnalın yañabaştan aktarırga kéréşté.

Anıñ sayın kımşanmadı ir-at. Bu xatınıñ üzene alay uk bitaraf tügállégén çamalap ölgérgen kébék idé indé ul. Kirekse-kirekmese tursayıp alğan irénner, küzlerénen bör-kélgen yumart yılmayı, bérözlékséz tıngısızlanıp torgan kul-ayaklar şul xakta söyli tügél-méni?!. İr-atlarını üteden kürüleré bélen maktana torgan xatın-nar bula. Bik ixtimal. Emma alar bér nersené ir-atınıñ da, üzene küre, şaktıy küzetüçen xalık buluvın onıtıp cibereler. Elégé irnéñ de kiré borılırga, çigénérge uvyında yuk idé.

— Kémné çakırıym iken, — dip, kiñeş soraganday, tekebbér muvyınıñ suza töşép, yak-yagina karangalap alğan buldı ul. — Soñ, alay bulgaç, apa, elle séz barasızımı? — dip, téz ösleréne gazéta ceép tamak yalgap utırgan ölken yeşlerdegé xatınga mörecegat itté.

Avızına dev itép kapkan yomirkasın elé de bulsa çeynerge onıtıp, tamaşa kılıp utırgan avıl xatını şayarını añlamadı.

— Yuk, yuk, — didé ul hem, kabalana töşép, avızındaki rizıknı tumıldatıp çeyner-ge kéréşté. Bér-iké tapkır yotıp, buşana töşkeç, dorfa gına östep te kuydı. — Béznéñ résto-rannarga cörér çak ütken. Tamagım da tuk, bér kabar cirém de yuk...

— Bar, kızım, aşavniñ, oyatı yuk. Çakırğan cirge bar, kugan cirden kit digen bo-rıngılar, — dip, süzge Asiyenéñ ikénçé yagında utırgan xatın da kilép kuşıldı. — Têşlerém bulsa, bér de baş tartmas idém elé. Üzém kéré idém. Têş protézım gına öyde kalgan... — dip, üzaldına rextlenép kétkéldep ök ciberdé.

Küpmé gomér yeneşe utırıp ta, bér avız süz almaşmagan xatınarnıñ da süzge kuşıluvı, üzé tiresénde süznéñ şulay kuvyırıp kitüvé oşamadı, bilgélé, Asiyege. Ye, ni cit-megen idé indé sézge digen siman, yene küz çité bélen sözép, kadaklangan kébék karşı-sında basıp torgan ir-atka karap aldı. Hem şunda, anıñ karaşınça, indé küpten üpkelep yeise uñaysızlanıp kitép barırga tiêş toyılğan kéşenéñ küzleréne tékeldé... Kuvyı kaşlar astındaki tirenlékten iké költe koñgırt-kara nur sirpélgen. Bu bitaraf karaş tügél. Şayaru, uynav gına diseñ... Tügél! Üz-üzene ışanıçı, gorurlığı, min-minlégé taşıp torgan kéşe iken iç anıñ karşı-sında! Munça sébérkésé yafragı kébék yabışkak bende bulırga oxşamagan... Belki, bérer citdi süzé, urtaklaşası kilgen fikéré bulgandır, dip

uylap kuydı ul üzaldına. Emma küñélende kalkınıp alğan bu üzgerêş-ikélenülerné yözéne, küzleréñe ıgarmadı. Deşmedé, élékkéçe bitaraf kalğanlıgın añlatırğa télep, küzlerén géne itke bordı.

— Minkérép urın ala toram. Kötem... — didé kırıs, lekin şul uk vakıtta éçkêrséz hem yağımlı da toyılğan kalın taviş. İr kêsé, tiren sulış alıp, iplé géne borıldı da tevekkel adımnar bélen kitép bardı. Kiré borılıp karamadı.

Üzaldına miskıllı yılmayı bélen ozatıp kalğan idé anı Asiye: « Bér de xarap, yene-sé... Égêrméné gasır Don-Juvanı... Kayan kilgen!.. Torgan da artınnan yögêrgendi bé-rev...» Emma kaysıdır yakları bélen oşagan, üzéne celép itép ölgêrgen idé anı bu ir. Öste-véne kızık ta élé béráz... Kayçan hem kayda tağı şundiı cay çıgıp torır, bér mezek itép kéne tıñlaganda yarar idé üzén...

Küñélé tartmadı Asiyenéñ, şulay da, şaktıı uk köttêrép bulsa da, kêrdé ul réstoranga. İrtengé şeyden alla gına.Béle bit élé. Dimek, barıbêr tamak yalgap alu turında kaygırtırğa kirek bulaçak... Elbette, bérkader kızıksınıu da üzénékén itté bulsa kirek. ınnan da, kızık iç: Ni eytêrge téli iken ul añarga, niyeté nindi?.. Yuk süzén bar itép beylenêrge, vakıt uzsın ga, bér kürüde gaşıyk bulğan ir-at rolé uynarga cıyınuımı? Elle... Kém béle bit anı, karap torışka bolay citdi kêsége oxşagan iç.

İşekten kürénüge ük, urınınnan torıp, kunakçıl xucaday mölayım élmayıp karşı aldı anı ir-at:

— Bik vakıtlı kêrdégéz... Rexim itégéz, xezêr kaynar aş kitêrerler, — dip, urın tek-dim itté. — Küñélégéz de küterélér, cılınırsız...

— Rexmet, min tuñmadım. Açıkmadım da... Miñ bolay gına... Béráz utıram da ıgarmın. — Elle kayan peyda bulğan uñaysızlanuvın, tartınuvın küpmé géne yařêrge tırışsa da, buldıra almadı, bér de urınsızga kıbır-sınırga kêréřté Asiye. Gomér bulmagan xel üz-üzén kulga ala almıı gazaplandı. Üzénéñ nindi xata ciberüvén, nindi uñaysız hem méskén xelde torıp kaluvın réstoran işégénnen atlap kêrge, östel artına kilép utıra kına añladı. Bérev akırdı dip, tanış-bélêř bulmagan ir-at artınnan, anı ézlep, réstoranga kilép kêrsén indé... Azmı-küpmé gorurlıgı kalğan xatın-kız şulay ite alamı?! Niék hem nerse uylap kêrdé soñ ul monda?.. Bu kaderlé de ciñél akıllılık kürsetêr iken!.. Üz-üzén tanı-madı, üz-üzéne nefretlendé, garlendé Asiye. Lekin sér birêrge de yaramıı, soñ idé indé, atlıysı adımnar atlangan... Şunu sizêp aludanmı yözénde yasalma élmayı nurları kabındı anıñ.

— E séz dulkınlanmagız!.. Tınıçlanıgız, tınıçlan... Büré tügél min, açıkkan bulsam da, bér yulga kaldırıp torırımın. Aşarga cıyınmıym üzégézné...

— Kém eytté anı?! Kém dulkınlana? Min bik tınıç. Miña monda oşıy. Dulkınlanırğa cıyınanım da yuk, uylaganım da... — dip, gaceplenüvén citkérerge aşıktı Asiye. Eytken süzleréññ cégerén kütererge télep, kayan aldız mondıy süzné digen siman, iñnerén cıyırıp kuygan buldı, balkıp élmaydı. E küñélende üz-üzén biterlevden tuktamadı: «Ye, ni-ge cébép töştéñ!.. İr-at kürgenéñ yukmı?.. AVIZ AÇIP SÜZ EYTKENÇÉ ÜK üteden kürép toralar üzéñné...»

— Üz-üzégézné de biterlemegéz alay, kirekmi!

Kıçkırıp kölgen buldı Asiye:

— Séz nerse, kürezeçémé elle? Kürezeçé bulsagız, bu yulı yalgıştıgız, xatalandıgız, ipteş.

Emma küñélende üz-üzéne bulgan açu, nefret arta töşté. Adem kölkésé iç, avızınıñ açmas borın, üteden kürép torsınnar üzéñné.

— Yuk, miñ kürezeçé tügél, — dip, citdi süzge küçté ir-at. — Konyak kitértimmé, şampanmı? Hem éçkérsez, matur itép élmayıp aldı. — Kürezeçé bulsam, sorap tormas idém, şulay bit?..

— E miña barıbér.

— Dimek, aknı?..

— Üzégézge karagız. Min bérsén de éçmim.

— Méne monısı indé dörös tügél... Oçraşu xörmeténe bér ryumka gına bulsa da kapmagan kéşé yuk.

— Dimek, bar.

— Béráz gına... Şuşı buranlı könge üç' itép kéne?..

— Rexmet, min cavap birdém, — didé Asiye. Soñgı cavap xetta üzéne de oşap kuygan idé. Nihayet, tınıçlandı bulsa kirek.

Yannarına ofitsiant kilép bastı. İr-atınıñ avızınnan çıkkın her süzné, koş totkanday, üzéññ kegazéne térkep bardı, hem ceheet kéne kitép yugaldı.

— E séz mina oşıysız... Elé irten ük, aéroportka kilép kergeç ük, igtibar ittém min sézge, — dip, irkénlep söyleşerge, komplimentlardan yatme ürerge kéréşté ir-at. Matur süznéñ xatın-kızga oşaganın herkém béle. Emma xatın-kız, ul süzlerge mökibben kitép, alarnıñ tabigatén, maksatın añlamıy dip uylavçılar nık xatalana. « Oşıysız...»

digen süzënnen ük añladı, yunelëşné açık toyımladı Asiye.

— Kürgen bulsağız soñ!.. Şunnan ni bula indé?

— Xetta, goméremde bérénçé kat, réysnı totkarlagan buranga rexmet ukıdım.

— Hem şul gomérden birlé miné ézerléklep yördégézmé?.. — dip, irén çitleréne tekebbér yılmayı tösméré çıgardı Asiye. Çönki xezér ana barısı da añlayışlı hem tabıgıy toyıla başlagan idé indé. — Buranga şatlangan kęşéné kürgeném yuk idé elé.

« Tutaş üz-üzén kulga aldı. İrék kuysañ, süzge de şaktıy törtmelé küréne iken üzé... Emma bérénçé hem iñ kıyın adım yasalğan. Kalganı indé, sportçılar télénde eytseñ, «ikénçé sulıştan» tora. Xezér, çama bélép kéne, dilbégené kuldán ıçkındırmıy gına, alga taba kıymıldıy başlarga vakıt...» — digen uy ütté ir-atnıñ başınnan.

— Zınhar öçén, kölmegéz, — diyerge aşıktı ul. — Miném üzéme de seér hem kötelmegende buldı bu. Moña, iñ élék, séz üzégéz gayıplé. Bélmiséz géne, şundıy matur hem kiléşlé atlap bara idégéz... Hem karaşığız tağı, küzler... Yeşén taşı kitérep sukkan ké-bék buldı...

Ébéréne tartılıp, bérara ayırıla almıy tordılar. Alarnıñ bu karaşıp toruvı uvyın idémé, elle indé şuşı uvyınnarın çınga alıp mavıgu idémé monı alar xetta üzleré de añlap ölgérmedé bulsa kirek. Şulay da, sınaşu ozakkarak suzılgaç, iñ élék Asiye karaşın çitke borırga mecbür buldı. Ni sebeplédér, anıñ zeñger küzleré kısıla töşté, irén çitleré tartışıp-tartışıp aldı.

— Bötén ıgtıbarım sézde, tıñlıym, — didé ul şunduk, üzénéñ elégé yomşaklıgın tanırğa télemeçe.

E küñélénde östel aşa gına karşıısında utırgan ir-atka soklanu tungan idé: « E bit buy diseñ buvyı bar, tös diseñ — tösé. Mavıktırğıç itép söyleşe béle, kiémneré... Kiléşmegen ciré yuk ».

— Kölerge aşıkmağız. Üzégézge soklanıp hem xörmet bélen karagan kęşéden kölü yaxşı tügél, şulay bit?..

— Şulay bit... — Anıñ urınsız süzén kabatlavdan tem tabıp, yene ürtep aldı Asiye.

— Köleséz, — dip kéne cavap kaytardı ir-at. Xatın-kıznıñ törtmelé süzé, elégé oç-rakta, üz ite töşünéñ xeberçésé ikenlékné yaxşı añlıy idé ul. Éçkéséz hem ışanıp söyle-şüvënnen tuktarga uvyında da yuk idé. Béraz uyga kalıp tordı da üzaldına élmayıp aldı. Söylergemé, söylemeskemé dip ikélene kalgan idé bulsa kirek. Dörösregé,

şul xakta illyu-ziye tudırıp mataşuvı buldı bu. — Karşığızda utırganda sizéndégézmé iken min béröz-lékséz, küzém sézge töşken sayın, soklanıp tuymadım. Küñélémnen şıgır yulları kabatlap utırdım...

— Kızık, — dip kuydı Asiye, çınlap ta tıñlarga ezér ikenléğén töşéndérép. Üz gomérénde bérevnéñ de añarga bağışlap şıgır çıgarganı, şıgır söylegené yuk idé bit elé-geçe.

— ...Téz östéñe tézén kuygan, Alıp bulmıy küzné şunnan. Şul iké yulnı kabatladım bérözlékséz. Başka bér oçrakta, bélem, bu süzler sok derecedegé megnesézlék bulıp kına toyılırğa mömkin. Emma séznéñ karşıda utırganda sengat!.. Ésinin hem Taktaşlarıñ bér çitte torsın...

— E séz, xam gına tügél, şağıyr de iken iç bolay bulgaç, — dip büldérdé anı Asi-ye. Dörös, üzene atap çıgarılğan yullar yaramaslık tügél idé kébék. Üzénéñ östénlégén hem maturlıkların, hemme başka xatın-kızlar sıman, ul da yaxşı béle idé.

— Yalgıçasız, — didé ir-at hem kanegat élmayıp alırğa da ölgérdé. — Min şağıyr tügél. Xetérge géne töşté, işétkeném bar idé... Çınlap ta, küz yavın alırlık çiber idéğéz, matur utıra idéğéz... Xatın-kızın yartı güzellégé ayaklarında. Eyé, min monı ixlastan eytem.

Yözén çıtıp alğan buldı Asiye kém karşıda utıram min, yenesé. Aéroport buvyınça yañırğan çirattagı beldéru-xeber tuktalırğa mecbür itté bu yulı ir-atnı: « Ufa - Kazan marşrutı buvyınça... Réys... Tabıgat şartlarına beylé revéşte... Tagı dürt segatke ki-çéktérelé...» İr-at başın çaykap kuydı. E Asiye, kotı oçkan kéşe sıman, başına yabışkan buldı. Çınlıkta ise her ikésé bu xebérné kolak çitlerénen géne uzdırgan kébék idé.

Küzleré şul melde kabat oçraştı. Yözleréne, irén çitleréne sizélér-sizélmes kéne yıl-mayu çalımınarı kunıp uzdı.

2

Ul buranlı könné şunduk xetérden sızıp atarga, onıtırğa kirek idé Asiyege. Ufadagı buran Ufada kalırğa, Kazanga iyerép kaytmaska tişş idé de bit...

Buranlı kön ütté. Buranlı févral yırakta kaldı. Tik küñélde kuzgalırğa itken buran gına utıra almadı. Eléden-elé, böténley uylamagan-kötmegen de, zilzileler kuzgatıp

uvyana da canın ernéte, irkénlep yeşerge, totingan eşén küñél kuvyip eşlerge irék birmi aptırata buran. Tabigatke ni?!. Tabigat bér cillep-davıllap ala da tına. Küñélde, canıñda kuzgalmasın iken ul buran...

Yeşevénéñ meğnesé yugaldı Asiyenéñ, köné kön, tönneré tön tügél. eşke kilse, kuli eşke barmadı. Öyge kaytıp, öyinde yam taba almıy gazaplandı. İptiş kızlarınıñ cıyın yuknı bar itép söyleşkenéne, her iké süznéñ bérénnen üzlerénçe kızık tabıp kéléşkepneréne éçé poştı anıñ. Korını buşka kaytarıp üzene deşüçelerge çıtıq yöz bélen cavap birdé. Yukka gına da keéfé kırıla torgan bulıp kitté, başkalarnıñ keéfén kırını da bar dip bélni başladı. Bér süz bélen eytkende, kinet kéne tanımaslık bulıp üzgerdé de kuydı Asiye. Turısın eytép söyleşerge künekken Saniye apası eytméşli, elle şunda cén alıştırdı üzén...

Şeher üzegéndegé béréncé klasslı atéléda téğüçé bulıp eşli Asiye. Monda külmek yeise kostyum téktérü küplernéñ xıyalı. Moda artınnan kalışırğa télemegen xatın-kız, bu atéléga yakınlaşa başlasa, kıbırsınırğa kéréşe; e indé atélé, işégén açıp, tupsadan atlap ütkende hiç arttırı bulmas andıy xatın-kızınıñ tını kısıla. Şuña da elégé atéléda eşlevçelernéñ derece yugarı sanala şeherde, diréktoriñ da, ministriñ da bér çitte torsın. Kayda eşlevé xakında kızıksınıuçılarga: « Yosıf - Zöleyza » da eşlim », — dip cavap birseñ, tégeleré indé, kağıyde bularak, tél şartlata, « o-o-o! » — dip te österge onıtmıy.

Ene şundıy gadeti bulmagan atéléda gadi bér téğüçé bulıp eşli Asiye. Éş urınınnan kanegat, üzénéñ monda eşlevé bélen gorurlanıp yeşi. Çönki matur hem modalı kiémge défitsit arta bargan, emma matur hem kiléşlé itép kisép-tégüçeler, ecel daruvı siman, bik azayıp kalgan bér çorda siksenéncé éllarnıñ başında mondıy urında eşlev kildé-kitté kéşe bulu tügél ul. Kéşéde akça da citerlék. İxtıyac hem talım da bar. E kibétler, sklavlardar ütmes tovar bélen tulgan. Algı işekten kérép retlé-başlı kiém alam dime. Andıy kiém bulsa da, barı tik arttan, ye bulmasa astan satıla. Şundıy çorda atélé işékleréne barıp kaplanmıyça, kaya barasıñ?! Atélélar kıymmetke tége hem şunıñ östevéne elé ye ciñé, ye bér balagı kıskarak çıga kiémnéñ. Méne şunda indé « Yosıf - Zöleyxa » iske töşe. Eyé, anda tégeler. Ni gacep: Kiémnéñ ciñé de, balagı da tigéz çıga. Elégé atéléda. Tik tağı şunısı bar: Anda da télese kémge tügél, ayırım kéşelerge géne tégeler...

Kémgemé? Bu soravnı ye bik ırte kartaygan, ye artık soñ tungan kéşeler géne bire torgandır. E bız bélebız hem şundıy ciñél soravga cavap taba almıy toruçılardan xetta

kölebéz de elé. Kémge bulsın? Tanış-bélés hem dus-iş öçén tégeler Yosıf - Zöleyxamda. E indé alardan da élgererek kireklé hem kiregé çıgarday kэшéler citéşe. Dönyanıñ anıñ, cüler kэшé eytméşli, kiregé bétép torganı yuk. Kul - kulnı, iké kul bitné yua digenneré xak bit ul. Asiye moñnıñ döréslégéne üz tecribesénde ışandı. « Yosıf - Zöleyxa » da éşli başlavına elé elle ni küp vakıt ütmese de, mondağı dönyanıñ cayına töşénép kile indé...

...Eyé, barısına da şul buranlı kön gayıplé. Méne elé xezér de, ak burannı xetérletken tuy külmegéne cöy salıp utırganda, onıtılıp uyga kaldı ul... Ufa aéroportı. Xalık bélen şıgırım tulı zal. Karşısında gamséz géne jurnal aktargalap utırgan ir-at... Küz aldınnan kitmi yödetken mizgélle... Buran. Bötén eylene-tiresén, bar dönyasın, küz alların, xetta küñélén buran ap-ak buran urap alğan.

Çü, kolak töbénde anıñ tavışı yañgırıy tügélmé:

— Kızık bit, e... Tanışuvıbizga sanavlı minutlar gına, e sez miña iñ yakın kэшém sıman toyıla başlagansız... Balaçaktan citekleşép kilgen, dustım diyerséñ. E çınlıkta ise béz nibarısı kiçektérélgen samolétñıñ gadi pasajırları...

Bérara deşmi-tınnıy gına bardı alar. Ret-ret bulıp tézélép kitken ak kayınnar ışığında salıngan tar sukmaq oçsız-kırıysız kébék idé. Belki anda bérnindi sukmaq ta bul-magandır elé. Şehir çiténdegé avlak kayınlıkta şundıy buran vakıtında nindi sukmaq bulır iken?.. Gacep, güvye takır yuldan atlap bargan alar, sukmaq yuklığı abaydanılmagan. Kotı-rınıp isken cil avazı kolakta élénép kalğan barı. Ayırme bulıp yözge, küzlerge kilép sılangan, ersézlenép kuvyına ütep kergen ak cil hem kar börtékleré kaynar dulkın bulıp kına toyılğan. Yugıyse, cünlé xuca uramga étén de çıgarmaslık küz açkısız buran bul-gan. Üte kürénelé yuka oyıktan köyü buranga barıp çıksın hem salkınnı toymasın indé, e...

Cılı hem ışık aéroport zalında tar toyıldı mikenni soñ alarga?.. Küz aldına kiterü mömkin tügél xetta: Niçék iñdé üz irégéñ bélen buran koçagına, yapan kırga çıgıp kiterge kirek? Uncidé-unsigézdegé yaş cilkénçeklerméni?!

Basılırga uvyında da bulmıy kotırınğan burannı kıl ortalay yarıp, kinet Asiyeñiñ karşısına çıgıp tuktap kaldı ul.

— İr kэшé öçén iñ kıyını, iñ avırı nerse ikenlégén bélesézmé? Küzlerén kısa töşép, baş çaykadı Asiye, cavabı şul buldı. Bürégénnen kar koyıldı, kérfékleréne kungan bes salkınlığı ötep aldı şunda... Başka bérni xetérlemi.

— Bélmiséz şul. Sézge ciñél... E ir-at şul soravnı kayçan hem niçék cayın turı

kitérép birérge iken dip iza çige.

Asiye, başın kütere töşép, beslé kéréféklerén açtı. « Tıñlıym, ye, birép kara soravıñnı. Ul nindi xikmetlé sorav iken?» — dip eytüvé idé bu aniñ. Karşısında basıp torgan ir-at ışığında cil yuk, buran da tınıp kaldı. Kéşé tügél, güvye cilken idé ul. Şundiý ezmevéрге soklanmıyça mömkin idémé soñ?! Aniñ kiñ iyegéne, selamet kızılık bélen tulışkan yözéne, közgé usak yafraklarıday tırpayıp torgan kolaklarına küz salırğa ölgérdé ul. Sulışınnan, her xereketénen tazalık, gayret hem köç taşıp tora idé. « Tayanır cilke... ışıklanır ir...» digennerén küp mertebeler işétkené bar Asiyenéñ. Küremséñ, Arslan kébékler xakında eytéle torgan süzlerdér...

— Üzébéz tanıştık ta kébék indé, — dip, tın gına söylerge kéréşté ul. E çınlıkta bér-bérébéznéñ isémén de bélmibéz... İsemégéznéñ de matur bulasın çamalıym çamalavın. Niçék uylıysız, belki tanışırğa vakıttır indé bézge?..

Tartınıp, olı üténéçé, gozéré bulgan kéşé sıman uñaysızlanıp söyleşe idé ul. E citdilék, oyalçanlık bérme-bér kiléşe üzéne.

— Şul buldımı avır sorav? — dip, rextlenép kölep cibergen idé ul çakta Asiye.

— Ay-hay avır sorav iken... Şunu sorar öçén buranlı yapan kırga alıp çıktıgızımı?..

— Avır sorav... — dip kabatladı cilken sıman kalkıp torgan ir-at. E üzé tağı da citdilene töşté.

— İsemém Asiye bulır.Ye, tağın nindi soravlarıgız bar? Tartınmagız, birégéz, bir soravlarıgızını béroçtan hemmeséne cavap birem.

Şul çaktağı téléne salınuları öçén méne xezér géne kıyınınıp kuydı ul. Xatın-kızga üz-üzén citdi hem itagatlérek totkanda da zıyan itmes idé bit. Malay-şalay bélen söyle-şeméni, bér téléne xuca bula bélmegen.

Xalık bélen şıgrım tulı zalda üz-üzéne işanıçı taşıp torgan, uñaysızlanını bélmegen ir-at şunda elle niden géne çarasız kalıp tordı. Monı açık toydı Asiye, xetta tavışı üzgerdé aniñ, hem süzé aldınnan tiren itép sulış aldı: — Asiye... Asiye... Miné Arslan dip belérséz. Üz-üzénen uñaysızlangan kéşédey tik basıp tordı ul aniñ karşısında. Uñ kulındağı biyeley-pérçatkasın salıp, Asiyenéñ yakasına kungan karlarını sıpırıp-sıpırıp töşérdé. Şunda, oçraklı revéşte géne, kaynar barmakları bélen aniñ muvyınına kağılıp üterge tiéş idé ul. Annan: «Küşékkenner tügélme, cılıtırğa kirek üzlerén », — dip, alsulanıp yangan bit oçlarıñ üzénéñ dev uç, töpleré bélen kaplarga

cöret iterge... Busı da barıp çıksa, tora-bara tagı da kıyulana töşep, kötmegende Asiyeñ billerennen kısıp alırga, irénneréne tartılırga...

Emma barlık ir-égétler de süz bérleşkendey bér tertipte başkara torgan bu kılınış-larnı ul kabatlamadı. Asiye öçen kötélmegegen xel idé bu, şuña da gayré tabıgıy toyıldı... E tége traditsion kürénés, bilgélé indé, xatın-kızınıñ üpkelevé, yeise artık batırayıp kitken ir-atınıñ yañak töbéne ménép töşüvé bélen ük tamamlanırga tiés idé.

Yalgışkan bulıp çıktı Asiye. Arslan atlı ir-at başkalarga oxşamagan idé. Üz derece-sén belép kéne söyleşüvé, xatın-kızga mönesebette igtıbarlılığı bélen celép itte de bugay indé ul. Bit urtalarıñnı cılıtam dip te ürélmedé, irénneréñ küşékken dip te yuxalanmadı, bér mertebe karga da törtép ékmadı ul anı. Kört yırip, tın gına, iplé géne yeneşesennen atladı. Eléden-elé karşıısına çıgıp, anı salkın cilden kapladı.

— Asiye... — dip kabatladı ul, anıñ iséméne kat-kat igtıbar itép. İsemé-géznéñ nindi megne yörtkenén bélesézmé soñ?

Télén yotkan idémé elle Asiye, bu yulı da baş çaykav bélen géne cavap kaytardı. Üz iséméneñ nindi de bulsa megne añlatu ixtimalı turında uylap ta karaganı yuk idé anıñ. İsemmé? İsem!

— Asiye... Devalavçı kız, tınıçlandırıcı, yuatuçı digenné añlata séznéñ isém.

— O-o-o, — dip, çayalanıp kölgen idé Asiye. Ul yasalma kölüvé nige kirek buldı iken tagı... — Séz zur belgéç iken. Xatın-kız isémneré belgéçé...

— Yalgışasız, — didé ul, ürtelmi géne. — Miném Asiye isémlé séñlém bar. Şuñar-dan xetérge kérép kalgan.

Buran basıla töşkenné çamalapmı, elle ayaklarına salkın yögere başlagan idémé, alar kiré borıldılar. Aéroportka kaytıp citkençé lem-mim deşmedéler kébék. Urtak süz bulma-gan, urtak tél tabılmagan, küreséñ.

Şul vakıtta söyleşep kite almavlarınıñ sérén elé méne xezér, baytak vakıt uzgaçtın gına añlıy aldı kébék Asiye. Çın ixlastan söyleşérge, tanışıp añlaşırğa omtılğan ir-atka gél kirésén tukıp torgan labasa ul. Üzénéñ ni söylegenén, nige élmayganın, nerseden şulay éçé katıp kölgenén abaylamagan. Xeér, monıñ sebepleré de bardır, elbette. Soñgı aralarda mon-dıy oçraşu-tanışularga yulıkkanı bulmagan anıñ. Bilgésézlék, éçké bér tıngısızlık hem dulkanlanu da teésir itkendér. Arslan, xatın-kızını bitaraf kaldıra torgan ir-atlardan tügél... Xeér, eytesé eytelgen, kölesé kölengen, térsekné teşlep bulmıy iç indé.

Alar aéroport zalına kiré eylenép kérgende, Kazan réysın iglan itkenner idé indé. Samoléttagı urınnarı yeneşe turı kilmedé. Xeér, Arslan üzé de moña omtılmadı bulsa kirek. Niçéktér şulay kilép çıktı, elle kэшéden, elle bér-bérénnen uñaysızlandılar, kэшéçe xuşlaşa da almadılar. E Kazanga kilép tоşkeç, Arslannı çeçek totkan iké xatın-kız karşı aldı. Asiye-ge borılıp kul da izi almıy kaldı ul xetta. Samoléttan yırak tügél géne kötép torgan ciñél maşınaga utırıp kitép bardılar... Méne şul kitüden suga tоşkendey yuk buldı elégé de bayagı seér Arslan.

Arslan kitté. Asiyeněñ kayda hem kém bulıp eşlevén, adrésın, xetta familiyesén de bélmіçe kitép bardı ul. E indé xezér, küpmé géne ézlese de, ul anı taba almayaçak. Kém béle, belki ézli de torgandır... Emma niçék hem kayan ézlerge, niçék tabarga tiés soñ ul anı? « Ufa aéroportında bérge samolét kötken Asiye, sin kayda?...» — dip, uram urtasına çıgıp kışkırsınnı? Elbette, küpmé géne ézlese de, ul anı taba almayaçak. Kızganıç... E belki Asi-yené ul çınlap ta ézli torgandır? Şulay uylana, şulay uylap ürtele idé Asiye soñgı kön-nerde...

Kızık şul tormış digeněñ. Yulga çıksañ, elle nitken kürmegen-bélmegen kэшéler bélen oçraştırı, tanıştıra ul siné... E üzěñ kötken, üzěñ ézlegen bélen bér şeerde, bér uramda yeşeseñ de kayçak oçraşa, kavışa almıy iza çigesěñ. Gomérěñ uzıp kitkenén de şulay sizmi, abaylamıy kaluvıñ bar. Kızganıç, kızıklı ir-at idé Arslan. Andıylar xakına utka kérseñ de ükénérlek tügél, kulın suzıp, argı yarda kötép torsa, kıl buylap derye kiçerge mömkin... Kızganıç...

Kém béle, belki yazmış merxemetlédér alar öçén. Bügén bulmasa, irtege, kayçan da bulsa bér oçraşırlar da elé. Tik kayçan bér éldan, un éldanmı?.. Xisler suvingaç, mañ-gayga cıyırçıklar iñgeç... Ul tiklé gomér uzgaç, alar bér-bérén tanımayaçaklar da. Arslan da anı ézler-ézler hem ömétén özer, onıtır. Vakıtka biréşmegén xetér, vakıtka biréşmegén xis bulmas.

E méne Asiye anı taba ala. Téli iken, bügén ük, méne xezér ük. Bik ciñél géne taba ala. Ufada samolétka utırtu başlangaç ta, yeneşesénnen uzıp barışlıy, Arslan anıñ kulına kéçkéne kegaz kisegé törtép kitken idé. Asiye elégé kegazné şunduk uç töbéne kısıp yomarladı. Bögerlengen kegaz kisegé, niçéktér, késege tıgılğan da şunda saklanıp kalğan bulıp çıktı. Ul xezér anıñ eş östeléndegé tartmada saklana, hem ene şul neni géne kegaz kisegé. İké kэшéneñ oçraşu-oçraşmavın xel iterge seletlé. Çüp savıtında urın tabarga tiés bulğan kegaz tılsımlı bér köçke iye xezér. Lekin... Asiye hiçkayçan hem

hiçbér vakıtta da üzé bérénçé bulıp ir-atka şıltırataçak kэшé tügél... Şıltıratsın da di... Argı yakta kırııs taviş işétélgeç, ye, ul ni diyerge tiэш? « Bu min, Asiye... Arslan atlı kэшé séz bulasız mı? Miném sézné küresém kile », — diyergemé? Yuk, ul bérvakıtta da ir-at xalkına bérénçé bulıp şıltırataçak kэшé tügél. Xezér tügél, kızı vakıtında da égétlerné yullap téléfón trubkasına ürélmedé.

Şulay uyladı Asiye. Şulay uylap, ürtele-ürtele, üzén yuata kildé. Emma martnıñ şulay uk bér ciñélçe buranlı könénde, uramdagı téléfón budkası yanında tuktap, késesénnen elégé yazulı kegazné çıgardı. Kavşap, aşığıp, kabalanıp nomérnı cıydı.

— Tıñlıym sézné... — Téléfónnan nindidér xatın-kızı tavişı işétélgeç, Asiye tagı da kavşabrak kaldı. Şaktıy deşmi torgaç kına: — Miña Arslan kirek idé... — dip çak eyte aldı.

— Arslan Sexipoviç kiñeşme ütkere, — dip cavap birdé taviş hem kırııs kına sorap kuydı. — Séz anıñ kémé? Ni yomış bélen şıltıratasız? Arslan Sexipoviçka ni dip tapşırırğa?

Asiye deşmedé. Téléfón trubkasın ekrén géne urınına éldé de uramga çıktı. Uramda buran uynıy idé elé. Asiye kulındagı kegazge, gaceplengendey, ozaklap, aptırap, nişlerge belmiçe karap tordı. Annan soñ, kinet bér kararga kilép, elégé kegazné kiseklerge értıp taşladı. Értıp taşladı da aşığıp kitép bardı. Eytérséñ elé géne üzé şıltıratkan téléfón bud-kasınnan tizrek yıraklaşu anı nindidér bér oyattan, yaman eşten, yemséz nerseden alıp kite, kotkara sıman idé.

Küñéldegé buran da tıngan kébék idé indé...

3

Qadeti bér eş köné idé. Atéléniñ kabul itü bülmesénde utıruçı kız, Asiyené üzé urınına kaldırıp, kiç yakınlaşıp kilgende aşığıç revéşte kayadır kitép bardı. Kэшé bélen söyleşü-aralaşudan herçak bér yam tapkan Asiye öçén monıñ bérnindi kıyınılıgı da yuk idé. Bik télep riza buldı.

«Yosıf - Zöleyxa» ga, buy citken kızın iyertép, mehabet gevdelé, urta yeşlerdegé xanım kilép kéréde. Pöxte hem nezaketlé üzé. İşékten kürénüge ük, anıñ andıy-mondıy gına kliént tügéllegén abaylap ölgérdé Asiye. östéndegé kiémneré şul xakta söyli. Baş kiémén-nen aya-gınaça ilde bulgan, küzge çalınan nerse tabalmassıñ. Xatın-kıznıñ

yörek itén aşy andıylar.E östéndegé tunı - güvye ay yaktısında élkıldaşkan kömés-teñke kar börtéklerén-nen zatlınıñ da zatlısı.

Soklanuvın çıgarmaska tırışıp, iplé géne utıruvında buldı Asiye; iséñ kitken iken iské çıkmenege, yenesé, kürgen bar... E méne könozın könbagış yarıp utırgan, mörecegat itüçélerge tırt-mırt cavap kaytarudan başka eş tapmagan sména başlıgın kinet alıştırıp kuydılargını: Aldına ceélgen gazétası, nié bélen könbagışın cet kéne çüp çilegéne şudırıp töşérdé de ayegüre torıp bastı. Şul arada közgege küz salıp, avız çitlerén sıpır-galap alırga, iteklerén tartıp kuvyarga, mañgay çeçlerén tertipke kitérége ölgérdé. İlle de ölgér, uñgan iken lebasası... İşekten kérüçélerné balkıp, yaktırıp karşı aldı ul. Bu xelné kürgeç, bérme-bér arta töşté Asiyenéñ kızıksınuvı.

Sména başlıgı, üz derecesén gadette yaxşı bélgen xatın, kulın suza, bilén böge töşép, mödir kabinétına taba ozata kitté üzlerén. Ul da tügél, talgın tınlıkta izregen bülme hem işéklerge can kerdé. Bik cavaplı zakazlar gına kabul ite torgan kisüçeler iñseleréne ülçevlerén saldı, kegaz-kalem totkan tséx mödirleré xeretaké kildé. Késé-kara küzéne ça-lınmıy torgan törgék-törgék matériallar küterép bérsén cilkeséne salıp, ikénçésén kultık astına kısıtıp sklad mödiré arlı-birlé yögerége kéréşté. Köné buyvı ak gömbe sıman urınınan kuzgalmıy utırgan, soravçılarga da: « Ul yuk, kiñeşmede », — dip cavap birerge boyırgan atélé mödirénéñ de itegéne ut kaptı diyerséñ... Çıgımçılğan at sıman, yuk eşén bar itép, bérniçe kabat kabul itü bülmeséne çıgıp urap kerdé. Eytér süzé, beylenér sebebé bulmasa da, oçragan her késége barmagı bélen yanap uzdı, alsu kanefér sıman itép buyval-gan kalın irénnerén börép-börép, tertipke çakırdı. Tüzmedé, soñgı çıguvında Asiye yanına da kilép kitté:

— Sin nige utırasıñ elé monda?.. — dip, kırıy kına pııldadı. Cavap kötep tormadı, barmak yanadı. — Kara anı, yukka-barga kısılma. Kükregéñné bolay kiérep utırası bulsañ...

Bér urında tuktalı kaya, çıgımçılğan at iç ul, başlagan cömlésén temamlarga da onıtıp, kiré kabinétına kérép yögerdé.

Keéfé kitmedé Asiyenéñ, gadeti xel. Mödirnéñ seér gadetleréne küpten iyelengen, künékken indé alar. Tikşerü-felen kilse, ye bulmasa zur citekçélerden bérev kagılıp uzgan-da, şulay bér cilgerép ala da, annan tınıçlanıp, kiré üz ézéne kaytıp töşe ul.

Xeér, mödirnéñ tağı bér seér gadeté bar iken bit elé: Yaş, çiber xatın-kızlarını

küralmıy. Dörös, çiberlékke anıñ üz karaşı yomrı hem tazalıkka tiengen tutaşlarga bérme-bér kıyınarak töşe. E indé bizenép-yesanıp hem maturrak itép kiénép te kilgen çagiñ bulsa, rexim-şefkat kötme. Barıbér bér kimçélégéñné taba. Tapmıy iken, bolay gına, bér sebepsézge de törtme süz eytmi uza almıy. Bu kolléktivta mödirge üpkelev gadeté yuk, yılmayudan başka toygı uvyatmıy anıñ téslep-çémétép uzuları. Asiyenéñ de elégédey temlé süzlerné béréncé géne işétüvé tügél. Soñgısı da bula kürmesén... Mödirleré beylenüden tuktasa, çayarak xatınnarnıñ xetta moñarga éçé poşa, añarga ulke béldérerge de küp sora-mıylar:

— Nerse, Enziye Zakirovna, — diler, tösém, kıyefetém kaçkanmı elle? — diler.

E mödirnéñ ise avız yırla, tursayıp bargan cirénnen balkıp kuvya, taşlagız indé şunı digen sıman, kulın séltep, cet-cet kitép bara. Dörös bulsa, yaş çaklarında ille de kette xatın bulgan diler üzén. Şul kettelégé arkasında gına tormışka Sıgarga ölgérmegen, çiber tutaş bulıp yörü torgaç, sizmi de kalgan yeşlége üzgannı, « ebige » evérelgen. Eytép kara ebi dip, işétse yeise citkérseles tétmeñné téter, tuzganak itép oçırır...

Xatın-kız östénlék itken kolléktivta « çıbıksız téléfon » ayıruça yaxşı eşli torgan bula. Elle ni arada xeber taralıp, kabul itü bülmeséne kérép-çığıp yörüçeler sanı artkannan-arta bardı. Yañalık iñ yırak poçmaktağı tséxlarga da barıp iréşken bulıp çıktı.

— Tunı şep diler, kürdeñmé? — dip pışıldadı kémdér Asiyenéñ kolagına.

— Kém soñ ul? Nindi xatın?..

— Univérsal, baza diréktorınıñ xatını!.. Şunı da bélmiséñmé, nu-u-u, Asya?!.

Ul da tügél, mehabet xanım üze kékék ök tulı gevdelé, kışka kérgen tay sıman töz hem nezaketlé yeşüsmér kızın iyertép, yañadan kabul itü bülmeséne eylenép çıktı. Kultık astına üte de sérlé törgék kıstırgan atélé mödiré elégé de bayegı Enziye Zakirovna yene-şesénnen atlıy idé.

— Maşına kilgenmé?.. Karap kér elé, — dip barmak törtté ul muvyının suzıp karşılarna kıyar-kıymas yakınlaşkan sména başlıgına.

Tégésé ise, eytérséñ, şul boyırıkni gına kötép torgan, ay kürdé, koyaş aldı, uramga çığıp kerdé:

— Kilmegen, Enziye Zakirovna. — Eybetlep karadıñmı?

— Bik eybetlep karadık, Enziye Zakirovna.

— Yarar, bérazardan tağı çığıp kérérséñ.

— Bérazardan tağı çığıp, tağı bik eybetlep karap kérérmén, Enziye Zakirovna...

Médér-médér üzara nilerdér xeberleşép aldı mödir bélen kunak. Yañadan kabinétka eylenép kéré uñaysız bulgandır, bolay vakıt uzsinga gına dip, kürgezmede torgan kiém-nerné, kilép-kitüçélerge tekdim itéle torgan «şir-potréb» tukımalarnı karaştırırğa ké-réstéler, her tukıma yanına kilép tuktalış yasagan sayın, mehabet xanımgá sérlé karaş taşlap élmaygan buldı mödir. « Bu nerse indé séznéñ öçén », yenesé... Kulın gına séltemi.

Nezaketlé xanıw közéné ul-bu çıgarmadı, Enziye Zakirovnaga oxşatıp, borının da cıyırmadı. Üz derecesén bélép kéne, bik kızıksıngan atlı bulıp, ni kürsetseler, şını mavıgıp karap yördé. Xetta kürsetüçélernéñ, alardan da bolayrak, çitten küzlep toruçılarnıñ küñélén kürü öçén, matur-matur süzler de eytép kuvya idé elé.

Yeşüsmér kız ölkennerge oxşatıp ikéyözlélene almıy idé, çeşké tirésénen tégélgen tun ciñén sıpırgalap, bér çitte tik basıp tordı. Eniséneñ bérniçe kat: « Kara elé, kızım... » — dip eytkenneréne de çıtık yöz bélen cavap kaytardı.

E indé tora-bara mehabet sınılı kız iyeleşe töşté bulsa kirek, üzéne kanıgıp torgan eniséne turısın gına eytté de saldı: — «Yosıf - Zöleyxa» digen bulasız... Bik xarap iken! Monda yörgen zakazçıkların eyté idém. « İmport » ka citemé soñ!..

Atélé mödiré, kızınıñ küñélén kürép, rextlenép kıçkırıp köldé. Üzenéñ kayda hem kémnen, kémner karşıısında kölüvén onıtıp köldé. Bér de kölmi diler, köle béle iken lebası Enziye Zakirovna da...

Kızınıñ enisé ise, irénnerén açıp, bér-béréne kısılgan ap-ak téslerén hem, añlaşılma kirek, altın añkavın kürsetép aldı: « Téliñné tésle », — dip eytüvé idé bu anıñ. Kürénép tora, zevıklı hem nezaketlé géne tügél, sabır hem tıynak ta bula béle iken üzé. Anı kürép te soklanmav mömkinme iken... İgtibarnı celép itü géne tügél, balkıp, üzéne tartıp tora. Asiye anıñ her xereketén, her sulışın diyerlek küzden ıçkındırmıyça, toyıp, küzetép utırdı. Sokla-nıp, könleşép küzetté ul anı: Bar bit bexétlé késeler!.. Tınıçlıgın, üz-üzéne bulgan ışanıçın gına kara sin anıñ... Üzen küzetüçéler işék sayın, yarık sayın buluvın bélgen xelde de ni gomér iplé géne basıp tora, kabalanmıy, kıbırsıymın. Urınsız süz, caysız xereket yuk, rızasızlık çalımnarın hiç kürsetmi, bérözlékséz balkıpmı-balkıy... Xeér, nige dip soñ elé ul üzén başkaça totsın iken?! Nindi borçuvı bar da, öyinde nié citéşmidér dip uylıysız anıñ?.. Yuk, könleşmi buldıra almadı Asiye bu xatınnan.

Kabul itü bülmeséndegele kinet canlanıp kuydı. Kierép açılğan işekten atéléga

nindidér ir-at kérép kile idé. Kérüçéné iñ élék kürép algan atélé mödiré, üzén bélésmişe, alga taba sörlégép kuydı:

— O-b-oy, Sexipoviç!.. Köttérép kéne kileséz, Séxipoviç...

— Nu, etiém, béz monda tséliy segat kötép torabız, — dip, buy citkérgeñ kız da şıñşıp aldı.

Bülme yözép kitté. Bérsén ikénçesé uzdırıp ıgı-zıgı kilgen kేశéler güvye toman artında kalıp éredéler. Terezeler dulkın siman cıyırılıp, kuvırılıp kuydı. Utırgan ciréñnen a-vıp kitüden kurkıp, küz alları karañgılangan Asiye iké kulı bélen östeléne yabıştı...

Kolak töbénde umarta küçéméni elle bıjıldıylar, elle bézéldiler, hemmeséññ télénde bér ük süz:

— Sexipoviç...

— Arslan Sexipoviç...

Arslan! Asiye utırgan östel şulay urnaştırılğan idé: İşékten kérgeñ her kేశé bu östel artında utıruçı bélen şunduk yözge-yöz turı kile. Emma Arslan elle kürmedé-iskermedé, elle kürép te tanımadı, Asiyege igtıbar birmedé. İşékten kermes borın uk sıırıp algannar idé indé üzén. Kémññ nerse digenén, kém ni eytérge télegenné, bélse de, alla üze géne bélgendér. Lekin mödir tavışın başkalarınkı bélen butav mömkin tügél:

— Eydegéz, Arslan Sexipoviç, eydegéz, kabinétka rexim itégéz. Çeylep, kofélap alırbız...

— Kakoy-takoy kabinét... Küpmé köterge bula... Tséliy segat...

— Yuk, yuk, çey éçermi ciberdé yuk Arslan Sexipoviçni... Ciberem dimé soñ?

Ni eşlerge bélmedé Asiye, yapan kır urtasında béryelgızı kalgalday xis itté üzén. Elle üzék özgéc salkın cil ise, elle baş tübesénde ük élénép torgan koyaş nurları köydere añlamassıñ. Yeşérénér, ışıklanır urın bulsa iken... Tora-bara xetta kulların kuvyar urın, küz-lerén téker nokta taba almıy iza çikté ul. Nik bér xeyle, monnan çıgıp kotılu öçén nik bér cay kürénsén şunda! Üç itkendey, ıgı-zıgı artkannan-arta gına bara. E ul tüze... Emma ozakka tügél, bolay devam ite almıy. Arslannıñ karaşı başka tarafka töbelgenén kötép aldı da, kul astına élekken bérénçé kegazné totıp, urınınnan kuzgaldı. Tégü-kisü tséxlarına ilte torgan işék artına kérép yugaldı.

Kiré eylenép kaytkanda, kabul itü bülmesé buşap kalğan idé indé. Emma tınlık bélen xozurlanır öçén ara kaldırmadılar Asiyege. Yelt itép, yanına Enziye Zakirovna kilép cıtté.

Oligayıp kilgen, emma şul oligayı bélen hiç kiléşe almıyça üz-üzén de, eylene-tiresénde gélérné de tintéretép bétérge, gaile bexéténen-mexrüm yalnız xatın-kızlarını kürgenégéz bardır. Yeşlékleré, ir-atnı celép iterlék matur çakları uzunı ayıruça tiren, nin-didér seér tétrenü bélen kiçere torgan xatınnar bula. Kulında danderece, késesénde akça, östénde kiém-salım, fatırı, bakçası digendey, tağı elle nindi şartları, mömkinlékleré bar. Nibarısı bér nerse yaşlék hem şul yeşlék bélen bérge ten maturlıkları uzgan. Kaytmaska, meñgege taşlap kitken şul yeşlékleré öçén alar üzlerén tügél, başka, yeşrek xatın-kızlarını gayıplé sanıy, sanav gınamı, küralmıy başlıy. Eytérséñ nek méne şular anıñ yeşlégén urlagan, maturlıgın tartıp algan.

Östéne taşkın bulıp kubarılıp kilgen, bolıt siman terez yaktısın tomalap kuygan mödir karşışda béryelgızı torıp kaldı Asiye. Kile-kiléşke, zehir yılmayın tıya almıy, kinayelé revéşte éçén buşatırğa kéréşté Enziye Zakirovna: — Nerse?! — dip avaz saldı iñ élék. Hem kaltırganan irénnerén börép-börép, dehşetlé kıyefet aldı. — Nerse anda, küz-lérénné tasraytıp çıgıp utıruvıñ gına citmegen idémé?! Biék ükçeler kiép, tıp-tıp kitép bargan bulasıñ... Néçke biléñné, yomrı sıyraklarıñnı kürsetérge buldıñmını? Xodayım, ul kara kapronnarıñnı kiép kilmeseñ, igtıbar itmesler didéñmé, éçéñ poştımı?.. Ul art sanarıñnı şul tiklé uynatmasañ kane, çabışkı at tügéléndér iç! Ay, canım, ay, xarap bit, e?! Kara sin anı, kémge nefésén suzıp mataşkan bula...

— Rexmet, — dip büldérérge aşıktı Asiye. Yuksa, elle niler işétüvėñ bar. — Rex-met, Enziye Zakirovna!..

Küzlerénen yaş berép çıktı, tamagına avır töyır utırdı anıñ. Üzénéñ kıyefeté, torıp kitép baruvı bélen mödirnéñ keéfén kırganlıgı, Arslanıñ üzén kürép kalgan bulu ixtimalı turında da uylarlık xelde tügél idé Asiye bu minutta.

4

İkénçé sménadan kaytkanda atéléda eşlevçé xatın-kızlar, gadette, kiçké uramga törkém-térkém bulıp çıgalar. Vakıt şaktıy soñ, şeher uramnarı buşarga ölgérge bula. Ul kiçte Asiye bérevné de kötép tormadı. Köndézgé oçraşu vakıtında talpınıp kalgan küñélé haman bulsa utıra almıyça, kayadır aşkına idé elé anıñ. Andıy çakta yalnızıñ gına kaludan da kulayrak. Ni bulırğa mömkin?

Mart başı... Bér karasañ, kış elé devam ite, biréşérge isebé de yuk. Emma iské

taş divarlar bélen eylendérép alingan boringı şehir ortasında da indé yaz sulışı, yaz ruxı herdaim sizémnenép tora. Küzlerden de élgererek küñél toya şul üzgerésné. Şuña cilkénsé-ne, şuña tıngısızlana ul ene, Yaz galemeté...

E küz aldında haman da bér ük vakıygalar bögéngé oçraşu. Kürgen-işétkennerén niçençé kat barlıy iken indé ul... Nige barlıy, nige onıta almıy ul bu oçraşunı?! Bexétke iréşken ul gailege anıñ nindi mönesebeté bar? Arslan xakında uylarga, üzéne selam birü tügél, küz töşérép alırga da vakıt tapmagan ir-atnı iske alu nige kirek?..

İñ zur teésir yasaganı, elbette, kötmegende atéléga kilép kérgen hem küplerné ayegüre bastırğan xanım idé. Üzenéñ tışkı kıyefeté hem kiémneré bélen géne tügél, barın-nan da élék, tınıç hem tekebbér gorurlığı, elle kayan sizémnenép torgan, küznéñ uñın alırlık mehabetlégé bélen celép itté bugay ul igtıbarnı. Citmese, Arslannıñ xatını bulıp çıktı tagı. Bu soñgısı anıñ küñéléndegé kızıkını, könleşülerné bérme-bér, yuk, diste mertebeler arttı-rıp ciberdé.

E Arslan?! Aydan kilép töştémé ul? Cir astınnan kalıktımı? Elle yazmışnıñ Asiyené sınav öçen maxsus oyıştırgan bərbér xikmeté buldımı?.. E Enziye Zakirovna?.. Atélé mödirénéñ bérkém karşında da ul derecede koyılıp töşép, yararga tırışkanlıgın kürgené yuk idé Asiyenéñ. Arslan şundıy mertebelé kunakmı?! Könéne distelegen zur-zur citekçéler, derecelé keshéler hem alarnıñ xatınları, tugannarı, ulları-kızları yöri «Yosıf-Zöleyxa»ga. Kérelér hem, kabul itü bülmesénde totkarlanmıy gına, işékleré kızıl kün bélen tışlangan kabinétka uzalar. İden astında yörgen küseler sıman, keshé-kara küzénen yeşérénép, kıştır-kıştır kileler, pış-pış söyleşeler, maytaralar, xel iteler... Hem, niçék kilép kérgen bulsalar, şulay uk tavış-tınsız gına üz yulları bélen kitép te baralar...

E Arslan?! Arslan şularday da östénmé? Nindi xikmetlé östénlék iken ul? Üz géne tügél, xetta xatını, üsmér kızı da başkalardan ayırılıp tora anıñ. Mödirné élmayırga, bil bögerge mecbür itkey, bötén atélénı ayakka bastırğan nindi xikmet, derece iken ul? Ars-ian... Arslan Sexipoviç...

Üzek uram bélen bargaç, avtobus tuktalışına iltüçé tın tıkrıkka borıldı ul. Uyları hamam bér tirede... Lekin küp kiterge ölgérmedé, yaneşesénde géne muzıkal aheñ bélen maşına kışkırtkannı işétép, siskenép taypılırga mecbür buldı. Borılıp karasa, ul atlap bargan trotuvarga élišıp uk ak «volga» kilép tuktadı. Asiye anı-monı uylarga da ölgérmedé, maşınanıñ artkı işégé açılıp kitté hem, iéle töşép, annan zur gevdelé ir-at kilép çıktı. Ars-ian?!. Elé yaña gına üzénén macaralı obrazı, buy citmes derecesé bélen

Asiyené tañ kal-dırıp kitken Arslan anıñ karşısında basıp tora idé.

— Asiyé, — didé ul, kötélmegén oçraşudan kavşyı kalğan xatinga yakınlaşıp.

— Arslaan?..

Güvyé Asiyé tügél, anıñ canı deşté bu isémné. Zihénéne kilép ölgérmegen idé elé ul. Bér-béréne süzséz géne karaşıp tordılar. Tın hem avlak tıkrıkta alardan başka nik bér can iyasé bulsın! Baş oçındagı baganadan töşép torgan tonık yaktılık ta sulış almnı tordı, maşına hem şofér taş singa evérelde. Alar ikev géne... Güvyé, gomér buyyı bér-béréñ ézlep, yuksınıp yaşegen gaşıyklar oçraştı. Süzler artık, süzséz de añlayışlı bexét mizgélé kébék idé bu.

Ni deşerge, nerseden başlarga bélni baytak tordı bugay alar. Sérle tınlık şaktıy devam itté. Ayaklar torataş sıman xereketséz, xetta sulış alırga da kıymadılar kébék. E küzler, magnitlangan sıman, bér-bérénnen taypılmadı. Şunısı gacep: Suzıla töşken bu tınlık-nı özép deşüçé Asiyé buldı:

— Arslan, — didé, Bu yulı indé ruxı tügél, üzé deşté. — Sin nişlep yöriséñ monda?

— E sin?.. — dip, soravga sorav bélen cavap kaytardı ir-at. Şunda kuvyı kara mıyık çitlerénnen yözene yağımlı hem cılı yılmayı taraldı.

Bu yağımlı cılılık Asiyené siskeńerge mecbür itté.

— Minmé, — dip, kabalanıp, yalganda totılğan kéşé sıman cavap birérge aşıktı ul. — Éştén kaytışım, Arslan...

— E min siné karşı alırga kildém, Asiyé. Rexim it maşınaga!

İkelenép torırğa urın kaldırmaslık tevekkellék bélen kulnı suzdı Arslan. Asiyé, tayıp yığıludan kurıkkán kéşédey, üzéne suzılğan kullarga totındı.

5

Şeher kızı idé Asiyé. Ul Kazanda üsté. Ata bélen anaga bér bala idé. Bérdenbér bulgaç, yaratı, irkelevlerséz géne de bulmagandır. Etisé élgaçı, İdél-Kama buylap törlé kalalarga yök taşıuçı barjada kapitan yardımçesé. Enisé ukıtuçı, şeher üzegéndegé mektep-lernéñ bérsénde zavuç, yegni ukıtu eşleré bülégé mödiré. Añlaşılsa kirek: Asiyé, yaxşı gına xellé gailede üsken kız. Soraganın birdéler, télegenén satıp alırga omtıldılar. Etisé de, enisé de « yuk » digen süzné işéttérmeske tırıştılar bérdenbér kızlarına. Ukıtuçı

gailésénde üsken bala bularak, yaxşı gına terbiye de aldı.

...Terbiye aldı didém de, üz-üzémné yalganda totkanday, uyga kaldım bit elé. Nerse soñ ul terbiye? Monı béznén, zamandaşlar niçék añlıy? Hem ata-ana xalkı bu xakta, niçégrek fikér yörte?.. Nerse disén, alay itme, bolay it, di indé ul üzénéñ balasına, anısı yaramıy, monısı da yaramıy, di. Hem şul revéşlé bik küp « yaramıy »larnı tézép kitkeçtén, yaxşı bulıp üsü öçén nerse eşlerge kireklékné añlata. Ata-ana süzén tıñlarga kirek iken. Bu kaderésé xak süz, dörös anısı. E ata-ana ni talep ite, ni kuşa soñ? Bügén bolay, irtegesén tégeleymé?.. Vakitında utırıp aş, vakıtında yatıp yokla, deréséñné xezérle. Kızganiçka karşı, terbiye digenébéz eş kına şuña kaytıp kala...

Yarar, busın kuvyıp torıyk, suz Asiye xakında bit elé. Élgaçılar xelén añlatıp torası da yuk, herkém béle; irte yazdan kışka kérgençé su östénde alar. Öyge, gailege elle nige bér sugıla iken, anısına da bik kanegat. Şuñargadır, etisé köttérép, sagındırıp elle nige bér kyelép çıga torgan kunak kébék kéne xetéréne kérép kalgan Asiyenéñ. Ul öyde bulgan köñner onıtılmas hem kabatlanmas beyremge evérele torgan idé.

İşekten kilép kérévé bula, kızın, dev koçagına alıp, şap-şop arkasınnan söyarge kéréşe. Göbéden çıkkın kalın tavışı bélen üzé köle, üzé kuanıp söylene:

— Ey, kızım!.. Méne bit nindi dev bulıp üsken miném kızım, — di.

— Çü, balanı garip iterséñ, iplebrek... Saginganika bérev, xarap iken!.. Bala bit ul, iplebrek, — dip, yannar na enileré yögérép kile.

— Ul da etisén sagingan, şulay bit, e, kızım?.. — dip söylene ata. Ul, gomumen, bala bélen söyleşe de, uy nıy da bélni, şap-şop söya géne béle. Kızın yene bér ka tüşem-geçe çöyıp ala da idenge töşere.

— Balanı kurkıtasıñ bit!.. İdenge kilép töşse, — dip, tağı enisé araga kilép kére. Nerse géroylanasıñ éçél kayttıkmı elle?.. Bala yanına kilérge oyalır idéñ!.

Élgaçınıñ nérvlar nık, kolak ta salmıy bu süzlerge. Kızı bélen evere kile, üzé haman két-két köle. Ul da tügél, onita yazganmın digen sıman, kabalanıp, késeséng tığıla, annan kipken balık tartıp çıgara. Kızına İdél küçteneçé.

— Méne bit, kızıma nindi temlé balık alıp kaytkan idém...

Şul tiklé zur balıknı bérüzéñe ışanıp tapşırısınar indé kız, onıtılıp, balıknı küzete. Sak kına anıñ kömésşıman teñkeleréñnen sıpira, téşlemesén digendey, avızlarına yağılıp-yağılıp ala.

Ananıñ kayğırtuçan tavışı işétéle:

— Birme didém bit şul balığıñni!.. Tamagina kılçıgı kadalsın diséñimé?!

Ata bélen balanıñ üz süzleré:

— Eti, eti, sin anda Su anasın kürmedéñimé?

— Nik kürmesén!.. Balıknı bit siña Su anası üzé birdé. Asiye zur, teti kız bulıp üssén didé...

— Balığıñnı al dim... — Busı indé yane enileré tavışı, Bér-bér xel bulsa, sin tügél iç, min utıram bolniçııyda...

Kız balıknıñ kanatlarinnan sıypıy, koyrıkların küzete. Kür indé, etisé nindi olı bülek alıp kaytkan añarga.

— Su anası Asiyeñé yarata, şuña ul balıknıñ kılçıksızın cibergen, şulay bit, kızım! — dip, yane kızınıñ arkasinnan söyıp kuvya ata. Béroçtan enileré küñélén de tınılandıruvı.

Asiyeñéñ etisé açulanışu, kémge de bulsa üpkelevnėñ ni ikenlégén bélmi idé. Enisėnėñ bėrozlėksėz tőrtėlep, őyretėp toruların da küñėléne yakın almıy gına kolak çitėnnen őrkerėp cibere. Ėş kına uvyınşçının bėrge kuşıp: « Bėznėñ eni ukıtuçı, şulay bit, kızım? E ukıtuçınıñ in, yaratkanı nerse? Őyrető şulay bit, kızım? Mektepte ukuçılarnı, őyge kaytkaç, sinėñ bėlen minė őyrete ul, şulay bit, kızım?...» — dip eytėrge yarata. Bu süzlernė xatını üzėnėñ őyretőlerė bėlen tėñkesėne tőşkeç eyte torgan bulgandır ul. Nişlisėñ, profėssional gadet, ěşte gėne kalmıy, őyge de iyerėp kayta, küresėñ. Eytik, slėsar zşėnde timėr-tomır iğevli di, misal őçėn. Buş vakıtı bulsa, őyinde de bėr-bėr nerse yasarga iğevler-ge kėrėşe indė ul. hőnerė şundıy! Ukıtuçı da iğevli. Kėmnė bulsın, irėn iğevli őyge kayt-kaçtın...

Bik yışayıp yeise çamadan aşıp kitse, iñ izgé tėlekomtılışlar da kayçak kirė netice bire, yeise bőtėnley kőkė çıganagina evėrėle. Asiyeñėñ enisė de şulay. Gomėrė buyı, xetta pėnsiyege çıkkaç ta, elėgė gadetėn bėrozlėksėz őyretėp toru, her süzden kimçėlėk tabu, her kılğan ěške tőzetme kėrtüden arına almadı. Başıkalardan kėbrek monıñ bėlen ul üz-üzėn gazapladı. Şuñadır, anıñ nersedendėr küñėlé bulıp kuvangan, borçusız gına yeşep, uvyın-kőkė söyleşėp őrkergen segatlerė sirek bulgandır, herxelde, Asiye xetėrlemi idé enisėnėñ andıy çakların. Kayçan karama, nersedendėr kanegat tügél, nidėr citėp citmi kėbėk idé añarga. Ni ikenlėgén açık kına ul üzė de bėlep bėtėrmi torgandır.

Etisėnėñ de küñėlsėzlenėp, kaya barıp sugılırga bélmi yörgen çakların xetėrli

Asiye. Bigrek te kış könnerénde... Bar dönya çistarıp, ap-ak töske töréne. Tik anıñ etisé géne sula, üz éçéke biklene kış citkeç. Bérevge de, xetta kızına da deşmes bula, üzaldına bérözlékséz nilerdér uylap yöri. Bér urında gına utıra almas bula, elé anda, elé monda barıp törtéle. İké bülmelé şeher fatırında, irégénen mexrüm itélép, çitlékke yabılğan koşçık sıman xis iterge kéréşe üzén, ni eşlerge bélmi izalana. Koridorga, baskıç meydanına çıgıp papiros tötete. Élganı, İdél hem Kamanı sagına ul şulay. Boz astında kalgan zeñger dulkın-narnı yuksını ürselene. E Asiyenéñ enisé monı kürmi hem añlarga datélemi. Niçék indé könozın eşséz yörép te şulay yonçırğa mömkin ezmevérdey ir-at?.. Mektébennen kaytıp kérévü bula, bolay da aptıragan-yödegen irén biterlerge kéréşe:

— Koridornı gına tügél, bétén öyné tutırgansıñ papiros sasıñ bélen, — di. Mektepte tuvalétka kaçıp tötén örgeñ kızlar-égétlernéñ açuvın añardan ala.

Üsép kilgen, indé küp nerselerge üzé cavap tabarga öyrenép baruçı Asiye géne añlıy almıy enisén: Nige açulana, nige dip gél orışıp tora ul anıñ etisén?.. Bolay da keéfé yuk iç anıñ. Şundıy tınıç, iplé kేశéné, niçék rencétérge kirek?! — Etiém, — dip deşe ul añlarga öyde ikevden-ikev géne kalgan çaklarında. — Nige siné eni gél açulanıp tora. E sin cavap ta birmiséñ?..

— Yaratkanga, kızım, yaratkanga, — di etisé, kızınıñ şomırt-kara çeçlerénen sıy-pap.

— Yaratkanga açulanalarmı?.. Herké üzénçe yarata, kızım. Bérevler yaratunı cılı süz, yağımlı karaş bélen béldérse, ikénçeler orışa, öyretérge kéréşe.

— Yaratkan kేశéñné açulanmıylar, eti.

Üsép kilgen kızınıñ indé balaçaga tügéllegén toép, anıñ üz fikéré buluvına ixlas kuvanıp kuvya ata. Emma uvyındağı télénde tügél:

— Balaçaga gına bit elé sin, kızım...

— Béleséñ kilse, eti, — dip, tağı da citdilene töşe kız hem, bértın ikélenép tor-gannan soñ, işétmeseñ işét digen sıman, eytép sala. Béleséñ kilse, min cidénçé klassta ukıym indé. Hem béznéñ klasstağı küp kéne kızlarınıñ yörgeñ egétleré de bar... Çeç töpleré-neçe çımırdağ kuvya atanıñ. Ul bit elégeçe kızın sabıy bala itép kéne kürérge, sabıy itép kéne söyarge künékken. E ul, ene, nerse di... Başka sıymaslık süz söyli. Üzéñné şul bala urımına kuvyıp karav, üzéñnéñ de anıñ yeşéndegé çaklarınıñ xetérge töşerü kireklégé xakında uylap ta karamıysıñ andıy çaklarda. Monnan un él, biş él élék

ul sinéñ öçéñ nindi bala bulsa, xezér de şul xelénde, şul gadetleré, şul uk xolkı bélen kalgan bulırğa tiş dip fikér yörtebéz. Hem aldanabız, niçék kéne aldanabız elé, niçék kéne xatalanabız béz ata-analar. Bal al arıbızniñ üskenén kürmibéz. Çönki üzébéz haman bér urında, bér ük meşekat, bér ük ıgı-zıgılardan arına almıyça iza çigebéz. Vakıtıñ dilbégesén ıçkındırıp, üzébéz ıgı-zıgı kilép yörgen arada, tormış üzé de tuktap toradır siman toyıla bézge. E yugıyse, alardan béráz algarak ta çıgıp fikér yörtü, üsü, akılga kére bar kirek idé de bit... Yuk, ölgérmibéz, balanıñ bügéngésén, e küp oçrakta ütkenén géne kaygırtıp, xesterlep, anı irtegesé könge xezérlev xaceté xakında onıtıp kuvyabız.

Eti kéşe ni diyerge béلمي télén yotıp kala. Ene iç, kaya uk barıp çıktı alarnıñ bu söyleşüvé. Tél oçına kilgen sorav tél oçında torıp kala. Ul xakta sorav kaya, uylarga da kurkıniç. Niçék itép bérdenbér kızınıña, elégeçe sabıyga çıgarıp yörgen balaña: « Sinéñ de yukmı soñ yörgen égétén? » — dip, avız küterép süz eytérge mömkin?

— Nige soramıysıñ, etiém? — dip eytép kuymasınmı şunda kızı. Güvye ul etisé küñélénde talpıngan soravnı üteden kürép torgan. — Sora indé, Sinéñ de barmı égétéñ? dip sora...

Télén yotkan ata, eyé-eyé, cavap bir, digen siman baş kagudan başkanı béلمي. Küz karaşınnan uk añlıy anı kızı: — Lekin bér şart bélen, etiém, ir kéşe bula bélseñ géne. Enige — lem-mim. — Sérénéñ ni derecede ehemiyetlé ikenlégén bélgértérge télep, irénneréne arkılı barmak kuvye. — Enige eytseñ, axırını yaxşı bétmeyecek. Ye üzé, ye miné... Méne şulay, etiém.

Kıyu bulsa da, oyalçan elé anıñ kızı, kolak yafrakları, bit urtaları alsulanıp çıkkan ene. Bu xakta söyleşü ciñél tügél kızga, emma bülüşmeseñ tağı da kıyınrak.

Etisé pédagogikadan meglümatlı kéşe tügél. Cavapsız kalu, téléñ yotkan kébék térelép toru da kiléşmi:

— Eniéñ ukıtuçı bit, kızım... Anıñ bélen kiñeşérge idé.

— Béznéñ enimé?.. — dip, etiséñéñ ikélenü katış süzleréne gacepséne kızı, — Ul añlarga da télemeyecek. Béleséñ kilse, eti, tugızınçı-unınçı klass kızlarınıñ da téñkeséne tiye ul şul égétler öçén.

— Bulmagannı!.. — dip gacepséngen bula ata. Kızınıñ xeléne kére, yenesé.

— Sin béznéñ eniné bélmiséñ géne... Ul alarnıñ ata-anaların çakırta mektepke. Diréktorga alıp kére... Tertipleréne dürtlé kuydıra... Kızlarga küz salgan malaylar,

xuligan, malaylar bélen duslaşkan kızlar, ciñél akıllı, terbiyeséz aniñ eçén.

— Eniñ ukıtuçı, kızım. Ul kübrek béle...

— Alarnıñ terbiye ıulları iskérgen indé. Ul ıullarnı çüplékke atarga vakıt. Béleséñ kilse, etiém, bu xakta gazétalarda yazalar xezér.

— Alay dime, kızım! Ukıtuçı ukıtuçı bulıp kalır barıbér. Çüplék başına ııgarıp atarga aşıkma.

— İxlastan gına eyt elé, eti, sin-üzéñ ukıtuçılar süzén gél géne tıñladıñmı?..Bér de süzlerénnen çıkmadıñmı? Eyé, diséñ de ışanmıym, eti. Çönki sin miña oxşagan, sinéñ de küñéléñde irékke, azatlıkka omtılı bar...

İréksézden élmayırga mecbür bula ata:

— Üzéñe oxşagan diséñ indé...

— Eyé, kızık kilép çıkkın, kız da üzaldına kögendey itép ala. Emma ozakka tügél, logika köçlé üzéñéñ. — Yarar, süz ul xakta tügél idé. Ukıtuçılar didék, eti...

— Bézmé, kızım, — dip uyga kala ata. — Béz ukıtuçılarnı allaga tiñ küre idék; Bolar ikmek, bereñgé işé rizık aşamıy da torgannardır dip küz aldına kitére torgan idék. Béz üskende, ukıtuçıdan da olıraq kéşé yuk idé avılda, kızım.

— Xa... — dip köle bu yulı kız. — Ukıtuçıdan da zurrak kéşé yuk... Başka cirde söylisé bulma, eti. Kölerler...

— Akıllı kéşé kölmes, kızım.

— İşétkeném bar, — dip, söylep bétéérge irék kuymıy, etisén kırt kise kız. Eñgame başın iske töşére. — Eniémeytmem didéñ, eti, kiléştékmé?!.

Kızım tanıy almıyça xeyran kalıp torgan ata kiléşüvén bélgértép baş kaga.

— Alay bulgaç tıñla, eti: Égétém bar. Unıñıda ukıy. Sport bélen şögıllene... Boks! Xuligan tügél. Buvıy ozın...

Ata kéşé, nihayet, kolagı işétkennernéñ çın xakıykat buluvına töşénép, aynıp kite: — Sport bélen şögıllenüvé, xuligan bulmavı eybet anısı, kızım. Tik, irterek tügélme soñ elé?.. Unıñıda ukıy diséñ üzén.

— Soñ, eti, monıñ ni gayıbé bar?.. Üzébéznéñ klasstan bulmas bit indé. Alarnıñ elé buvyı da yuk, tavışları da köçéknéké şikéllé çıyıldap kına çıga, — dip élmayıp cibere kız. E bér mizgéliden, citdilene töşép, österge aşıga. — Kızlar bit, eti, irterek ölgére. Égét bélen kız arasında öç yeşten sigézgeçe ayırma bulu tabıgıy diélgen kitapta da...

Kızı cidénché klassnı temamlagan élnı ata bélen iké arada ene şundiý söylesü bulıp algan idé. Bu söylesü alarnıñ üz aralarında gına kaldı.

Şulay da Asiye enisennen gél kurkıp, sagayıp yaşedé. Her köy, her segat xevéf kötté ul. Kıya-tav tübeleréne küplep cıyılğan kar kébék, xevéf baş oçında gına élénép tora. Sıman idé. Çönki ana bélen kız öyge de, mektepke de bér ük sukıktan yöriler. Bér yalgış süz, bér oçraklılık ta citeçek...

Unıncı klassta ata-analar cıyılışı uzgan können başlandı ul zilzileler. Şulay kirek tabıp, Asiyenėñ enisé mektepte ukıtu eşleré mödiré ata-analar yanına ukuçılarnıñ üzlerén de çakırtkan bulgan. Kón tertibénde terbiye meseleleré: Ukıncı klassta ukuçı iké kız Üzek parktağı diskotékaga yörü iken. Üzleré gene tügél, égétler bélen! Bexétsézlékleréne karşı, kiçén uramga hava sularga çıkkın zavuçıñ üzéne tap bulgan kızlar. Égétleré de yeneşede gene bulgan. Kıskası, ene şundiý «akılga sıymas hem baş béterlék» xelge tarıgan Asiyenėñ enisé, hem bér cıyılıšta:

— Oyalsalar iken içmasa... Citekleşken kullara da içkındırmıy, yaneşemnen uzıp kitteler. Égét digennerénėñ avızlarında sigarét!..Ye, kém béle alarnın, tön urtasında nişlep yörgennerén?! Niçék oyat tügél sézge, kızlar? Üzégéznėñ elé mektep ukuçıları gına iken-légégézné onıtırğa yarımıy şulay?!. Elé kom-so-mol-lar! Oyat!.. Bötén mektep öçén oyat! ÇP iç bu!.. — dip kızıp-kızıp söylegende, ul, sulışına buvılıp, su agızıp éçü niyeté bélen, pıyala grafikaga üréle.

Gönah şomlığı, nek şul vakıtta, başın salındırıp artkı retlerde utırğan kızlarnıñ bérsé süz kısıtıp kuvya:

— Séz iñ élék üz kızığıznı bélégéz! Üz kızığıznı!.. Stakanga su agızıp torgan cir-den grafına töşép kite yaza zavuçıñ kulınnan. Kolağı işétkennerden küz alları karañgılanıp ala:

— Nerse bulgan, nerse... Miném kızıma?

— Séz anıñ üzennen soragız... E bızde eşégéz bulmasın!

— Miném kızıma... Miném kızıma... — dip kabatlıy zavuç bér ük süzlerén.

Fikér cébé tamam çuvala.

E tégé usal téllé « terbiyeséz kız » şul arada urınınan sikérép tora da işékke yunele, klass işégén şapıldatıp yapkanga kader:

— Min kinoga kittém. Égétém köte... — dip te östep cibere.

Ukıtu bülégé mödiré télén téşli. Moñarçı üz kızı öçén uñaysızlanıp, bér

poçmakta posıp utırgan ata-ana, çarasızlıktan, kulların kaya kuvyarga . Béلمي, aptıraşta kala:

— Méne şundiý indé ul. Şundiý... Bér süz eytép bulmıy üzéne... Mektepné, zavuçnı da sanga sukmağaç...

Şul kiçné mektepten kaytkaç ta Asiyenéñ enisé, yöregén totıp, krésloga bögélép tōşté. Öyde nindi süzler eytéluvé, nindi cil-davıl kuzgaluvı xakında söylep toru artık, bolay da añlaşıla bulsa kirek... Kıznıñ da xeller bigük şepten tügél idé. Dörösén eytünéñ, enisé bélen sér urtaklaşunıñ faydasız ikenlégén bélgenlékten, yalganga kéréşerge mecbür buldı. Enisenéñ küzleréne turı karap, ikmek bélen, anıñ üz isémé bélen antlar bire-bire yalğan söyledé kız. Künélénde gönahsız sér bulıp kına saklana kilgen xisler, şulay itép, erkülé hem yemséz bér yalganga evérelde de kuydı. Ana bélen üsmér kız arasına yalğan kérdé. Meñgélék tuñ kébék hiçkayçan da éremeyeçek, kimü tügél, vakıt uzgan sayın artkannan-arta gına baraçak salkınlık idé bu. Xevéflé salkınlık...

— Bérkayçan da égétler bélen yörmem, eni, tınıçlan, zinhar, tınıçlan gına, — dip gozérledé, vegdeler birdé Asiye. Sinéñ öçén gaziz enkeñ huştan yazsın indé... Sötlep çey yasap kitérdé, mañgayına üzénéñ kaynar uç töbén kuvyip tordı kız. — Bérkayçan da, eniém... Sin borçılma gına, yarımı, borçılma, eniém.

Yalğan vegdelernéñ xakıykatke karaganda küp mertebeler şifalırak ikenlégéne inanıp alğan kız bala, téléne ni kilse, şunı söyledé. Enisenéñ canın tınıçlandırdı...

6

— Kurıkmıysıñmı? — dip, yarım pışıldap sorap kuydı Asiye.

— Kémnen?.. Nersedén?

— Süz çıgudan. Gaybet taraludan.

— Büréden kurıkkın urmanga yörmi, Asiye.

Xatınnıñ nazga tulışkan irén çitlerénde yılmayı tösmérlenép aldı:

— Onıta yazganmın, arıslan büréden nik kurıksın indé. Şulay bit, e, Arslan?!.

— Büréden géne kurıkmıybız anısı... — Arslan, iéle tōşép, Asiyenéñ yarım yomık küzlerénen üvoyıp aldı. Üzénéñ bérniden kurıkmavş raslarga omtılğanday, kaneg gat çıray yasadı. — Şökér, dönya dilbégesé üzébéznéñ kulda...

Soklanıp, tınıçlıgı hem üz-üzen totışınnan herdaim sizélép, kürénép torgan keç,

gayreténe tañ kalıp küzetté anı Asiye. İr-atlarnıñ bik sireklerde géne oçrıy torgan mölayımlık, éçkérsezlék taptı ul añarda. Yılmayuları ni tora, télese kémné sixérlerge, tél-séz-önséz kaldırırga seletlé üzé... Elé xezér de, sérlé kısıla töşép, iñ élék küzleré yaktırıp kitté, bérmeden şul cılı yakıtlık bötén yözéne taraldı, irén çitleréne hem ap-ak téşleréne küçép, yılmayı totaş bér balkışka evérelde. Üzéne kiléşép torgan kara mıyık çılğıyları duga sıman bögelép-bögelép ala élmaygan çaklarında. Nazga yomşak bulgan xatın-kız küñélé tügél, boz bulsa, boz da érémı kalmas idé şul çağında... Ene kay yakları bélen üzéne celép itken, üzéne tartkan iken anı Arslan.

— E üzéñ, Asiye?.. Bolay kaçıp-posıp yerüné eytem, siña uñaysız tügélme soñ?

— Yaneşemde sin bulganda dönya meşekatleré onıtılıp tora, Arslan. Sin çın arıslan kébék...

— Bézné arıslan yasavçı séz, Asiye, çiber xatın-kızlar...

— Şulay da, siña şundıy tiz iyalešem bugay min, Arslan. Üzém de añlamıym nige?

Üzén maktagannı kém yaratmıy. E Arslan, gomumen, üz-üzéne bitaraflardan tügél. Xatıñnıñ elégé süzleréñ işétkeç, yözéne çıkkın kanegat yılmayıñ yeşére almadı ul. Asi-yenéñ kolak çitlerénen sak kına sıypap kuydı.

— Min barında bérev de siné kıyırıtmas. Sin söyär, söyilér öçén géne tugansıñ, Asiye...

— Şulayın şulaydır da... — dip, çuvalgan uyların cıya almıyça, tağı da Arslanga sıyınarak töşté xatın. Rexet te, ciñél de idé añarga bu minutlarda. Xislerden taşıp torgan küñélé şundıy köçlé hem kaygırtuçan késé bélen oçraştırğan yazmışına rexmet ukıy. Barı tik anı kaygırta, aniñ öçén yangın utka kérérgé de ezérdér sıman idé bu ir-at. İgtibarlı... E bit üzé şul uk vakıtta nindi derecelé, cavaplı zur éşte éşli. İr-atnı, xatın-kızga mönesebeté hem tışkı kıyefeté öçén géne tügél, kayda, nindi urında utıruvına da karap xörmet ite, yara-ta-söya torgan zaman iç xezér...

— Béñni turında uylama, xafalanma, kiléştékmé, Asiyem...

Ul añar «Asiyem» dip deşté. Bu kaderlé igtibar hem üz itüge cavapsız kalu möm-kinmé?! E kolak tebéñde soñ derecede yavımlı hem yakın toyılğan tavış, kaygırtuçan süzler:

— Borçılma, yuksa mañgayıña cıyırçıklar çıgar... Şundıy şoma, yomşak mañgay, alsu bit oçları... Kolak oçlarıñaça akkoş mamıgıñnan. İyekleréñ... Min barında

siña bérkayçan da cil-yeňgır times, Asiye... İşéteséñmé?.. Siña, ene şulay deşmi géne, küz-leréñné yomıp yatu kiléşe... Sin elé üzéñnéñ beyeñné bélép bétérmı torgansıñdır... E, Asiye? Nige deşmiséñ?.. Deşme. Siña deşmev şundıy kiléşe!.. Sin söyılér öçén géne tugansıñdır, Asiye!..

Cavap birü tügél, uylarga, fikér yörtérge de irénép, tınsız-xelséz kalıp tıñladı anı Asiye. Arslanıñ bu süzleré elé moñarçı, bu köngeçe bérnindi talant iyeleré de tudıra almagan sérénada sıman idé. Ul sérénadanıñ moñı da, köyü de yarımşıldavniñ üzende. Kolak aşa tügél, begiré aşa, canı-tené aşa toya idé sıman ul bu sérénadanı...

— Elle yokladıñ da indé? — Arslan yane anıñ baş artınnan, çeçlerénnen yağımlı gına sıypap aldı. — Yokla, Asiyem, yokla... Siña kiléşe...

Yoklıy dilermé soñ!.. Küzlerén zur açıp, üzéñnéñ uvyav buluvın xeber itép aldı xatın. Dörös, deşer süz de, deşer köç te tapmadı üzende. Tireyunné bilep torgan tınlık, ceyneñ rext salkınlığı, çırşınarat taktalardan añkıp torgan çeér isé hem elége de bayagı sérénada gına izretté iç anı. Şuşı mizgél meñgé-meñgé devam itse de, hiçkayçan talçıkmas, küzleréne yokı kermes idé.

Tınlık bexét hzm ekiyet ul. Bişéktege sabıylar sıman, bar dönyalarını onıtıp torıp, bexét sirtmesé tınlıkta tibrendé alar. Kayadır yeneşede géne urman şavladı... Tuk ta tuk kilép tukran nilerdér sanav bélen meşgul buldı. Bexét segatlerén sanavı idémé iken? İrenép kéne koşlar sayrattırdı. Kayadır kérép kaçkan bér çikértke dönya maturlığıñ maktap tuymadı...

Çikértke arıp xelden taygaç kına, alar urnaşkan iké katlı daça öyineñ béréñçé katında cay gına işék açıldı. Siskeñep aldı Asiye: Kém bulırğa mömkin? Cavap, yeise yuatu süzé işétérge ömétlenép, Arslanga tékeldé.

— Karavılçı apadır, — didé ul, yokı aralaş mıgırdanıp. — Kofé kitérgendér.

Şul süzlernéñ döröslegén raslap, askı katta çınayak çéltéreşken avaz yañgırıp aldı. Ul da tügél, bérevnéñ sak kına atlap yörgeñé, tağı nindidér savıt-sabalar kuzgalanı işétélép kaldı. Kilüçé ozak tormadı, kérgen çağında uk kürsetken saklık bélen, üzé artınnan itékné kısıp, kitél te bardı.

— Kofé... — dip kabatlardı Asiye üzaldına. Éçesé kilüden tügél, bolan gına eytüvé idé. Başın yurgan astına yeşérép, bayagı tıygısızlıgınnan kotılmakçı buldı. Şik-şöbhelerén tiz géne kuva almadı.

— Tuñdıramı elle? Arslan sizgér hem igtıbarlı. Yokı aralaş çağında da anı

kaygirtudan tuktamıy, Asiyené uzénerék tarta teşe.

— Miña salkın tügél.

— Tuñgansıñ iç. Ene niçék kaltırıysıñ, — dip, mıyıkları bélen kolak artlarına sak kına kağılıp, irkelep aldı ul Asiyené.

— Tuñmadım... Min bolay, uylanıp kına yatam, Arslan.

— Xezér, min aska tüşép ménem, — dip, iplé géne urınınnan kuzgaldı Arslan. Çöyde élenép torgan xalatnı iñseséne salıp, tübendegé katka iltüçé bormalı, tar baskıçka yuneldé. İndé yartılaş kümélép, küzden yugala digende, bik azga tuktalıp aldı da, üréle tüşép, artınnan karap-ozatıp kaluçı Asiyege kaş sikértté. E mıyık çitlerénde üz-üzénen kanegat hem şayan élmayu. — Kara anı, yaxşılap yabınıp yat. Min yugında peri égétleré urlamasın üzéñné...

Arslan kümélüğe ük, cet kéne urınınnan sikérép tordı Asiye. Béryelgızı nişlep yatsın soñ ul monda?! Yak-yagına karangalap algaç, urındık arkasına élingen irler külmegéne teşté küzé, şunı kiép te kuydı. İrler külmegé xalat tügél, elbette, şulay da gevdeséneñ oyalçan urınnarın kaplarga yarap kuydı. Barmak oçlarına gına basıp, Asiye de baskıç buy-lap tübengé katka aşıktı. Anıñ üzé yanına kay arada hem niçék tüşép citkenén abaylamıy da kaldı Arslan. Asiye tüşken uñayga, sizdérmi géne atlap kildé de, yomgakka taşlangan uvyınçak meçé balası sıman, vérandanıñ açık terezesé karşında temeké tartıp torgan irneñ muvyınına sikérdé. Güvye şampan şerabınnan tügél, bexétten eylene idé anıñ başı. Eytérséñ ul uncidé-unsigézdegé akılın cuygan bér kız bala; eytérséñ mengélékke saylangan yarı yanında. Eytérséñ uz ayaklarında atlap tügél, bexét kanatlarında cilpénép oçıp yörgen feréşte idé ul.

Arslan da yugalıp kala torganlardan tügél. Elle ni arada avızındağı sigarétın tél oçına élektérep açık terez aşa tışka tókérdé de kanatların cilpégen feréštené kulına küterép aldı hem öy écéne alıp kórdé; dönyasın onıtkan sabıyday şayarası, uynıysı kildé Asiyenéñ. Bötén gevdesé bélen Arslanıñ gayret tulı bélekleréne uraldı.

Şayaruga şayaru bélen cavap kaytarası kildé Arslanıñ da. Emma tabigıylékten yırak idé anıñ mecbüri kılınışları. Onıtılıp evmekleşü, ürteleşü, dönyasın onıtıp şayarışu öyenege kuzgalgan Asiyege iyere almadı ul. Kübrek anı tınıçlandıru, caylav bélen meşgul buldı. Başka çara tapmagannan, tabın ezérlev meşekatén sebep itép, cigélmegen tayday uynaklagan yarınıñ koçagınnan atılıp çıktı:

— Tertip bozma, yarımı, — dip yanagan buldı ul añarga. — Yuksa üzéñné

poç-makka bastırırım...

— Min riza, — dip, yomşak kréslodan yane sikérép tordı xatın. Mañgayına töş-ken, küzlerén kaplagan çém-kara çeçleré arasında çuvalanıp, bérözlékséz çırık-çırık köldé.

— Poçmakka basarga da riza! Emma bér şartım bar yaneşe bassak kına...

Arslan haman citdilengennen-citdilene géne bardı. Akılga sıyışmas gacep bér xel bit ul: İñ élék ir-at akılınnan çıgar derecege citép yuxalana. İndé ikésé de bér xaletke kérédi di-gende géne, ul citdilenép kala, eş-léklége evéréle, yukka-barga isé kitmes bulıp evéréle. Üzé bélen dönyasın onıtıp şayarırğa, akılsızlanırğa ezér bulgan xatın-kızga isé kite anıñ, açıktan-açık béldérmese de, kanıgularına keéfé kırıla.

Üzén monda xuca itép xis itken Arslan tabın ezérlev meşekatlerénde buldı. Kofé yanına suvitkıçtan konyak şéşesé ménép utırdı, şokolad suzılıp yattı.

— Yaxşı yaşıséz, — dip, suvitkıçka taba işareledé Asiye, anda tulıp torgan törlé zatlı rizık hem éçémléklerge isé kitép. Urınınnan sikérép torıp, Arslan yaneşeséne kilép bastı. İr-at elle çınlap ta abaylamadı üzén, elle kürmeméşke salıştı. Vakıtılıça gına çağılıp algan bu bitarafılık xatınga da sizélép kaldı. Aynıy töşép, üzén totaş dulkın, öyırme itép yörtken xislerén basarga tırıştı. Östéndegé irler külmegenéñ iteklerén tarta-tarta, östelnéñ argı yağındağı yomşak kréslosına taba borıldı. Utırdı. Üpkelerge uvyında da yuk idé. Yak-yagına yalt-yolt karanıp algaç, süzséz torunı önemiçe, sorav birérge aşıktı:

— Mina monda oşıy. Bu öy sinékémé?

İr-at añar küterélép karadı. Élmayıp ta aldı elé xetta. Yagımlı itép élmayırga tırıştı.

— Monda sinéké-minéké yuk, Asiye. Barısı da üzébéznéké.

— Kém indé ul üzébéz digenéñ? Sér bulmasa, elbette...

— Nige sér bulsın, sér tügél. Bu, sevde rabotniklarınıñ yal bazası.

— Dimek, satuçılar yal ite?.. — dip, gacepsénép, yak-yagına karangalap aldı Asiye. — Uylamassıñ...

— Sevde... — Ul satuçılar gına tügél.

— Kémner?..

— Satuçınıñ urını prilavka artında, yarminkelerde. Monda nişlesén satuçı?!

— E monda kém?

— Béz, Asiye! Béz, sin hem min. Şul citmegenmé?..

— Añlaşılmıy, — dip, yak-yagına karanuvın devam itté xatın. Eytérséñ elé yaña gına kilép kérgen de işék tupsasınnan ütüge ük xeyran kalgan.

— Siña küñélsézmé? — dip soramıy buldıra almadı Arslan. Kunagınıñ kinet kéne kızık-sınuçan bulıp kitüvé oşap bétmedé bugay aña.

— Béz yugında, başka çakta kémner bula?

— Yortı gına bulsın, kunak özélmi ul. Elé monısı, elé tégésé, törlé tikşerü, komis-siyeler, digendey. Bétkenméni...

Xatın, añlaşıldı digenné béldérép, başın kaktı.

— Dimek, béz monda ikev géne?

— Karavılçı xatınıñ xisapka almasak, eyé.

— İkev géne...

— Şul citmegenmé?.. Bu dönyada béz, gomumen, ikev géne tügélmeni?

— Eyé, ikev géne. Sin de min géne, Arslan. Moñarçı alar bér-béréne kara-karşı, zur östelnéñ iké yagında utıralar idé. Yene yöregé koş bulıp talpındı Asiyenéñ, tıngısızlanıp torıp bastı ul. Östel çitlep Arslanga taba yuneldé. Başın béráz artka taşlap, tel geşende péşken çiyé siman irénnerén suzıp, sérlé tomanga uralgan küzlerén kısa töşép, çak-çak kına çaykap hem çaykalgalap yakınlaştı ul añarga. Anıñ her adımı, her xeraketé télese kémné akıldan cuydırırlık totaş sér, ten hem can balkışı idé. Urtaçadan béráz kalkurak buylı bu yaş xatın yomarlagan may siman iken iç. Tügerék te, sılu da, tıgız da, bér ük vakıtta nefis te üzé. Elé bérénçé kat kına kürgen siman, soklanıp, xeyran kalıp küzetté anı Arslan. Şundıy güzellék karşında bitarafılık kürsetüde üz-üzén gayıplep, erlep alırğa da ölgérdé.

Bu karaşnı Asiye de sizmedé tügél, elbette. Ayırmaçık sizde hem netice yasarga da ölgérdé: Avızlık kürmegen yaş tay siman uynaklap kilgen köyge Arslanıñ, koçagına taşlandı ul. Kaynar taşkın bulıp sarıldı...

Baytak gomér uzdı. İkev géne sérleşteler... Bérevge de ul sérlerné, ul süzlerné tñ-lav, çit-yetlar kolagına çıgarıp sélkü xokukı birélmegen. Bérevge de...

— Bu dönyada sin de min géne... İkev géne bulsak idé, Arslan! Asiye pışıldadı. Kolak salu mömkin bulgan bérénçé süz anıñ avızınnan çıktı bu yulı.

— Çınlıkta da şulay iç, béz monda ikev géne. Başka hiçkém yuk, ikev géne...

— Şulayın şulay da...

— Sin bexétlé. Min bexétlé. Tağı ni kirek?!

— Herçak şulay bulsın idé ul. İkêne bér bexét bulsın idé, ayırım-ayırım tügél.

— Kara indé, sin moñaya da béleseñ tügélmé soñ?.. Xafalanma, siña xafalanu kiléşmi...

— Min uylanam gına... Herçak méne şulay yaşesek iken anı...Urman... Daça... Sin hem min géne...

— Sin téleseñ, herçak şulay bulır: Urman, daça hem béz ikev. — Kanegat élmayıp cavap kaydardı Arslan. Üzé öçén şundıy xatınıñ canın fida kılırga ezér buluvı oşıy idé aña.

— Şulay bulsa iken... — Uftanıp, ömétsézlék bélen eytéldé boları.

— E nige şulay bulmaska, bu bit üzébézdén sinéñ, miném télekten tora. Şulay iç, Asiyem-canım?!.

Bértın, ni diyerge béلمي, deşmi tordı Asiye. Canı-tené bélen Arslanga yılıştı ul. Anıñ yörek tibéşén, tamırlarındağı kan xeraketén toydı. Üzlerén oçraştırğan oçraklılıkka çixséz rexmetlé idé ul.

Bu çirattağı sırpalanu-nazlanunu nige yurarga da bélmedé Arslan. Şulay da cavapsız torırga yaramaganlıknı yaxşı toydı:

— Eyé, üzébézdén tora. Başkalarnıñ, bézde éşé yuk.

Arslan avızınnan çıkkın her süzné yotlıgıp tıñlagan ciréñnen başın kalkıta töşté xatın. Añarga, dörös söyliséñmé, ixlastanmı digendey, soravlı karaşın töbedé.

— Üzebézdén géne diséñ?

— Şulay bulmıy...

— E xatınıñ?

— Priçém monda xatın?.. — Akıllı hem zifa iken xatınıñ.

— Akılınıñ, zifalıknıñ monda ni katnaşı bar?! Taşla elé, cıyın yuk-bar turında söy-leşmik.

— Kém ul yuk-bar, xatınıñmı?

— Ul xakta süz kuzgatunı eytem... Citer üzéne tabarak kısa töşté ul Asiyené. — Katırma başınıñ! Kémde yuk ul xatın? İséñ kitken!

— Siné barı üzémnéké, üzémnéké géne itesém kile, Arslan.

— Soñ, — dip, mıyık çitlep yaşértén élmayıp aldı ir-at. « Ene, kaya bögerge mata-şa. Min uylagança uk bérkatlı tügél, axrı... » E tél başqaça sördé. — Sinéké iç.

Télese nişlet, sinéké. Aşama gına...

— E aşasam?

— Aşarga aşıkma, elé yaşisé bar.Yaşep kalası... Tağı ni diyerge, küñélén borçıgan nerseler xakında niçék söyleşerge, niçék añlaşırğa bélni onıtılıp tordı Asiye bértın. Şundıy citdi nerseler xakında niçék indé uynap-şayarıp kına söyleşerge mömkin?.. Bér ük vakıtta Arslanniñ kıyın soravlardan, şoma balık sıman, şuvıp kına çığa bélüvé de celép itté anı. Ul yalğanlamıy, aldaşırğa, tormışka aşmaslık vegdeler bélen kümerge cıyınmıy anı. İr-at iñ élék citdi revéşte uylanırğa, barı şunnan soñ gına cavap kaytarırğa tiş tügélmeni? E Asiyenėñ üzėne şundıy sorav birseler?.. Anıñ da üz gailésé iré item ulı bar. Alar xakında uylamıy gına cavap kaytara alır idémé soñ ul üzé?! Anıñ ir xatını hem ana buluvı xakında Arslan da béle, çamalıy torgandır, belki, Lekin süz géne kuzgatmıy bu xakta. Ul xakta süz kuzgatıp, anı kıyın xelge kuvyudan uñaysızlana bulsa kirek. Xeér, Arslanniñ, gomumen, anıñ eşé, gailésé, kay da toruvı hem niçék yeşevé xakında süz kuzgatkanı yuk. Niçék añlarga monı?..

Yuk, Asiye öçen ul soravlarınıñ kiregé yuk. Emma Arslanniñ kızıksınmavı seér. Niçék indé, üzėñ öçen yakın hem kadérlé bulgan kėşenėñ xelé, gailésé xakında şul gomér bélni kızıksınmıy tüzerge kirek! Soñ çikte, küñél bulsın öçen géne de sorıştırırğa bula torgandır iç. Elle ul anı gailéséz, ata-anasız bér méskén, ciñél akıllı yalgızak xatın-kızga çıgaramı?..

Uvyéndagı téléne küçép, kinet şul xakta süz başlavın xetta üzé de sizmi kaldı:

— Arslan, nige sin miném gaile xelém, irde bulu-bulmavım bélen kızıksınmıysıñ?

— Barıbér tügélmeni? Cavap ciñél hem bik gadi iken iç.

— İrde bulu-bulmavım barıbérme? — dip kaytarıp soradı Asiye hem üz kolaklarına üzé ışanmadı.

— Barıbér, — dip kabatladı Arslan, irén çitleréne töşép torgan mıyık çılğıyları bélen anıñ muvyının, kolak artların irkelerge kéréşté.

Muvyn tiresénde yörgen mıyıklı borını üzennen çitke tiberesé kildé Asiyenėñ. Bérénçé tapkır Arslanniñ irkelevleréne bitaraflık kürsetté. Küzlerén zur açıp, soravlı karaşın yugarı küterdé:

— Niçék ul — barıbér? Niçék alay bula?..

— Şulay, — dip, bélni bulmaganday kanegat élmaydı ir-at.

— E yeratam digenéñné, irkelevleréñné niçék añlarga?

— Niçék bar, şulay itép. Turı meğnesinde... Min bit gailleñné tügél, siné, üzéñné yaratam, Asiye. « Yara-tam »nı avırlık bélen géne, eytérgemé, eytmeskemé digendey géne ıçkındırdı ul. Andıy süzné, başkalar kük, uñga-sulga sibe torgan ir-at tügél idé, küreséñ.

— İreñ bulu-bulmav anısı sinéñ eş. Miña kağılmıy ul kaderésé...

— Şulay da... Siña barıbér bulırğa tiş tügél. Miném...

— Eyttém iç, kirekmi, Asiye. Miném öçén bolar ehemiyetséz.

Şul revéşlé, barın urtaga salıp añlaşırğa ezér bulgan, nihayet, cay hem ara tapkan xatınga söylep bétéreğge irék kuymadı ul. « Miném irém hem ulım bar. Sinéñ xatınıñ hem kızınıñ... Arabızda dürt kэшé! » — dip söyli başlagan idé Asiye. Arslanga şularını añlatıp, añardan bér-bér kiñeş alırğa idé isebé. Yardım itse, ul gına yardım iter kébék toyıla idé añarga. Yuksa bu revéşlé ozak devam ite almıy. Aldaşıp, kaçıp-posıp söyşesé kilmi añıñ alga taba. Çın mexebbet öçén çityet bulırğa tişlé yalğan-yolğan küpmé devam iterge mömkin?!

Mexebbet çın hem ixlas, éçkéréséz bulsın öçén, söyü-şüçelernéñ tulı azatlığı şart tügélmeni?!. Kése karagı siman yalt-yolt karangalap, yeşérép, urlap oçraşularınıñ irtemé-soñını barıbér axırı bulaçak iç. Can tınıçlığı hem namus çistalıgına ni cite?!

Namus... Nerse söyli, nige iske ala Asiye bu süzné?.. Namus xakında süz katarga xakı barmı soñ añıñ?! Bar!.. Nik bulmasın, ul yarata iç. Gazaplanıp, erni-erni yarata ul Arslannı. Ayırılışkan mizgéliden ük sagına başlıy, bulaçak oçraşuların kötép yeşi. Barı tik añıñ xakında uylana, uramnarda anı ézli, uzgan bér maşınaga, ul bulmadı. Miken dip, tékelép kala... Niçék gazaplanıp, ni derecede özélép yaratkanın üzé géne, barı tik üzé géne béle Asiye. E anı bérev de añlarga télemi hem añlamayaçak mikenni? Bér kэшé, barı ul gına añlar kébék toyıla idé. Bügén méne küpmé gomér kötken, kiçéktérép kilgen soravların birérge cöret itté ul anarga. Tıñlarga télemedé. Añlarga télemedé...

Şulay da gayıplémé soñ ul? Şuşı xelénen de namusın buyyamıy çıgu yulı barmı añıñ öçén? Namus... Bu xakta uylanırğa, fikér yörtérge xakı barmı añıñ?.. Yalğışımıy mı? Yalğışa iken, nide xatalana?.. Soravlar... Sorav östéne sorav. Nik bérséne açık kına, tögel géne cavap birép, cavap tabıp bulsa iken. Bar dönyanı, dünya bélen bérge üz-üzéñné aldap, bu revéşlé ozak yeşep bulmas...

— Arslan... — dip deşté, Arslannı iñselerénen totıp ciltéretté Asiye. Şul sorav-

larınıñ bérésene géne bulsa da cavap birüvén üténmekçé idé.

Arslan deşmedé. Arslan yoklıy idé. Çalkan borılıp yattı da gırlarga kéréşté Arslan.

7

Uku ceheténnen enisénéñ yözéne kızılık kitérgené bulmadı Asiyenéñ. Tönner buyyı kitaplarınan ayırılmıy utırsa utırdı, emma « öçlé » né köndelégene kértmedé. De rés, tabi-gıy ixtıyac, çın yaratı hem kızıksını bélen uku tügél, e belki üzéne küre bér xézmét, alingan yöklemelerné ütev kébégrek nerse idé. Bu anıñ öçén.

E şulay da meşekatler çıgıp kına tordı. Eytik, kızlar üsken gailede kiém-salım hem moda digen nerse téñkége tiép aptırata torgan bula. Asiyé sigézénçé klassnı temamlıysı yaznı şeherde vélvét çalbar modaga kerdé. Klasslarındagı bérniçe kız elle ni arada taptı hem kiye de başladı şul çalbar digennerén. İt çabuçı kızı Ramile küz östéndegé kaşka evérdé iñ élék. Annan son bu çalbarga enisé partiyenéñ şehar komitétında derecelé xézmette bulgan Yuliye citéşté. Bérzandan tagı bérniçe kız... Şul köngeçe bér-bérénnen artık ayırılıp tormagan kızlar kinet ikége büléndeler de kundılar. Vélvét çalbar kiép algannarı mektepte bulsın, uramda bulsın üzleréne küre ayırım bér kasta teşkil itép, kükrekeréñ kierép, borınnarın çöyüp yöérge kéréşté. Vélvétlılar hem vélvétsizlarga büléndé kızlar. Égét bulırğa niyet itép yörgen malaylar da kübrek şul çalbar kiép alğan kız-kırkın tiresénde bötérelé, şayargalıy torgan bulıp kitté. Moña kader, mektepte bulsın, anda barganda-kaytkanda bulsın, Asiyeden bér adım kalışmıy tagılıp yöri torgan Ramile, çalbar kiép algaç, hiç tartınusız, añardan çitleşté, üzé kébék ketterek kızlarga tartıla başladı. E indé oçraklı revéşte yulları turı kilse, süz kiém-salım tiresénde buldı.

— Üzén zavuç kızı, üzén firménny çalbar da kimiséñ, — didé ul könnenden bérkönné.

Küzge berép, hiçnindi tartınusız-niséz, süzné çalbardan Asiyenéñ iñ avırtkan cirénnen başladı Ramile. Keéf kırılı gınamı soñ, tenneré éssélé-suvıklı bulıp kitté Asiyenéñ, cén açuvı çıktı. Cavapsız kalıp bulamı şundıy çakta?

— Çalbar kekré ayaklı kızlar öçén géne, çalbar kiyerge yaratmıym, — didé ul.

Ramilenéñ de, üz çiratında, kolak oçlarına kızılık yögérdé avırtkan urınına

kagıldılar. Lekin ul da zaman balası idé şul, is kitmegen kıyefet yasap, élmayırga itken buldı.

— Canş-Asénka, — dip, aralarında bérnindi törtme süz eytüşü bulmagan sıman, urtak témaga küçté ul. — İgtibar ittēñmé iken, méne Yulkada ul... Çalbar. Fir-ma-a! «Ma-dé in usa », bélesēñ kilse. Çukları élık-élık itép tora, artında altın yögértélgekdey yaltıragan Kalayları bar. Çalbar diseñ de çalbar, Asénka-canım...

— Sinéké de matur iç, — dip, könçélékten xafalangan ipteş kızın yuatkan buldı Asiye. Béroçtan üz-üzén de tınıçlandıruvı idé. Kaya indé añarga gadi ukıtuçı kızına!.. E yugıyse, elle nitken « firma »lısı tügél, iñ gadetné géne bulsa da tübesé kükke tiyer idé Asiyenēñ. Kibét kiştelerénde tuzan cıyıp yatkan, hiçkémge kiregé çıkmagan vélvétlar da su töbéne olakkanday yukka çıkkın.

— Firmaga citemé soñ?! — dip, üzénékén itté, xıyalınnan kiré kayta almı aptıradı ipteş kızı. Asiye de çın-çınlap kızıksınıp kitté:

— Yulkadan soramadıñmı, kayan aldı iken?

— Kibétten tügél, bilgélé...

— Bazardanmı?

Şul soravı bélen klasstaşı karşında kölkége kala yazdı Asiye.

— Yulya kébékler bazardan tügél, bazadan ala. « Baza » süzéne aérım basım yasap eytté kız. — Bazadan... Hem béréncé proba!

Mögayın, bu Asiyenēñ « baza » süzén tevgé kat işétüvé bulgandır. Şeherde şundıy urın barlıgı uvyına da kérgené yuk idé añıñ elégeçe. Hem şul können bu süz añıñ öçén izgé megne añlata başlap, buy citmes bér biéklék sıman toyıluvı da sér tügél idé. E indé, éllar uzgaç, üzénēñ şundıy bazada eşlevçé bér-bér kéşe bélen tanışu ixti-malın başına da kitere almagandır ul.

Sigézénçé klassta ukıgan Asiye bértın deşmi géne atladı. Ramilenēñ elle niler bélüvéne isé kitép bardı. Şulay da elégé sérlé töşénçe, ipteş kızı ayırım bér tem hem megne bélen iske alğan « baza » süzé küñélénnen kitmedé añıñ. Bérazdın, gorurlıgın ciñép bulsa da, kiré kaytarıp sorarga mecbür buldı:

— Éraktamı? Kaysı şeherde soñ ul baza digenēñ?.. Ukıtuçı kızlarınnan kölü cayı gél-gél çıgıp tormıy, forsattınnan faydalanıp, rextlenép köldé Ramile:

— Şunı da bélmisēñmé?! Kayda bulsın, her şeherde bulgan kébék, béznēñ Kazanda da bar ul. Bötén défitsit tovar şunda kayta. Şunnan taratıla!..

Tüben karap, üzaldına uyga birélép bardı Asiye. Ene niçék iken, çit şeherlerge barıp yörisé tügél, üz şeherlerénde bar iken iç baza... Monıñ şulay buluvı kuvandırdı anı xetta.

— Anda çirat bik zur bula miken? — dip, uvyına kilgen soravnı birmi kala almadı ul.

Ramilege ni?! Ramilege şul gına kirek. Üzenéñ östénlégén, bu ölkede üzénéñ küpke meglümatlırak buluvın tanıp, kétkéldep ük kölep ciberdé.

— Bérkatlı da soñ indé sin, Asiye... Şunı da bélmiséñ! Bazada çirat tormıylar. Zur citekçéler... Hem blatlı kéşéler géne kilép ala tovarnı bazadan. İñ élék «bérénçé proba», annan « ikénçé », « öçénçé », hem şunnan son, törlé tanış-bélés, tungan-tumaçalar kite.

— E « proba » digenéñ nerse? Bérénçé proba...

— Bérénçésémé?.. Ul xakta uylap başıñnı katırma, Asiye! Zur sér urtaklaşkan siman, pışıldavga küçté kız. Yak-yagina karangalap aldı . — Bérénçé probanı sevde kéşéleré hem tagı... Şehernéñ iñ olı citekçéleré, şularnıñ xatınarı ala, diler... — Yene yak-yagina küz salıp aldı Ramile. — İrlerénéñ slucébnıy « motor » larına utırıp kileler de vijlap kına kéreler, di işégaldına. Üzleréne, kızlarına ni kirek bulsa, şunı töyap kaytıp kiteler iken. Karşılarına baza diréktori üzé çıga da, ni sorasalar da, « pojalısta-pojalısta » gına dip tora di...

— Kayan béleséñ?

— Yulya söyledé.

— Kızık... Çınlap ta, kızık nerseler söyledéñ bit elé sin, Ramile. Çit il kinolarındağı kébék.

— Eyé, burjuylarıñ bér çitte torsın, şulay bit?!

— Béznéñ kébéklerné kértmilerdér indé anda, alay bulgaç, e?

— Tot kapçıgıñnı! Köteler di anda... Sinéñ bélen miné.

— E bit cemgıyat béléménde nerse diélgen?! Tigézlék dip yazılğan.

— Ukıtuçı kızı!.. — dip, pırxıldap köldé Ramile. — Kitapka ni yazmaslar!

— Kitap tügél, deréslék! — dip, citdi tözetmesén kértérge aşıktı ukıtuçı kızı.

— Deréslék... — Bu süzné de şundıy uk-çıtık élmayu bélen kabatladı, tiren itép sulış aldı Ramile. — Bazamı?.. Baza ul, béleséñ kilse, canıkayım Asénka, baza ul tormış! Yuk, Ramile söylegennerge barıbér ışanıp citmedé Asiye. Niçék indé béznéñ

cemgıyette şundiý zakonsızlıklarga yul kuvyılınsın di? Baza tormış, iméş. Bulmıy torsın elé! Citekçe kéşeler turında da şulay uylap yalğan söyli Ramile. Yuliye kébék kızlardan könleşkenge géne şulay söyli torgandır elé!

Şundiý uylar bélen üz-üzén tınıçlandırdı ul. E küñélénen, kolak töbénnen iptes kızı söylegen yañalıklar kitmi aptıratdı. Zur timér kapka artında urnaşkan elégé bazanı küz aldına kitérdé, aniñ skladlarında tav-tav bulıp öyilép torgan zatlı vélvét çalbarlarını, şul çalbarlarını almaga kilgen derecelé kéşelerné hem iké süznéñ bérénde « pojalısta-pojalısta » dip torgan baza mödirén kürgendey buldı.

Asiyené, matur uylarınnan bülép, trotuvar çitene ap-ak « volga » maşınası kilép tuktadı. Üzallarına onıtılıp bargan klasstaşlar, béryulı sissenép, çitke tayıldılar.

— O-oy, kızlar!.. — dip, yaman bexétlé élmayıp, maşınadan nek méne Yuliye üze kilép çıkmasınmı! Eyé, tenéne sılanıp torgan üte zatlı vélvét çalbar, bérevnéñ de töşéne kermegen alsu kofta kigen bu sılı kız goméré ozın bulır, elégé de bayagı Yuliye, alarnıñ klasstaşları idé. Kolagında élik-élik kilép torgan asıltaşlı kömés alka, barmakları sayın dip eytérlék yözék, bélegénde bélezék, karap torsañ, tamam küz kamaşırılık...

Ak maşınadan töşken Yuliye asıltaşlarınnan da bolayrak balkıp isenleşté. Şul arada, açık işék aşa, rul artında utırgan çal çeçlé agayga da kul izerge ölgérdé:

— Kötép tormagız, dyadya Kolya, ceyev géne kaytırmın.

— Yarıy, Yuliye, sav bul, — dip cavap kaydardı ruldegé abzıy. — Írtege muzıkañ segat niçede béte elé sinéñ?

— Töp-tögel öçte, dyadya Kolye.

Üze artınnan açık kalğan işékné yabıp tormıy gına klasstaşları bélen kitép bardı Yuliye.

— O-oy, kızlar! — dip, cay gına ükçe biétép bargan köyge, elé bér, elé ikénçé kızga borıldı, urtaklaşası kilgen yañalıklarınnan, xislerénen buvılır derecege citép kilgen iken. Bélesézmé, miném kayan kaytıp kilés?

Kızlarınñ her ikésé zur kızıksınıu bélen aña tékeldé.

— Eniém bélen Üzek univérmagka bardık. Oy, kızlar, kürsegéz iken andagı xikmet, andagı tovar! Diréktorları da yaş kéne bér égét iken, nu-u, niçelerdemé?.. Nu-u, şul bér kırıklar tiresénde... Şul diréktor, ségéz kilse, yögérep kéne yörü... Elé bér défitsit, elé ikénçésén tekdım ite. Vo, zakaçaëşşya!.. İmport... İtaliye!.. Frantsiye!..

— Söyle, ni satarlar? — dip, tüzémsézlendé Ramile.

— Kém sata?.. Nerse söylisêñ, Ramile? — dip, borının cıyırıp kuydı Yuliyeye.

— Çıgardılar di, sattılar di siña. Tot kapçıgıñnı, zalga çıgarırlar... « Bérénçé proba »ga eniné çakırgannar.

— Başkalarını kértmilermé?.. — digen sorav özélép töşté tekatséz kalıp tıñlap bar-gan Ramile avızınnan. Asiyené de borçıgan sorav şul idé.

— Nik kértmesénner di! Barıgız da kérégez, univérmag tenefésséz éşli.

Soravlı karaşın bér Asiyeye, bér Yuliyeye tékep aldı ikélene kalgan Ramile. Kitték dip eytüçé bulsa, şul minutta uk univérmag tarafıña yögerecek. Kızık iç...

Kétkéldep kölep ciberdé Yuliyeye, Ramilenêñ bérkatlılıgınnan kölüvé idé elbette:

— Bélesêñ kilse, Ramile, univérmagniñ sevde zalların kürgeném de yuk miném. İşékleré kay yakka açılğanın bélmim. Artkı yakta bér neni géne slujébnıy işégé bulır univérmagniñ. Dev-dev kéşeler şul işékten kére, bélesêñ kilse... Hem kulların késege tıgıp kına kiré çıgalar. E tovarnı... — Yuri, pavza yasap, klasstaşlarına sınap karap tordı Yuliyeye. — E tovarnı yökçeler maşına bagajnıgına gına çıgarıp sala. Méne şulay, kızlar...

Tıñlavçılar ni disén, téllerén teşlep barudan başka çaraları yuk, bilgélé. Ramile bulıp, ul da süzséz kaldı. Söylegennerénêñ nindi teésir yasavın çamalap ölgérgen Yuliyeye, bérme-bér canlanıp, tağı da mavıgıbrak söylerge kéréşté:

— O-oy, kızlar!.. Kürsegéz idé, kızlar... Min krésloda gına utırgan bulam. Ayaknı ayakka atlandırdım da utıram... İsém kitmi, yanesé... Üzémneñ küzlerém yögere, yugıyse barısın da alası kile. Tégé simpatiçnıy diréktor elé bér bosonojka alıp kile, elé ikénçésén...

Ürélép ayaklarıma kidére. Kulı kalrıy tégénéñ, kolakları kızarıp çıktı. Eni siz-megende géne miña küz kısarga itken bula elé tağı... E üzénéñ baş tübesinde tamçı da çeç kalmagan. « Monısı oşıymı soñ? » digen bula. Min — baş çaykıym, nol vnimaniye... Ézli torgaç, iñ soñgısı itép kéne şundi nefisén alıp kildé... Oy, kızlar, bay! Ey lenérlék méne. «Méne monısı, dim. min tégéñe, oara, térégez ». Eni şatlandı. Eniden bigrek simpatiçnıy diréktor üzé şatlandı. Mektepke kiép kilgeç, méne kürérséz elé, kızlar, şaklar katarsız...

Köléşe-köléşe söyleşép kilgen kızlar kinet tuktap kaldılar, Yuliyenêñ karaşı töbel-gen tarafka tékeldéler. Alar uzıp bargan işégaldı çiténdegé podval karşında zur

gına çirat tézélgen idé. Şul çiratnıñ oçında, şeşe tutırılğan dev sétka küterép, talçıbıktay suzılğan üsmér malay basıp tora.

— Kürégéz elé, kızlar, kürégéz, béznéñ Alik tügélme soñ?..

Üzéné töbelgen öç par karaşnı çiratta toruçı üsmér de abaylap ölgérdé. Uñaysızlanıp, elé bér yakka, elé ikénçé yakka borıldı, nişlerge bélmedé, hem, çigéne töşép, çiratta torgan bér ebi artına kérép postı. Kızlarınñ klasstaşı Alik idé bu. Asiye yaxşı béle: Ul kön aralaş şulay şeşe tapşırırğa kile. E kaytışlıy ipi hem söt kibétleréne kagıla. Etisé törmede anıñ. E enisé... Üz işleré bélen cıynavlaşıp, kön-tön arakı éçe. Şulardan kalğan şeşe xisabına, üzén géne tügél, altı yeşlék séñlésén de tuvyındırıp torırğa mecbür Alik.

— Cıym éçkéçé arasında şeşe tapşırıp yörmése, — dip borının cıyırıp aldı Yuliye. — Niçék oyalmıy ul?! Üzé komsomol da bit elé tagı...

Yuliyenéñ süzlerén xuplavçı da, añarga karşı töşüçé de tabılmadı. Yulların devam itteler. Yuliye géne, béráz ütkeç, kiré borılıp, şundiý tekdim kértté:

— 0-oy, kızlar, karagız élé, karagız! Béznéñ Alik oyala da béle iken bit. Üzé kéşé artına poskan, üzénéñ muvyını tırpayıp tora... Bézné küzete ul. Eydegéz, bolay itik: Öçevlep yanına citekleşép bariyk ta, « İsenmé, Alik...» — dip küréşik üzé bélen. Ni dip cavap birér, nerse diyer iken?.. Kızık iç, e, kızlar?!.

Tekdimenéñ nikader kötélmegén buluvınnan dertlenép, xetta kulların çebeklep, torgan cirénde sikérgelep kuydı kız.Yuliye bélen Ramile, çırık-çırık köleşép, klasstaşları Aliknı oyaltırğa kitép bardılar. Bu şayarunıñ axırını yaman buluvın çamalapmı, bolay da küpten öyde bulırğa tiéşlé Asiye, klasstaşları bélen xuşlaşırğa da kirek tapmıyça, aşıgıp, kaytır yulga borıldı. Şunısı ükénéçke kaldı, niyetlerénen kaytırğa öndemedé ul alarnı, yullarına arkılı töşmedé.

Baştanayak « firmamday kiéngen Yuliye Aliknıñ karşıısına uk barıp bastı, malaynıñ küzéné tékeldé. Ramile anıñ ışıgındarak kaldı. Gevdesé sorav bilgésé sıman sığılıp töşté üsmér malaynıñ, kulların, kulındağı şeşe tulı sétkasın kaya yeşérerge, kaysı kulına küçérerge bélmi iza çikté... E kızlarınñ uylarında da yuk kitél baru, malaynıñ niçék özgelenuvén, añarga bik te uñaysız ikenlékné kürmiler tügél, yugıyse. Küreler... E kitmiler. Al arga kızık. Kilgeç-kilgeç, bérsüzséz borılıp kitép bulmıy bit indé, Yuliye üzénéñ komsomol sékrétaré ikenlégen iske töşérdé:

— İртеге дерэске килесэндэр бит? — didé.

— Nu-u, — dip kéne cavap birdé Alik, sétkasın kuldán-kulga küçérép kuydí.

— Deréslerden soñ komsomol cıyılışı bula.Onıtma...

— Nu-u, — didé malay, iplé géne itép borın tarttı.

— Vznosiñ da tülenmegendér elé?

— Nu-u...

— Cıyılıšta söyleşérbéz, — didé de, iyere kilgen Ramilené üzé artınnan kaldırmıy-ça, kırt borılıp, zur eş kırgan sıman kitép te bardı Yuliye.

Ay-hay silu yeşler üsép kile dip, üzallarına soklanıp uylap kalgandır çiratta toruçı-lar...

Alik kına mektepke de, komsomol cıyılışına da kilmedé irtegesén. Gomumen, mek-tepte kürénmedé ul başka. Bérevnéñ de, xetta ukıtuçılarnıñ da isé kitmedé moña. Eti-enisé de elle kém bulmagaç, şulay tiés sıman kabul itélgendér indé. Mektepné taşlagan, kaydadır, nindidér höner uçılışçesinde ukıy başlagan, didéler tagı bér éldan... Şunnan arı, Aliknı iske aluçı, anıñ yazmışı bélen kızıksınuçı bulmadı da kébék...

E tégé könné Asiye tup-turı öyleréne kayttı. Dönyanıñ şulay tigézséz buluvına keéfé kırılıp, canı ernép, üksép-üksép yılıysı, tuygançı ylap buşanası kile idé anıñ. Nik herkém de Yuliye kébék bexétlé tügél, üzé télegenné kiép, téléne ni élekté şunı söylep yöri almıy? Ni kise, şul kiléşe añarga, ni söylese dörös. Ukıtuçılar bulıp, alar da anıñ kimçélégén kürmi, kürseler küz yomalar. Algı rette ul utıra, añarga ışanalar, anı saylıylar, anı maktap tuymıylar... Nişe soñ bu dönyada Alik kébéklerge yeşevé kıyım?... Namushı, eşçen, sabır égét idé, yugıyse. Anıñ gayıbé nide, eti-eniler öçén nige bala cavap birérge tiéşlé?! Yuldan yazgan ata-analarnıñ balaları da gazap çigerge, kimsénéрге, kıyırıtılırga tiéşlémé? Éx, Alik, Alik... Şundıy kızganıç bulıp toyıldı ul Asiyege... Kulınnan kilse, Yuliye kébéklerden ul Alikka hiçbér avır süz eyttérmes kdé... Kulınnan kilmi Yuliye bélen yeneşe turı kildémé, télén yota, söyleşmes bulıp kala.

Télegen çakta yılırga da xokukı yuk iç anıñ. Kaytıp, karavatka kaplanuvı buldı, artınnan uk enisé kérép citté:

— Kiteséñ de yugalasıñ, kiteséñ de olagasıñ, kayda yöriséñ sin, kıızıy?! Sinéñ öçén imtixannarıña kém ezérленér?

— Yuliye ezérlensén enel!. Bélse de, bélmese de bişlé kuvyasız, — dip, küñé-léndegé rencüné béryulı çıgardı kız.

— Sin başkalarını kürsetme. Üzéñné bél, kıızıy! — Ana béráz basıla töşté.

Süznéñ kaya yunelgenén çamalap ölgérdé bulsa kirek.

Ana küñélénéñ yomşarıp aluvın kız da sizép aldı. Sizép aldı hem üz faydasına avdardı.

— İmtixan da imtixan... Başka süz bélmiséñ şul sin... — dip, irénén tursayttı, kanegatsézlégéñ bélgértérge aşıktı. — Kızlar anda vélvét çalbar kiép yöri. Miném alar-dan kay cirém kim?! Zavuç kızı digen isémém géne bar...

— Alırbız, kızım, alırbız siña da.

— Niçék? Kayan alırsız?!

— Anısı miném eş, kızım. Siña imtixannarıñnı bişke géne birép çıgarga kirek elé iñ élék.

Ana, ukıtuçı kéşé, gél yuktan gına imtixannar aldınnan dulkınlandırırğa télemi kızın. Başka çak bulsa, kém béle, ölkenner bélen niçék söyleşérge kireklégén öyretér idé ul añar. Yumalav süzlerén kızganmadı, başınnan sıypadı, irkelep te aldı xetta kızın, hem, yalgızın gına kaldırıp, kuxnya yakka çıgıp kitté. Bér uylasañ, çınlap ta, urınsızga xafalanmıy iken iç anıñ kızı, uylana, döréslék ézli. Şul revéşlé karşılıklar bélen köreşe-köreşe, yaña şexés formalaşa. Dörös tügélmeni, — digen uy ütté tecribelé ukıtuçı başınnan. — Nige dip elé eti-enilerénéñ kém buluvı, kayda hem nindi derecelé urında utıruvına karap, balalar da törlé-törlé yazmışka yulıgırğa tiéşler?! Makarénko bulsın, Uşin-skiy bulsın, xuplamıylar iç mondıy şartlarını... Terbiye eşénde tigézlék, döréslékten başka mömkin tügél. Bér gadélsézlék kürdémé, ul balanı indé imanga kértémén dime küptengé xakıykat!.. Cavaplı eş başında utıruçılar onıtmasın idé bit bu xakta. Uylasınnar idé, terbiye eşénde küpmé yugaltular kiçerebéz béz şul kildé-kitté çüprek-çaprak, temtom arkasında. Bulsa herkémgé tigéz, bulmaganı şulay uk urtak bulırğa tiéş tügélmeni?.. Yeşlékte bérevnéñ de üzén başkalardan kim-xur itép küresé, tanıysı kilmi. Şul éçten géne yanu-köyu, kimsénüler tügélmeni bötén naçarlıkniñ başı?.. Kimsénü köçsézné yalganga öyrete, urlaşu yulına ilte. Üz éçéne biklenép kiçerüler zegıyf tamırlı üsmérné kéşélékséz ite... Tigézsézlék bérözlékséz kimére, éçten aşıy, aktara selamet yaş cannı... Üzénéñ ukıtuçılık itken gomé-rénde az oçratmadı ul monıñ gıybretlé misalların... Bérdenbér kızınıñ xeléne kéréden xetta küz yeşleré börerlenép aldı ananıñ.

Arslan bélen oçraşası könnérén, segatlerén kötép ala almıy gazaplandı Asiye. Ul çakırısa, könnéñ, tevléknéñ télese kaysı segaténde, şehernéñ télese kaysı töbegénde oçraşırga ezér bulıp yeşedé... Éşte xeléne kéréuçé bar. Atélé mödiré Enziye Zakirovnanıñ mönesebeté tamırdan üzgerdé de kuydı. Beylenülerénnen tuktadı. Ul gınamı, avızınnan süz çıkmaz borın uk, « Róxset, Asénka », « Rexim it, Asénka », « Añlıym, añlıym, ixtıyarıñ, Asénka », — dip kéne cavap bire xezér mödir. Ostalıgı üskéndérmé yukmı, tégüçé bularak ta derecesé küzge kürénép alga kitté. Klassın küterdéler, üzén maxsus zakazlar buvyınça eşli torgan tséxka küçérdéler. Kliéntları da xezér kildé-kitté géne tügél... Açıktan-açık hiçkémge süz katmasa da, çamalıy idé Asiye: Bu üzgeréşlernéñ sebebé univérsal baza mödiré Arslan Sexipoviçka beylé. Anıñ bétmes-tökenmes dan, derece hem gayreténnen şulay itép Asiyege de ölész çıga başladı.

E öyde?.. Eyé, Asiyenéñ gailésé de bar bit elé. Turısın gına eytkende, öyde, ul üzé xuca, bu taraftan télek hem omtılışlarına karşılık kürgené yuk idé elé anıñ. Barı da Asiye digençe bulırğa tiéş, tertip şulay kuvyılğan. Uñga-sulga karamastan, ni télese şunı eşlerge kü nékken yaş-çiber xatın bit ul. Öyde anı yaratalar, aña ışanalar, hem anı tevléknéñ télese kaysı vakıtında kötép karşı aluçı bar.

Her yaña kön tугan sayın, üz gailésénen yıragyngannan, yırabaya baruvın toyıp, üzénde bargan şul üzgeréşler bélen kiléşép yeşedé Asiye. Tulay toraktığı şırpı kabı sıman, kısan bülmeleré xakında iske de alıp torası yuk. Xeér, küñélénde ul kısan bülme de, anda üzém kötép torgan iré hem ulı da tügél elé anıñ. Xezérge küzleré, terezede, eş kaygısı da kaçkan üzénen. Tagı sanavlı gına minutlardan soñ, segat oç tula. Öçler tiresénde anı almaga maşına kilérge tiéş.

Vakıt digenéñ seér iç ul. Kayçak anıñ piçék uzıp kitkenlégen de sizmi, abaylamıy kalasıñ. E sin kötkende, siña kirekkende, ul taşbakadan da bolayrak kıymıldıy, güvyé tuktap tora. Bügén de segat oç tulgannı kötü üzé bér gomér idé.

Nihayet, kötken segat citté. Öç tuldı... Dürténçé kitté. Kul segaténéñ sékund kürset-kéçé, yalkav çikértke sıman, téler-télemes kéne alga taba sikérgelevén devam ite. Öç tulıp bér minut... Öç tulıp iké... Öç... Güvyé Asiyené béz östéne utırtkannar. Elle? Elle soñ kilmi kalırğa cıyınamı? Bér-bér kiçéktérgéséz meşekaté kilép çıkkannmı? Küñélsézlék, bela-kaza bula kürmesén! Ayagösté yoklap, yukka-barga soñarıp yörü torgan ir-at tügél Arslan. Ni buldı, nersege yurarga? Segat uğı indé tamam kabalanırğa, sörlégerge ük kéréşté tügélmé?..

Tagı küpmé vakıt uzgandır, xetérlemi, bötén eylenetire totaş sataşu, totaş çıñga evérélép bara idé bugay indé. Kinet, biék ükçeleré bélen dönya yañgıratıp, bülmege Enziye Zakirovna kilép kerdé.

— Asénka, — dip deşté ul eylene-tiredegélerge de işétélérlek itép. Kürşé bülme- lerge de yañgıragan bulırğa tiësh anıñ tavişı. — Asénka, ayde, cıyın... Siné profsoyuz kiñeş-meséne çakıralar. Éşéñné kaldırıp tor, profsoyuzlar kommunizm mektebé! Andıy kiñeşme-lerge soñga kalıp yörü kiléşmi.

Üzé citdi hem éşléklé itép, bötén tséxnı yañgıratıp söyleşe idé mödir, e başkalar kürmegende, Asiyenéñ üzéne géne añlayışlı igép, yılmayı katış küz kısıp alırğa da ölgérdé. Şul bér karaşına gorurlık ta, üz-üzéne işanıç hem kanegatlék te sıyışkan idé anıñ: « Şep kiléştéremmé, yenesé, ene min nindi... Enziye Zakirovnanıñ kádérén béléрге kirek ». Ni géne eytseñ de, atélé mödiré şep konspirator. Kirek iken, béryulı cidé-sigéz xatın-kızınıñ küz karaşın, nerse uylaganın kürép, çamalap, kolaçlap ölgére. Béryulı sigézéne sigéz törlé im, karaş, megne citkérérge seletlé.

Asiye de töşép kalgannardan tügél:

— Oy, Enziye Zakirovna... Nige anı aldanrak eytmedégéz. Min bit, nii, ciñélçe, çalbardan gına kilgen idém. Profsoyuz... diséz indé alaysa? Başka bütün bérevné cibereséz-mé soñ elle?.. — di.

— Yuk, yuk, atap çakırğannar!

— Atap çakırğannar?.. Bér min géne digenmé? Elle niçék iç bolay, uñaysız dimmé...

Eyé, kiléştérepmé-kiléştérelér! Gomumen, min üzém bolay uylıym: Xatın-kızınıñ küpçélégé ana karınınnan uk artist bulıp tuva torgandır ul. Uynıylar iç, ene...

Eyé, tartındı Asiye, nık kına uñaysızlandı: «Tartınusız-niséz géne niçék indé tiktomaldan, köpe-köndéz éşné taşlap kiteséñ... Annarı bit elé bu tséxta min géne tügél, minnen başka da xatın-kız citerlék... Alarnıñ da barası kilmimé?..»

— Bar indé, bar, Asiye! Çakırğan cirge bar, kugan cirden kit, digen bit xalık, — dip te östep kuvya şunda xatınnardan bérsé. İlle de meger kiñ küñéllé, kéşéléklé hem kaygırtuçan bit ul béznéñ xalık soklanıp tuymassıñ anıñ şundıy gadetleréne. « Nige? », « Ni sebeplé? » digen soravlarını anı elé yaña gına kuzgata başladılar.

Kolléktiv sorıy iken, niçék indé kolléktiv süzén tuñlamaska mömkin?.. Teler-

télemes kéne yak-yagına karan-galap aldı Asiye. İndé elle kayçan xesterlep tutırıp kuvyılğan neni sumkasın arkasına alıp attı da urınınan tordı:

— Elle niçék iç, Enziye Zakirovna...

— Xafalanma, Asénka, xafalanma... Siña niçék te kiléşe, Asénka, — dip, arkasınnan söyıp alğan buldı mödir. Süz tınlavıñ öçén rexmet, yenesé. Üzé bulıp kalası kilüdenmé, béroçtan az gına şayartıp alırga da ölgérdé. — Kara anı, Asénka, profsoyuz aktivistları üzéñné urlap kalmasınnar!

— Xuşıgız, kızlar...

— Xeérlé yul, Asiye...

Ul nindi profsoyuz kiñşemesé? Kolléktivka ayagı kér se de, başı kérép citmegen Asiyenéñ profsoyuz kiñşemeleréne ni mönesebeté bar, boları xakında tséxta kaluçılar arasınnan nik bérevé uylap karasın iken şunda?! Mödir kéşe eytken iken, dimek, dörös söyli. Dörös söylemse de zakon. Uyladıñ ni de uylamadıñ, ni; soradıñ ni de soramadıñ ni baribér ul digençe bulaçak. Nerse, sézde alay tügélmeni?.. Bulmas, ışandıra almıysız, billehi dim.

Herkém üzaldına uylap, isep-xisap itép te kuvya bit elé anı: Asiye yaş, şuniñ östéne elé çiber de, üzénéñ beyesen, çamasın béle torgan xatın. Sér tügél iç: Tégénde-monda saylaganda yeise çakırganda, xatın-kızniñ çiberrekleréne jirebe töşüçen bula. Xeér, nige soñ elé monı min söylep toram?.. Gomér-goméрге şulay kilgen bit indé ul, eyterséñ bér бүгэн géne. Tapkansıñ diyerséz şakkatır, iskiterlék yañalık...

Ciñél maşına Asiyené bilgélengen urında kötép tora idé. Şofér gına tügél, Arslan üzé de kilgen idé бүгэн.

— Şaşlıkka! — didé ul, yaneşeséne kérép utırgan Asiye bélen isenleşérge de ölgérmiçe. Küreséñ, bu béroçtai şoférğa birélgen emér de idé bulsa kirek.

« Volga » maşınası, zur tizlék alıp, şehir çiténe taba éldérdé. Svétoforlar karşısında tuktalsalar tuktadılar, tuktamasalar yuk, digendey: şofér éşnéñ aşığıç ikenlégén çamalap alğan idé. Uram aşı çığa başlagan cirden, ösleréne kuvıp kilgen maşınadan örkép, kiré taypılırga mecbür bulğan kéşéler, Akkoş külleréne taba éldérepme-éldértüçé bu maşına artınnan niler uylap, göman kılıp kaldı iken şul könné?! Bu maşına aşığıç hem cavaplı bér-bér citdi eş yeise devlet yomışı bélen şulay aşığıdır digen netice yasagan bulsalar kirek. Artkı utırıçtağı poçmakka posıp, tekatséz yaşüsmérler sıman bér-bérénnen ayırıla almıy übésép bargan ir-at hem xatın-kızni

abaylavçı bulmagandır, elbette. Şundıy kızı eş östénde avılda urak başlangan köner, zavod-fabrikalar aylık plan ütev meşekatleré bélen könné-kön, tönné-tön dip bélmegen çakta devlet eşé bélen bulmıy, tağı kaya şulay kabalanıp aşırğa, kuvalarga mömkin maşınanı?!

— Nige soramıysıñ? — didé Arslan, çak-çak sulış alıp.

— Nerse xakında? — dip gacepsénép kuydı xatın, sataşıp yokıdan uvyangan sabıy sıman béрни añlamıyça.

— Kaya barabız, dip...

— E miña barıbér! Sinéñ bélen Cir çitene olagırğa da rıza iç min, Arslan.

Mondıy süzlerden soñ, elbette, bérázga deşmi torırğa kirek. Yul meşekatleré bélen mavıkkın şofér da artkı retke töbelgen közgésene küz töşérmeske tırıştı...

Arslannıñ eléden-elé olılap, iske alırğa yaratkan yakın kేశésé LéV Bélyeloviçniñ şeher çiténdegé yal urını üzleréne iyerép eytsek, « Mexebbet yarımtravı »na aşırğa idé maşına. Yulniñ iké yak-yagındağı kara urman sıman sérlé, Asiye öçén tanış bulmagan urın hem kేశéler bélen oçraşu köte üzlerén. Arslannıñ söylevéne karaganda, derecelé hem ayırım bér xörmetke layık zatlar gına çakırıla iken anda. Bu xakta anıñ küp mertebeler söylegené bar.

— LéV Bélyeloviç kötedér... Yaxşı kilép çıkmadı. Soñga kalabız, — dip, eléden-elé segatene karandı Arslan. Bolay da aşıkkan şofér hamın kuvaladı. Küpmé gomér bötén igtıbarın celép itép kilgen, boxar pésiédey yomrı, yomşak tenneré bélen yaneşesénde sırpalanıp tuymagan Asiye xakında da onıtıp tordı Arslan. Dimek, sebebé bar. Xatın-kız kürdém dip, bar dönyasın onıtıçı ir-atnı Asiye üzé de alay artık önep bétérmi idé.

LéV Bélyeloviç... Bu isémné yörtüçé kేశé baytaktan kızıksını uvyeta idé Asiyede, hem añarda elégé ir-atnı bér géne meretebe bulsa da kürü télegé artkannan-arta bardı. Andıy-mondıy gına kేశé bulmasa, şul derecede can atar idéméni soñ anıñ öçén Arslan?!

Asiyené LéV Bélyeloviç bélen tanıştıru, Arslannıñ añarga ışanıçı, dimek, zur ömételr bağlavı digen süz. Elége bit ul Arslannıñ üzén géne' béle idé. Bügén, nihayet, derecelé ostazı hem iñ yakın tanışları bélen oçraştıracaq. Şeherden yıraklaşkan sayın, dulkinlanuvı arta bardı Asiyenéñ. Bügénen başlap Arslan bélen üzé arasındagı mönese-betlernéñ böténley başqaça hem citdi tös alaçağın xatın-kız sizémlevé bélen

sizémli idé ul.

Lév Bélyeloviç... Kém ul? Nindi köç hem sıyfatları bélen üzene şundiý mertebe, xörmet kazangan?.. Xetta Arslan bulıp Arslannı dulkınlandırırga, kabalandırırga, tınıçlıgın yugaltırga mecbür itkeç, nindi késé iken ul?! Kémnéñ de bulsa cavap birüvén tügél, bu soravlarga üz küzleré bélen kürép, ışanıp cavap tabarga téli idé Asiye. Lév Bélyeloviç kébék derecelé hem olı xörmetke layık késélerné kürgené, oçratkanı yuk idé bit elé aniñ. Küréşkençege kader ük soklandırıp, üzene celép itép hem bérkader kurku katış sagaytıp uk tora idé aniñ obrazı...

Kazan-Meskev yulınnan kuvıp kilgen maşına, kinet tizlégen kiméte töşté, kötmegende kiskén borılış yasap, sul yaktağı urmanga, vak taş tüşelgen tar tıkrıkka kayırdı. Totaş sténa sılan kalkıp torgan naratlık rexet bér urman cileslége, ılıs hem sagız isé bélen karşı aldı alarnı... Şul tar gına yul buylap, éz butap, ağaç aralarından borgalanıp yörgen xeyleker tölké sıman urap-urap uzdılar da kül çiténdegé açıklıkka kilép çıktılar. Akkoş külénéñ ézlep-ézlep te taba almaslık avlak bér çitene kérép torgan yarımtrav idé bu. Kül çiténdegé biék naratlar artına biék koyma bélen uratıp alşgañ iké katlı mehabet bina yılışkan. Yeneşeséne ük kilép yulıkmıy torıp, tabarlık ta, abaylarlık ta tügél üzén. Şaktıy zur tizlékte kuvıp kilgen maşına timér kapka karşına kilép tuktap kaldı.

Eylene-tirede bér mizgélge şomlı tınlık urnaştı. Şofér cansız kaldı: Arslan, yugalıbrak tordımı, şulay uk kuzgalırğa-kuzgalmaska bélni uñlı-sullı karandı. Asiyenéñ küñé-lénde ise, şom tügél, yaña oçraşular hem beyrem kötü kiérénelégénen tугan tıngısız tınlık idé.

Ul da tügél, kapkanıñ argı yağında cir astınnan üsép çıktılarmını bozav kader iké ovçarka peyda bulıp, bérsén ikénçesé uzdırırga télegendey kotırıp örérge kéréşté. Moñarçı ul étler kayda bulgan, nige maşına kilép tuktağaç uk öre başlamagannar hiç añlarlık tügél... Étlernéñ bérsé beyde tügél idé bulsa kirek arıarak, ayakların kiñ ceép kuygan da, urınınan ırgıla-ırgıla yarsuvın béle. İkénçesé beyde, timér kapka töbéne ük kilép, muvıyınçagına beylengen çilbırların çeynerdey bulıp kotırına, başın çaykıy. Beyden ıçkına-nite kalsa, hiçsikséz, maşınañ-niéñ bélen bérge botarlap atarga da küp soramas... Asiyege de şom kerdé, tené buylap éssélé-suvıklı ağım yögerép uzdı. Üzén de yugalıp kaldıñ tügélme, sin kaya alıp kildéñ miné, digendey Arslanga tékeldé.

E Arslanga ise, kirésénçe, étler peyda bulgaç can kerdé. Muvıyın gorur totıp,

işékné açtı da tışka çıgıp bastı. Kostyumın sırgıgalap kuydı, bik céntéklep gal stugin xesterledé; xetta, üzénéñ dulkanlanmavın, tınıç ikenlégén raslarga télep, sırgıgalap ta aldı elé. Şunnan son, gına, yözéne yılmayı çıgarıp, Asiyege kulın suzdı:

— Eyde, Asiye, çık. Maşınada utıru bik oş'ap kitté, axrı, üzéñe...

Sak kına urman tufragına bastı Asiye. étler tagı da kotırımıbrak örérge kéréşkendey buldı. E kéşé-karanıñ zatı da kürénmi.

— Sin miné kaya alıp kildéñ, Arslan?

— Balalar pansionatına, — dip élmayırga itté Arslan. Emma Asiye kürép tora: Anıñ üzénéñ de küñéléndé nindidér tıngısızlık bar, kiéréñkélék. Tik bélgértérge géne télemi ul anı, yeşere, — Yal iterge kildék, Asiye... Şaşlık bélen sıylanırğa!

Élmaydı yılmayım, e karşı alırğa çıgıp kul suzuçı haman da kürénmi. Segaténe kat-kat karap aldı Arslan. Sabırlığın cuvyıp, kapkaga taba da yakınlaşırğa itép karadı. Étlernéñ bérsé beyde tügél idé iç, kilüçénéñ niyetén şunduk añlap, dev-dev sikérép, kapkaga taba ırgıldı. Karap kariyk, kém-kémné, diye idé, kiseté idé sıman ul güvye...

— Cénéme olakkanmı soñ bu?! — digen süz küñélé türénnen çıktı Arslanıñ. Yardım ömét itken sıman, haman segaténe karandı.

« Kémné tirgi ul? » şul sorav kalıktı Asiyede. Monda Lév Bélyeloviç digené yalgızı gına bula mikenni? Alay dimegen kébék idé iç!.. Kém olakkan, kémné tirgi iken Arslan? Kapka töbéne çıgıp karşı alırğa tiéşlé kéşé kém iken soñ ul?

Açık terez aşa başın tıgıp utırgan şofér télge kilép aldı:

— Signal birimmé elle?

— Kirekmi! Kayda ikenlégéñné onıtasıñ!.. — Arslan kırıy ta bula béle iken bit!

Bérazdan kaydadır şıgırdap işék açılğanı işétéldé. étler, emér birélgendey, şunduk örülerénen tuktadılar, başların kiré borıp, çitke tayıldılar. Koyma çiténdé ak kirpéçten salıngan neni géne sarayçık bar iken, şıgırdap açılğan işék moñarçı Asiyenéñ küzéné taşlanmıy torgan şul korılmanıkı bulıp çıktı.

Niçék şıgırdap açılğan bulsa, şundi y timérge timér ışkılğan avaz çıgarıp yabıldı saray işégé. Kié-rélé-suzıla çıkkan ir-at kapkaga yakınlaştı. Aşıkımıy idé ul, kabalanmadı da, cay gına atlap kilüvén béle. Şulay da xeraketleréndé nindidér seérlék bar üzénéñ, tigéz cirde yuk-yuk ta bér abınıp-sörténép alganday itté. Koyrıklarıñ kısıp tınıp kalgan étleréne küz de salmadı. « Bu nindi seér dönya iken: étleré-étke, kéşésé-kéşége oxşamagan...» — digen uy ütté bolarnı seérsénép küzetép torgan Asiyenéñ

küñélennen.

Kéşé tuktamadı, aşıkmadı, kapkagaça üz cayı bélen kildé de, başın da küterép karamıyça, şaltır-şoltır kiterép, timér kapkanıñ biklerén açarga kéréşté, haman da küzén ala almıy küzete idé anı Asiye. Çalış-çoliş adımnarı bélen géne tügél, kötélmegen hem kiskén xereketleré bélen de xeyran kaldırgan idé ul anı. Bigrek te tüben iélgen başın çaykap kuvyuyı seér toyıldı, çıgımçılğan atka oxşatıp başkara idé ul elégé xereketén. Ul gına da tügél, eléden-elé, umartaçı babası yanınnan kaytıp kilgen malay sıman télén çıgarıp, askı hem öské irénnerén yalaştırıp ala... « Elle, xodayım, Lév Bélyeloviç digené şuşımı?..» — dip uylap kuydı Asiye. Şomlanıp, Arslanga tabar ak yılıştı, soravlı küzlerén añarga töbedé:

— Bu kém?.. Ul nige şundiý?

— Cantimér! — didé Arslan, cavapnı korı tottı. Anıñ bu cavabında Asiye: « Cıyım yuk-bar bélen kızıksınma, canıy, siña bolarnı bélünéñ hiç kiregé yuk », — digen kinaye toydı.

Emma kızıksına başlagan iken indé, xatın-kızını yarım-yortı cavapların bélen géne kanegatlendérermén dip uylama. Urınlımı-urınsızımı bu kızıksını, ul barıber kanıguvınnan tuktalmayaçak, Asiye de elégé cavaptan kanegat tügél idé, bilgélé. Mondagı sérlélék hem seérlékke cavap tapmadı iç elé ul.

— Cantimér?! — dip kabatladı ul Arslannıñ artınnan uk. — Nerse, anıñ isémé şundiymı?..

— İsémé de, cisémé de şundiý!

— Monı niçék añlarga indé?

— Turı megnesénde!

Nihayet, yılak köçék sıman çıyıldap, timér kapka açıldı. Cantimér digenneré, kapka bigénnen ayırılırga télemegen sıman, art yagı bélen çigéne-çigéne, tışkı yakka çıktı, Kapka bigénnen ayırıldı, yeneşesinde ük basıp torgan ir-at bélen xatinga elé haman küterélép kararga aşıkmadı. Alarnı çitlep ütép, şofér yanına uzdı. Íele te şép, terezeden başın çıgarıp emér kötép utırgan şoférga anıñ ni eytkenén Asiye, elbette, işétmedé.

— Unikéde! — didé ul añarga. Nıbarısı bér süz eytté hem şunduk çitke taypıldı.

Maşına, xucasın urman urtasında kaldırıp, şunduk ükérép-sızgırtıp kitép te bardı.

Tegermeçler astınnan atılıp çıkkán korı narat kürkeleré géne yak-yakka sibélép kaldı.

Seér kéşé çıtlep-çitlep kéne Arslan yeneşeséne kilép bastı. Elle Arslan şulay kuştı, elle üzénen-üzé şulay kilép çıktı, Asiye başka yakka taypılırga mecbür buldı... Nihayet, elégé kéşé, başın küterép, Arslanga küzlerén tékedé, irénnerén sabır gına yalaştırıp aldı. İlemséz avızın yıırıp kölgendey itté. Kırıs hem şomlı idémé anıñ bu yılmayı, kunakçıl hem yumartmı, çitke taypılırga mecbür bulgan Asiye tügél, tékelép ük torgan Arslan üzé de añlamagandır. E tégé kéşé karşısında torgan Arslanga bér géne süz pışıldadı:

— Parol?

Niçék moñarçı onıtıp torganmın soñ dip, üz-üzén biterlegen sıman kabalanıp, késeséne tıgıldı Arslan. Kuvyın késeséne... Portsigardan béráz kéçkenerek bulgan karton tartma tartıp çıgardı da Cantimérge suzdı.

Şunda gına, nihayet, seér kéşenén de yözéne, xeretleréne can kéréde. Yuksa elégeçe, canlı kéşeden bigrek, timér robotnı xetérlete idé sıman ul. Kuvanıçın urtaklaşkan kébék, Asiyege de küz salıp aldı. Télén çıgarıp, celt kéne irén çitlerén yalaştırdı. Şul revéşlé, üzéne elégé tartmanı alıp kilgen Arslanga gına tügél, anıñ, yuldaşı bulgan xatın-kızga da rexmetlé buluvın bélgértté. Moñarçı küzge çalınmagan, ni gomér yokımsıravda bulgan kéşé uvyangan idé añarda güvye.

Şulay da kunaklarını üzé artınnan eyderge aşıkmadı elé ul, kabalana başlap, kulıñdagı tartma bélen meş kilérge kéréşté. Niyeté tartmanıñ éçénde ni ikenlékné tikşerü-barlav. Bér-bérséne berélüden tartma éçénde nindidér pıyalalar çéltéreşép aldı. Nihayet, karton tartmanı nindi saklık bélen iplep açkan bulsa, tağı olıraq igtıbar, kádér-xörmet bélen iplep kéne yabıp kuydı Cantimér. Hem, cirge yığılgan koş balasın kiré oyasına küterép kuygandagı saklık bélen, kuvyınına şudırdı.

Başka çarası yuk, seér kéşenén her xeretén isé akılı kitép, xeyran kalıp küzetép tordı Asiye. Küp bulsa, utız-utız bişten uzmagán ir-at bulırğa tiş idé ul. Emma nık tavşalgán, sörségen. Urtaçadan kalkurak buy, kakça gevde; kırkır vakıt uzıp, indé şaktıy uk kádérsezlenérge ölgérge kolxoz sarıgınıñ yonı sıman bödrelenép torgan çeç. Baytak gomérler tarak kürmegenge bulsa kirek, çeç ködrelerénde pervéz cépsélleré, narat ılısları. Kiém-salımnın yamanlıklarık tügél. Emma soñgı éllarda ütük kürmegenlége küzge berélép tora. Bér uylasañ, ul gadeti de kébék. Kolxoz bazarı, vokzal hem şeşe tapşıra torgan urınnarda eş oçratırğa bula mondıy kiém kigennerné. Şulay da,

başkalardan ul nık kına ayırılıp ta tora. Elégé kéşédegé seérléknéñ sérleré xakında, aniñ kıyefeté hem üzén totışındağı xikmetlerné elé küp tapkırlar kaytıp-kaytıp xetérler, netice yasarga omtılıp karar Asiye. Şulay da ul anı tögel géne añlıy almas. Akılga tulmagan diyer idéñ, moña ul az gına da işare yasamadı. İsérék tügél. Megneséz bér tintekke de oxşamagan. Emma kéşé dip te eytép bulmıy üzén, güvye robot... Töşleréne kérdé ul aniñ, küz aldinnan kitmi yödetté. Küzleré... Eyé, bar xikmet küzlerénde idé bulsa kirek aniñ... Küzleré tonık şeşe pıyalası tösénde tügélme soñ aniñ?! Ayak astında yatkan pıyala vatığı sıman uk cansız hem xereketséz. Ul, gomumen, üz küzleréne üzé xuca tügél idé sıman. Uvyı bér cirde bulsa, karaşı ikénçéde... Üzé alar bélen yeneşe basıp tora, e canı başka dönyada, küzleré başka tirelékné barlıy.

Yul buyı aşığıp kilgen, elé de bulsa bérözlékséz segaténe karangalavın devam itken Arslan, ni géne bulmasın, aşiktırırğa kıymadı anı, cayına gına tordı. İñ élék üzé atlap kérdé Cantimér, annan, ım kagıp kına, kilüçelerge emér birdé. E étler baya uk tuktap kalgan xellerénde tik küzetép toralar, örmiler de, kımşanmıylar da. Küzleré géne, yılık-élik kilép, her adımgá, her xeraketke beye birép tora. Ceyege tartılğan uk sıman alar. Şunda Canti-mérden bér-bér emér, boyırık bula-nite kalsa, kémnéñ-kém ikenlége bélen xisaplaşıp tormıyça, öske sikéreçekler hem özgelep ataçaklar.

Arslan Cantimérden kalışmadı, e Asiye Arslannan bér adım kalmıyça, aña tağılıp uk bardı. Şundıy irkén, matur tabıgat koçağında aniñ xeraketleré öçén meydan şul derecede çiklengen! Artta kalsa étler, alga omtılsa anda Cantimér.

E dönya matur. Dönya şundıy matur... İséñ kiterlék! Kön kiçke avışkanda cilséz çakta narat urmanı bér ekiyetke evérele iç ul. Östevéne-yaneşede géne kül, Akkoş külé. Kükreklerné kıtıklap, cannı eserlendérep torgan ılıs havası.

Atlap bargan sukmakların iké yaktan çeçek tütelleré ozatıp bara. Şul turı alléye alarnı boldır baskıçları ağaçtan bizelép eşlengen mehabet taş binaga alıp kildé. Tözélés eşleré tamamlanıp bétmegen idémé, bér çitte pöxte géne öyılgen kirpéc hem tözüçeler caylanması baskıçlar sıyınıp tora. Binaniñ işékleré imennen bulıp çıktı. Ul imen işéklernéñ de açkıçları seér kéşé Cantimér késesénde idé. Açkıç digennen, kay késeséne géne kagılmasın, anda çéltéreşép açkıçlar avaz sala, bu kéşénéñ bötén késeleré hem éçé-tışı totaş açkıç hem yozaklardan gıybaret kébék idé. Bu. yulı da aşıgunıñ ni ikenlégén bélmedé Cantimér. İplé géne itép, kireklé açkıçnı barlıy, muvyının borgalıy, yak-yagına karana, e küzleré xereketséz.

Ímen işéknéñ yozakları bér-bér artlı açıla başлагаç, irkén itép sulış aldı Asiye. Nihayet, étlerden hem elége seér xolıklı kэшéden arınıp, ul canı télegen kэшé, Arslanı bélen géne kalaçak. Léв Bélyeloviç digenneré kilmi kalğan idé, küreséñ... Elégé ömét bélen ul indé eylene-tirege de irkén, ayık karaş taşlıy ala xezér. Bu bina çınılap ta zevik bélen tözélgen küreне. İşégaldı da şundıy uk teésir kaldıra iken. Nek balalar bakçasındağı kébék, monda da tagannar, gömbeçékler, Kom öyımneré östénde, oçraklı revéşte géne balalarınñ kulınnan töşép kalğan sıman, uvyınçık körekler, çilek, maşına hem traktorlar avnap yata. Baş oçında yözyeşer naratlar çaykala, urman güvyе şul revéşlé kükrek kiérép sulış ala. Kül çiténe taba da her iké yaktan yamyeşél çirem түşelgen uvyın meydançıkları suzilgan. Tagı ayıruça küzge taşlanganı, çeçek tütelleré. Monda alar şulkader küp, balalar bakçası түгél, e cennet bakçası diyerséñ... Arslan bélen bérge çaklarda gomér bulmagan xel:Üzénéñ ulın iske alıp kuydı Asiye. Balañ méne şundıy bakçaga yörsa, elégedey ceygé pansionatlarga barıp yal itse iken ul... Çın-çınılap soklanıp, könleşép күzetté Asiye eylene-tiresén, üzénéñ sabıyı şul maturlık koçagında uynap, yögérép yöri idé diyerséñ. Dönyadağı bar maturlıktan, mullıktan üz balaña da ölеш çı garu, şul maturlıknı añarga kürsetü, anıkı itü kébék kaygırtuçanlık xisé çit түгél iken iç añarga da. Bala түгél, üzéñ yögérép kitterséñ elége çeçek tütelleré bélen uratıp alıngan yamyeşél sukmaqlar buylap. Çın ekiyeti manzara...

Emma bér melden anıñ yeşél sukmaqlar buylap yögérép uyiş-şayara başlagan karaşı kara timér kapka yanında téllerén asılındırıp, sagayıp kalğan bozav kader iké ovçarkaga barıp törtéldé, hem şunduk siskenép kuydı. Tagı bér mizgélден, oçraklı revéşte, Cantimérnéñ tonık pıyala töséndege cansız күzleréne tékelép tétrenép aldı. Ay-hay, bigrekler de seér yaratılğan bu dünya...

9

Enisénéñ töp maksatı kızın yugarı uku yortına kértü idé. Eti kэшé de karşı түгél. Eytégéz, kém üzénéñ balasın bexétlé itép күréрге télemi? E monda ata hem ana bérdenbér kızların kaygırtı. Ul éllarda yugarı bélémnéñ derecesé şaktıy zur idé. Bélémé, yugarılıgı barmı-yunmıyugarı bélémlé géne bulsın! Şuña da yugarı uku yortına ukırğa kэрü çın-çınılap bexétke taba bérénçé adım sanala torgan idé. Ulin yeise kızın kaysı da bulsa bér institutka kértü maksatı bélen avıldan soñgı, sıyırın satıp kilgen ata-analar

xakında da işétérge turı kilgené bar. Institut digen isémé géne bulsın, télese kaysı uku yortına riza bula idé kübébéz... Kérü imtixannarı vakıtında öçlége tarıgaç, konkurstan uzmasın bélép alğan kaybérevler: « Poyızd astına taşlanam », — dip, timér gol vokzalına taba da yögérdeler. Nişliséñ, herkémnéñ bexétlé bulası kile idé şul. Ayırım kéşélernéñ géne tügél, her zamannıñ üzene küre bexétné añlav ülçevleré bula iken. Bexétke hem kayçakta bexétséz-lékke de karşı, ul ülçevler biş-un él sayın alışına toralar...

Uz bexétén tabarga, bexétlé bulırğa Asiye de karşı tügél idé. Kémnéñ bexétlé bulası kilmesén! Asiye de bu xakta küp uylandı, küp vattı başın. Ukırğa riza, lekin kaya barırğa? Kém bulırğa?.. Nindi uku yortın saylarga?.. Küpmé géne uylanmasın, kabalanıp ézlemesén, cavabı açıklanmagan, ezér tügél idé elé Asiyenéñ.

Vakıt kötmi. Vakıt, gomumen, kötünéñ ni ikenlégén de bélmi iken bit ul. İyun axırlarında ul ölgérgenlék attéstati aldı. E iyulde indé, kegaz-dokuméntlarvı ezérlep, kabul itü komissiyeséne iltép tapşırırğa da kirek idé. Avgust başınnan kéré imtixannarı. Un él mektepte uku devamında kuzgatılmagan meselelerné, şul revéşlé, atna-un kön éçénde xel itép kuvyarga kirek.

— Méditsina institutı, — didé enisé.

— Ukıtuçı bulsa da yarar, — didé etisé.

— Méditsinskiy! — dip kabaladı enisé.

Etisé deşmedé, késesénnen papirosın ézlerge kéréşté.

— Méditsinskiy, — dip kabaladı ana, anıñ deşmevén üz faydasına yurap.

— Yuk, — didé, moñarçı tı torgan kız. — Min barmaktan kan alganda da nişlerge bélmim, kurkam... Barmıym méditsinskiyga!

— Kurıksañ, küzéñné yomarsıñ!

— Yommıym da, barmıym da...

— Soñ, alay iken, başka bér-bér institutnı saylap kararga kirek, — dip süzge kuşılırğa, iké yaknı kiléştérerge talpınıp karadı eti kéşé.

— Min üstérdém balanı hem min xel item. İké söyleşmibéz, méditsina institutına barasıñ, kızım...

— Yuk, eni, min ukoldan da kurkam, — dip, yilarga citéşép yalvardı kız, añlatırğa tırıştı.

— Ukol yasamassıñ! Anıñ öçén, ene, médséstralar bar. Vraç bulıp, ak xalatlar

kiép, kuliñni késege tıgıp kına, çistada, cılıda yörérséñ, kızım. Annarı, kızım, bézné de uyla indé sin. Oligaygan könémde bar avırularımni sin karap, xesterlep torırsıñ. Mektepte mi çérete-çérete gomérém buvyı xıyallandım, kızım, Asiye... — dip, isémén deşép, çeçlerénen sıypap ügétledé ana.

Kız bala üzénéñ eniséne oxşıy diler:

— Yuk, eni, yuk diğeç — yuk! Xét ütér, vraç bulasım yuk!

— Soñ, yarar, anası, bétmegen iç, başka hönerler de bar, — dip, eti kéşe de yene süzge kuşılırga iténép karadı. Kızın vraçlıkka, ukıtuga ul üzé de karşı tügél idé tügélép. Emma nişlisén, kür niçék téregen ayagın. Ul bit yaxşı béle: Xatını da, kızı da üz béldékleré bélen, üz süzlerén süz itép yaşerge öyrenge. E monda, bérsén alıp, bérsén kuvyarlık tügél, ana bélen kız bexesleşe. Ul bulmıy kém kiléstérerge tiés araların?.. Yuk şul! Balaga terbiyené, biş yaşkeçe, xatinga, öylengeç te bérénçe biş könde géne birerge mömkin dip, yukka eytmi torgannardır...

Eyé, bala terbiyelev öçén şaktıy zur ara biş él gomér biréle iken ata-ana öçén. E béz şul biş élnı, çın-çınlap terbiye eşé bélen şögillenesé uringa, aniñ kaprizların tınlap, yomşak cirlerénen söyıp, avızına kenfit kaptırıp, ni sorasa, şunı tabıp ütkerebéz. Bala gına bit elé... Nindi terbiye? Üse töşsén, annarı da soñ bulmas kulga alırga dip, üz-üzébézné aldap, tınıçlandırıp yeşevébézné devam ittérébéz. Yuk şul, béz balanı tügél, bala bézné terbiyeli, üzgertérge, üzéne niçék kirek bulsa, şulay üzgertép korırga kéréşe iken...

Xatın meselesénde, turısın eytérge kirek, min zur bélgéç tügél. Şulay da biş kön digenneré xak bulsa kirek. Bér uylasañ, biş kön ul nerse?.. Şul biş kön kay-bérevlerné gomér buvyı yöğérte, kol uk dip eytmim, gomérlékke xaraktérsız, ixtıyarsız ite. Çönki elégé de bayagı tégé biş kön éçénde mönesebetler açıklangan bula, « vlast » bülénép béte. Biş könge ük suzıla mikén elé. Kışkı saraynı alğan kébék, şturm bélen alalar ul vlastnı... Miña ışanmasagız, üzégéz xetérlep karagız: nerse ul öylengeç te bérénçe biş kön, ay bulsa, yartı él bulsa bér xel. İr-at ülép gaşıyk bulgan, gıyşkınnan üzaldına isérép, söygenén kulda gına küterép yörgen şul şikerlé-ballı biş könde bötén yazmışıñ xel itélsén indé?! Döréslék kayda?!.

İrénéñ kiléstérerge télep eytélgen süzleréne xatın cavabı kıska buldı:

— Élgañnı bél!.. Béz bit siné yözerge öyretmibéz...

— Soñ, şulay indé, şulay, — diye aldı, eger şulay eytérge yarasa, « gaile başlığı

», hem, papirosın barmak oçlarında tegetetép uva-uva, baskıç töbéndegé meydançıkka çıgıp kitté.

— Bérdenbér kızımın kayda ukıtırğa kireklékné min üzém de bélérmén! Kébék süzler ozatıp kaldı anı. — Yukka baş katırma, etisé, at dagalaganda, baka botın kıstırmıy torgan idé...

— E min barıbér vraç bulmıym!

— Bulırsıñ!

— Téleseñ kaya barırğa ezér, vraç çıkmıy minnen, eni. Xetta « péd »ka barırğa da rıza...

Açuvınnan, süzén süz ite almavınnan, téşn kısıp élmayıp aldı ana, ukıtuçı bulırğa da rizalaşırğa torgan kızınnan köldé. Ukıtuçı itemé soñ?! Bérdenbér kızın üzé kébék ukıtuçı itergemé?! Yuk!.. Vraç bula! Tor mış öyrete ul... Ukoldan kurka, imés... Kurıkmagayıñ!..

Şulay dip fikér yörtté ana. Xeér, anı da añlarga kirek. Olıgaygan köñnerénde üz kızınıñ, gazız balasınıñ, derecelé vraç bulıp, yannarında: « Eni, xeléñ niçék?.. Bér-bér ciréñ avırtmıymı, ékiém? — dip bötérelép yörüvén kém télemes iken...Barı izgé omtılış, izgé niyetten çıgıp kına fikér yörte lebası ul. Küñélénen, xıyalında küpten feréşte itép küre idé bit indé ul üzénéñ kızınıñ. Şuña da, üténép sorıym, gayıplerge cıyınmagız ananı?!.

Küz yeşleré kipté. Süzler onıtıldı... Dokuméntlarını médítsına institutına iltép tapşırdılar. Enisé bélen béрге taptadılar institut yulın. İmtixannar kirtesén de uñışlı gına uzdı. Ana késénéñ küzéné yokı kérmedé ul köñnerde, könen, kén, tónén tön dip bélmedé, institut işegé töbéñnen kitmedé. İmtixannar neticesénde öleşé bulgandırmıyukmı, anısın üzé géne béle. Studént buldı Asiye. Süzén süz itüden küñélé bulgan enisé anı sabıy çzklarındagıdan da bolayrak kaygırtıp yeşerge kéréşté. Soñğı arada, enisé süzén tınlap, médítsına institutına kérgeç, kızınıñ derecesé hem möstekıyllégé de bér başka artıp kitté.

— Eyde, eniém, bolay kiléşebéz, — didé ul köñnernéñ bérénde. — Min siña eti tügél, hem anıñ xelénde kalırğa cıyınmıym. Mona kader gél sinéñçe bardı dönya... İndé tıñla, eniém, üz digenémçe de yeşep karıysım kile. Mektepte ukıganda, bérözlékséz: « Ukı, ukı », — diye kildéñ, üz kızınıña başkalarınıñ barmak törtép kürsetülerénen kurıktıñ. Min siné añladım, xeléne kerdém. Çınlap ta, miném eni zavuç

bit elé, añarga éşende kıynlık kitérmim didi tırıştım. Buldımı?.. Buldı, eni!.. Sigézénçé klassta ukıganda bér égétné oşat-tım. Eybet égét idé, elé de onita almıym min anı. Ul da miném öçén ülerge ezér idé. Béznéñ citekleşkenébéz de bulmadı anıñ bélen. Oçraşkanda, bér-bérébéznéñ küzéne küte-rélép kararga uñaysızlana, oyela idék. Xezér géne añladım: Béz yaratışkan bulganbız anıñ bélen. Siña bu oşamadı. Sabıy balaga sanap, miné poçmakka bastırdıñ, e üzéñ çeç yolkırğa citéştéñ... Xetéréñdemé, eniém? Xetérénde!.. Ul çakta da xeléñe kérdém, çönki min zavuç kızı idém, zavuç kızına yaratırğa da yaramıy... Tönner buyı élasam éladım, anı uylap, akıldan yazar xelge citkeném buldı, eniém, emma ul égétke selam birmedém başka. Ul da, miña açu itép, Yuliye bélen tantsaga yöri başladı... İndé méne institutta ukıym. Médi-tsin-skiyda!.. — Bu süznéñ her icégéne basım yasadı ul, Tağı sin digençe buldı. « Soñğı tapkır gına bulsa da, tıñla, kızım », — didéñ. Tıñladım... İndé méne şulay, eniém... Min moñarçı sin digençe yeşedém, üzémnéñ printsiplarına xıyenet itép kildém. İndé бүгэн şunu citkérerge kirek sanıym: Miña unsigéz tula. Pasport késede. Yeşteş kızlarım kiyevge çıga, ene... E min haman sin digençe. Bolay devam ite almıy, eniém, citté. Üz digençe yeşi başlıym!.. Öyretüleréñné tuktat!.. Hem kısılma! Kiléştékmé, eniém?!.

Télséz-önséz kalıp tıñladı ana. Dönyasıñ onıtıp, üz kolaklarına üzé işanmıyça tıñla-dı. Büldérü kaya, söylep bétérgeçtén de elé baytak kına avızın açarga kıymıy tordı. Totaş bér sataşu kébék idé iç bolar. Eytérséñ bérsé de anıñ kızı avızınnan çıkkán süzler tügél. Eytérséñ le anıñ bérdenbér kızın cén alıştırıp kuygan da, şul ananıñ tüzémlégén sinap kararga bulgan.

— Kızım... — didé de, niçék devam iterge bélmıçe, totlıgıp tordı ul bértın. — Min siné añlıy almıym, kızım.

— Nersesén añlamıysıñ?.. Yaxşı añlıysıñ, eniém!.. Añlayışlı itép söyledém iç, — dip, süzende ayak térep torırğa ezér ikenlégén bélgértté kız. Utırgan cirénnen torıp uk bastı. — Min bala-çaga tügél, didém. Üzém öçén üzém cavap bireçekmén. Şulay iterbéz, yarıy-mı, eniém!

Her süzéne basım yasap, irénnerén kısıp, téş arasınnan avaz çıgarıp söyledé Asiye. Karışır urın kaldırmaska tırıştı.

Kaysı ananıñ bérdenbér kızı avızınnan şundiý süzler işétesé kilsén?!. Eniém, dip, ni eşlim iken dip, kiñşép, sinéñ öçén can atarga ezér bulıp, özgelenép torgan balaga citemé soñ?.. Bér uylasañ, şulay. Lekin, üzé bélen kiléşmestey şartları da yuk tügélme

son, elé aññ? Anısı dörös, kızıbrak kitté. Ul bit üzene möstekıyllék kéne degva ite tügélme?.. Moña kader borçu kitérgen bala tügél, indé üsép kéşé buldı digende géne yalgışmas, boyırgan bulsa... Anaga bit şundiı uy hem gömanlavlar bélen üz-üzén tınıçlandırırğa da forsatsı kalgan idé. Bexesleşép tormadı, eytér süzlerén kiçéktérép torırğa mecbür buldı. Kolak töbénde kızınıñ her süzé, ul süzlernéñ, eytelü intonatsiyesé yangırıp torsa da, tıyıla béldé. Bu yulı da süzde géne kalır dip ömét itté.

Çınlıkta ise xeller ul uylagança ciñél géne, gadi géne bulmagan iken. Asiye buy citken kız idé indé. Kémge oxşap şulay algandır tabigatten uramda kara-karşı oçraşkan égét-cilenné siskendérérlek tös-kıyefe idé üzénde. Uzıp kitkeçtén gevdesını komsız karaş-larnı iñgé-miñgé kitére torgan. E indé tagı da yamanragı, Asiye üzénéñ çiberlégen béle!... Tabigat birgen maturlığı bulıp ta, şunı üzé toyımlap ölgérmegen kız bélen, üz matur-lıgınnan tem tabıp, xozurlanu lezzetén tatırğa ölgérgen xatın-kız arasında şaktıy aermalık bar. Cir bélen kük arasındagıday zur aérma bu. Gaşıyk bulıp öylenép uk kuvyuçılar öçén, bérénçeleré kükten töşken bexét, ikénçeleré kıyemet, bérénçeleré yaşev, iminlék bulsa, ikénçeleré yokısız tön, avıruga sabışaçak yörek hem irtemé-soñmı aérılışu vegde ite.

Kaybérevler, gomér itép te, üzénéñ nindi ikenlégen añlap, toyıp citkérmeske mömkin. E Asiye ene, unsigézé tular-tulmas çaktan uk kém buluvın añlarga ölgérgen. Bé-lép algan iken, bu xakta indé bér géne kön, bér géne segatke de onıtıp, isénnen çıgarıp tormayaçak ul xezér. Ebi bulgaçtın da közgeden aérılmas. «Min matur» digen ışanıç küñélge kérép oyalagan çir, kort sıman ul. Üzene de az kıynlık, borçular kitérmes bu çir, emma ul télese-télemese de moñardan hiçkayçan arına almas.

Töptenrek uylıy kalsañ, bit bolarnıñ hemmesé öçén iñ élék ir-at xalkı üzé gayıplé. Matur ikenlégene ışangan xatın-kızga komplimént hem matur süzler yavıp kına tora. Eytmi torsañ, avızıñnan tartıp ala ul anı, çönki xatın-kız şul matur süzler bélen tuvıyıp, ruxlanıp yeşerge künekken. Kiléşmevçé bulsa,üzé sınaç karasın: Çiberlégene ışangan, çiberlégen iglan itép yörgen xatın-kız ul yat karaşlarnı üzé çakıra, üzé avlap, sözép yöri, eydep uza. Üze eydi, üzé, borılıp, avız suvın korıtıp karap kaluçılardan köle de elé. Ütép kitüçé ton-mıy, sizmi dip uylavçı bulsa yalgışma! İtek çabuvına tagılıp bargan karaşnı toymıy kalalarnı soñ!..

Avgust urtalarında Asiye institutka kabul itélüçeler isémlégende idé indé. Şundiı çakta kém indé bérdenbér balasın yalga cibermi kala? Asiyenéñ küptengé xıyalı

tormışka aştı, etisé eşlegen yök barjasında İdél buylap seyexetke çıktı ul.

Ékipajda niçe ir-at bulsa, herkaysınıñ küzé üzende bulunu toydı kız in élék. Dörösén eytérge kirek: Elégé igtibar anıñ üzene de oşıy idé. İr-at xalkı bélen yakınlaşkanda, bigrek te uzıp kitkeçtén, gevdeleren borgalap, küzlerén uynatkalap üterge tırıştı. Kızık iç... Tégé bérkathılarga şul cite kala, anı-monı uylamastan, sukır çérki siman yabışırğa gına toralar. Ayıruçı ceygé praktikada bulgan yaş matroslarınıñ küzén yandırudan tem taptı ul. Ni eytse de kütereler, kugannı da bélmiler, eşten buşadılarmı, anı ézerléklerge kéréseler. Télge ostarakları kızık söyli, söylev seleténnen mexrümneré ise ye köçé, ye akılı, bélgen-işét-kenneré bélen şakkatırmak bula. Şeherge yalga kaytkaç üzlerénéñ, magnitofon yazmaların tınlarga çakırdı alar, töslé muzıkaları bélen xeyran kaldırırğa vegde birdéler.

Matroslar, yaş égétler. Alarınıñ şulay buluvı bér de gacep tügél, bilgélé. E bérkönné anı üzé bélen maşına zalına méxanik alıp kerdé. Kızık iç, barın da küresé, bélesé kile idé Asiyenéñ. Başta zur-zur tegermeçleré eylenép torgan, péşkekleré xeraketlengen dvigatél-lerné kürsetép yördé bérénçé karaşka tıynak kına küréngen şul abzıy; annan, uylamagan cirden, anıñ bilénnen kısıp koçaklap almasınmı!.. Ul gınamı elé, kızını yıgarga iténép, tilér-gen késedey überge ürédé. Kırıkka citken, e akılı yuk, avızı ni söylegenné kolagı işétmes buldı:

— Küzné yandırıp yöriséñ, — di. — Nige sin şulay matur soñ? — di. —Béz yaş çaklarda nige sinéñ töslé çiberler bulmadı iken ul... Minéké bul. Ni téleseñ, şunu tabıp bi-rérmén, — di.

Asiyege kızık. Küñélé bulgançı, rextlenép köldé géne başta.

E abzıynıñ küzé tongan, kulları tik tormıy başladı. Télge de osta iken, sibépmé-sibe akılsız-matur süzlerén.

— Kélme, — di. —Kése işétér... Etiéñe citkérérler... Sin şundıy sılı bulganga min gayıplé tügél bit indé, — di. — Kiçén miném kayutaga kéréséñmém? Kérseñ, üzéñe tös-lé resémlé çit il jurnalları kürsetérmén, — di.

Şakkatırmakçı bula. Tapkan is kiterlék nerse, çit il jurnalları, iméş... Andıy gına jurnallarnı cidénçé klass malaylarında da kürgené bar iç Asiyenéñ. Küzénnen yeşler tegerep çıkkançı köldé ul. Üz kayutalarına kaytıp, méxanikınıñ kullarınnan may tapları tōşép kalgan aksıl-zeñger külmegen salganda, baya işétkennerén xetér lep, yene tuktıy almıy köldé. Teki kanıkkın idé bit. «Eti kilgen,, ene, işékné kaga...» — dimegen bulsa,

tiz géne kotıla da almas idé elé Asiye. Sagız kébék bit... Kür indé, muvyınnarın kızartıp bétérgen, ayu! E télé bér de xarap üzénéñ: «Canım!» dip te cibere, « Jiguli »é barlıgın, daçası, kassada xatının-nan yeşérép cıygan niçe méñ akçası barlıgın da söylep çıktı. Soravçı bulsa iken. Akıllı digén indé şunu... Üzénéñ xatını hem iké balası bar diler bit elé... Alar turında söylemi, tamam égét bulgan...

Yarar, anısı kalıp torsın, bétkenméni cıyın kart-korı... Tağı da kızırak bér vakıyga iske töşép tora elé: Mıyıklı bér matros bélen yartı tön urtasınaça yoldız sanap çıkkannan son, irten buldı. Etisé kiçten vaxtada idé, irten kayutada yoklap kaldı. İrtengé koyaş nurlarında irkelenesé kilép, palubaga çıktı ul. İñ yıraktağı avlak poçmakka bardı da, odéyel ceép, kızınırğa yattı. Kitapta algan idé kulına, kızığın tapmadı. Artık akıllı yazılğan. Akıl satuçılarnıñ kitapların da, üzlerén de önemi ul. Yokımsırap kitélgen... Bérzaman, başın kalkıtsa, ni kürsén: Kapitan rubkasınnan üzene binokl töbelgen. Xeyran kaldı Asiye: Kapitan akıllı kేశé, çeçleréne küpten çal kérgen, etisénnen ölkenrek xetta anı küzete. Yözé bélen şul tarafka borılıp, ozak kına küzetép yattı Asiye, kapitan binoklén añardan almadı. Kız üzene kul bolgap selam birgeç kéne binoklén çitke aldı, yar buyların küzetérge ké-réşken buldı.

Ene şundiý tamaşalarga yulıktı Asiye İdel buylap bér atnaga suzılğan seyexet vakıtında. Xeér, barısın da iske, xetérge de alıp bétérérlék tügél, algan teésirlerénéñ igéçigé yuk idé... E ir-at xalkınıñ barısı da bér iş digen süz xak iken, moñarga ul üze inandı. Elé bit etisé şunda, aralarında yörgen çakta bulgan xeller bolar, kaçıp-posıp kına... Eger de etisé yeneşede bulma-sa?! Ul oçrakta ni eşlegen bulırlar idé iken, kara indé sin alarnı!..

Niçék kéne bulmasın, üzene töbelgen çit karaşlarını kürgen, toygan sayın, yözéne nur iñe, yöregé cilkénép kuvya, küñéléne taşkın bulıp dert tula idé Asiyenéñ. Urlap bulsa bulsın, soklanıp karıylar iç barıber. Başka bérevge tügél, añarga karap soklanalar...

10

Cantimér alarnı işék katında, ozatıp kaldı, éçké yakka xetta küz de salmadı ul. Alar ütü bélen, işéklerné yabıp, tışkı yaktan bikli kaldı. Çırşı-narat takta bélen sırlap törélgen, sagız isé añkıp torgan kiñ, irkén zal aşa türge uzdılar. Binanıñ éçké yağı da

zevik bélen hem bar urını ciréne citkérep éşlengen küréne. Baş oçında kıymmetlé lyustralar. Ayak astında totaş zatlı kélem. Sténalarnı ressamnar yasagan tabigat kürénéşleré, étyudlar, natyurmortlar bizi. Emma şunısı gacep: monda absolyut tınlık idé, şilt itken avaz yuk. E bit, Arslannıñ eytüvéne karaganda, monda Lév Bélyeloviç kına tügél, tağı başka kunaklar da bulırğa tiéşlé. Tik bu xakta Arslannıñ üzénen sorarga kıymadı Asiye. Añardan kalışırğa télemeçe, salmak kına atlavın béldé.

Nihayet, ozıngarak suzılğan koridor buylap binanıñ iñ argı başına kilép cittéler. Uñğa borıldılar... Yomşak kün bélen tışlangan zur işékke barıp törtéldéler. İşék şul derece kalın hem biék idé ki eytérséñ ul şpallardan yasalgan, biklé bulmasa da, anı köç kuvyip, avırlık bélen géne açtı Arslan. Şunısı gacep: Alar yene urman éçéne, yaktı hem-açık hava-ga kilép çıktılar.

Atlar-atlamas bulıp tuktap kaldı Asiye. Bérmel yak-yagina gaceplenép hem soklanıp karap tordı. Kaya kilép çıktılar soñ elé alar? Bina écé diseñ, bina tügél kükte açık-zeñger kiñlék hem şul kiñlékke omtılıp üsken naratlar çaykala. Urman alanı dip te eytérlék tügél, çönki ul yak-yaktan taş koyma sıman biék divarlar bélen uratıp alıngan. Karşı yakta, şaktıy ara uzgaç, kuvyı bulıp üsken kuvaklık başlana. Kuvaklıkniñ argı yagında nindidér zeñger-lék şeyléne, dimek, bu kül östé bulırğa tiéştér... Üzéné küre bér kışkı bakça bulıp çıga tügélme soñ!.. Emma monda barı da tabigıy. Kükke aşkan çırşı-narat ağaçları, talçıbık hem sirén kuvakları artınnan aksıl-zeñger toman sıman şeplenép torgan kül, açık hem ayaz zeñger kük... Kéşe xıyalı, tözüçelernéñ fantaziyesé niler géne uylap tapmıy da nindi géne xikmetler korıp kuymıy. Üz küzleré bélen kürérge turı kilmegen bulsa, kémnéñdér söyle-genneré buyınça gına bu xikmetlé urını küz aldına kitérége fantaziyesé de citmegen bulır idé Asiyeñi.

Divarlar artında işérelgen elégé urman alanınıñ, urtasında uçak yanıp tora. Şul uçak tiresénde bérnice kéşe kaynaşa. Kilüçelerné iñ élék illé-illé bişler tireséndege ir-at kürép aldı. Urtaçadan kiskarak buylı idé ul, östevéne çamadan tış taza. Bit almaları, güvye kabartılğan şar, korsak digené de maktıy uk mul küréne. Yannarına yakınaya torgaç, tarap kuygan çeçleré astında posıp yatkan péleşé de yaltırap aldı. E yözge açık çıraylı, küzleré yögerék, utlı kümér sıman elle kayan balkıp kölöp tora. Xereketleré de yeşéne, kilés-kilbeténe karap gügél, şaktıy kiskén, ciñél toyıldı.

— Arıslannar! — dip deşté ul, tire-yegında evere kilép yörgen ir-atlarnıñ igtıbarın celép iterge télep. Kulındağı kisev ağaçına tayana töşép, gevdesén de onıtmadı.

— Karagız elé, kürégéz, kiyev bélen keleş kile.

Uçak tireséndegéler, meşekatlerén kuvyip torıp, kilüçélerge taba borıldılar. Kaysı, ım, kaysı nindi de bulsa bér xeremet yasap, Arslan bélen Asiye selamledé.

Elégé kötélmegegen oçraşudan belki ozak köttérép kilgen oçraşu disek, dörösrek bulır bérmelge yugalıbrak torgan Asiyeññ bélegénen yomşak kına totıp, uçakka taba baruvın devam itté Arslan. Ul tınıç, küñélé küterénké. Borınga su yağınnan isken iplé cil bélen köl isé, kaynar kümér isé kilép beréldé. Selamleşü tamam digenné añlatıp, ir-atlarıññ bérsé, möğayın, arada iñ yeşédér, bér uçlam şampur küterép arıarak torgan östelge taba kitép bardı.

Başlap süz katuçı tagı, elégé de bayagı, şul tügerek ir-at buldı. Elé isémén, kém buluvın da bélmegenge, küñélennen, Asiye añar kuşamat tagarga ölgérgen idé «Tügerek». Çönki anı kürgeç te télge kilgen béréncé süz, béréncé çağıştırıu idé bu.

— Ye, Arslan, tanıştır, bézné de tanıştı indé yaña keleşññ bélen, — didé «Tügerek», kunakçıl xucalarga gına xas yılmayıu bélen karşı atlıy töşép.

« Keleş » digende, anıñ « yaña » dip açıklık kértüvéne de igtibar itté Asiye. Kaysı xatın-kızınıñ yaña yeise iske bulası kilsén iken. Yeña ikenén, üzene kader kémnerdér bulğanın bélgen tekdirde de, ul üz-üzene « min-bérdenbér » digen yalğan uylap taba. Kémneñ üz-üzén rencétesé, kimsétesé kilsén iken. Soñ çikke citép yumartlangan tutaşlar da üz behasén töşérmeske kır talaşa torgan zaman xezér. E Asiye alardan küpke yırak, ul derecesén, üzene beyené yaxşı béle... «Yaña keleş » digennerén iske alsa da, sabırlıgın cuy-madı, sér birmedé elégé. Kapriz kürsetérge, köysézlenérge irterek idé şul añar. Xeér, ikénçé uylasañ, deşüden ni fayda yamsézlenesññ géne... Tagı bit, ul télime-yukmı, dönyada xakiykat digen nerse de bar elé. Şunu gına añlamalıq tügél iç ul. Arslan ise, kabalana töşép, bér adım çitke taypıldı da tanışlarına mörecegat itté:

— Tanış bulıgız Asiye! Miném...

Soñgı almaşlıknı sizmiçerek ıçkındırdı bulsa kirek, «miném» digeçten de, niçék devam iterge bélmiçe, törtélép kaldı. Kémé soñ elé ul anıñ? Duslarına añlayışlı, emma Asiye de üpkeletmi torgan itép niçék añlatırğa?.. Xeér, bolay da, süzséz géne de añlayışlı idé, yugıyse. Ul törtélép torgan arada, üzén kotkardılar, ixtıyac yukka da çıgıp kuydı: — Tanış bulıyk, Léva, — dip, karşıısına uk kilép baskan « Tügerek » Asiyege kulın suzdı. Köç-gayretén kürsetérge télegendey, yonlaç kulları bélen ozak totıp tordı ul

Asiyenêñ barmakların.

— Boris...

Busı-turı, mehabet téz gevdelé ir-at idé. Östevéne tıynak ta bulırğa oxşagan. Kürénép tora, itagatlé. Xatın-kız bularak, anıñ bu sıyfatların Asiye şunduk beyelep ölgérdé. Niçék kul birüvéne karamastan, köçlé hem gayretlé buluvı da kiléş-kilbeténe çıkkın. Yeşé de şul kırıkñıñ argı yagına yöz totkan bulırğa tiéş. Emma ul elé küzge taşlanırlık, herxelde, xatın-kız igtıbarın tiz celép ite torgan zattan.

— Kapkayıv! — dip, yaş malaylarça çayalanıp kulın suzdı .Öçénçésé. Urtaça buylı bu kэшéne kaydadır kürgené de bar'kébék idé anıñ. Belki şulay toyıla gına torgandır, eş oçrıy torgan kıyefet. E gomumen, küzge taşlanırdıy, alay artık xetérde kalırlık béni de yuk idé anıñ tışkı kıyefeténde. Şulay da üzénêñ sérle karaş taşlap köyaz élmayı, isémén tügél, familiyesén eytép küréşüvé bélen kızıksını uvyatıp ölgérdé ul Asiyede. Tagın şunısı gacep toyıldı, familiyesé alay bigük tatarça yañğıraşka iye bulmasa da, saf tatar télénde deşép, kartlarga oxşatıp, iké kulın suzıp isenleşté Kapkayıv.

— Séznêñ isémégéz niçék soñ? — dip sorarga cöret itté süzséz torudan kıyınsgınan Asiye.

— Kapkayıv, — didé tégésé yene. Hem, şayan gına küz kısıp, kölép ük ciberdé.

— Méne tanıştık ta... — dip küterép aldı yaneşede géne torgan «Tügerek». Elé haman da Asiye karşısında küzlerén möldéretép élmayıp torgan Kapkayıv çitke taypılırga mecbür buldı. — Eyde, Asénka, öyñdegédey xis it üzéñné. Kunak bul!.. Bélép tor éğétler-néñ iñ asılları gına cıyılğan monda. — «Tügerek»te üz çiratında şayartıp alırga kirek taptı.

— Xetta Kapkayıvtan da kurıkma, yarıymı, Asénka!

İr-atlarga elle çınlap ta kızık bulıp kitté, elle « Tügerek » avızınnan çıkkın her süzge şulay igtıbar kürsetü kabul itélgen gadet idémé, hemmesé bér bulıp köleşép aldılar. Üzéné bulğan igtıbardan küñélé cilkénép alğan Kapkayıv ise, cıyılırga ölgérmegen kalın irénnerén tagı da ceébrek, vatık plastinkaday kabatlap kuydı:

— Kapkayıv!..

Başkalar niçék kabul itkendér anıñ bu kılınışın herkéme üzé géne béle. Emma üzéne igtıbar bulı Kapkayıvka oşıy idé bulsa kirek.Bar dönyası bélen balkıp, yene yılmayıp kuydı ul. Hem şul arada, yeş éğétlerge xas bér élgırlık bélen, Asiyege küz

kısıp alırga da ölgérdé. Şunnan soñ gına, östel östénde kaldırgan. Şampurların kulına kiré alıp, éşléklé kıyefet bélen cet-cet atlap, uçak yanına kitép bardı.

Ul eylenép kilgeç, «Tügerék» anıñ iñéne kulın saldı:

— Yalé, Kapkayıv, kunaklar xörmeténe bérné cırlap ta alasıñmı elle?!

Üténüden bigrek, boyırık sıman yañğıradı bu süzler. Kapkayıv ta iké uylap tormadı, hiç kıyinsınusız, kulındağı şampurların yeneşede torgan Boriska tottırdı da késesénen neni géne avız garmunı tartıp çıgardı:

Bargan idém Esmalarga,

Kér çaykıy basmalarda.

Barıber söyam şul Esmanı,

Kolaktan assalar da...

Cırlaganda tavışı matur gına çıga iken Kapkayıv-nıñ. Şaktıy uk moñlı itép, xalık keé « Nalasa »ga turı kitére idé ul bu süzlerné. Tıñlavçılardan da élégrek, dönyasın onıtıp, üze kölep ciberdé ul. Añarga kuşılıp başkalar da élmaydı, kul çaptılar.

— Kapkayıv... E, Kapkayıv, — dip büldérdé bexétlé tamaşaçıların «Tügerék». — Süzlerén bozıp cırladıñ iç. Tatar bulmasam da, añlıym bozıp cırladıñ!

— Kapkayıv, — dip kabaladı cırçı. Bu anıñ küñélé bulganda iske ala torgan bérdenber hem iñ yaratkan süze idé, küresén.

Anıñ cırlavı Asiyege de kızıq toyıldı.

— Kapkayıv, — dip deşte ul, üze de sizmesten. —Mömkün bulsa, tağı cırlagız elé?

— Dama sorry, — dip cöplep kuydı «ügerék»te. İké de uylamıy, yene avız garmunın kıkırtıp kuydı. Kapkayıv hem tağı da dertlenébrek cırlap ciberdé:

Bargan idém Esmzlarga,

Kér çaykıy basmalarda.

Barıber söyam şul Esmané,

Kolaktan assalar da...

Süzleré şul uk bulıp çıktı cırnıñ, Asiye başqaçanı kötkén idé. Yılmayular, kanegat kul çabular da şul uk. Kapkayıvniñ küñéléne tulgan şatlık kına bérme-bér möldéri teşken.

— Buldırasıñ, Kapkayıv!.. Molodéts, — dip üzén maktap ta algaç, tamam küñélé bulıp, uçakka taba yögdé. Ni öçén hem kaya baruvın da onıtkan idé bulsa

kirek, çönki şaşlık yasar öcén kirek bulaçak timérleré Boris kulında kalgan idé.

— Yarar, monısı buldı, moñarçı bér çitte iplé géne tamaşa küzetép torgan Arslan, télge kilép, «Tügerek»ke mörecegat itté. —Lév Bélyeloviç, nige bolay üzégéz géne soñ élé séz? Kénerilerégéz kaya dimmé?..

Rexetlenép, küñélé bulıp tağı kelép aldı «Tügerek». Çın küñélden, ixlastan kéle hem şul kölü üzéne ifrat derecede kiléşép tora idé aniñ. onıtılıp kölgen çakta xetta matur gına ir-atka evérelép kite sıman toyıldı ul Asiyeye.

— Nu béznéñ Arslan Sexipoviç söyleşe de béle soñ, — dip eytép kuydı ul şul kiléşlé kölüvé aralaş. — Kéneriler dimé?.. Nefis sarı koşlarga tiñli iç béznéñ séñélkeşné... Sayrar koşka tiñli! — Bu çağıştırını bérénçé kat işetken atlı bulıp, Asiyeye karap söyledé ul bolarnı. Süz axırında aniñ üzéne de mörecegat itép aldı. — Arslan Sexipoviçni eytem, Asénka, siné de şundıy, temlé télé bélen karatkandır. Şulaymı?

Süzén eytép bétérgençé ük, başın artka taşlap, köle de başlad tağı üzé. Barı şunda gına aniñ éçkérsez bulıp söyleşü hem kölüvénde yasalmalık tösmérleré toyımladı Asi-ye. Emma yözéne çıgarmadı monı. Arslan maktap eytélgen süzler bélen kiléşüvén bélgértté.

— Eyé, Lév Bélyeloviç...

— Béznéñ kéneriler bélen kızıksınasıñ indé alaysa?.. Alar su koyınalar, — dip, iñ élék Arslanga cavap kaydardı. «Tügere » hem yane, igtibar kürsetép, Asiyeye borıldı.

— Télesegez, Asénka, séz de su kére alasız... Barıgız, yözégéz rexetlenép.

— Rexmet, Lév Bélyeloviç... Koyınasım kilmi elége...

— Ul nindi süz, Asénka, nindi süz?!..Bar, rexetlenép yel iterséñ, béroçtan béznéñ séñélkeşler bélen de tanışa torırsıñ.

— Kıstamagız, Lév Bélyeloviç, rexmet! — dip, kıyınına töşép cavap kaydardı Asiye, üzé Arslanga karap kuydı, — Annan, monda su koyınalar dip bélmegen de idém...

— Añladım, Asénka, — dip canlanıp kitté «Tügerek ». — Ul ni digen süz ul! Kéşe-kara kilép çıkmıy monda, borçılma. Su koyını öcén «forma nomér odin »nan da kulayrak nerse yuk ul!.. Bar indé, bar, oyalma, Asénka, — dip, üzénékén iterge télep, külge taba suzilgan tar sukmakka taba işareledé Lév Bélyeloviç. — Anda munça bulır.

Kiémneréñné şunda kaldırırsıñ. Xalatlar bar...

Buysımmıy çarası kalmagan idé Asiyenéñ, kulı bélen géne étmi, ene niçék ügétliler iç üzén. Şulay da, iñ élék, tugrılıklı xatın sıman, Arslanga küz salıp aldı ul. Anıñ da bu kiñeşné xuplavın kürgeç, kıyusız adımnar bélen külge iltüçé sukmakka borıldı. Xeér, kıyusız digeç te, koyılıp töşté digen netice çıgarırğa yaramas. İplé géne itép, üz derecesén bélép atladı ul. Borılıp karamasa da, üze artınnan küzetép kaluçılarnıñ karaşın toymadı tügél. Ene iç, téllerén yotkannarmını, bérsé-bér avız süz deşmi... Bérazdan, Kapkayıv buldı bulsa kirek, ir-atlardan bérevé tél şartlatıp aldı hem üzaldına «ettegènesé!..» dip tak-maklarga iténép kaldı.

...Kül yagınnan xatın-kız tavışı, köleşken, çırkıl, daşkan avazlar işétélép tora idé. Uçak urınınnan küterélgen kaynar reşe bélen alanga yaña ölgérgen şaşlık isé taraldı. Üzara nidér kiñeşken, xeberleşken sıman, moñarçı kaydadır küzge çalınımıy gına posıp yatkan şeşeler sérlé çéltéreşép kuydı. Öç taraftan taş sténa bélen ışıklangan tın alanga urman külegesé suzılıp yattı.

Nihayet, çırık-çırık köleşe, üzara nilerdér sérleşe-sérleşe, elle ni arada tanışıp, urtak tél tabarga ölgérgen xatın-kızlar. — Kéneriler törkémé kaytıp kéréde.

— Ye, kızlar, su niçék anda, su?.. — İñ élék alarga igtıbar itüçé yene Lév Bélyeloviç buldı. Anıñ her éşte hem her mizgélde üzén monda xuca itép xis itkenlége elle kayan küréné tora idé. Xeér, monı ul üze de yeşérep mataşımıy idé kébék.

— Rexmet, Lév Bélyeloviç... Yaxşı... Bik eybet...

— Su, may kébék, — diéştéler kızlar.

E aralarında iñ yeşé kıska itép kisélgen çeçleréne bantik ta tagıp ciberseñ, üzén elé mektep ukuçısı itép kabul iterge mömkin bulgan çaya kız méngen şepten kinet kéne törkémnen ayırıldı da «Tügerek»néñ muvyınına taşlandı, koçağına kunakladı. Başkalar öçén bu yakalık tügél idé, küreséñ, Asiyeden tış bérev de bu tamaşaga igtıbar itmedé.

— Nu, Léva... Nu, Léva!.. Elle sagınnagansıñ da indé?!, — dip, köysézlengen sabın sıman, «Tügerek»néñ sirek çeçlerénnen sıyparga kéréşté kız. — Nu, Léva... Nige töşmedéñ indé? E min sinéñ öçén yaña kupalnik kiép kilgen idém... Nu, Léva...

— Ye indé, maturım, ye, üpkeleme, — dip aklandı «Tügerek», kızınıñ yuka irénén-nen übép. — Başka alay itmem, maturım... Cıtdi süzlerébéz bar idé... Üpkeleme, yarımı, maturım.

— Yaña kupalnik kiép kilgen idém...

— Soñinnan, maturım, soñinnan kürsetérséñ.

Yuka hem ciñél gevdelé buluvına da karamastan, «Tügerek»ke kızını küterép toru kıyın idé bulsa kirek. Ul anı, cayın kitérép, iplé géne ayagina bastıru yağın karadı. E kénerinéñ ise tınıçlanırğa, xelge kérérgе isebénde de yuk, aşarga soragan pési balasıday sırpalanuvın béle: — Léva?.. E, Léva... Sin miné böténley sagınmagansıñ indé elle?.. — dip, irénnerén «Tügerek»nén açık izüvénnen taşıp çıkkın yonlaç kükregéne térep kanı-guvın devam ite.

— Niçék sagınmaska?! Sagındım, maturım, sagındım. Pe indé, ye, sabır itik, yarıy-mı...

— Nu, Léva!.. Sin gél şulay sabır itik te sabır itik, dip, üpke béldérép, irénnerén tursaytıp aldı kéneri. E sırpalanuvın devam itté.

...Kéneriler. Arslan avızınnan çıkkın bu süz béréncé işétüge ük seér toyılğan idé Asiyege. Ul xetta añarga üpkelé karaş ta töbep alğan idé bit elé. Çönki, téliséñmékmi, şulay kilép çıga, bu oçrakta Asiye üzé de kéneriler isebéne kére. Kéneriler... Kém cim birse, yarma sipse şuniñ iñbaşına kunıp, şuniñ küñélén küre torgan koşçıklar. Tapkan bit süzén, şul cilbezek koşlarga tiñlemese... Baksañ, Arslan xaklı bulğan iken bit. Su buvyına töşép, kızlarınñ üzleré bélen oçraşkaç, tanışkaç ta, şunduk Arslannıñ ene şul süzén iske töşérdé Asiye. Bigrek te elégé cıynak gevdolé kız, üzénéñ ersézlégé bélen de, kiléş-kilbeté bélen de kéneriné xetérlete sıman idé. Anıñ üz isémé de bar, bilgélé. Bérevleré Gulya dise, ikénçéleré Gölsine dip deşe idé añarga.

Emma ul, üzénéñ Gulya da, Gölsine de tügéllegén raslarga télegendey, kéneri sıman, bérözlékséz sikérgelevén, çırık-çırık kilép sırpalanuvın béldé. Xetta meclés kürké bulırğa күнэккен «Tügerek»ke de başkalar bélen aralaşırğa irék birmedé, anıñ bötén igtıbarın üzéne celép iterge tırıştı... Uynapmı-uyınıy, gaşyıklıktan akılın cuvyarga citéşken kız bulıp kılana tügélme? Yugıyse, kül çiténdegé komda çakta, başkalarga avız da açtırmıy, üzénéñ şerdegé romannarı xakında söylep şapırındı. Yaş kéne égétlerné üzénéñ niçék itép kızık itkené, ni revéşlé bérem-bérem töp başına utırtıp kitüvé bélen maktandı. Lévasın iske de almadı... Asiye anı elle bérersénéñ iyere kilgen kızımı iken dip te uylap kuygan idé... Alay da bu kéneri, télé söylegennerden çıgıp kına netice yasasañ da, dönyanıñ açısın-töçésén tatırğa ölgérgen hem şaktıy uk tecrıbe de tuplagan bulırğa oxşıy... Üzaldına: « Kém bélen kilgen iken bu? » digen sorav kuvyıp, şul soravına: «Kapkayıv!» — dip cavap tapkan idé Asiye. Çönki üz-üzlerén totışları bélen

bér-bérséne turı kile idé alar. Yalgışkan bulıp çıktı...

Gulya-Gölsine haman üzénékén itté. Kür indé, Lévasın yuan, yözyeşer naratka söyap kuygan da küz karaşı bélen télgelepme-télgeli tégénéñ begirén. Çın gaşıyklar da bolay buldıra almas, ene niçék kiléştére... Tomşık sıman oçlaytıp-berép algan yuka irénneré bélen çukıpmı-çukıy «Tügerek»néñ almadan da alsurak bit urtasın...

Soñğı vakıtlarga kader bötén kürgené, aralaşkanı gaile hem eş urını bélen çiklengen idé bit Asiyenéñ. Bu dönya, elégé xikmetler çın-çınlap yañalık idé anıñ oçén. Şuña, télime-télemimé, eléden-elé küz salıp tordı ul elégé tamaşa tarafına. Könleşép te tügél, nefretlenép te tügél, gadi bér kızıksınıu bélen küzetté. Bu dönyanıñ kémneré géne yuk, ene niçék yeşevçeler de bar iken!..

Yeneşeséne Arslan kilép baskanlıkını toymıy da kalgan idé ul.

— Ye, Asiye, niçék siña monda oşıymı? — dip pşıldadı ul Asiyenéñ kolagina.

— Matur urın... Béleséñ iç, tabigatné min yaratam.

— E kéşeler?.. Miném duslar siña oşamadımı?

— Kızıklı kéşeler, — didé Asiye hem, küterélép, Arslanıñ yağımlı küzleréne cavap kaytardı.

— Kızlar niçék?.. Kızlar çit itmedémé üzéñné?

— Kénerilermé? — dip, yane küzleréne tékeldé ul anıñ. Bu yulı indé şelte katış yılmayı toyımlandı anıñ karaşında.

E Arslan anıñ üzénçe üpke béldérü, törtélérge télevén añlamadımı, añlarga téleme-démé soravga turı megnesénde cavap birdé:

— Eyé, kéneriler niçék?

— Xatın-kızga şundıy mönesebette dip uylamagan idém min siné...

— Nindi mönesebet?

— Kimsétép, mıskıl itép karıysız...

— Kirésénçe, Asiye! Kéneri sayrar koş...

— Kéneri diséñmé? Eyé, kéneri bexétlé koş. E alarıñ bérsé miném tanışım bulıp çıktı...

— Kaysı?

— Yuliye. Ul miném klasstaşım.

— Méne niçék?! Tav bélen tav gına oçraşımıy dilermé elé?.. Ul da bexétlémé?

— Bulmaska, ul tугan könénnen ük bexétlé kız!

— Bexétléler... — dip, suza töşép kabaladı, kiléşüvén béldérdé Arslan da.

— Monda herkém bexétlé, hem herkém bexétné üzénçe añlıy. Kapkayıv eytméşli, bu bexét hem mexebbet yarımtravı, Asiye.

— Me-xeb-bet?! — Bu süznéñ megnesén añlarga télegendey, her icégéne basım yasap kabaladı Asiye. Çınlap ta, nerse soñ ul mexebbet? Ul elle şundiı bulamı iken? Arslannı oçratkanga kader yalgışıp kına da mexebbetnéñ ni ikenén tatıp karaganı yuk idé kébék iç anıñ. Mavıguları da buldı, irge de çıktı... E mexebbet başka bulırğa tiéş siman toyıla idé anar.

Mexebbet xakında töplé itép uylar vakıtı da bulmadı iç anıñ. Kiyevge çıktı da dürt sténa arasında biklenép kaldı. Ni kürgené, kémner bélen aralaşkanı buldı soñ?.. Soñğı öç-dürt yılı kızıksız bértörlélékte ütép. Kitken iç anıñ. Öyden éşke, éşten öyge. Bar bélgené şul!.. E élgerégé éllarda üzé télegençe yeşerge enisé irék kuymadı. Ata-apa yanınnan kitép irék alırmın dip uylagan idé, yalgışkan bulıp çıktı!.. Arslan oçramagan bulsa, dönyanıñ maturlıgın, tabıgatnéñ güzellégén, mexebbetnéñ ni ikenlégén bélmi kar tayası iken.

Şul revéşlé, üz uylarına birélép, canı-tené bélen nazga susap, Arslanga sıyındı ul. Tolımnarın Arslannıñ kiñ kükregéne yeşérdé. Biléne sarılğan köçlé kullar yugarıga taba tarttı anı, ayak oçlarında gına élénép kaldı Asiye. Dönya meşekatleré onıtıldı, xetta bérmel ge baş oçındağı mehabet naratlarınıñ şavı tınıp tordı... Monda bérevnéñ de başkalarda éşé yuk, herkém üzayırı, her par üzaldına bexét ézli, bexét taba şulay...

— Şaşlık ezér... Citdi éşlerné taşlap torıyk béraz, — digen avaz işétéldé. Küzlerén açtı Asiye, uçak tıresénde kaynaşkan Boris tavışı iken bu. Karınnarı açkan bulgandırmı, elé géne herkaysı üzayırı dönyada kaynaşkan parlar, répétitsiye vakıtında réjissérniñ, her süzéne buysıngan artistlar siman, rollerénen çıgıp, uçakka taba talpınıp kuydılar.

Ul arada Kapkayıv moñarçı küzge çalınmıy gına bér çitte torgan karton tartmalardan törgék-törgék sıy hem aşamlıklar çıgarırğa kéréşté. Añarga yardım itép Yuliye kaynaştı. Moñarçı küzge artık çalınmıyça, iplé géne üzénéñ Borısı tıresénde çuvalgan, karap torışka alagayım tulı hem tıgız kiléş-kilbetlé küréngen dürténçé kéneri de xeraketke kildé. Alsu-lanıp torgan bit almaları, yaktı zeñger küzleré, kérşen hem sörmeleré xelén béléşép, neni közgege tékelép tordı ul iñ élék. Annan tulı irénnerén barlap, kaygırtıp aldı. Barı şunnan soñ gına közgésén késeséne tıktı hem, vakıtı citken

ürdek siman kiléşlé atlap, tabinga taba kitté. E östel sıy-xörmet, nigmetlerden sığılıp tora idé.

— Nu, Léva, miném bér de aşıysım kilmi idé elége, — dip, östel yanına in soñğı bulıp, téler-télemes kéne Gulya-Gölsine yakınlaştı. Yugıyse, kül çiténdé çakta uk: « Aşıysı kile, şaşlık isé kilmimé elé, kızlar? » — dip, kıbırsıy başlagan idé üzé.

— Üz vakıtında aşıy da béléрге kirek, maturım, sabır it...

— Nu, Léva... Sin gél şulay, sabır it te sabır it, diséñ... Küpmé bula sabır itergel!

Nek şul vakıt Kapkayıv çıgımçıláp torgan kénerinéñ kulına şerab tulı bokal kitérép tottırdı:

— Kapkayıv...

— O-o-o, Kapkayıv! — dip, kulların çebeklep, baskan cirénde ixlas kuanıp sikér-gelep kuydı kız. — Kaysın alırga bélmesséñ şerabnımı, Kapkayıvnımı? Xa-xa!..

Lév Bélyeloviç yeneşesénde torgan kız bélen artık şayarışıp, eñgame korıp torırğa kıymadı Kapkayıv. Şulay da, kéşé-kara kürmegende, kızınñ üzéne géne küz kısıp alırga ölgérdé hem ilemséz zur avızınnan yılmayı da bülek itté. Nikader géne kırgıy toylılmasın, üz kılanışları üzéne kiléşlé idé Kapkayıvnıñ.

Ul arada baytaktan birlé indé borın tişéklerén kıtıkılap torgan şaşlıktan Asiyege de öleş çıktı. İkençé kulında vak leysen yañgır yavgandagıday tamçıları sikérgelep-biép torgan şampan şerabé.

Zur vakıyga, cavaplı eşler aldınnan gına bula torgan tınlık urnaşıp aldı urman ala-nında.

— Xörmetlé duslarım, — dip bokalın yugarı küterdé «Tügerék». — Bu béréncé tostnı, tarixi tostnı min, yakın duslarım, séznéñ oçén, şeherébéznéñ eşléklé hem buldıklı ir-atları çın arıslannar hem alarga bexét, şatlık kitérüçé güzel kızlar kéneriler oçén küterem!..

— O-o-o!..— diéşté kızlar.

— Lév Bélyeloviç eytse eyte indé ul!..

— Ux, miném Lévam! — dip, üz-üzén béléşmiçe, basıp torgan urınında tıpırdap kuydı Gulya-Gölsine. Cet kéne ürélép, übép alırga da ölgérdé üzén.

— Eydegéz, duslarım, séznéñ xörmetke! — dip kabatladı Lév Bélyeloviç. Üzénéñ şul derece uñış kazangan tostınnan soñ bérmelege onıtılıp kalğan duslarına kuvet

iñdérüvé hem rexmetén citkérüvé idé bu anıñ.

Süz artınnan süz, tost artınnan tost kabatlandı. Uçaktağı kümér bér süréldé, bér dörlep aldı... Yaş beren iténnen xezérlengen şaşlık ölgérép kéne tordı. Kapkayıvniñ karton tartmaları éçénnen çıkkın şeşeler, buşana barıp, bér-bér artlı kuvaklıkka tabak tegereşté. Başta bérkader tartınıp, çiténsénébrek torgan Asiye de üzleşté. Üzara kaynaşkan, bolğanış-kan arada élékkégé klasstaşı Yuliye bélen de bér-iké avız süz almaşıp alırga ölgérdé alar.

— Su buvyına töşkeç, min siné tanımadım başta, şundiý üzgergenséñ, — didé bé-réñcé bulıp deşken Yuliye. — Çın zaman xatını bulgansıñ. Arslanniñ üzén kulga iyaleş-térüvéñ bélen kotlıym!..

Rexmetén citkéreç, béroçtan üzén baytaktan kızıksındırıp torgan soravga da cavap alırga aşıktı Asiye:

— Siné bik tanılğan proféssorga çıkkın digenner idé, dörös bulmadımını, Yuliye?..

— Bu yarımtravda ul xakta söyleşmiler, andıy soravlar bélen tintéretmiler, Asya, — dip pışıldadı Yuliye. Hem eylene-tiredegeler öçéñ, bolar bér-bér mezek xel söyleşe iken digen illyuziye tudıru maksatı bélen, kıçkırıp kölep te alğan buldı.

— Aérılıştıgızımı? — dip soramıy buldıra almadı Asiye, üzé de añarga oxşatıp kölerge itté.

— Aérılışmadım... Görletép yeşibéz, Asya! Bér-béréne karaşıp élmayıp alğan buldılar yene.

— Niçék alay?

— Dönya matur iç, Asya. hem irkén de... Küñéléñ géne kin bulsın...

— Añlamadım... Sin haman da bexétlé ikenséñ, Yuliye.

— Rexmet, Asya! notaga karap köy başkara diyerséñ tağı şul uk éçkérsez hem yasalma yılmayı.

— Írge çıguvıñ derés, dimek? — dip, bérızdan yene kabatlap soramıy buldıra almadı Asiye.

— Dörös, Asya, dörös... — dip, élmayıp aldı Yuliye hem devam itté. — E şulay da irge karaganda irék kadérlérek.

Tékelép karamasa da, yeneşeséndegé Yuliyené soklanıp küzetté Asiye. Gomér-goméрге soklandı, könleşép yeşedé iç ul añardan. Anıñ kébék kiengen kéşe yuk idé. Elé

de, ene niçék, kéneriler arasında küzge kérép ayrılıp tora ul üzénéñ kiém-salımı bélen...

Béraz kabıp ta algaç, avızı tamam yırılıp kitken Kapkayıv yakınlşıp kile idé yan-narına. Koçağı kiñ ceélgen... Asiyeye karap kétkéldep kölep torgan cirénnen anı Yuliye de abaylap aldı hem yomşak béleklerén kübelektey cilpép karşınsına atıldı.

— O-o-o, Kapkayıv miném arıslanım!

— Kapkayıv... üzé...

Tahir bélen Zöhre yeise Yosıf bélen Zöleyxa mexebbe té bar iken bolarda diyer-señ... Şulay kötmegende kavıuşu, oçraşularına niçék kuvanışkanı arın kürseñ, iséñ kiter, bér de xarap...

Mexebbetten isérép, söyişép tuymas çaklarında kinet Asiyeye taba borıldı Yuliye:

— Méne, Asya, miném arıslanım Kapkayıv şuşı bula. — Annan üzénéñ bexét diñgézénde yözép yörgen arıslanına mörecegat itté. — E bu çiber xanım miném klasstaşım Asya.

— Kapkayıv... — dip, baya bérénçé kat tanışkandagıday maylı küzlerén kısıp kuydı ir-at.

— Béz tanışlarindé, Yuliye, — didé Asiyeye hem irék-sézden uylap kuydı: Bu ilemséz zur avızlı, kalın irénlé ir-at, corlıgın, tapkırlıgın kürsetérge télep, bérözlékséz üz famili-yesén kabatlap toruvı bélen tamam sarunı kaynata. Şuşı bendené Yuliye niçék koçaklıy, übe ala iken?!

Asiyenéñ uyların sizgen sıman, Yuliyené bilénnen kısıp koçaklagan köyge, çitke taypıldı Kapkayıv. Tégésé karışmadı, çırık-çırık kölüvén géne béldé.

Béryelgızı torıp kaldı Asiyeye. Şul yalgızlığı bélen kiléşérge télemiçe, taldan ürélgen krésloga ceélép utırıp citdi eñgeme korgan Arslan bélen Lév Bélyeloviç yanına taba kitté. Eyé, kümérleré kölge evérélép bargan uçak karşınsında alar ikev géne idé. E sarı kéneriné xetérletken Gulya-Gölsine ikénçé bér çitte torgan krésloga çumpıp, mės-mės yokıga talgan.

— Béznéñ bélen tigéz éçe... Ul gevdege küpmé sıysın, elé de niçék tüze, — dip, kéneriéne taba ımlap süz söylep utırışı idé «Tügerek»nén Bilgélé, sérdeşé Arslanıñ üzéne géne eytélgen süz bulgandır, yannarına yakınlşıp kilgen Asiyené kürmi, idé elé alar. Asiyeye karañgıda, e alar ut karşınsında, yaktıda.

— Tertibé naçar, barıp çığaçak bu. Kiçe de yoklamagandır... Şeherné arkılıga-

buyga iñli diler.

— Terbiyelerge kirek üzén...

— Xa-a-a, — dip kölep aldı «Tügerek». Kulındağı sigarétın bér-iké kat tiren itép suvırdı da utka totıp attı. — Terbiyelerge disén, indé?.. Tégé, niçék elé, séznéñ tatarlar niçék eyte elé. Ana söté bélen... Xetérden çıkkán, niçék soñ elé?

— Ana söté bélen kermegen tana söté bélen kermes, diler.

— Dörös eyte xalık! Ul terbiyeden uzgan indé.

— Züzégéz bélesézdér...

— Oçırırğa vakıt üzén, xuşlaşırğa.

— Xeér, séz xaklı, şéf! Kéneri ozak yeşemi, alışıñp toruları xeérlé, — dip, mıyık astıñnan gına élmaya töşép, kiñeş itép kuydı Arslan. Östep tağı nidér eytté. Emma aññ soñğı süzlerén açık kına işetmedé Asiye.

Elbette, bu xelde kéşé süzéñ tıñlap toru kiléşe torgan xel tügél. Şuña, bér kararga kilép, kıyu adıñnar bélen turı atlap, ir-atlar karşıısına çıgıp bastı ul. E tégélernéñ ise moñar-ga artık isleré kitmedé sérlé géne élmayıñıp bér-bérséne karaşıp aldılar.

— O-o, Asénka!.. Asénka, rexim it béznéñ yanga, — dip urıñnan torıp uk basma-sa da, kımşana töşép urın tekdım itté «Tügerek».

— Rexmet, Lév Bélyeloviç!

— Sézden rexmet işetüvém bélen bexétlémén, Asénka... Emma üzégézge bér şélte yasarga röxsetmé, Asénka?..

— Tıñlıym, Lév Bélyeloviç, rexim itégéz.

— Séz, Asénka, Arslan Sexyepoviçka niçék dip deşeséz?..

Uñaysızlanıp tübenge karap aldı Asiye, tartınıp kuydı:

— Arslan dip...

— Méne bit, Asénka, nindi merxemetséz séz miña mönesebette. Nindi tigézsézlék!.. Aña, Arslan, e miña, Lév Bélyeloviç. Bu bit yaxşı tügél, Asénka. Bélesézmé nerse, miña şuşı yarımtravda çakta gına bulsa da arıslan dip deşégéz, yararmı?! Lév, arıslan digen süz! Şulay bit, min dörös söylimdér bit, şulaymı, Asénka?..

Kiléşüvén bélgértép baş kaktı Asiye. Kızık bulıp kitté añarga: Elégeçe uvyına da kérép karamagan, Lév bélen Arslan adaşlar iken lebası.

— Béz géne de tügél, monda herkéñ arıslan, hem herkéñ üzén arıslan itép

tanıtısı kile, — dip, üz süzlerennen tem tabıp, avızların balkıtıp söylep kitté «Tügerek ». — Arıslan, iskitkéç, soklanuga layık cenlék ul! Gayretlé de, köçlé de, matur da üzé; kémnéñ arıslanga tiñ bulası kilmes... E indé séznéñ kébék güzel xatın-kız avızınnan « arıslan » yeise « arıslanım » digen süz işétü, télese kaysı ir-atnıñ iñ oli xıyalı, Asénka., Şuña küre eytem, Sexipoviç kına tügél arıslan hem Sexipoviç bélen min géne de tügél... Borisniñ da arıslan bulası kile. Kzpkayıv bulıp Kapkayıv ta arıslan sanıy üzén. Kürgenséz iç, ene nindi kéneri élektérgeñ. Üzégézge géne eytem, anıñ kénerié bik yugarı daireler bélen beylenéşte!.. Şulay itép, Asénka, kiléşebéz, yarımı, Lév Bélyeloviçni onıt! Arısla-a-an! Béz moñda hemmebéz arıslannar! Arıslannar hem kéneriler!..

11

Xetérlisézder, béznéñ. Asiye üz vakıtında méditsina institutına ukırğa da kérgen idé bit elé. Kayçan gına vraç bulırğa cıyımp yörgeñ kız niçék itép atéléğa barıp çıkkanda tégüçé bulıp kitken diyerséz. Zinhar, sabırsızlanmıy torıyk, boyırğan bulsa, barısı da añlaşılır.

Méditsina institutında yaxşı gına ukıy başlagan idé Asiye. Béréncé séméstrni xetta barı tik yaxşı bilgeleréne géne birép çıktı. Bu könné zur tüzemsézlék bélen kötép alğan ananıñ, bilgélé indé, başı kükke tidé. Éllar buvyı saklap, xesterlep cıygan akçasına, şuşı uñay bélen, kızına pardan altın alka hem yözék bülek itté.

Bérékcé kursni da uñışlı yomgaklap çıktı kız. Bu yulı da buş itmedé üzén enisé altın çılбір-muvıynsa. Şul revéşlé, bér-bérén añlap, caylaşıp hem kiléşép, matur gına yeşevlerén devam ittédeler.

Studént xalkınıñ elé anıñ iké ay çamasına suzıla torgan ceygé yalı, kanikulları da bula. Bérevler Kara diñgéz yarında kızına, ikénçeler tözü otryadları bélen eşke yunele şul ceygé aylarda. E Asiyeler gruppasındagı kızlarını ise Estérxan yaklarına karbız hem pomi-dor cıyarga ciberdeler. Xeér, ipteş kızları bélen béрге barırğa üzé télek béldérdé Asiye, üzé niyet itté.

Niyet itté itüvén de, tik eniséne niçék şul xakta eytérge iken dip, baytak vakıtlar cay ézlep, baş vatıp yördé. Çönki béle: Añardan röxsét alu ciñél bulmıyacak! Kitesé

könnerné barmak bögép kötté yugıyse, e kikeş-tabış itü segatleré kiçéktéréle kildé.Kıyulık hem tevekkelék citénkéremedé. E indé elégé xel öyde meglüm bulgaç, anda, eytik, mondıyrak söyléşü-atlaşu kuptı:

— Estérxanga?..

— Eyé, Estérxanga!

— Sin niçék, miném bélen kiléşmi torıp, şulay ciñél géne xel itép kuvyasıñ?

— Pasport, késede. Min üz-üzeme xucadır labasa... Şul revéşlé, érédiñ géne xel itmekçé kız. Barıp çıkmadı. Ana kéşéné ise kızınıñ şundıy tekebbérlégé tagı da çıgırınnan gına çıgardı.

— Kayan kilgen, kayan kilgen... Xuca bulgan di bérev!.. Barmıysıñ diğeç, barmıy-sın, kızım!

— Béz bit bötén gruppa bélen, üzém géne tügél...

— Barsınnar... Gruppa tügél, institut bélen barsınnar. Anda miném ni eşém bar?! Üz kızıma min üzém xucadır labasa... Kilméşeklékke çıgarıp- ciberdém yuk!

Eniséñ añlıysı kilép te añlıy almadı kız. Kölerge de, yılarga da bélni aptıradı.Ul anıñ karışasın béle idé bélüvén, emma bu kaderlé de nık torır dip başına kitérmegen idé. İnstitut isémé bélen beylé vakıygalarga bişkullap riza bula idé iç moña kader. Kunakka barsa da, diskotékaga çıgıp kitse de, institut bélen beylep aldaşsa, üte idé elégeçe.

— Ey, eni, eytép te kuvyasıñ indé sin, «kilméşeklékke» disénmé?! Niçék oyat tügél, üzéñ ukıtuçı, zavuç ta bit elé. Méditsinskiyga dimlevçé de üzéñ buldıñ... Béz bit studéntlar otryadı bélen pomidor hem karbız cıyarga barabız, — dip, başka yaktan da kilép karadı kız.

— Barmıysıñ diğeç, barmıysıñ! Cir çitene çıgarıp ciberérge, anna siné bar dip kötergemé, yuk dipmé?..

— Yuk-bar süz söyleme indé, eni... Tuygançı karbız aşıybız da kaytıp ta citebéz bit indé béz!.. — Şul revéşlé, yalaaru-ügétlevge küçép, sırpalanıp ta karamakçı buldı kız. Barıp çıkmadı, ütmedé.

— Karbızını öyde aşarsıñ! — Buldı cavap. — Bazardan üzém taşıp torırmin, — dip, çébén kugandagıday, başka bér süz işétesé kilmegenné bélgértép, séltenép kuydı ana.

— Başkalar elé tözü otryadları bélen cey buvyına da kittéler... Sin géne indé...

— Kéşe balası öçén min cavap birmim!

— Eni-iém... — dip, yañabaştan yumalarga kérésép karadı kız. — Uylap kara elé sin?!. Niçék itép min gruppadaşlarımnan aérılıp kalıym?.. İnstituttan kusalar?.. Sin bit ukıtuçı késé, eniém.

— Ciberesém kilmi şul, kızım, — dip, küz çitlerén sörtép aldı ana da; kızınıñ yagımlı süzlerénnen küñélé yomşarıp kitté.

— Min siña xat yazıp torırım, eniém, — tamam sırpalanırğa uk kérésmek bulıp karadı kız.

Barıp çıkmadı, bulmıy digeç bulmadı indé.

— İnstitutıña üzém barırım. Avıru enimén kaldırıp kitmesén, di-di añlatırım...

— İ-i-i, eniém, — didé kız yomşak kına. Enisén çın-çınlap kızganıp'ta kuydı bugay tagı üzé. Emma süzénnen kaytırga da isebé yuk, kaya ul! — Baram digeç, baram! Késé köldérep yörme indé, yarıymı, eniém...

— Küñélém size, cünlége aşkınmıysıñ, kızım. öyden min siné çigaraçak tügel barıbér.

Ana bélen kız bexesleşken arada, üzaldıma uylanıp kuydım. Min ni diyer idém iken? Kız yeise ana urınında başka bér-bér ir-at bulsa ni diyer idé iken?.. Bélmim, e şulay da béz, ir-atlarını bik tiz sındırırlar idé kébék.

Nihayet, bexesné devam ittérünéñ urınsız ikenlégén tamam töşengen Asiye, üpkelegen kıyefet yasap, üz bülmeséne kérép biklendé. Enisé ise, sındırdım, kündérdém kızını, digen neticege kilép, tınıçlap çey éçü maksatı bélen kuxnyaga yuneldé. Östel xesterledé, küñélénnen géne fikér yörtté ul: «Etisé de ceyneñ cey buyvına öyge kaytıp kérmi... Indé üz irégé bélen, péşken alma sıman tulıp torgan, buy citken kızım da élga portı çiténdé ozatıp kalsınmı? Alay da nık tordı elé... Tilé uyların baş küterüğe ük tamırdan kise barmasañ, ciñerséñ, bar, alarını,.. Ene niçék matur, zifa bulıp üsép citken anıñ kızı... Cayına kuysañ, ay kürdé, koyaş aldı digendey, abaylamıy da kalırsıñ. Xezér bit anıñ ir-at hem égét-cilenneré de tilgen sıman, kayçan hem kaysın élektérim iken dip kéne ézlenép yörü...» Kızınıp taviş-tınsız gına şulay üz bülmeséne kérép biklenüvéne tamam küñélé bulgan idé ananıñ. Yılasa, élar, yılap üse kızlar, bér tuktar elé. Akılına kilgeçtén üzé ük rexmet eyteçek bit ul eniséne...

E Asiye? Anıñ xelleré niçék, ul niler uylyı idé iken soñ şul mizgélde?! Kız, şulay itép, gruppadaşlarınnan ayırılıp, bérüzé şeherde kalırğa rizalaşıp ta kuydı miken?

Döröséñ eytkende, bér de karbız yeise pomidor cıyası kilüden atlıgıp tormıy idé ul Estérxanga. Ul bardımı, barmadımı, ölgérgeñ uñış basuda kalmayaçak. Kalsa da, utırıp yılavçı bulmas. Kolxoznıkı iç ul, elle avıl xal kının kolxoz malına niçék karaganlıgın béłmi idémé?! Üz bakçasındağı bereñgésé isen-aman bazga kérse, kolxoznıkı şunda nik kar astında kalmıy. Aña karap kına aç ta, yalangaç ta kalmıy bit avıl késésé... Yarar, soñ çikte kaldırmassınar, cıyıp ta alsınar di. Barıbér uñışnıñ küp ölésé ye şunda basuda kalıp öşıye-çek, ye şherdegé yeşélçe bazalarında çérép tarkalaçak. Avıl cirénde üsmese de, kolak hem küz bar iç. Élnıñ-élında közden yeşélçe xezérlev planın şul tiklé protséntka arttırıp ütedék, géktarınnan şul tiklém uñış çıktı, uzgan élgıdan şul tiklége kübrek bereñgé, sugan, yeşélçe salındı, dip şapırınalar da... Karap torsañ, yeña élga kérgeñçé ük kibétte öşegen yeise çérék bereñgé satarga kéréşeler. Bérızdan anısı da yukka çıga, vitrinalarga okéannar artınnan kilgen gréypfrut tézép kuvyalar. Bér bıyıl yeise uzgan él gına bulgan oçraklı xel tügél, béle-bélgennin şulay iç... Estérxan pomidorların da şul uk yazmış köte. Yartısı yulda çéri, ikénçé yartısı sklad bélen kibét arasında,..

Ul yakların yaxşı çamalıy idé Asiye. Kitesé kilüvé karbız aşıysı kilüden de, uñış cıyu digen izgé omtılıştan da tügél, öyden ıçkırırğa cay çıgıp torudan. Enisénéñ köñner buvyınça, alay itme, bolay it, kaya barırğa cıyınasıñ, barma, diép öyretép torularınnan tuygan, tamam gaciz idé ul. Öyden yırak kitép, üz-üzéñe tulı xuca bulu, çın iréknéñ ni ikenlégen vakıtlıça gına bulsa da tatıp karav omtılışı aşkındıra. «Yuk indé, eniém, gél sinéñçe géne bulmıy torsın elé. Kitem digeç, kitem! Üz süzémné süz itir öçén géne bulsa da kitem indé xezér. Gél-gél sin digençe géne bulmıy torsın elé...» — dip kabatladı ul küñélénnen. Yılav kaya, ul xakta uvyında da yuk, késé-kara kürmegende yılavnıñ ni megnesé bar?!.

E enisé biş minuttan biş minutka anıñ işégé yanına kile de, kızın kaygırtıp kite: «Kızım, tınıçlana, kür, zinhar dim, borçılma, kızım...» Yulga çıgu xakında lem-mim süz katmadı ul başka. Enisé öyde yuk çaklarını turı kitérép, kirek-yerakların barlıy, xesterli yördé de, segaté kilép citkeç, iglan itté:

— Xuş, eniém, isen-sav yeşe! Segat yarımnan téploxad kite, xat yazarım, — didé.

Borçılı köñner küpten onıtıldı, barısı da min digençe xel itéldé, dip sanap yörgen ana télséz-önséz kaldı. Başka çara taba almadı, işék katına barıp, terége

kadaklıgan Gaysa siman, kulların-ayakların yak-yakka taşlap, arkılı bastı:

— Üzém isen çakta hiçkaya cibermim, — didé. — Kızım, akılıña kil, — dip yumalarga da omtılıp karadı.

— Xakiñ yuk, min çitléktegê koş tügél, — dip çeçredé Asiye.

— Çitlékte de tügél... Cibermim de... Sin miném kızım!

E indé arkasına ryukzak asıp karşısına kilép baskan kızınıñ küzlerénde iman yuklıkka tamam ışangaç, cet kéne tışkı yakka çıgıp, işékné iké kat yozakka şartlatıp biklep kuydı ana.

Asiye üz enisén bélni tügél. Soñ çikte, mondıy borılışka da ezér idé ul... Borçulı könnér küpten onıtıldı, barısı da min digençe xel itéldé, dip sanap yörgen ana télséz-önséz kaldı. Tübenge küz taşlap aldı, biék, baş eylenérlék. Xiske birélép torır ara da yuk, cet kéne balkon çiténdegé timér kapkaçını açtı. Bu tişéknéñ, yangın sünderüçélerge kiregê çıgadırmı-yukmı, emma Asiye kébékler öçén yarap kuvya iken... Téke timér baskıç buylap altınçı kattan bişénçége téşté. Ryukzak ta üzénnen kalmadı. Başka çak bulsa, balkon çiténnen karap torırğa da kurkır idé, e бүгэн tevekkellégénéñ çigé yuk.

Askı kattagı kürşélerénéñ balkon terezésén kagarga kéréşté ul. Kürşéler dip, anda yalgız éçkéçé bér abzıy yeşi. Xatını elé uzgan atnada gına, balaların iyertép, avılga eti-enileréne kaytıp kitté. Kürgende, oçraganda tanımagán, bélmegenge sabışıp yörgen kürşe géne bulsa da, belki yardım iter digen ömét bar idé Asiye küñélénde. Xeér, añarga nerse, balkon itlégéñ açıp kértérge de öy işégénnen çıgarıp ciberérge géne iç. Öyde géne bulsın...

Tevléknéñ bu vakıtında, Asiyenéñ çamalavına karaganda, alkaş kürşe öyde bulırğa tiéş. Çönki elége arakı kibétleré biklé. Mondıy irler öyden çıkmıy elé. Kaya barsın, kibét açılmıyça torıp, şéşedeş dusları da kilép aptıratmıy torgandır, faydasız iç... Mondıylar öçén yaktı kön arakı-vino sata torgan kibét işékleré açılğan segatten başlana. Könozın, iden astında şım kalıp posıp yatқан амбар күсélerédey, üz segatleré sugıp, « işékler » açılğanı kötép yatalar da seferge...

Yalgışmagan bulıp çıktı Asiye. Kürşe ozak köttérmedé, sukrana-sukrana balkon işégén açarga kildé, alkonda kéşé buluvına, ul kéşénéñ, kém ikenlégene isé kitmi géne açıp kértté Asiyené. Üte kürénnemelé pıyela işék artında kém toruvın da abaylamadı, öy işégén açıp, kötélgen kunagın karşı alamını!.. Yoklap yatқан çağı bulğan tézene kader töşép torgan ozın balaklı çuvar trusiktan tış, östénde bélni de yuk. Çeçleré tuzgıgan, şere

iñbaşları öşégen alma sıman böréşép kalgan. Yarımaçık küzler temeké töténédey tonık toman artında. Üz xelé xel idé, kıskası...

Açıp kértkeçtén de Asiyege küz salmadı ul. Karlıkkan tavış bélen:

— Zapas yuk, — didé. Hem, kérseñ kér indé digen sıman, borılıp kitép te bardı. — Baş avırta...

Kürşésé kuxnya yagına yuneldé. Çeynék kapkaçların şaltır-şoltır kitérép, bér-bér éçer nerse ézlev bélen meşgul buldı.

Añardan béraz kalışa töşép, ryukzagın avırlık bélen géne östérep, işék katına taba yakınlaştı Asiye. Emma işék totkasına kulı tiép, canı tınıçlangaç, bérmelge tuktap xel aldı. Gomér aralaşmagan kürşéñññ balkonınnan kér de işégénen çıgıp kit, rexmet te eytme, iméş. Seér iç, uñaysız da... Ni eytérge, nerse diyerge béلمي, tuktap kaldı. Béroçtan işéknéñ argı yagında kéşé-felen yuklğın da açıklav idé télegé, sagayıp, kolak salıp tordı, Ul arada, çeynék töbénde kalgan kiçegé kuvyı, salkın çeyné yotıp, şemexe töске kérgen küz kabakların uva-uva, kürşésé işék katına yakınlaştı. Asiyené kürgeç, xeyran kaldı. Çigelérén uvıp aldı — önémme bu, töşémme, yenesé.

— Méne siña, me... Asénka tügélmé soñ? Asénka... Kürşé... — Kötken kunagin karşı algandagıday itép iké kulın kiñ ceép aldı alkaş kürşé. — Eyde, kér, Asénka... Kér, türden uz...

— Kérdém iç... Índé çıgarga vakıt, — didé kız hiç şayartusız. Şayartu kaygısı idéméni soñ añarda.

— Eyde uz, Asénka... Uz, tupsada tormıylar indé... Üsmi kaluvıñ bar, — dip, indé tamam açıla töşté alkaş kürşé, elége kötélmegén oçraşuga kuvanıçın yaşére almıyça.

Yözleréne can kérgendey bulıp kitté añıñ. Eyé, xetta, ene, élmayırga, şayartırğa da itép karadı. Tik bér nerse xak, ul Asiyenéñ kayan, niçék kilép kérüvén elé hamanda aklap bétérmi idé. Küzlerén ugalıy torgaç, nihayet, yokısınnan da tamam uvyanıp citté bulsa kirek. Üzénéñ kıyefeténen uñaysızlangan kébék, ozın balaklı trusigin yugarırak tarta töşép, artka çigéndé.

— Mın xezér, Asénka, xezér kiénem, yarıymı... Bér géne minutoçku?. E sin türden uz. — Üzé çigéne, üzé Asiyené kıstarga, yuatırğa iténe. — Bolay işék katında toru kiléşmi bit indé, Asénka...

— Rexmet, — dip, tartınıp kuydı kız. Béroçtan yane küz çité bélen işék totkasın

barlarga onıtmadı. Elle niçék, uñaysızrak ta kilép çıktı iç, aklanırğa da iténép karadı. — Min bit bolay gına, eniden kaçıp kına... Séz añarga eyte kürmegéz, yarımı?

— Miné kémge sanıysıñ, Asénka... — dip, kolagı işetkennerden üzénçe netice yasap, tagı da canlana töşté alkaş kürşé. — Monda bulgan, monda kalır, Asénka. Eyde, eyde, kurıkma... Eytemmé soñ?.. Min bit siné küpten bélem. Sin uzıp kitkende, Herçak artıñnan borılıp karap kalam, Asénka...

Şul çaknı, üç itkendey, argı yaktagı kürşélerden bérev éene kaytıp kerdé, açkıçların çiltıratıp, işék açarga kéréşté. Bér-bér karçık idé, küreséñ, işék katıñda ozak, bit ozak kaynaştı ul... Baş isen çakta, çıgıp şılırğa kirek, dip torgan Asiye, şunı kötép, totkarlanırğa mecbür buldı.

Alkaş kürşé aniñ sayın Asiyené élék-élékten bélgenlége, küzetép yörgenlége xakın-da söylendé.

— Sin, Asénka, işanmıysındır da elé... Billehigazi dim méne, avıldağı kart eniém bélen ant item... İpidér dim, siné kürgeç, cörek kısıp-kısıp kuvya torganıyı... Haman işanmıysıñ sin... Soñ, ni bélen ant itim soñ tagı... Eytsem eytim, Asénka, siné küzete-küzete, muvyınnarım kekreép bétte indé. Ni bélen ant itim, niçék işandırırım iken?.. — dip, eytér süz taba almıy xeyran ozak baş vatıp tordı ul. Tugan enisé, ipi bélen ant itte iç indé. Alardan da kadérlérek tagın ni tabarga mömkin? Taptı! — Nu, alay bulgaç, Asénka, bérevge de alay dip ant itkeném yuk idé elé. Bétken baş, bétsén: vérmüt zatı, portvéyn tamçısı kürmim alaysa... Siné koçaklap bér coklasam, ülsem de ükénmem digen idém, Asénka!..

Yene tübenge şuvışkan ozın balaklı trusığın tartıp, küterép kuydı kürşé. İrennerén yalap-yalap aldı.

E işék aryagındağı tége karçık haman kıştır-kıştır kile idé. Asiyenéñ bit elé isen-aman çıgıp kotılası gşa tügél, élga portına da soñgarmıy töşép citesé bar. — Aşıga idém şul, — digen süzler çıktı avızınnan. — Añladım, Asénka, añladım, — dip yene de canlanıp kitté alkaş kürşé. Bér-bér nerse iske töşérép bulsa kirek, koş totarga cıyınan meçé siman caylı gına atlap, kuxnyaga taba kitté. Suvıtkıçın bér açtı, bér yaptı, nidér tabarga téli idé, taba gına almadı, hem, nihayet, yılarga citéşken sabıy siman, sukranıp uk kuydı. — Bétken... Tamırnı korgan... Cu-u-uk...

E işék artındağı karçık elé bulsa kérép kite almıy gazaplana işégénen. Üzaldına sukrana-sukrana, kémnenedér sügép, orışıp ta aldı indé, açılğan işégén yapmıy da

yapmıy haman. Alkaş kürşé indé, kuxnyasınıñ başın ayakka eyelendérél, çıgıp ta kile.

— Tapmadım... Elle kaya gına kuygan idém kébék te bit, tapmadım. Kıyulık öçén eybet bula idé de bit. Sin miné açulanma indé, yarıymı, Asénka... Bu saran iken dip eyte kürme, yarıymı, Asénka?!

— Rexmet, — dip, tartınıp, iké ut arasında torıp kaldı Asiye. Atap deşerge, kürşésé-neñ isémén de béلمي iken tağı üzé. — Séz miné dörös añlamadıgız, abıy...

— Añlamıymmmı soñ?.. Dörös añladım, Asénka, dörös... Şulay da, taba algan bulsam, zıyan itmes idé elé... Yarar alay bulgaç, eyde kér indé, işék katında tormıylar bit indé... — dip, kulların sıpırgalap, irénnerén yalıy-yalıy, karşısına yakınlaştı ul anıñ.

Şulçak «şap» itép argı yakta işék yabıldı. éşnéñ kai tarafka kitép barganın çamalap ölgérgen Asiye, yalt kına ryukzagın östéredé de çıgu yolında buldı. Sul bélegénnen totıp algan alkaş kürşé de karışmadı artık, ciberérge mecbür buldı. Üzaldına mıgırdanıp kaldı:

— Soñ, üzéñ kérgeç kéne dip eytívém... Alaysa, üzéñe kara, Asénka, cokı da tuymaganıyı elé. Üzéñe kara...

12

Éşé bélen elle ni kinendérmese de, Estérxan yaklarinnan matur gına yörép kayttı Asiye. Derés, kaytır köñner aldınnan gına üzéne küre bér küñélsézlék bulıp aldı. Xeér, küñélsézlék diseñ de indé, yaş çakta andıy gına xeller bulmıy tormıy.

Barıp töşken köñnerénde uk tantsıda bér égét bélen tanışıp algan idé. Üzleré kébék ük, kolxozga yademege kilgen şofér. Urtaça gevdelé, töpten nıgıp üsken taza. égét. Küzleré çém-kara, utlı kümér sıman yılık-élik kilép toralar...Télge de kürşége kére torgannardan tügél: İké süzénéñ bérsé mezek. Urınlı-urınsızga töçelenép, kirekse-kirekmese «rexim itégéz», «gafu itégéz» dip yuxalana torgan intélligént tügél indé. Kürüge ük oşattı anı Asiye. Gomumen, şayan hem élgır égétlerné yarata torgan idé ul.

Şofér égét üzén eşke iltép kuydı, kiçén karşı aldı. E karañgı töşkeç, irkén kabinaga ikev géne kérép utıralar da İdél buyyına, küllerge éldérelér. İkevden-ikev géne kırgıy ürdeklerné siskendérép su koyınularını diséñmé, koçak-koçak tönboyık çeçekleré, ay nurında sikéréşép uynagan balıklar, yoldızlı zep-zeñger kük yözé. Bar tabigat, alarnıkı, dönyanıñ, İdél kiñléklerinéñ bar maturlığı alar öçén géne idé ul köñnerde...

Aylı kiçler yoldızlı zep-zeñger tönnerge totaştı. E zeñger tön, sabırsızlanıp, ofiktan alsu tan nurların karşı aldı. Elégé şofér égétke şulkader tiz iyeleşté ul. Şayarıp kına, vakıt uzsın öçén, bolay gına dip başlangan oçraşular, çın-çınlap mavıguga evérélép kitté. Küpten-nen bélgen söyişép tuymas yarlar diyerséñ... Eytérséñ le bér-bérsé öçén tugan idé alar bu dönyaga. Meñgé-meñgé méne şulay devam iter, béрге bulırlar töslé toyıla idé.

Ene şul aylı-yoldızlı kiçlernéñ bérsénde şofér égét Asiyené şaşıp-kotırınıp üpté, köçlé kullarında kısıp, kaynar sulışı bélen érétté. Üzé bérözlékséz:

— Minéké bul!.. Minéké bul, Asiye! Min siné barıbér üzémnéké item!.. — dip kabaladı. İndé böténley érép, onıtılıp bargan bér vakıtta Asiye kinet kéne, mögayın, monda eşke kilgennen son, béréncé tapkırdır, enisén iske töşérdé, aññ borçulı yözén, xevéflé karaşın küz aldına kitérdé, tavışın işétkendey buldı, hem ul, üz-üzén nindidér xevéften saklarga omıtılıp, égétnéñ koçağınnan kotılırga tırıştı, talpındı, tartıştı, bar köçéne karıştı. Lekin elle nindi añlaşılmas bér östén köç anı yañadan érétté, yañadan izretté hem tatlı gazap éçénde kalgan Asiyenéñ tavışı kül buvyn yañğırattı:

— En-i-é-m-m!..

Çıklı üleñ östéne yatıp, ozak üksédé, ozak yıladı Asiye. Bu tönde üz yaşlégé bélen savbullaşuvın toyıp, ürtelép, ürselenép, nersenéñdér indé meñgége kitép baruvın, kiré kaytmaslıgın sizép yıladı ul.

Şofér égét anı yuatmadı...

İrtegésén ayırılışabız digen kiçte Asiye añar. üzénéñ tél oçında torgan soravı bélen mörecegat itté:

— Kiter kön de citté... — didé ul, égétné citdi söyleşüge eydep.

— Şulay iken, — didé égét. Artık isé kitmegenlégen kürsetté.

— Alga taba ni eşlerbéz iken indé?..

— Yaşerbéz, buldı cavap, hem, Asiyenéñ küñélén küterérge télep, şunduk ör-yaña anékdöt ta söylep aldı. Söylep bétérmes borın, gadgeténçe, iñ élék üzé kölerge kéréşté...

— Niçék yeşerge, ayırım-ayırımı?

— Bér ök Koyaş astında, xa-xa!.. —Ayırılábız, dimek?

— Ni söyliséñ, Asénka?.. Nindisüz ul, aérılábız, iméş... Herkaysıbız da möstekıyl kéşéler iç béz!

— İrtege min yulga ıgam...

— Min de monda kalırğa cıyınmıym.

— Min, Kazanga. E sin?

— E min Estérxanga, xa-xa... — Asiyenéñ moñsu küzlerine tüşep torgan çeç uçlamın küterép, sıyrıgalap kuydı égét, süz cayına ırattağı mezegén de söylep aldı. — Béleséñmé, bér kız üzénéñ iptesh kızlarına égétén aldavı turında söylep maktana iken. «Teki aldadım bit tégé Şurıknı, adem mesxeresé ittém », — di iken. « Niçék aldadıñ son, niçék itép? Söyle elé?! » — diler iken iptesh kızları. Bu eyte iken: «Aldadım! Yoklavın yokladım anıñ belen, emma kiyevgе çıkmadım üzéne!» — di iken.

Asiye de élmayırğa itté, üzén basıp torgan moñsulıktan arınırğa kirek idé añarga da. Emma sin digençe géne bulmıy şul andıy akta. Künéldegé télde:

— Kitierséñ de ontırsıñ elé?..

— Onıta bélü, sengat, dip eytép eytken di sinéñ kébék gıylémlé bér kéşé, Asénka... Xa-xa...

— Onıta bélü, sengat, — dip, anıñ süzlerén kabatladı, küñélénen sözép uzdırdı kız. ınlap ta, mondıy süzné kayçandır, kaysıdır kitapta ukıganı bar idé kébék anıñ. «Onıtu, xetérsézlék digen süz, é xetérsézlék, sengat bulıp ıga, dimek... Nindi zur megnesézlék » — dip uylap kuvyarga da ölgérdé küñélénen.

— Béznéñ eşte onıta da béléрге kirek, Asénka.

«Béznéñ eşte» digené seér toyıldı égétnéñ. Kızın siskendérep ciberdé anıñ bu süzleré. Östevéne, kölmedé de bit elé bu yulı, dimek, ın küñélden eytéldé bu süzler: «Béznéñ eşte...»

— Nindi « eş » ul? Añlamadım, añlat zinhar?!.

— Yarar. Asénka, yarar indé...

— Şulay da?

— Nerse, béz sinéñ belen gomérlékke dip yörgenméni? Nişleteséñ, béz, oçraklı revéşte géne oçraşkan kéşéler. Şulay bulgaç, niçék oçraşkan bulsak, şulay uk, keéflerné kırmıy gına aérılışa da béléрге kirek, Asénka. Béz komandirovkaga kilgen kéşéler géne iç... E komandirovka, eş! Şulay bit, e?..

Logikasız tügél idé égét Süzlerénéñ oçı-oçka yalgana. Kız da añlıy bolarnıñ şulay ikenlégen. Añlavın añlıy, e küñélné, yaralı küñélné ni eşletmek kirek?

— E onıta almasak? onıta almasam nişlerge?

— Citer indé, Asénka, kése köldérme elé!.. Soňgi segatlernéň kadéren cibereséň iç. Kil, mondarak kil indé tagın bér...

— Xetéréndemé? — diép siskenép kuydı Asiye hem aniň koçagınnan balık siman şuvıp çıktı. — Xetéréndemé, sin öylenem, béрге bulırbız, digen idéň?..

Égétke tagı da kızıgrak bulıp kitté, şarkıldap köldé ul, çalkan yatıp tegeri-tegeri köldé... Hem, forsattan faydalanıp, öylenéşü xakında éryeña mezek te söylep aldı.

— Cünlé nerse bulsa, öylenü-yezılışularnı «brak» dimesler idé anı. Brak zamanı tügél iç, «znak kaçéstva» zamanı xezér, Asénka!

Üzénéň corlıgına, tapkırlıgına xeyran kalıp, yene bér kat tegerep kölep aldı.

— Oçraşkan könné ök: «Minéké bulasıñ, bérevge de birmim. Kiré Kazanıña cibermim min siné », — digen idéň..

Eyé, bu süzler de Asiye avızınnan çıktı. Yeşél çirem östénde dönyasın onıtıp tege-rep-uynap yatkan égét aldında üz-üzén tübensétüvé xakında uylarga arası bulmadı aniň. İртеge ayırılışalar iç, eytémegen, emma eytesé kilgen süzlernéň çigé yuk.

Égét te xetérséz tügél. Üzéne kiregén ul da xetérli.

— E üzéñ, üzéñnéñ ni dip cavap birgenéñné onıttıñ, mı? Ukıysım bar, didéñ. Séznéñ Estérxanıgızda nersem kalgan, didéñ... Onıttıñmını? Sin eyttéñ iç bu süzlerné!
— Sin soň, sin üzéñ ni didéñ: « Kazanga cibere mmé soň? — didéñ. — Min iké söyleşmim, eti-eniéne xat kına ciberebéz, monda kalasın », — didéñ..

— Dise soň... Sin bit kalmıym didéñ. Téléñné çıgarıp köldéñ de bit elé, onıttıñmı?..

Kızga avır idé bolay söyleşü. Şayartır, bér-béréñné ürtev bélen vakıt uzdırır çakmını? İrtégésén irtük yulga çigar çak citkeç, bu iske alu, ürteşülernéñ ni kiregé bar?!
— Tukta elé, şayarmıyk elé, — dip deşte ul, égétke tékelép karap.

— Soň, utırıp élıyk alaysa, — didé égét, küp uylap tormastan. Üz cavabınıñtapkır kilép çiguvinnan küñélé bulıp, kétkéldep aldı tagı. Kızınıñ çeçlerénnen sıypavın devam itté.

— Niçék sin şulay köle alasın,?

— Téliséñmé, siné de köldérem. Öryaña anékdöt söylemmé?..

— Söyli kürme, — dip, östéne işélérge torgan xevéften saklanganday aniň avızın tomaladı kız. — Söyleme, kirekmi.

Égét deşmedé, hem kölerge de bazmadı. Bértın ikésé de tınlıkka kolak salıp utır-

dılar. Kaydadır, tallıklar aryagında, çupırdaşkan ürdeklerden tış hiçbér can iyese avaz birmedé... Avır süzler işetü ciñél tügél, tınlık ise tagı da avırrak. Asiyenêñ begiré yene tél tibretté:

— İ-ix sin, — didé ul, ixlastan keéfé kitép. — Şun dıy süzler bélen şayarmasañ?!

— Nindi süz?! — Çınlap soravı idé bu şofér égétnêñ, ul xetta tıngısızlanıp aldı.

— Bérevge de birmim... Öylenem, didêñ.

Bu süzlerné kız, anarga tügél, üz-üzene iske töşergendey bér gam bélen kabatladı.

— Soñ, Asénka, kızık iken sin! — dip, yene élmayırga itté égét. Emma bu yulı bigük uñışlı barıp çıkmadı aniñ yılmayı. — Çınlap ta, kızık sin... Soñ, üzén uylap kara, andıy çakta eytéle indé ul. Elle niler vegde birép atasıñ. İr-at bötén birgen vegdesenêñ yartısın gına ütese de, küpten kommünizm bulır idé Cir yözende... Béréñçesé hem soñgısı da min tügél. Nişlisêñ, Asénka, — didé hem, çarasız ikenlégen añlatıp, tiren sulış alıp kuydı. — Béрге koçaklaşıp utırganda bérev de « min öylengen » dip eytmi torgandır indé.

— Sin bit öylenmegen?!

— Xatın bar! Kızga öç yaş...

Asiye deşmedé. Karşışda uvyın-kölké bélen kön itken cilbezek égét tügél, e gailélé ir-at buluvın şunda gına añladı ul. E moña kader şayargan, anékdotlar söylegen uvyınçak égét yuk. indé. Eytélgen süz, birélgen vegde, irke hem nazlar, hemmesé uvyın gına bulgan. Eyé, uvyın!

Kazanga kaytıp citkençe bérev bélen de aralaşmadı, hiçkémge üzé başlap deşmedé, deşüçege cavap kaytarmadı Asiye. Eytérsêñ aylar devamında bolında, utravlarda uynagan, uynap, nazlanıp tuymagan kübelekneñ kanatın, béryulı iké kanatın kiskenner idé. Cor téllé, tevekkel hem kıyu Estérxan égétén ul çınlap ta oşatkan idé, küresén. égétnêñ: «...Üzêñ uylap kara, andıy çakta eytéle indé ul. İr-atlar birgen vegdenêñ yartısı gına ütele torgan bulsa da, Cir yözende elle kayçan kommünizm bulır idé...» — digen süzleré kolak töbénnen kitmedé. Kém béle, Estérxan égéténêñ elége süzlerénde çınlap ta xaklık bulgandır, belki?!.

Bexétene karşı, dönyaga, ir-at xalkına başka hiçkay-çan élmayıp kariy almam

diép antlar birgen, uyga çumıp kaytkan Asiyenêñ bu xaleté ozakka suzılmadı. Kazan por-tına kaytıp, téploxdan tüşkeç ük rexet, ciles hava kilép beréldé aniñ yözéne. Eytérsêñ bar borçu hem kiçérêşler İdél östénde ciñélçe çaykalıp torgan ak téploxdta kaldı... Elé de onıtu digen selet birélgen elé kêsége!

13

Yakınlaşıp kilgen köznêñ çalımnarı herkeyda küzge taşlanıp tora indé. Könner cılı hem köleç buluga da karamastan, cey buyvı koyaş nurı hem yañgır tamçıları bélen irkelengen yafraklarga anda-sanda sargılıt tös iñép kile. Kötmegende isép kuygan cil yakalarını kütere tüşerge mecbür ite. Uramda, parklarda bér éşséz kilep sarıp yörüçeler sanı kiskargannan-kiskara bara. Herkém kayadır aşıga, yakınlaşıp kilgen kışnıñ xeberén işétken sıman, tabigatnêñ bötén can iyese, koşı-kortı dönya köterge xezérlene. Vokzal hem élga portı tirelerénde indé közge palto kigen, muvyınına cılı şel-şarf salgan kêséler oçrasa da, seér kürénêş tügél.

Ceygé cılı könde ayırılışkan idé iç ana bélen kız. İndé yafraklar kıştırdasha... Alar oçraştılar. Emma tégé çaktağı ıgı-zıgıların iske almaska tırıştı her ikésé. Gomumen, ana kêsé üz balasına üç saklıy bélmı iç ul. Kız da imanga utırıp kaytıp kile... Şunısı gacep: Biklep, kızın barır yulınnan tuktatırğa niyetlegen ana bulsın, üz enisén töp başına utırtıp kitép bargan kız bulsın, herkaysı üzén gayıplé sanıy idé kébék ul çaktağı kılınışları öçén. Ükénüden fayda yuk. Ütkennerné iske alu, ehemiyetséz. Süz başlasañ, süz iyere süz kiterge mömkin. Ütken eşke salavat, diyuleré xaktır, küresén.

Asiye ikénçé, kursta ukıy başladı. Kızı öçén kuvanıp yörüvêñ devam itken ana tağı baştanayak mektep meşekatleréne kérép çumdı... İkénçé kurs artınnan öçénçésé citer. Dürténçésé hem bişénçésé... Kızı diplomga da iye bulıp kuvyar. Östéne ak xalat, başına şundıy uk ap-ak kraxmallangan başlık kiép, palatadan-palataga yörér, kêsélerge şatlık alıp kéréér aniñ kızı. Avırular: « Bu kémnêñ igéléklé kızı iken...» — didi pışıldaşıp, rexmet ukıp kalır aniñ artınnan. Nindi géne meşekatleré bulmasın, nindi géne borçularga tarımasın, şul xakta uyladımı, ciñél bulıp kite idé anaga. Kızınıñ matur kileçegé dert birdé, derman östedé añarga.

Başı eşlegen, ölgérlégé, élgırlığı bulgan kêsé öçén uku nerse?! Zaçét hem imtixannarın vakıtında tapşıra bardı Asiye de. Ukıtuçılarinnan şelte işétmedé,

gruppadaş-larinnan çitleşmedé. Gailede bérdenbér kız bulıp üsüvéne de karamastan, möstekıyllégé de bar idé üzénéñ. Kéşeden kim-xur bulırğa künékmegen, ayırılıp alga çıgıp ta başkalarnıñ saruvın kaynata torgan gadgeté yuk. Ata-anasın da urınlı-urınsızga borçuga salmıy, üzénékén iterge de onıtmıy, kıskası, zamana balası, şeher kızı.

Şulay da bu gailede barı da al da göl bulıp kitté dise, döröslékke xilaflık kitergen bulır idék. Kız torgan sayın irkénrek, üz digençe yeşerge tırıştı. Bu, ücetlégennen bigrek, enisénéñ bérözlékséz öyretüleréne karşı cavap bulsa kirek idé. Üz-üzén möstekıyl şexés bularak raslavga omtılışı.

Enisé xolkın da onıtmagansızdır şet.

— Eniéñ xakında da uyla indé, kızım. Çıgasıñ da yugalasıñ, çıgasıñ da yugalasıñ, kiçler buyvı beryelgı-zım utırudan niçek tuyganımnı béleseñ... — dip deşté ul añar könner-néñ bérénde. Buldıra alğan kader yağımlı itép, üz itép deşté. Kızı añlar, añlar hem xeléne kéré digen ömét bélen...

— Béni eşler xelém yuk, eniém, — dip cavap kaydardı kız, iké uylap tormıy gına. — Siné saklap utıra almıym iç indé. Miném de üz dönyem, üz duslarım...

— Duslarıñnı taşla dimim, kızım. Eniéñné de onıtıp bétérme, dim.

— Onıtmıym... E nige onıtırğa... — didé kız, közgé karşıda gamséz géne tolım oçlarına bérkétélgen bigudıların ıçkındıru bélen meş kilgen cirénnen, hem éstep te kuydı.

— İpteş kızımñnıñ tuğan köné... Soñga kalsam, yeise kaytmıy kalsam, borçılma, yarımı, eniém. Alar şehernéñ ikénçé poçmagında yeşiler...

Arkasınnan kırmiskalar çabışıp uzganday buldı ananıñ. İšetmeseñ işét, digenneré şulayrak buladır, küreséñ... Kızın gozérlerge kéréşté ana, üzéne merxemet soradı... Kızı añlar, añlamıy kalmas digen ömét bélen, temlé téllerén kızganmıy añlatırğa tırışa. Uramda karañgı töşép, öylerde ut algaç, dürt sténa artında beryelgızı kalıp buy citken kızın kötép utırgan analar gına añlar anıñ xelén. Küzleré bérözlékséz segatte bulır ananın,. Eléden-elé terezegé kilép kaplanır ul. Baskıç töbénde nidér şılt ittémé, işék katına yögérép kile: Kızı kaytmaganmı?.. Uramda bér-bér maşınanıñ, açı sızgıru azazı çıgarıp, kinet tuktalganı işétélse: Yul aşa çıkkın çakta kız bélien bér-bér xel bulmaganmı?! Cilkeséne mamık şeléñ salıp, öy tirelerén kat-kat urap kéré ana, yakındağı transport tuktalışın bérözlékséz küz uñında totar. Yene öyge kéré, küzleré elé sténa segaténde, elé terezede, elé işék katında bulır hamam. Segat télé kélt-xélt itken

sayın, döp-döp yöregé tiber, begiré ürselenér ananıñ. Bala gına bélmi... Öyde béryelgızı kalıp kiçlerén buy citken kızın kötép çıkkán eniler küñé-léne niler géne kilép kitmi iken de, ana begirén nindi géne şik-şöbheler télgelemi iken?!

Vakit bélen xisaplaşa bélnes yeşlék, kızlar hem égétler, ul xakta uylamıy, elbette. Uylasa da, küp oçrakta üzénéké bula üzekte. Yene xalık süzleré kile xetérge: ana küñélé balada, bala küñélé, dalada...

Kızı avızınnan işétken süzlerge işanası kilmi tordı ananıñ, kolaklarım yalgışımıymı {?}, didé bulsa kirek. « Tugan kön... Kunıp kaytırmın...» — digen süzleré çaykalıp tordı kolak töbénde. Ene niçék, moñarçı tüzgenneré öçén rexmet işetésé urında, tağı niler vegde ite buy citken kızı. Kitken-kitken, béroçtan kunıp kaytırga cıyına. Üz kızınıñ öyde tügél, başka bér cirde tön kuna kalu ixtimalın moñarçı uvyına da kértép karaganı yuk idé bit elé anıñ. Öyde kungan çaklarında da tönnerén uvyanıp kat-kat kızın barlap uza: Yurganı açılmaganmı, sulışı barmı?

— Yuk, — didé ul kiskén itép. — Cibermim! Kayan çıkkán süz ul?!

Kız, eytárséñ, béрни işétmedé. İplé géne yene bér kat çeçlerén taradı, iñbaşına bödrelerén taratıp saldı. Deşmi-nitmi géne gardérobı yanına kildé, annan soñğı moda bélen tégélgen kıska iteklé kiçké külmegén alıp kidé. Enisé bülegé! Kıska itek kiléşe anıñ üzéne. Téz hem taza baltırları açılıp, yaktırıp kite kıskanı kigeç. Égét-cilenné çıgırdan çıgaru öçén küp kirekméni?! Barmak oçına manıp muvıyn hem izü tireleréne frantsuz islémayı tidérép aldı. Busı etisé bülegé! Enisé karaşı çitke taypılğan arada törtép torgan tıgız kükrekléréne de ölész çıgarıp aldı islémaydan. Altın alkaların taktı, kaşlı yözéklerén...

— Ezérlenme, kızım... Ten kunarga diseñ, cibermim, — dip kabaladı ana. Baya eytken süzleréne cazap işétmegen idé iç elégeçe.

Kul segaténe, annan sténa segaténe bér-bér artlı küz töşérép aldı Asiye. Soñga kalırğa yaramıy idé, küreséñ... Kaşlar sızılğan, kérfékler torgızılğan, küz kabaklarına zeñgersu şevle suzılıp yatkan. Tél oçı bélen irénnerén sıypap aldı, avız çiténen örép, mañgayına töşép torgan bödrelerén cilgerdé. Közgé karşıasına basıp, soñğı mertebe bétéré-lép aldı da iñseséne sumkasın astı.

— Ye, eniém, min niçék, maturmı бүгэн? — dip élmeydi şunda eniséne. Eytárséñ aralarında moñarçı bérnindi suz bulmagan.

Ana önséz kaldı. Emma télséz tügél:

— Sinéñ yemséz bulganıñ yuk, kızım.

— E бүгэн, бүгэн niçék?..

— Бүгэн de matur, — dip kiléşmi buldıra almadı ana. — Tik kara anı, kızım, soñga kalası bulma. Tuktalışka çıgıp kötép torırmin, unbérlerden kalma!..

— Yarar, eniém, yarar, — didé kız, enisénéñ süzleréne kolak ta salmıyça. İşék katına-citkeç, yene bér kat közge karşınnan urap kildé. — Öyge kaytmıy kalsam, başıñnı taşka orma, kiléşték, eniém!

Kiñeşlerén birép, arkasınnan söyıp ozatıp kaldı ana.

...İpteş kız dip, tугan kön dip, eytéle géne indé ul. Monnan bérniçe kön élék, instituttan kaytıp kilgende, bér égét tuktatıp süz kuşkan idé Asiyege. Uramda oçragan bér kızga beylenép, tanışlık ézlep yörüçelerné başka çakta céné söymese de, éç poşkannan eñgeme korıp torgannar idé béráz.

Télé télge yokmıy égétnéñ, süz ézlep késege kére torgannardan tügél. Küzleré yılık-élik kile. Östevéne bér digen itép kiéngen, yeneşe basıp toruvı rextet üzé bélen. Asiyede, hemme xatın-kızlar kébék, pöxte, ıspay égétlerge bitaraf tügél idé. İrlernéñ buvyı, tazalığı, tışkı kıyefeté hem kostyumı nindi bulsa, canı, kéşéléklégé de şuñarga tiñ, dip fikér yörtüçelernéñ bérsé idé ul. Elégé logikaga buysınıp fikér yörtkende, tormış öçén yarak-laşmagan, naçar hem dorfa ir-atlarınıñ hemmesé de, hiçşikséz, ütüklenmegen çalbar, çistartılmagan ayak kiémé, gomumen, törlé selemeler kiénép yörérgé tiéş bulıp çıga idé...

Şul ıspay égét bélen üzara tanışıp, yuk süzné bar itép tégené-monı söyleşép algaç ta kızıksını tугan idé Asiyede: Bu égét kém bulır iken? Tégésé de sizgér bulıp çıktı, elége kızıksınınu şunduk toyıp aldı hem, iplé géne, kıznıñ kılların tartkalap kararga kéréşté... Kıllar tırpaymadı, mamık sıman yomşak toyıldı axrı kız, şuña égét turıdan yardı:

— Réstoranga kayçan barabız soñ?

Sorav, béréñçé karaşka, artık turı hem aşıgıçlık bélen birélgen toyılrga mömkin. Emma égét tecribeséz tügél, ul béle, zamana kızları urap-eylenép söyleşkenné yaratmıy, turısın yarırğa kirek alar bélen. Şul bér soravga cavapta bötén pérspektiva açıla da kuvya: ye tégeley, ye bolan. E vakıt yanga kala. Temlé süzler, vegdeler cilge oçıp erem bulmıy.

Égétnéñ soravındagı aşıgıçlık hem bérkader dorfalıklı kız ayırmaçık toydı.

Emma aniñ turılıǵı, konkrétlıǵı küzge berélép tora. Soñ çikte, irtemé-soñımı, barıbér birérge tiş bit ul elégé sorav-tokdimén.

— Bélmim şul, barırbız mikenni?.. — dip çayalandı Asiyе.

— Bik eybet dus égétém de bar.

— Şulay diseñ géne indé... Üzeñ bér de elle kém tügél taǵı, — dip rextlenép kölep aldı kız. Üz itép köldé. — Béz üzébéz de töşep kalgannardan tügél. İpteş kızıñ bardır iç?

— Şunnan?

— Üzeñ kébék ük çibermé soñ?

— Artıǵı bélen. Min nerse aniñ karşıında?..

— Kiléşték, — dip kulin suzdı égét. Sıyır satunı xel itép, bazar poçmagında kul biréşüçeler diyerséñ.

— Karap karabız, — didé kız, irén çitleréndege yılmayunı yeşérerge niyetlegen siman tüben karap. Bu aniñ oyalçanlıǵı yaise tartınuvı da tügél, üzene küre gadgetke kérgen bér köyazlége idé. Elégé köyazlék bérénçé oçraşu, tanışu vakıtlarında bér sérlélék östi töşe xatın-kızga.

— Kayçan? Kayda?

— Çakıruçı min tügél iç...

— Dimek, comga kön, — dip élektérép aldı égét. — Kiçké bişte. « Naratlık » réstoranı karşıında.

Karabız, digenné añlatıp, ozın kérféklerén kaǵıp aldı kız. Şunda ul kitép barırga da cıyınǵan idé indé, Égét sak kına aniñ kullarına kaǵılıp ölgérdé.

— Annan, « motor »ga utırıp, béznéñ daçanı karap kilérbéz, — didé ul, küzén oyatsız revéşte kısa töşep.

Monısı indé artıq idé, çamadan tış. Bér-bér dorfa süz eytép kitü yağın gına kaygırtası kalgan idé Asiyege bolay bulgaç. Égét kızıñ uvyın hem üz ersézlégén çamalap ölgérdé:

— Vakıt yaǵıña kaygırtırǵa kirek bulsa dip eytövém, — digen süzleré bélen sıypap, şomartıp kuydı barın da.

Şul süzleré, şul mizgéldege karaşı bélen yene citdi bula bélgen égétke oxşap kuydı.

...Tora-bara « tungan könner » işeye töşté. Kiçké şehernéñ yañadan-yaña sérléré

açıla bardı Asiye öçén. İpteş kızlar, tanış éğétlernéñ isebé bérme-bér arttı. Nindi géne duslar bélen kaya gına barıp çıkmasınar, ir-at hem éğétlernéñ igtibar üzegénde bula torgan idé ul. E monı toyu bétmes-tökenmes lezzet hem kanegatlenü kitére. Atnalar, aylar uza tordı. vakıt hem tormış meşekatleré güvye yul çiténde torıp kalgan ağaçlar gına. E ul zur tizlék bélen kuvalagan maşınada kileçekke uzıp bara... Éğétler añar barı yaratı turında, anı uylap niçék gazaplanuları xakında söyli. Dönya totaş yağımlı süz hem yaratı, söyulerden géne toradır sıman toyıla başlıy idé Yıakıt-vakıt. Bügén kaysı éğét yanına barıym iken dip ikélengen çakları da bulgandır. Çönki könge ikéşer-öçer éğétke oçraşu bilgégegen vakıtları bar idé. Ul tügél, üzleré ersézlene, üzleré omtıla iç. Asiyege barıbér, xetta kızıq itép şobaga salgan köñneré de bulmadı tügél.

Totaş beyrem, totaş tantsı hem réstoran, üz-üzéñné beléşérlék tügél, baş eylene. Eylenmeslékmésoñ: Kaya gına barıp çıkmasın, igtibar üzegénde. İr-atlar hemmesé kangırtuçan, yumart hem itagatlé. Kiç cittémé, üzén şul derecede olılğan, yakın itken tavış-muzıkalı, tapkır hem cor süz, kompliméntlarga tulıp torgan kompaniyelerge atlıgıp tordı ul. Üzé töslé ük bexétlé, borçumeşekaterséz géne yeşerge künékken yeşteşleré yanında buldı.

Bu tormışka ul şundıy künékte, kaydadır başka dönya, cir meşekatleré bélen yeşevçéler bardır dip uvyına da kitérép karamadı xetta. Kiçler bér-bérséne iké tamçı su kébék oxşaş. Éğét-cilen hem ir-atlar da bér ük. Kız-kırkınnarnı da bérsén alıp, ikéñçésén kuvyarlık tügél. Söylengen süz, anékdotlar, şayaru hem nazlar da, deréslékke yazılğan sıman, töp-tögel kabatlına... Barısı da telge osta. Oçraşırğa, tanışırğa ölgérmiséñ, kunakka çakıralar. Kullarında çeçek, diplomatta şampan, késelerénde şokolad bulır. Avlak öyge muzıka tıñlarga çakıralar, tav-tav öyıp vegde bireler. Söyu, yaratuları xakında söyliler... Tekdimnerén kabul itmiçe, az gına karıştıñmı, dorfa süzler eytep rencétérge de küp soramıylar. Biş minut kına élék « yaratam » digen éğét, ayak astıña tökérep, sügéne-sügéne kitép barırğa da küp soramıy. Çönki anı kürşé östelde, ikéñçé réstoran işégé töbénde şundıy uk kızlar köte, béñni yugaltmıy iç ul... « Yaratı » hem « mexebbet » süzleré köñéne béñniçe mertebe yanartıla, adrésın üzgerter... Atnalar, aylar, éllar devamında şulay. Cir eylene torgandırmı, ul xakta uylav yuk, e méne alar xerekette. Bocra éçéndege tién sıman tik tormıylar bér de, bérözlékséz yögéreler, aşıgalar, eyleneler...

Ukuda gamé kalmadı Asiyenéñ. Nerse ul uku?! Dönya bolay da ene niçék matur,

totaş beyrem, tantana iç! İstitutka barsa bardı, barmasa yuk. Dékanatka çakırıp, şélte birüleréne de isé kitmedé. İmtixannarına da kérép tormadı. Üzénéñ instituttan çigarıluvi turında prikaznı işétkeç te, anıñ dörésmé-tügélmé ikenléğén béléşép yörmedé. Barıbér üzénnen vraç çıkmayaçağın ayırmaçık béle idé indé ul. Késé egzalarına kagılı tügél, baka botın yarırğa kuşkaçtın da praktik derésten küzén tomalap çığıp yöğérdé iç.

Hemme késége de vraç bulırğa dimegendér. Ul aralaşıp yeşegen dairede vraç bulu turında xıyallanuçı yuk idé. Zavod-fabrikalardan da tügél anıñ dus-işleré, tégénnen yolkip, monnan umırıp kön küre, tiptérép yaşn torgan urınnar da tulıp tora iken şeher cirénde. Bérkayda eşlemi géne de méne digen itép yeşevçéler az tügél. Ul da eti-eniséne bér kız iç, açtan ülmes elé.

Şulay itép, ukuvın taşladı Asiye. Emma bu xakta, bérevge de iglan iterge aşıkmadı, dünya rešeténe çumıp, üz cayına yeşevén devam itté. Emma éçé poşkan, eşsézlékten arıgan çakları da bulmadı tügél. Enisé mektepte, etisé élga tiresénde çuvaluvın devam ite: kış bulsa da, üzéne küre eşé tabıla. E ul öyde, gél-gél uram hem réstorannarda yerü de tuydıra, yonçıta başlıy iken ul bér.

Eşlegen eşé yuk, anısı bér xel. Dönyasın onıtıp kémné de bulsa yarata da alğanı yuk, şunısı poşıra éçné. Küpmé égét uzdı kulınnan. Elé bulsa kön de kilép aptıratuçıları küpmé... Emma kaysı da bulsa bérsén can atıp yaratırğa idé şularnıñ. Yuk! Yarata almıy, üz ite almıy ul alarnıñ bérsén de. Karap torışka méne digen égétler, eti-enileré de zur-zur urınnarda eşli üzlerénéñ, maşınaları, fatırları bar. Tik alar hemmesé, üzleré turında uyly başladıñmı, kızlar bedrefénnen börkélép çıkkın temeké töténé sıman, tonıklanıp kalalar, taralalar, küz aldınnan yuk bulalar. Nik bérsé uvyılıp kalsın idé xetérénde... Béрге koçaklaşıp biégen çaklarında yarısı gına égétler iç üzleré. Ayırılırğa ölgérmiséñ, onıtılalar. Yuk, yarata almıy ul al arnı. Hem al arnı yaratı mömkin de tügél. Télleré bér nerse söylese, küñélleré hem küzleré bütende. Niçék ışanıp yaratırğa mömkin şundiylarını?!

İkénçé karasañ, üzlerénéñ de artık isleré kitmi kébék. Küpmé yörep, nik bérsénéñ añar çınlap torıp tekdim yasaganı bulsa iken... Bolay, üzleréne kirek bulsa yeise süz iyere süz çıksa gına indé. Soñınnan onıtılar. İske töşérép sorasañ, kölkége kalasıñ: sin kaydan kildéñ, kara urman urtasınnanmı elle, diép kölerge de küp soramaslar.

Tukta, ni öçén soñ, kayçan gına ütme, nikaxlaşu sarayı karşıısında çirat bula?

Yazılışırğa, berge dönya köterge dip çirat tora iç alar. Asiyenêñ yöregé çençép-çençép ala şul çiratnı kürgen çaklarında. Dimek, kémnerdér öylene, kémnerdér kiyevge çıga. Tuylar bulıp kına tora. Yırakka kitép kabıysı yuk: üzennen bér artık urınnarı bulmagan tanış-bélêş kızları elle kay arada kiyevlé bulıp béttéler. Çıgalar da, ayırılalar da, tagın tabışalar, yene ayırılışalar, özlékséz xeraket devam ite. Kaybérlerenêñ bér él éçénde ikêşer tuvıy buldı tügélme soñ indé?! Şul tuylarda utırganda, başkalarga iyerép, « açı-açı » diép kul çebeklep kıçkırganda, elle aniñ begır çité sıkrap kuymıydır disézmé?..

Kiçlernêñ bérsénde, üzéne indé baytaktan mexebbet hem yaratu xakında kupşı süzler söylep yörge bér égétke açıktan-açık sorav birdé kız:

— E nige dip sin miña tekdim yasamıysıñ?!

— Yasasam da çıkmıysıñ iç.

— İñ élék yasap kara. Niçék cavap birü, miném eş. Şayarş-kölép, dönya bélen kulnı bilge tayanıp söyleşép yörge égét uyga kalıp tordı şunda.

— Yuk, — didé ul, kıznıñ küzleréñe bértın tékelép torgannan soñ. — Ul xakta uylagan yuk elé.

— E kayçan uylarsıñ? Sin uylaganda min bulma-sam?..

Égét tagı da citdilene töşté. Eytérséñ üzén yakasınnan alıp öylendéрге, muvınıña köçlep kamıt kidéрге cıyınuçı bar.

— Yuk, bérkayçan da! — didé, nihayet, iké uylarga urın kaldırmıyça.

Cavapka isé kitmedé Asiyenêñ. Eger « miña çık » dip torsa, réstoran hem diskoté-kalardan başka urın bémegen bu égétke rizalık biréрге aşıkmas idé.

Kilêş-kilbet, aniñ kiémnerénde géneméni soñ xıkmet? Maşinasına da, suretlé magnitofonına, ayırım fatırına da aldanmas idé barıbér. Etisén eşten alsalar, bérkém tügél iç ul. İrtemé-soñmı, barıbér buş kuvık bulıp kalaçak...

Söyleşü bér başlangan iken indé, Asiye anı axırğaça devam iterge kirek taptı:

— Şulay da eyt elé, — didé ul, kızıksınuvınnan tuktamıyça. — Sinêñ fikéréñçe, min şulay uk naçar kız bulıp çıgam mı?

— Sin nerse, Asénka, yuk! Yuk, elbette... Alay dimedém iç.

— E nige öylenéрге télemiséñ?

— Nu, Asénka, bu bit bik délikatnıy vopros... Belki, ul xakta tügél, başka nerseler turında söyleşérgedér bézge...

— Şul xakta, — dip büldérdé anı kız. — Barı şul xakta gına. Bu miném öçén

ehemi-yetlé.

Küz karaşı bélen köydérép aldı ul égétné, üz itép karadı añarga. Andıy karaşka ir-at buysınmıy kala almıy:

— Ye, — didé égét. — Télese nindi soravıgızga da cavap birérge ezérmén, Asiye tutaş.

— Kabahtıym soravımnı, tıñlagız: Ni öçen elé sin miña tekdim yasav mömkin tügél dip sanıysıñ?

Kız égétnéñ küzleréne tékeldé, cavap kötté. égét te añlap aldı, anıñ cavabı ixlas bulırğa tiéşlé, herçak uynap-kölép kéne yörgen Asiyeñe tanırılık tügél idé çönki. Avızın açta töşép, sulış alırğa da kıymıyça tınıp kalgan, cavap köte. Kara indé, égét-cilen téléne « ocmax koşı » digen kuşamatı bélen kérgen bu çiber kız şulay uk kéşe iken iç. Anıñ da üzéne küre canı, özgelenérge seletlé begiré bar iken. Égétlernéñ üzéne karata mönesebetén bélesé kilü xatın-kız öçen tabıgıydér, küreséñ. Xeér, kızlarda gına tügél, kayçak ir-at xalkınıñ üzende de bula andıy kızıksınular. Başka cénésnéñ üzéne karata bulgan mönese-betén açıklav bérev öçen de artık tügél. Çönki ul mönesebet matur süz, kompliméntlar artında kala herçak, çarşav artındağı şevle sıman...

— Yuk, Asénka, — didé égét, béráz ikélenép torgannan soñ. Bula şundiý çaklar, gomérén yalğan söylep, aldaşıp uzdırgan ademi zatlar da, ıçkınıp kitép, dörösén eytép kuvyalar. — Siña tekdim yasarga mömkin dip sanıym min üzém. Mömkin... Ni öçen diseñ?.. Şuniñ öçen, Asénka... İñ élék, sin, çiber. Figura diseñ, anısı da bar... Akılsız dip te eyte almıym min siné... Bula, Asénka, bula sinéñ bélen... .

— E tekdim xakında?.. — dip soravnı xetérge töşérérge, konkrétlaştırırğa kirek taptı kız.

— Tekdimmé? — dip, sagaya töşép devam itté égét. Dörösén eytü ciñél tügél, e yelganlarga uñaysız. — Bérénçeden, miném elége bérevge de tekdim yasaganım yuk. Yasarga da cıyınmıym!.. İkençeden, Asénka, ni bit... Min siña barıbér öylenmes idém... Çiber xatın-kızga, öylenü, ul, minémçe, muvınga taş beylep tişék köymede İdel urtasına kérép kitü kébégrék... Hem, gomumen, Asénka, annan bit sin üzéñ de...

— Ye, ye, eytép bétér, — dip, égétnéñ télénen tartırday bulıp, anıñ soñğı süzlerén kötté kız. Xökém kararın kötkendey kötté...

— Eyttém iç, sin, çiber...

— Çiberler xıyenetçél bula dip eytérge téliséñmé?

— Xıyenet dip, Asénka... Anısın bélép bulmıy. Çiberlernéñ de törlésé bula... Bér iréne karap torganarı da bardır. E sin, başka! Sinéñ küzleréñ yögérék... Hem, gomumen, sin, nu... Niçék eytérge? Bolay akıllı gına sin üzéñ... Nu, üpkeleme, yarımını, Asénka, küzleréñ bérözlékséz uynaklap, çolandagı meçénéké siman ézlenép tora singñ... Bérevnéké, misal öçén, eytik, minéké géne bulırğa rıza tügél sinéñ karaş. Malay-şalay bulsam, belki min monı añlamas hem añlata da almas idém. Nu, azmı-küpmé tecribe bar iç miném üzémde de...

Kız indé çın-çınlap tıngısızlana, keéfsézlene başlagan idé. Çönki égét ixlastan, onıtılıp söyli. Elégé tör égét-cilenge xas bulmagança citdi hem éçkéséz idé ul...

— Annarı, Asénka, min üzéme süz birdém. Keleşké min réstorannan ézleme-yeçekmén, — dip devam itté ul, éçkésézlégen yugaltmaska omtılıp. — Yuk, eytmim, réstoranda naçar kızlar gına bula torgandır dip. Yaxşıları da oçrıy torgandır... Şulay da réstoranga sukmaq salgan xatın-kızga öylenmes idém, printsip!..

— Rexmet, — didé Asiye. — Dörösén söylegenéñ öçén rexmet!

— Sin borçılma, Asénka, kiyevséz kalmassıñ... Kirésénçe, öyde oyık beylep utırğan kızlar kala kiyevséz. E sinéñ kébék dönya retén bélgen kızlar cayın bér çigara aniñ baribér. Ye bér-bér memi avızını kaptırıp kuvyalar, ye xatın ayırğan bér-bér zur türege çığıp kuvyalar... Borçılma, Asénka, borçılma, bér tügél, elle niçe tapkır çıgarsıñ, boyırğan bulsa...

Kölémsérep kuydı égét. Kız ise aniñ soñğı süzleréndegé ironiyené añlamadı. Rexmetén eytté. Eytüvén eytté, emma küñélén nefret bilep alğan idé indé. Her ixlaslıknıñ çigé bula, söyleşü özélép kaldı. Élékkéçe uk yeneşe utırların devam ittérseler de, küzler tonıklan dı, barmak oçlarinnan kaynar kan kaçtı. Küñéller yıragaydı. Nindidér oçraklı bér cilkuvar égét, şul revéşlé, çın yözéñné açıp salsın indé. Şundi y söyleşü-añlaşulardan soñ niçék itép tağı koçaklaşıp biérge, élmayıp-kéléşép utırırğa mömkin. Süzleré süzge yabışmadı, karaşları oçraşmadı başka... Méne siña-me, ixlaslık!

Kızniñ aşığıç revéşte öyge kaytası bulıp çıktı. Égét te nindidér citdi éşén çak onıtıp cibermegen... Réstoran karşıısında torgan ör-yaña maşinasına utırıp, cildérép kéne öyineçe ozatıp kuydı ul Asiyené. « Xezérge » diéşép, bér-bérséne soñğı mertebe yögérék yılma-yular. Bülek itéşép ayırılıştılar. Başka hiçkayçan da küréşmeske, meñgége.

Üz bülmeséne kérép biklendé hem, karavatka yöztüben kaplanıp, tınsız kaldı

Asiye. Şul revéşlé, şavlap-görlep torgan dönya kinet tınıp kaldı... Yılıysı kildé kızınıñ, küñélé möldérep tulışkan idé. Emma küzlerénen yaş çıkmadı. Ni eşlerge, küñélén, canın kémge buşatırğa bélni borsalanıp yattı tönözün. Kémge de bulsa söylerge, kémnéñ de bulsa kükregéne başın kuvyıp yılarga da yılarga, şul bilgéséz kéşénéñ yuatu hem tınıçlandırularına da karamastan, ürselenép, küz yeşlerén koyarga idé añarga xezér... Küzleréne yaş kilmedé. Eytérséñ le kipken idé añıñ küz yeşleré. Gomumen, soñğı éllarda añıñ yılağanı da bulmagan iken bit. Kölgen hem Kölgen, söyu hem naz deryesinde yözgen... Kayçan hem kayda yıladı iken ul soñğı mertebe?.. Uç töbéne çigesén kısıp xetérlerge tırışıp ta, xetérli almadı. Dönya, totaş beyrem, totaş söyu, tantana, tost hem kompliméntlardan gına tora dip yeşegen tügélme ul?.. E kiçerés hem borçu, yanu-köyuler güvye bulmagan cir yözénde...

Bulsın idé şundiý kéşéñ: siné süzséz de añlasın idé. Küñélde bulgannarnıñ, hemme-sén de tükmi-çeçmi söylerge idé üzéne. Tamçısın kaldırmıy urtaklaşırğa idé... Lekin kémge?!. Kémné üzéne sérdeş yeise kiñeşçé itsén Asiye?! Kémé bar añıñ?!

Tukta, Asiye... Dus kızların, tanış-bélés bélen yartı şher tulgan... Herkaysı bélen çup-çup übéşép küréşe, sérleşép tuymı; ayırılışkanda, kabat oçraşırğa vegdeler biréşe torgan idéñ tügélme son?.. Aradan bérsé yanına bar, ye bulmasa üzén çakır, hem söyle, urtaklaş, Asiye!

Tanış-bélés kızların küz aldınnan uzdırdı ul. Kay sı aldında, açılıp, kaysısına küñé-léndege sérén, borçu-şöbhelerén söyli, urtaklaşa ala soñ? Kaysısınıñ muvyınına sarılıp yılıy ala? Aradan xét bérsé añıñ moñ-zarların tüzémlék bélen tıñlıy alırmı?.. Küpmé géne küñélénen barlamasın, taba almadı. Belki monısı, belki tégésé di-di borsalandı, emma neticeséz. Alar tıñlarga riza bulganda da, üzé açılıp söyleşe almas idé ul bu tanışları bélen. Şunduk köleçekler, soñınnan télden-télge tapşıra-tapşıra xeber cibereçekler. « Borın çöyıp, bik elle kém bulıp yöri idéñ... Ene, niçék iken », — dip keéfleneçekler géne. Késé kiçeréslerén ixlas urtaklaşır, bülésér dusları yuk iken iç añıñ.

Çü, Asiye. Sin kübrek égét-cilen tiresénde çuvaldıñ. Belki alar arasında tabılır üzéñne añlarga seletlé bér-bér ir-at?!. Küpmé kavalérlarıñ bar! Üzéñe oçraşkan sayın çeçek bülek itken, çeçleréñnen söyıp irkelegen, dönyaların onıtıp artıñnan yörgen şul égétler añlar!.. Xetérlerge tırış, Asiye, bérsé bulmasa, ikénçesé añlar xeléñné?!. Totaş begırsézler bulmas.

Kavalérlar küp, emma çın ir bulgannarı bik az. Égétlerén bér-bér artlı küz

aldinnan ütkeréрге кэрэштé ul. Kaysına tuktalırğa gına bélmedé. Karap torıška çiber de, terbiyelé de kébék üzleré, ata-anaları da derecelé géne kэшéler. Emma, méne xikmet, aradan nik bérsé « min monda » dip üzéne tartıl torsın iken?!. Bügén monda bulsa, irtegésén başka kızlarga gıyşık turında söyli iç alar. Mezek itép üzén söyleseler... Yuk, hiçbér vakıtta da, ir-at xalkına sér sıyar dip, sér söyleyecek tügél ul! Başka sıymaslık xel iç bu. Kэшé kölkéséne kalırğamı?!. Bérkayçan da!

Bérevge de ısanmıy ul. Hem yaratmıy da. Üz sérleré barı üzénéké géne bulıp kalır... Ménderge yöztüben kaplangan köyge kısıp yomarlangan yodrıkları bélen, üz-üzén béléşmi-çe, urın-cirén töyarge kэрэшken idé kız. Dönyada ul yapa-yalgız...

Baş oçında gına cılı, yağımlı avaz işétéldé bér-zaman. Enisé!.. Sak kına, iplé géne itép deşté ul. Eytérséñ kızı aldında gayıbé bar idé ananıñ:

— Çey éçerge çıgarsıñmı iken, kızım?.. Sin yaratkan balan belésé péşérgen idém...

Bişék cırı sıman yağımlı tavış sézde géne, eniler! Eni kэшé herçak kirek. Üse töşkeç, zur dönyaga yul yarganda, sabıy çaktağıdan da bolayrak kirek bula iken ul ana süzé, ana kiñşé, enilernéñ yağımlı barmak oçı hem küz karaşı... Yaxşı xatın-kızlar bula, yamannarı da citerlék, diler. Emma enilernéñ yaxşı-yamanı yuk. Ye bar, ye yuk eniler. Eni digen izgé ruxlı zat herkém öçén bérev géne!

— Eni-i-iém... — dip, iréksézden suzıp kuydı Asiye hem, üz-üzén béléşmiçe, çışélép yılap ciberdé...

Eniler, yanıñda, gaziz enkeñ baş oçıñda torıp, çeçleréñné sıypaganda yılavdan da bexétlé mizgél, rext küz yeşleré yuktır ul, gomumen.

14

Eléden-elé uçakka béren-seren utın kisekleré salgalap utırdı Arslan. E Lév Bélye-loviç bélen Asiye işétken-bélgen mezek xeller xakında eñgeme korıp küñél taptılar. Kübrek Lév Bélyeloviç söyledé, hem çirattığı her mezegén söylep bétérmes borın uk, dönyasın onıtıp, iñ élék üzé kölerge.kéréşe idé. Kölü kiléşe añarga. Kızıkmı, tügélmé, iréksézden, añarga iyerép élmayıp kuvyasıñ.

İndé şaktıy uk üzleşe töşüvéne de karamastan, élé barıbér nindidér tartını, kıyın-sınudan arına almagan idé Asiye. Kölémsérep başkalarını tıñlaganda da, ipyeé géne üzé

söylegende de ul onıtılıp kite almadı, üzén tıynaklık kıjasında tottı, hem moñarga añıñ küñéléne indé baya uk, maşınadan kilép töşüğe ük kérép oyalagan, oyalagan hem bér géne minutka da çıkmıy, onıtılmıy yödetken sorav sebepçé idé bulsa kirek. « Tügerék »néñ çirattagı mezek xelné xetéréne töşére almıyçarak torgan çagın turı kitérdé de sorap kuydı ul kötmegende:

— Matur yeşiséz, Lév Bélyeloviç? Nindi urın soñ bu?.. Bézden tış tagın kémner de bulsa barmı monda?

İndé üzleşép kilgen, uvyın-kölkége tiz arada kuşılıp kitken Asiye avızınnan şundiý sorav çıgar dip bérev de uylamagan idé, elbette. İr-atlar, süz bérleşken sıman, béryulı küterélép karaş taşladılar añar. Asiyenéñ soravı urınsız gına tügél, nindidér gayré tabigıy kiérénkélék bélen de biréngen idé. Kisev agaçı bélen çit-çitke taralışkan kümér kiseklerin uçaknıñ urtasına cıyıp-öyıp utırgan Arslan: « Tanıy almıym siné, bu nindi sorav indé tagı? » — dip eytedér sıman toyıldı.

— Ye indé, Asénka! haman da sin « Lév Bélyeloviç ta Lév Bélyeloviç »... — dip, sabıy sıman üpkelegen kıyefet yasap ölgérdé « Tügerék », hem, artınnan kuva kilüçé büré-den éz butagan kuvyan kébék, urap-eylénép añlatırğa, fikér yörtérge kérésté. — Ye, Asénka, kiléşken idék tügélme: Miña da, üz itép, « arıslan » dip deşerge kiléşken idék?!. Añlıym min siné, Asénka, bu gayretlé isém bélen barı bérevge, Arslanga, Arslan Sexipoviçka deşerge télevéñné añlıym... Téléñnen tarta almıym bilgélé, Asénka, emma kabatlap eytem. Yuk, üténép sorıym: Béz monda hem-mebéz de arıslannar. Lév dip, yeise Arslan dip, üz isémém bélen deş siñ miña. Yarımıy, Asénka?!

— Kiléşték, Lév Bélyeloviç...

Asiyenéñ, iyelengen gadet buyınça, avızınnan yalgış çıkkın mörecegaté kızık bulıp toyıldımı, yene dönyasın onıtıp kölep ciberdé « Tügere »: — Ay-hay, Asénka, yumor xisé taşıp tora üzégézde. Yaratam da soñ şayara bélgen, şayarunı añlıy alğan xatınarnı... Xuş, monısı kızık kilép çıktı, Asénka. Ye, nindidér sorav da birgen idéñ tügélme elé, nerse digen idék?.. —dip, Asiyenéñ soravın xetérlerge itkendey, uyga kalıp tordı bértın. Soravnı onıtmagan idé, elbette, soravnı onıtmaganlığı küzéné çıkkın. Niçégrek itép caylarga hem ni revéşlé turı cavaptan tayçanırga dip baş vata idé ul. E cavap bireséñ kilmegen soravdan şoma balık sıman şuvıp çıgunıñ yulı bér géne, bérkatlı bulıp kılanu, şayaru...

— Eyé, soravıma cavap kötem, Lév Bélyeloviç.

Yene kıkırıp kölep aldı « Tügerék », şayaruga küçü öçén kireklé küpérné Asiye üze ük kitérép çıgardı iç: Tagı « Bélyeloviç ».

— « Bu nindi şomlı urın bu? » diséz indé, e, Asénka? — Ul söyleşüden çitleşken atlı bulıp utruçı Arslanga mörecegat itép aldı. — Sin nerse anda, Sexipoviç, kunaknı çakırgansıñ, e kayda ikenlékné añlatıp ta tormagansıñ. Şulay kiléşemé indé?! Bu, mexeb-bet yarımutravı, Asénka.

— E çınlıkta?..

Asiyenêñ bolay töpçenüvé arıslannarnıñ bérséne de oşamadı. Bérevé uçak tıresénde kaynaşuvın devam itté. « Tügerék »nêñ ise niyeté uvén-kölké bélen érip çıgu idé.

— Nerse, Asénka, elle séz cavaptan kanegat tügélme?.. Bolay bulgaç indé, min tügél, Arslan Sexipoviç gayıplé. Xa-xa... — Ul Arslanga mörecegat itép alğan buldı yane.

— İşéttéñmé, Arslan, mexebbet yarımutravı di genge işanmıy Asénka... Tenkıyt sinêñ adréska, Arslan, xa-xa...

Üzén, şulay balasıtp söyleşü, citdi soravnı uvyınga boruları oşamadı Asiyege. Töpçenüvén devam itté ul:

— Kapkasına « mexebbet utravı » dip tügél, « Balalar öçén profilaktoriy » digen yezu élengen...

— Béz balalar tügélmeni?.. Balalardan béznêñ kaysı cirébéz kim? Annan, Asénka, bézge bala çaklarda mondıy ocmax bakçaları élekmedé. Sézge de şulaydır dip uylym... Ecérén kaytarabız, uynıybız-kölebéz... Şulay tügélmeni, e, Asénka?.. Xa-xa-xa... — Bér çitte krésloga tünép sızgırtıp yoklavın devam itken kénerié Gulya-Gölsinege işarelep kuydı ul, kulay misal tabuvına kuvanıp. — Küresêñ iç, uynap utırgan cirden yokıga da talabız. Sabıylardan kay cirébéz kim?!

— Kapkanıñ birgé yagındağı tagan hem gömbeçékler de anıñ öçenmé?..

— Téleseñ, Asénka, sin de çıgıp uynap kére alasıñ.

— Taganda atınu sézge de kiléşe torgandır, şulaymı, Lév Bélyeloviç!..

Bit urtasındağı siméz muskulları tartışıp, tıpırçınıp kuydı « Tügerék »nêñ. Yözéne kızılık yögerdé. « Çın-çınlap kızıksınırğa mataşuvı tügélme soñ bu kénerinêñ?.. Kémné iyertép kilgen bu Arslan?.. Hem, gomumen, cıyın yuk-bar soravlar bélen anıñ gaziz başın tintéretérge kém soñ elé ul?! Çıratıtağı bér kéneri géne yugıyse, nerse kirek

añar, ni citmi?!» Cavapsız da kalıp bulmıy:

— Bu, profilaktoriy, Asénka. Emma ul elége eşlemi. Tözélés meşekatleré bétép citmegen... Şundiý cavaptan kanegatmé séz, e Asénka?..

— Monısı çinga oxşaş. Nişliséñ, rizalaşmıyça da yaramas, Lév Bélyeloviç.

Asiyege nige kiregé çıktı soñ elé bolarnıñ diyerséz?! Elbette, her xatın-kızga xas bulgan kızıksınıu bar idé anarda da. Emma bu oçrakta, kızıksınudan bigrek, ücetlélék erséz-lendérdé anı. Hemmesé öçén zur avtoritét bulgan, üzénéñ başkalardan östénlégén herdaim toyıp, sizdérép torgan, şul östénlégénnen lezzet algan Lév Bélyeloviçni, cay çıgudan faydalanıp, béraz tintéretép alıym dip beylenüvé idé bu anıñ... Asiyené ul üzénen tüben sanıy, şuña soravına da annan-monnan gına cavap birép, şayar-galap kotılmakçı buldı...

Asiye elé rextlenép devam iterge ezér idé üzénéñ tintéretülerén. Arslannıñ karaşı bélen oçraklı revéşte añlaşu gına tuktalırga mecbür itté: « Ni eşliséñ?!. Siña ni citmegen?!» — dip şélteli idé ul anı.

— Alay bik kızıksınıuçan ikenséñ, Asénka, tağı da tögelrek cavap birerge mömkin, — dip, « Tügerek » élektérép aldı yine. — Bu profilaktoriynı Sovét profsoyuzları tözédé. Ul, tözü oyışmalarında eşlevçelernéñ balaları öçén dip küzde totılğan.

— Séznéñ etiégéz tözü oéşmasında eşlimé? — dip, soravniñ üzé öçén de kötélme-genén eytép saldı Asiye.

Nihayet, « Tügerek »néñ tüzémlégé sayıktı. Torıp uk bastı, tennerén yazıp aldı. Atı-yulı bélen bér sügénéрге idé bugay isebé, — derece tota ciñnen. Arslanga taba borılıp aldı ul: « Monda kémné alıp kildéñ! Nerse dip térelép kattıñ, kéneri bit sinéké!..» — diyerge télegendér. Ul da tügél, yine Asiyege, karap balkıp aldı:

— Sin miña oşıy başladıñ bit elé, Asénka. Yaratam şundiý cor télé xatın-kızları... Kéneri diseñ de kéneri içmasam, xa-xa-xa.

Komplimenttan başlangan miskıllı kölü idé bu. Asiye añşıp ölgérgençé, süznéñ kay tarafka kitép baruvın toyıp algan Arslan kinet torıp bastı. Karşısına ölken ofitsér kilép çikkannı soñlabrak kürép algan kuştan sérjant töslé gevdésen turayttı ul. Kulındağı kisev agaçın niçék hem kaya taşlarga, kaysı ayaktan béréncé adımın atlarga bélmiçe yugalıp kaldı bérmel. Asiyege karşı kitté.

— Ye indé, gazaplama Lév Bélyeloviçni. Tintéretme cıyın yuk-bar soravlarıñ

bélen.

— Lév Bélyeloviç tügél, Léva, arıslan! Ul da arıslan, — dip, salpı yakka salam kısıtırırga ölgérdé Asiye.

Başın artka taşlap kölep ciberdé « Tügerék ».

— Méne şulay, Sexipoviç... İştéñmé, Asénkanıñ ni digenén?

Şayarıp eytelgen şul bér cömle uylamagan cirden tuvıp algan kiéréñkélékné yukka çıgardı da kuydı. Arslanıñ da yözéne nur kundı.

Lév Bélyeloviç Asiye tarafına bér-iké cılı süz eytép aldı. Küpné béléрге azaplanuvı bélen tamam şikke salgan idé bit. Akıllı xatın-kızga anıñ isé kitkené yuk. Gulya-Gölsine kébégrek tiplar bélen eş iterge künékken. E indé yulları kiséşken iken, küpné béléрге yaratkan xatın-kızını da vakıtında koralsızlandırğanıñ xeérlé. Ni revéşlémé?.. Soklanu hem maktav süzleré bélen, kompliméntlar sibép kéne yomşartsañ yomşartasıñ xatın-kız küñélén.

Uylamagan cirden, vakıtsız uvyanıp algan sabıy avazı sıman, Gulya-Gölsine tavışı işétéldé:

— Léva... Nu, Léva, kayda yöriséñ sin?

— Monda, maturım... Monda, akıllım...

Yokıdan uvyangan sabıyın yuatırğa aşıkkan ana kébék cil-cil atlap-çabıp kitté «Tügerék ». Güvye iñseleréne kanat üsken idé anıñ. Şul kaderlé yuan, kilbetséz gevdelé ir-atlarıñ bik siregé géne iye buladır mondıy ciñél xeraketke.

— Miné yoklatkannar da üzleré géne baldéyut, — dip, üpke bédérép karşıladı kéneri. Avızıñ zur açıp, kiérelép, bér yomarlam hava isnep alırğa da ölgérdé.

— Kéneriém miném, sayrar koşım, maturım, — dip takmaklıy-takmaklıy, kilgen şepke iéle teşép irén oçlarıñnan übép aldı üzén « Tügerék ». Kil, küterem digek sıman, torırğa çakırıp iké kulın suzdı. — Ye, tor indé, citer, kup yokladıñ, maturım, tor...

Kiérelép-suzılıp, urınıñnan tordı kéneri. Yene bér yodrik hava isnep algaç, yokıdan uvyangan pési balasıday iplé géne « Tügerék »néñ kultık astına kérép sırpalanırğa kéréşté.

— Miné yoklatkannar da üzleré géne baldéyut, — dip, tağı süzge-süz kabaladı ul, E nige ménye uvyatmadıñ, Léva?!

— Uvyandıñ iç, méne, uvyandıñ, maturım.

— Miném baş avırta... Pryamo çatnıy... — « Tügerék »néñ kultık astıñnan

tomşığın çıkarıp, tağı bér yomarlam isnep kuydı.

— Éçkenge ul, maturım...

— E min, kirésénçe, éçmegenge avırta dip uylıym.

— Sika küp éçerge yaramıy, sin bit miném, belekey... Koşçık sıman gına, kéneriém... —dip, yomşak itép, çeçlerénen sıypap aldı « Tügerek ». — Sayrar koşlar tañda çık tamçısı gına éçe.

— Sin nerse, belekey de belekey taldıçéş, — dip, kötmegende kükért kébék kabınıp çeççerge kéréşté Gulya-Gölsine. — Belekey oşamasa, soñ, ene, tap üzéñe bérer korova... Bétkenméni, uramga çıksañ kötü bulıp yöri korovalar. Miné şuşı xelémde de lyubit iterler elé.

— Ux, miném tataroçkam! — dip, anı söyarge, nazlarga kéréşté « Tügerek ». Başkaça cay bulmaganlıknı añlıy idé küreséñ.

— Kakoy-takoy tataroçka, sin nerse, taldıçéş?.. — dip tursayıñ devam itté kéneri.

— Nu, alaysa tatar kızı, — dip, béráz aktséntı bulsa da saf tatarçaga yaraştırıp açıklık kértérge buldı tügerek kavalér.

— Kakoy-takoy tatar kızı?.. — dip, kabatladı GulyaGölsine.

— Tatar bulmıy, kém bulsın? — dip seérsénép kaldı ir-at. — Familiyeñ niçék soñ elé, eyt elé, maturım?!..

— Kakoy-takoy familiye?! Miném familiyené lyubit iterge cıyınmıysındır bit?

— Tatar tügél didéñ, familiyeñ niçék, Guléçka?.. Yagımlı süz karşında télese kém köçsez. Kéneriler — ayıruçá.

— Kızık sin, Léva... Niçe mujiknı lyubit itép, bérsén de familiyem intéresovát it-kené yuk idé elé. Min, Séppérova.

— Nindi « Séppér » ul? — dip, yırak tügél géne torgan Arslan da süzge kuşılıp aldı, — Seferova bulırğa tiéştér bit?

— Kakoy-takoy, sinnen soramıylar, — dip kéne cavap kaytardı kéneri.

— İ, voobşçé, miném familiyem sézge nige kirek?!

— Şulay da sin tatar kızı iç, Arslan Sexipoviç dörös eyttémé, e, Guléçka? — dip, iké yaknı kiléştérerge omtılış yasadı « Tügerek ».

— Tataroçkamı-yukmı kakoyı vaşé délo? Min tatarça znat né znayu! İ, voobşçé,

bélérge de né xoçu! Nersege kiregé bar ul tatarskiyniñ bazarda katık prodavat çto li?! Fu-u-u... — didé de, borinnarın cıyırıp, « Tügerek »neñ yonlaç kükregéne kaplandı Gulya-Gölsine.

— Gölsine! — dip, siskenép deşté añar Asiye.

— Guléçka, tukta, — didé anı koçaklap torgan kavalér. Arslan ise añarga borılıp karamadı, nibarısı üzaldına eytép kuydı:

— Gulya da, Gölsine de tügél Kéneri...

— Nadoyılı! — dip avaz saldı kéneri üzé de hem tügerek ir-atniñ muvyınına sarıldı. Kölké de, kızganiç ta idé ul şul mizgélde. — Lyubit iterge yazık kirekmi...

Koçaklaşkan xellerénde östelge taba ütté alar. Tu gerék arıslan kéneriéne bokal tutırıp şerab salıp birdé. Tégésé yalt kına buşatıp ta kuydı, hem, rexmet yözennen, irén oçları bélen bér « çukıp » ta aldı. Eyé, bu xereketné « übéşü » dip tügél, « çuku » diyu dörösrek bulsa kirek. Pış-pış nidér sérleşép aldılar hem karangı sukmaq buylap atlap kittéler. E bérızdan açık terez aşa kénerineñ dönyasın onıtıp çırık-çırık kölgéné işétéldé.

Bérni añlıy almadı, gacepsénüvén devam itté Asiye. Niçék indé Lév Bélyelozıç kébék derecelé ir-at şundıy tilé kızçık bélen beylenéske kérgen?!. Ni bérleştérerge mömkin alarnı?!. Nindi urtak süz, urtak sérleré bulırğa mömkin?!. Gacep xalık bu ir-at digenéñ! Akıllı gına digenneré de, soñ çikte, barıbér şır tilé bulıp çıga...

Yuk, könleşü uvyınnan tügél, bolay gına fikér yörtté ul bu xakta. Anıñ üz Arslanı bar iç!.. E şulay da xatın-kızda da bar ul seér gadetler. Misal öçén, cénesteşleréneñ citéşsézliklerén béré bélen géne tügél, ikélete küpértép küre alar. Bér uñaydan üz östénlégén toyıp lezzet xisé tatıy. Bu bigrek te ir-at tiresénde kabınıp kite torgan toygı. Télese kaysı narda ir-at yağın östénrek sanıy elégé xatın-kızlar. Dönya kürgen avıl agayları siman, « Çilegéne küre kapkaçı » dip kéne kul sélti bélmiler. Nek méne xatın-kız yağın tübensétérge kirek...

Talgın cılı cil isép kuydı. Ayak astına, ağaç başınnan, uzgan éldan birlé posıp yatkan yalgız narat kürkesé şapıldap kilép töşté.. Bér-béréne sér tapşırğanday, kül çiténdé kamışlar kıştırdaşın aldı. Ülen arasında yalgız çikértke avaz birérge kéréşté. Baka tuvyına ezérlék başlandı....

Asiye bélen Arslan kiçka karañgılıkka çuma bargan tabıgatneñ sulışına tañ kalıp

utırdılar. Şundıy mizgélde bér-béréñe sıynmıyça yeneşe utıru, gomumen, mömkin tügélde ul. İkevde-ikev géne buluga citemé soñ!.. Yeneşesinde Arslan bulganda dönya tügereklene, tormış meşekatleré tamam onıtıla Asiye öçén. Törtmelé süz, urınsız soravlar yukka çıga, kaça. Arslanıñ gayretlé kiñ iñseséne başın kuvyıp, tevlékler buyyıp, tevlékler génemé soñ, meñgé-meñgé şulay utırırğa rıza bulır idé ul. Başka hiçkém kirek tügél añarga, barı Arslanı gına bulsın! Soñarıp, zarıktırıp kına kilgen bérdenbéré iç ul anıñ! Üz itkené, can atkanı, akılınnan cundırğyanı... Bu xakta méne niçençe kat uylıy, uylana indé ul. Eger anı oçratma-gan bulsa, kém öçéndér yeşev, kémnédér uylap tönnerén yoklamıy yatu, kémnéñdér her xereketén, süzlerén kat-kat iske töşérép küñél yuatularınıñ ni ikenlégén de bélmi, yeşlégé uzıp kitkenlékné sizmi kalası bulgan iken.

Asiye anıñ xakında sagıngan çaklarında gına tügél, bérözlékséz uylıy hem şul uylarınnan yam tabıp yeşi. Elé méne şundıy güzel tabıgat koçagında çakta da anı uylıy. Yugıyse, yeneşe utıralar, e küñélende ul. vakıt-vakıt anıñ koçagında çaklarında da ul küzlerén yoma hem anı uylıy, anı sagına. Ütkenén, bögéngésén hem kileçegén yarata anıñ, kurkıp, xevéflenép yarata. Ul anı könli. Xatınınnan gına tügél, her oçragan çiber xatın-kızdan könli ul anı. Xetta Arslan kürmegen-bélmegen hem kürü ixtimalı da bulmagan xatın-kızdan könli. Eytik, bérvakıt télévizordan kino karaganda bér çit il aktrisası kanına toz saldı anıñ. Çiber! -Yarımşere kıyafette yörü, oyatsız yılmaya. E irler mondıy yılmayuga bitaraf kalamı soñ?.. Arslan da şul minutta elégé kinonı kariydır kébék toyıldı añarga. Kariydır hem elégé kino yıldızına karap avız suvın korıtabır. Bulsa, ene şundıy bulsın idé ul söygenéñ, diyedér kébék toyıldı añarga. Elégé xatınıñ her ciré bélen anı, Asiyené, çagıştırıp utıradır töslé toyıldı. « Gevde hem sın yakları çagıştırgısız anısı, küzleré, kükrekléré de sirek oçrıy torgan derecede güzel, kiléşlér. Emma bér çüprektér elé!.. Asiye kébék yarata, avızına gına karap tora alırmı soñ ul Arslanıñ?!» Kinosı, kino, kiçé - kiç, yokısı yokı bulmadı ul könné. Elé de şul cilbezek xatın küz aldına kilse, kulları iréksézden Arslanıñ karaşın kaplarga omtıla.

...Arslan da uyga çumgan. Kulları, yağımlı barmakları eléden-elé anıñ bélegéne kagılıp ala. Ul da anıñ turında, anı kaygırtıp uylıy bulsa kirek. Añarga deşeçek yağımlı, irke süzlerén barlap utıra torgandır.

Tınlık devam itté. Xeér, tınlık idé miken soñ bu?! Asiyenéñ küñélende xisler kaynıy. Kolak oçları, barça tené ut bulıp kızışkan, tél oçında méne taşıym, méne taşıym dip möldérep torgan buva suvıday xisler taşkıını. Añarga gına söylisé süzler, anıñ bélen

géne büléşesé, urtaklaşası sérleré... Küñéléndegélerné tükmi-çeçmi söylep çıgu öçén bu ceygé kıska tön géne tügél, atnalar-aylar, belki, bötén goméré de citmes idé aññ.

Nihayet, añarga yöz bélen borıldı Arslan. Niçék ozak hem köttérép borıldı ul bu yulı... Citdi süzén niçék başlarga bélni azaplangan sıman, küzlerén tutırıp, Asiyege karap tordı. Döm-karañğı urman buluga da karamastan, aññ küzleréndegé oçkınnı şunduk sizémlep aldı Asiye. Ul bit anı süzséz, her xeraketé, karaşınnan añlarga künégép citté xezér. Añlavın añlıy, emma Arslan bérkatlı ir-atlardan tügél, üzén işétmi torıp aşığıp netice yasarga yaramıy.

Ebi-babaylar gadetén bélu kaya, tugan télénde de bik sirek söyleşe idé Asiye. Üz tatarlarıñ da, tugay téléñde bér süz eytseñ: « Añlamadım, rusça eyt elé... Min tatarça ni bélmıyes...» dip téñkené korıtıp toralar. Emma « alla boyırsa » süzén aññ onıtıp torganı, télénnen töşergené yuk. Bigrek te Arslanga mönesebetlé bérer uy uylasa, ul anı şunduk «alla boyırsa» bélen bérkétép kuvya. Kayçandır, bik küptennen, elé sabıy çaklarında uk, avılda yeşegen babasınnan işétken idé ul bu süzné. Nerse eşlerge kéréşse, nindi uypıplannar kora başlasa, şul süzné, alla boyırsaznı kabatlıy torgan idé aññ çigülé yeşél tübetey kiép yörgeñ merxüm babası. « Alla boyırsa, digén, kızım, şul süzné onıtmasañ, bexétlé bulırsıñ, alla üzéñné taşlamas, bar télek-xıyallarıñ tormıška aşar », — di torgan idé babası. Asiye işanmıy idé, elbette... Niçék indé késénéñ télekleré şul bér süzge beylé bulsın?!. Şulay bulsa iken ul... Üzénéñ babasına oşar öçén, Asiye eléden-elé şul tıslımlı süzné « alla boyérsa »nı kabatlarga öyrenép kitken idé. Xetta, könnerden bérkönné, şul «alla boyérsa»sı öçén enisénnen élekkenné de xetérli. « Cıyın tuzga yazmagan süz söylep yörme, siña bérnige de kirek tügél ul », — digen idé.

Añlıy almıy aptıragan idé sabıy, babası öyrete, enisé orışa — nindi xikmetlé süz iken ul?!. Babası ülgeç, « alla boyérsa » onıtıldı. Lekin soñğı aralarda, Arslan turında uylaganda, anı yugaltudan kurkıpmı, yene eş kına xetérge ala başladı ul süzné. Télden bigrek, küñélénnen bik eş kabatladı. Aññ tormışı bit xezér totaş Arslanga beylé hem şuñarga beylé revéşte iké devérge büléngen. Bérsé, ozın hem ozak bértörlélékten gıybareté — Arslanga kadergé yeşev. E bér töş sıman bulıp toyılğanı, Arslan alıp kilgen bügéngésé. Totaş söyu, totaş yuksınu hem kötüden gıybaret şuşı bexétlé könnerén elle nilerge de alıştırmas idé ul.

E Arslan elé haman köttére, deşmi... Xeér, ul deşmiçe, ene şulay karap kına torganda da canga rexet. Süzler de, bérni de kirekmi, artık barısı... Şulay üz itép, yaratıp

ul barı tik añarga gına karıy iç. Tizden ul avızın açar hem kalın taviş üte néçke xis. Hem nazlı süzler tézép kiter. Çü, Arslan nidér eytérge cıyma:

— Çama bélérge kirek!.. Kiregennen artık kızıksına başladıñ, — didé ul, elé géne özélép kalgan eñgemené devam itken kéşé sıman.

Añlamadı... Üzéné yuneltélgen irkelev süzleré dip kabul itté ul Arslanniñ süzlerén. Küzlerén yoma töşép tağı da sıynarak töşté bérdenbéréne.

Arslan cavap köte idé. E cavap yuk. Muvyımına, bélekleréne kaynar taşkın sarıluvın gına toydı ul barı. Erséz irénnerden, yomşak béleklerden çitke taypıldı ul.

— Min şayarmıym, Asiye! Şayara torgan urın tügél... Süzén temamlarga, meselenéñ citdilégén añlatırğa kaldırmadı. Küñélé tamam néçkerüden yılar xelge citéşken idé indé ul. Küz yeşlerén yeşérérge télep, Arslanga sıyındı, küzlerén yeşérdé. Bexétennen, Arslan bélen yeneşe bulu bexétén toyıp, sulkıldap yılarga, küz yeşlerén sıgarga kéréşté.

Xatın-kız xolkın añlav digende, azav téşé çıgargan sirek ir-atlarnıñ bérsé idé Arslan. Törtme süzler öçén vakıt tügállégén niçék soñlap añladı soñ elé ul?! Yak-yagına karanga-lap aldı, tanış-bélés arıslan hem kéneriler küpten taralışıp bétken. Alarga gına ni bulgan, nige alar gına mönesebetler açıklav bélen meş kilérge tiéş son elé?!.

Kaygırtu hem igtibar kürsetép, Arslan xatınıñ tıgız-yomşak bilénen koçıp aldı. Sukmak karañgılığı, terezlerénde tıçkan utı da kürénmegén sérlé hem irkén bina tarttı magnit sıman. Alar ütken çakta tın sukmakta uzgan éldan kalgan korıgan yafrak, kipken ılıs kıştırdadı. Kül yağınnan isken cilde tın su östénde xozurlanıp yözgen ürdeklernéñ çupır-daşkanı, çumıp uynaganı işétélép kuydı. Kaysıdır terezeden Gulya-Gölsinenéñ tilérép kölgéné, takmaklap-takmaklap «Tügerek »né biterlegené yañgıradı:

— Sin gél şulay!.. Gél şulay sin!..

Anıñ çeréldék tavişı tınıp torgan arada, su çiténdé yatkan iké baka xeberleşép aldı...

15

Xakıykat, irtemé-soñmı, barıbér açıklanırga tiéş idé. İnstitut bélen ara özüvé yakında eniséne Asiye üzé xeber itté. Mondıy xebereñ gailede nindi ıgı-zıgı tudıru ixtimalın herkéme küz aldına üzé de kitere alır, söylep tormıym. Emma gaile bélen alış-

birésé bulmagan késé siman irékke çıkkan Asiye şul könnerde öyge yabışıp yattı. Kaysı ana balasınıñ kiç cittémé çıgıp yugalularınnan tuktap, öy meşekatlerénen üzene bér tem tabıp yeşi başlavın xuplap karşı almas iken?! Ul öyde, bérkaya cıyınmıy, aşıkımıy, kiç citken sayın yatsa tör yalgannar korıp mataşımıy. Ügét hem kiñeşleréne kolak ta salımıyça üz irégé bélen cil sugarıp yörgen citken kızınıñ kinet kéne citdilenép kalsın elé... İstitut taşladı dip başını taşka orır xel yuk. Cıyın cünsézlék çıksa şul studént xalkı arasınnan çıga diler, ene... Yugarı béléme alıp yuldan yazgan balaga karaganda, ana süzéné kolak salıp, iplé géne bér-bér cirde eşlep yörgen kızga ni cite soñ?! Üz-üzén ene şulay uylap tınıçlandırdı ana. Küzleréne yokı kayttı, öyge yene iminlék iñdé.

Emma bu öyde elé bérevnéñ de hem bérkayçan da: « Kaya eşke kérérgé? » digen sorav aldında torganı yuk idé. Kayda uku, kaysı institutka kéré turında bexesler, süzler buldı, e méne eş xakında elége lem-mim idé. Sorav tudı... Aña cavap ta tabarga kirek idé. Kém bulırğa?.. Şul soravga cavap tabılmıy torıp, bérevnéñ de küñéléne tıngılık iñmeyecek. Tugan her yaña kön aşiktıra, uyga sala, kabalandıra bardı alarnıñ hemmesén.

Asiyege eş kirek!.. Buy citken kızlarına ata bélen ana eş ézli. Bér uylasañ, meselemé indé eşke urnaşu? Béznéñ cemgiyette monıñ ni kıynlığı bulsın?.. Kaysı oyışma, kaysı zavod karşışşnan ütme: « Kabul itéle », « Talep itéle » digen baş astında distelegen höner hem bélgéçlékler sanap kitélgen. Höneréñ bulmasa, rexim itép ukı, höner mekteplerénéñ işékleré açık.

Kaya barırğa? Kém bulırğa?.. Kızların eş öçén dip üstérmegen idé ata bélen aka. Xezér méne şul kızını eşke urnaştırırğa kirek. Eş citerlék te bit, emma ata bélen ananıñ da şartları az tügél. Kara eş bulmasın! Avır eş bulmasın! Cil-salkında bulmasın! öyge yakın bulsın! Küzge zıyanlı bulmasın!.. Çigé-çaması yuk idé elégé « bulsın-bulmasın »narnıñ. Eş kirek! Emma ul eşnéñ nindi ikenlégén géne bélüçé yuk. .

— Belki, şunda, üz yanında mektep tiresénde bulmasımı bér-bér eş? — dip, kiñeş itmek buldı eti késé könnernéñ bérénde.

— Mektepkemé?! — buldı cavap. Küzleré mañgayga sıışmadı mektep zavuçınıñ.

— Soñ, alay bulgaç, üzém bélen élgaga alıp torıym, — didé çarasızlıktan gaciz kalgan biçara ata.

— Suga batıp ülergemé?!

E Asiye kötü. Bexeslerge katışımıy ul... Aña barıber iç. Tik mène könnerné, tönnerné uzdiru gına kıyınlaşkannan-kıyınlaşa bara. Töşke kader yoklıy. Moda jurnalların aktara, kitaplar karaştırta, télévizorga küz sal-galap ala. Ayırucha kiç citkende akrın üte iken ul minutlar... Yeştesleré, tanış-bélésleré réstoranga cıyına torgandır, uram çatlarında oçraşıp ozak-ozak söyleşep toralardır. Ul öyde utıra. Ütkennerge kaytu bulmayaçak, Asiye şulay xel itken idé iç!..

Kayçak meñge çışélmestey toyılğan meselelerné de tormış üze, bér cayı kilgende, iplé gene xel itep kuvya torgan bula. Asiye bélen de şulay kilép çıktı. Bér ük yortta, bér ük katta yeşevçé kürşeleré Saniye apa bélen liftta oçraştı ul könnernéñ bérénde. Yalgız xatın, gél kötmegende, anı üz yanına çey eçerge çakırdı:

— Öçpoçmaklar péşergen idém, eyde, avız iterséñ, yalgızıma gına küñélséz, çit itmeseñ, kér bézge, kızım, — didé.

Üze tégüçe bulıp eşli iken ul, ikénçe sménaga barası iken... Iré indé baytak éllar élék maşınada helaketke oçrap vafat bulğan. İké ul üstergen. Olısı Çallıda zavodta eşli. Kéçésé, Efganstanda, begirge uvyılğan yara siman, xevéf koçagında xézmét ite iken. Boların kére-kéréske ük söylep aldı Saniye apası. Gomér kürşede yeşep te, Saniye apalarınñ busagasın atlap kérgené yuk idé. Gomumen, anıñ enisé yuk yomışını bar itep kürşege yörüné xuplamadı. Kızın da şul ruxta terbiyeledé. Öyleréne bér-bér klasstaşı kérép çıkkanda da, şunduk anıñ cidé babasın, eti-enisenéñ kém hem kayda eşlevén tikşererge ölgere idé. Yaman teésirge biréle kürmesén, uram balalarına iyeremesén, yenesé. Derecelé, mertebelerek urınnardagı kéşélerneñ kızları, malayları bélen aralaşkannı bolay xuplıy idé üze tagın. E Saniye apası kém?.. Gadi bér tégü çé xatın, iré salgalarga yarata torgan idé. Bilgélé indé, anıñ malayları bélen aralaşu katgıy tıyılğan idé Asiye öçén.

E xezér ul könnér buvyına öyde béryelgızı, üzéne üze xuca. Pöxte itep cıyıştırılğan yaktı fatır karşı aldı Asiyené. Üzleréndegé kébék kélem östénde kélem, bellür lyustralar, küz yavın alırlık çit il mébéle tulıp tormasa da, canga yatışlı bér cıynaklık sirpéle idé Saniye apasınıñ fatırında. Türde, iñ xörmetlé urında, merxüm iréneñ zurayılğan töslé resémé élenép tora. Anıñ iké yagında, ullarınıñ resémé. Tereze töplerénde göller, herkaysı alsu yeise ap-ak çeçeklerge kümélgen. Sirtmelé karavatka pöxte itep öyip kuvyılğan ménderler östénde boxar pésié yokımsırap-irkelenép yata. Monda barısı da gadi hem pöxte... Térelép torgan kürşelerénde şundıy mölayım,

kunakçıl apa yeşi torgandır dip uvyına da kértép karaganı yuk idé Asiyeñ.

— Tür bülmege ezérlimmé, elle monda, aş-su bülmesénde géne utırabız mı? —
dip deşté aña xuca xatın.

Tavışı da gadi hem ixlas iken. Asiyeñ ul üz tiñé itép, üz kürép söyleşe, kéçereytmi de, zuraytmıy da. Aş-su bülmeséndege cıynak östelge ak aşyavlık kitérep yaptı ul. Barısın da cay bélen, elle ni arada gına eşledé. Ak aşyavlık östéne çigülé ak şadra tastımal kaplangan urtaça zurlıktığı tabak kildé. Tastımalnı alıp, pöxte géne dürtke bökledé Saniye apa hem anı bakır ceyme östénde tübeteylerén biétép kaynap utırgan samavır itegéne kuydı. Çigülé ozın sölgé alıp kildé, anı kunak kız aldına ceép, ikénçé oçıñ üzé utıraçak urındıkka kuvyip tordı. Sténada élénép torgan ak şkafnı açıp, annan ayaz kük yözédey zeñgersu telinkeler aldı. Ak alyapkıç östénen inşege salıngan şadra tastımal bélen yene bér kat aşıkmyça gına sörtté, telinkelernéñ bérsén kunagi karşına, ikénçésén üz aldına kuydı. İplé géne, kiléştérép kéne balkaşıkların da, çınayak telinkelerén de sörtté xuca xatın. Alyapkıcı sıman ap-ak savıtlarga salıp, bal hem varénélar kitérdé. Ap-ak çeynége bérniçe törlé xuş is añkıtıp torgan kır ülené salıp, çey tamızdı. Samavır borınnan şavlap kaynar su aga başlav bélen ük çeynékten bu küterélép çıktı. Öy éçéne, borınnarı kıtıklaп torgan kaynar öçpoçmak isleré bélen bérge, bolın hem kırlar sulışı taraldı. Sabıy çakta, elé babası isen çakta uk, ul çapkan péçen östéne utırıp yırak basulardan Kaytkan çakta gına kérse kérgen bulgandır Asiyeñ borının kıtıklaп torgan mondıy da temlé hem mul isler...

Saniye apanıñ kulları özlékséz xeraketlenép tordı.. Aşıkmy idé ul, kabalanmıy, emma citéz, tıynak hem ölgér üzé. Atlaganda ayak tavışı çıkmas, östel xesterlegende savıt-saba şıltıramas, xetta sulış ta almıy kébék idé ul. Çey östelé tamam ezér bulgaç kına, ul aldan uk xesterlep kuvyılğan urınına utırdı. Asiyege taba borıldı, bar dönyası balkıp, üzéne tartıp tora idé anıñ. Ul yılmaymadı da kébék xetta, emma küzlerénde tañ nurları, yözlerénde alsu şefek, irén oçlarında tañ çıkları cém-cém kile idé anıñ. Çigeleréndege kömés tolım-narına kader yaktı, üzéne tartıp, çakırıp tora.

— Yalé, Asiye, eyde bulmasa, Saniye apañ péşergen öçpoçmaktardan da avız itép al bér, — didé ul.

Öçpoçmaktardan avız itkençé, xuş is añkıtıp torgan çeyge irénnerén tidérgençé ük télén yotkan kébék buldı Asiye. Temlé süzden, yagımlı hem. İxlas mönesebetten onıtılıp, yugalıp kalğan idé ul. Kızınıñ deşmiçe, rizıklarga da kağılmıyça utıruvınnan

üzénçe netice yasap, oyalçanlıkka sılta, xuca xatın iñ élék östeldegé nigmetlerénnen üzé avız itép aldı. Çey karşında deşmi-tınnıy utıru da uñaysız idé bulsa kirek aña.

— Çallıdagısı üzé yanına çakıra, — dip, guvya üzaldına söylengen kébék başlap kitté Saniye apa. — Kiléném de eybet, eni dip özgelenép tora, Apayınıkı. Bigrek temlé iken ul yaknıñ télleré... İkençe bebilerén köteler... Béréncéleré malay. Bu yulı indé kız köteler. Kız bala bit ul ata-ana öçén özgelenép tora torgan bula, canıkayım...

Bér-iké yotım çeylep algaç, kulların ak tastımalga sörtép, onıtılıp, üzénéñ onıgı turında söylep kitté Saniye apa, bér de tiktormas onıgın maktarga kéréşté. Asiye süzge katışmadı, ni diyerge bélmedé. E xuca xatın, şulay bérem-bérem, Çallıdagı ulım, kilénéñ hem onıgın maktap çıktı.

Şunda, böténley kötmegende, baş oçında gına koş sayragan avaz işétép, sisenép kuydı Asiye. Moñarçı taviş-tınnarı çıkmagangadır, ul alarnı abaylamagan idé.

— Ey, nindi matur koşlarıñ bar iken, Saniye apa! Sayravları nindi matur...

— Kéneriler, — dip açıklık kértté xuca xatın. — Elé tan, atkandagı sayravların işétseñ idé sin alarnıñ...

Urınnan kuzgalıp, suvıtkıç östénde torgan çitlékke taba kildé Asiye.

— Kéneriler... — dip kabaladı ul üzaldına. Dönya bélen elé yaña alış-biréş iterge öyrenép kilgen sabıy soklanuvın xetérletté aniñ bu süzleré. — Nindi matur koşlar! Sayrav-ları matur...

— Şularga karap yuansam gına indé, — didé Saniye apa, koşlarınnan bigrek, kürşe kızına soklanıp. Ul da tügél, moñsulanıp kuydı tagı. — Kéçé ulım, béleséñ indé, Ef-ganstanda bit...

Asiye, bélü kaya, ul xakta işétken de kéşe tügél. Kaydadır, Efganstan digen il barlığı hem anda nindidér doşmannar bélen kémnernéñdér sugışkanlıkları yakında işétken de kébék.. Herxelde, kızıkınganı bulmadı moñarçı. Saniye apasınıñ küñélé bulsın öçén géne baş kagıp kuygan buldı.

— İl öçén kirek bulgaç, nişliséñ, Efganstanda indé. Malay kéşe üskende géne ata bélen ananıkı bit ul... Unsıgezge cıttémé, ilnéké. Şulay kirektér indé, nişliséñ, citekçéler béle torgandır indé... İsen-sav yörép kéne kayta kürsénner indé. Xevéflé diler bit ul yaklarda... — Şunda xuca xatın, nersedér iske töşérép, kapılı kına torıp bastı da, tür yakka çıgıp, nidér alıp kerdé. — Onıtıp toram iken... Elé kiçe géne xatı kilgen idé, resémnerén de cibergenner. İpteş égété bélen töşken, méne... Monısı, miném malay,

tanıysıñdır... E. méne monısı, anıñ ipteşé, rus égété, Kuybışev ölkesénen iken. Matur égét, şulay bit, Asiye. Ulım da bik maktap yeza üzén, avıldan iken. Avıl kేశésé duslıkñıñ kadérén nıgrak béle bit ul. İsen-sav yörép kéne kayta kürsénner indé, balakaylar. Kaytkaçtın da élékké eşéne baram dip yaza, slésar bit ul.

Ulı xakında söylerge kérésken ananı tuktatırmin dime, télé-télge yokmadı Saniye apanıñ. E Asiye küz çité bélen neni sarı koşçıklarnı, kénerilerné küzetép utırdı.

Xerbi kiémdegé iké égét töşken fotoresémge de küz saldı.

— Çiber égétler, — didé ul üzaldına. İxlastan eytélgen süzler idé bu. Yeneşe utırgannar da, bér-béréne başların çak kına yantayta töşép, küzlerén tutırıp karap toralar. İgézeklernéni. Bér anadan tugan balalar kük üzleré. Kükrekleréndegé bilgéleréne, znaçok-larına kader bér törlé...

— İkeséne de médal birgenner elé, — dip östedé Saniye apa, şundiý ehemiyetlé yañalıgın ni gomér eytmi toruvına üz-üzén biterlegen sıman. — Bér-bérbatırlık kürsetkenner-dér...

— Taza, matur égétler, — dip kabaladı Asiye. Şunda gına Saniye apa, süznéñ gél üz ulları xakında baruviñnan uñaysızlanıp bulsa kirek, Asiyenéñ üzéne möreçegat itté:

— Üzénéñ ukular niçék soñ, Asiye? Kanikullarga çıktıgız mı?

Gadi géne sorav yugıyse, e kızını şul siskendérép ciberdé. Alarnıñ gailéséne kırav bulıp töşken borçu-meşekatler xakında Saniye apa bélni bit.

Xezérgé şeher fatirlarında bik küp sérler dürt sténa artında tuvıp, şunnan çıkmıy kala. Késé üz gailésé, üz küñéléndegé sérlernéñ kürşé-külenge meglüm buluvınnan uttan kurıkkanday şürli. Duslar bélen urtaklaşu, kürşé bélen bülésü kébék töşénçeler, şeherde tügél, avılda da siregeép bara bugay indé. Késé ruxi hem matdi yaklardan bayıy bargan sayın, ni öçéndér, saranlana, torgan sayın üz éçéne, üz fatırına nıgrak biklene bara. Bér Asiyeler gailésé öçén géne xas tügél bu sıyfat.

Mondıy soravnı kötmegen idé Asiye. Saniye apası öçén barıbér tügélmenéni, ukısa ni de ukımasa ni?! Ukuvın taşlavınnan da sér yasarga cıynganı yuk. Enisé géne baş yugaltuga tiñ bela sanıy monı. E kürşé-külen hem tanış-béléslerénen uttan kurıkkanday kurka. Şul xakta uylap aldı kız; dimek, kürşé xatınga dörösén söylev yaramıy. Emma üzé bélen şul derecede éçkéséz hem ixlas mönesebette bulgan Saniye apasına niçék yalğan söylep utırırğa mömkin?!

— Taşladım, — dip kéne cavap kaydardı ul. Gacepke karşı, xuca xatınıñ mondiy cavapka artık ise kitmedé, iplé géne öre-öre, çey éçüvén devam itté. Eytérséñ, béрни bulmagan; eytérséñ, igtibarga layık tügél derecedegé bér neni yañalık idé bu. Kabatlap soravlar birép te aptıratmadı.

— Min üzém de tabip bula almas idém, — didé tınıç kına. Hem yane bér mertebe çey yotıp algaçtın östep kuydı. — Éş bétmegen... Yaxşı kéşe bulu kirek, Asiyé.

Méne niçençe kat indé soklanıp tuymıy ul бүгэн Saniye apasına. Urta béléme de bulmagan şuşı gadi géne xatın bér süzden añlap aldı anı. Xeléne kérdé. Dörösén söylep yalgışmagan, dimek.

— Kayda eşlerge cıyınasıñ soñ? — dip sorap kuydı ul bérızdan, güvyé kız küñélén-degéné üteden kürgen sıman.

— Elége bélgen yuk... Éş.bétmes elé... — ip, artık isé kitmegenné kürsetép kéne kotılırga idé kızınıñ isebé.

E Saniye apadan alay ciñél géne kotılıp, bulmıy iken: Eytérséñ, kürşélerén méne niçe köñner, atnalar buyvına tıngısızlap torgan soravlarını ul işetép, kiçérép torgan.

— Bik cavaplı çağıñ iken, — didé ul, uyga çumıp. — Andıy çakta aldımberdém géne xel iterge yaramıy. Urnaşsañ, gomérlékke urnaşırga kirek...

Elégé ixlaslık Asiyége de teésir itmi kalmadı.

— Bélmim şul, — didé ul. — Eniler de aptıradı indé. Kön-tön şul xakta uylybız...

— Bey, — dip, nidér xetérlep, kabınıp kitté Saniye apa. — Tapkansız baş katırır nerse?! Soñ, tot ta kil béznéñ atéléga.

— Anda ni eşliler?..

— Tégeler. Kiém-salım...

— Miném kuldán kilmes ul, Saniye apa. Kızınıñ süzén yartı yulda büldé Saniye apa:

— Kilmedé di... Üzém öyretérmén! Éne tota éleséñdér bit? Bügэн үк eniéñ yanına kérem de, xel itebéz anı, başına şundi y kilüge kuvanıp kuydı ul. Éşéñ bétté, kodagıy, kızını kiyevlé de itték digen sıman, uç töplerén bér-bérséne şap-şop sukkalap aldı.

Ni diyerge de bélmedé kız, avızına kapkan çeyné yotarga kıymıy tordı.

— Bey, canım Asiye, béznéñ « Yosıf - Zöleyxa »ga eşke kéréü öçén şehernéñ yartı xatın-kızı canın fida kılırga yöri. İšetkenén de yukmı elle?

Ul atéléda kiém téktérge né bulmasa da, yeşteşleré téléndé aniñ nindi derecege iye urın bularak iske alinganın béle idé kız. « Yosıf - Zöleyxa » digende, küplernéñ kolagı üre tora. Anda bér-bér tanışı yeise tujan-tumaçası eşlegen kızlarnıñ niçék kiéngenén de béle Asiye. E nige, şunda eşli başlıy iken, bér de naçar bulmayaçak!.. Kémgedér kiregeñ bula, kémgedér yardım ite ala torgan eş urınıñ derecesé ük büten. Dönyanıñ tertibé şundıy iç!.. Elle aniñ modalı itép kiénesé kilmi diséz mé? Kibétte yuk, atéléda çirat, bazalarda blat, kaya barıp berélérge bélmesséñ...

« Blat naçar nerse, ul kapitalizm kaldığı, koda-kodagıyık, sin, miña, min, siña printsibi bélen yeşev cemgıyetébéznéñ asılına çit kürénéş. Könbatış teésiré », — dip söylegen idé alarnı ukıtkan léktorlardan bérev. Urını, oçraklı revéşte, aldagı retlerge turı kilgen Asiye elégé fenner kandidatın céntéklep küzetép utırgan idé şul çaknı: Ayagında Frantsiyede eşlengen tufli idé aniñ, kostyumın finier tékken, késesénde kükélé segat-avtoruçka yaponnarnıkı, külmek késesé çitene küp yoldızlı ak flag töşéréngen, totıp kérgen diplomatu Singapur digen cirde eşlengen... Kıyulığı citmedé Asiyenéñ, ul añardan sorarga ımsınıp utırdı: « İpteş fenner kandidatu, — diyesé idé şunda, séz bolarnı kayan, Bavman uramındağı kaysı magazinnan aldığımız? » Tevekkellep kariybızmı elle? — dip élmeydi urınıñnan uk torıp baskan Saniye apası. — İsémé géne de ni tora bit. « Yosıf - Zöleyxa »!..

— Bélmim şul...

— Mın söyleşsem — alırlar... Téliséñ iken, méne bugün ük citekleşép çıgıp kitebéz de xel itép kaytabız anı. Elle irtege sé könge, comgaga kaldırabızmı?!

Kiçén elégé söyleşü xakında Asiye üzé citkérde eniséne. Borının cıyırgan idé başta enisé, kürşé xatın da kérép ügétleşkeç, kiléşmi çarası kalmadı, avdı.

Şulay itép, kötmegende, tégüçé bulıp kitté Asiye. Kayda eşlevé turında kızıksınıuçılarga, başın yugarı totıp, « Yosıf - Zöleyxa »da dip cavap kaytara başladı. Béрге bardılar, béрге kayttılar, tégü eşéne de şul uk Saniye apası öyretté... E indé égérmége citép te kulına éne bélen tegercép totarga öyrenmegen kızını tégüçé itü öçén, küpmé tüzémlék hem tırışlık kirek bulganlığın Saniye apa üzé géne béle torgandır. İké kéşé öçén eşlese eşledé, emma Asiyené kéşé aldında kölkége kaldırmadı. Ni xikmet, kız üzé de teş-tırnağı bélen yabıştı bu eşke.

...Bérénçé sménada éşlegen atnaları idé. Kaytıp, ikésé iké yak işekten kérép kitüleréne küp uzmadı, Saniye apa alarnıñ işégén kaktı. Duçmak péşergen iken — yalgızına küñélséz bulıp kitken, çeyge çakırdı. Karşı tora almadı Asiye, kerdé. Kay arada ölgergen digén. Saniye apasınıñ, östelé türénde par börkép, tübeteylerén biétép, samavır kaynap utıra. öyü cılı, temlé isler taralgan. Çıstalık, pöxtelégénnen küz kamaşırılık. Ayak astında sırpalanıp yörgeñ yonlaç pésiéne tiklé söykémlé, yağımlı bit ul Saniye apanıñ. Çıtlékleré éçénde sikérgelep, bérözlékséz sayraşıp tuymagan kénerileré turında eytesé de yuk...

Éştege kızık hem mezek xellerné iske alıp ikevden-ikev géne çeylep utruları idé, işekte bérzaman kınğırav şıltradı.

— Kém bulır iken?.. Elle télégam-felen kitérdélermé, xodayım, — dip, kapılı kına urınınnan sikérép tordı xuca xatın.

Açılğan işéknéñ argı yağında bérev borının tartıp aldı, ir-at xalkı iken.

— Bey, Fidail, sinméni elé bu, — dip, kötélmegén kunagin kuvanıp karşıladı Saniye apa.

— İsennermé, Saniye apa?! Bér-bér éşéñ bar idémé elle, nige çakırganıyñ?

— Bey, kara indé anı, gél xetérden çığara yazganmın...

— Çerşembé kön kilérge kuşkanyıñ bit... — Kilüçé oyalçan idé bulsa kirek, tartınıp kına söyleşe. Üzé elé haman işéknéñ argı yağında.

— Şulaymını, — digén avazı işétéldé Saniye apanıñ. — Çerşembé de kilép citken-méni indé, gél onıtıp toram iken. Eyde, kér, Fidail, işék katında torma... Kunak kızı da bar idé elé eyde.

Kunagin çakıra-kıstıy torgaç, kuxnya işégéne ük kilép cittä Saniye apa. İşékné kiérép açtı. Anıñ artınnan, tartınıp kına, kultık astına bürégén yomarlap kıstırgan bér égét iyerép kile idé. Sözép, bérénçé karaş taşlavga uk, üteden kürép ölgérdé anı Asiye: Urtaçadan kalkurak, töpten nıgıp üsken gevde. Uramnan kérgengedér, bit urtaları alsulanıp torgan tügerek yöz. Törtép torgan yañak söyakleré üzéne ırlérçe bér nıklık tösméré östep tora. Borını kurnoska tartım. İñ mezegé, kolakları lokatorlar sıman tırpayıp tora. Kérfék Hem kaşları sirek hem tonıklar. Çuvalgan çeç citén sıman. Kıskası, bér de néçkelep tormagannar üzén... Kigen çalbarı xerbilernéké, dimek, küpten tügél géne armiyeden kaytkan...

Bolar barısı da bérénçé karavda uk karaşına sıydı Asiyenéñ. Kalganı

ehemiyetséz, gomumen, égét aniñ igtibarın celép itüden şaktıy yırak idé.

Nihayet, ciñennen tarta torgaç, elégé oyalçan égétné tabın yanına utırttı Saniye apa. Tabınnan tügél, yeneşede utırgan kızdın uñaysızlana idé égét. Çiber xatın-kız ul ersézlerné géne tarta, e gadiler, gadetiler koyılıp töşe andıy çakta, üz-üzén kaya kuvyarga bélni aptıraşta kala.

Yene égétnén; kolaklarına küz töşérép aldı Asiye. Elle ni arada közge usak yafrakları töşene kérép kızarırga ölgérgen idé indé alar. Kızınıñ karaşın ni bélen celép itkenlégén égét üzé de toydı bulsa kirek.

Şunda gına bértın igtibardan çitte kalıp torgan Saniye apa cil-cil atlap kilép citté.

— Béзде kunak kızı bar idé bit elé, — dip kabatladı ul. Elle, xodayım, ul üzé de dulkınlana idémé soñ?! Méne xikmet. — Kürşébézde yeşi... Asiye isémlé.

İplé géne baş idé kız, bu min, yenesé. Aniñ tartınıp kuvyuy, oyalçanlık tügél, tabıgıy instinktınan gıybaret bulgandır. Asiyenéñ ozın kérfékleré yomılıp alğan arada, yalt kına égét te töbelép aldı üzéne. Emma, urlaşıp totılğan kéşé sıman, üz karaşınnan üzé ük yene koyılıp töşté.

— E bu Fidail, — dip, yeşlerné tanıştıruvın devam ittérde xuca xatın. — Béznéñ avıl égété. Enisé miném axiretém idé... Armiyeden kaytkaç, méne, şeherge kilép urnaştı. Şofér. Tözü oyışması citekçésén yörte.

Şulaymını digen sıman, kızıkısını béldérép, küzlerén uynatıp alırga ölgérdé Asiye. Kiléşlé élmaydı, tanışuga çıkséz şat buluvın da xeber itép ölgérdé ul bér mizgél éçende. Monıñ, elbette, réstoran-kafélarda isenleşken-tanışkan çaklarında eş kabalana torgaç tamam kanga séñgen bér gadet kéne ikenlégén bérkém çamalamadı.

Égét kéşége kızlar karşıda cébép töşü, gomumen, kiléşmi. Tartını, uñaysızlanularını da kürsetmegenéñ xeérlé. Çönki xatın-kız köç aldında baş iye, cébép töşkenné önemi. Yugalıp kaluvınıñ sizdémé, xeterlep kal, bu östénlégén ul hiçkayçan yugaltmaska tırışacak. Üz-üzén kulga alırga aşıkkan égét başıñ küterde de tékelép sorav birdé:

— Séz tégüçé bulıp eşlisézmé? Niler tégeséz?..

Sorav tügél, « Süz yugında süz bulsın, öç kön uzgaç, isenmé, kodagıy » bulıp çıktı kébék bu. Şul soravı bélen, üzén géne tügél, Saniye apasınıñ da izgé niyetten çıkkın yalgannarın çıkarıp sélkédé tügélme?! Asiyenéñ tégüçé bulıp eşlevéñ kayan bélerge tiş soñ elé ul?! Dimek, Saniye apası al arını tanıştıırırga niyetlegen. « Çerşembé

»né butagannar, imés...

Şulay da küñéléndegén üz éçénde kaldıra béldé kız. Béрни sizenmedé, yenesé; ene iç, élékkéçe ük oyaluvın devam itép, tik utıra östelnéñ tür başında. Başı iélgén, ozın kérfék-leré tübenge tékelgen...

Saniye apa « oyalçan kız »ga yaremge kildé:

— Eyé, béznén Asiye tégüçé bulıp éşli. Bér atéléda éşlibéz «Yosif – Zöleyxamda». Maktap yöriséñ iken, Fidail, elé méne çey éçerge dip utırgan gına idék...

Kız deşmedé. Kérféklerén küterérge « kıyınısım » utıruvın devam itté. Bilgélé indé, andıy çakta égét xalkı kıyulanıp kite torgan bula:

— Elle kunak kızı télén yotkanmı, Sannya apa? — dip, şayan-cor süz kıstırırğa da ölgérdé ul. Xetta teşlerén kürsetép élmayırga da citéşté.

Nerse-nerse, emma bu kader ük kötmegen idé kız.

— Bér de yotmadım, méne, bar miném télém, — didé ul, çeçek tacları sıman açılıp alğan alsu irénneré arasınnan tügereklendérép télén çıgarıp kürsetté. Güvyé, sabıynı ürti idé. Saniye apa kürmegende tékelép karap alırğa da ölgérdé.

Elégé karaşnı kütere almadı Fidail. Kıznıñ kuvyı hem ozın kérfékleré arasınnan töbelgen zur zeñger küzler, tönle farasın sündérmi küzné sukıraytkan maşına sıman teésir itté añarga.

Bérvavım tınlık urnaşıp tordı. Yeşlernéñ tanışıp, söyleşép kitüleréké ömété bulğan Saniye apa béрниçe kat zal yakların urap kérdé. Nidér ézli idémé, elle bolay gına ozak kına balkonda da yugalıp tordı. Kız kérféklerén tüben töşérmedé başka. égét kullarına urın taba almıy aptıradı... Nihayet, tevekkellep, östelden duçma aldı hem bér noktaga tékelép aşarga kéréşte.

Uylamagan cirden pırxıldap kölep ciberdé kız, uç töpleré bélen avızın kapladı. Kölmi tüzép kara égétnéñ aşaganda iké kolagı da özlékséz sélkénép tora iken.

— Fidail, — dip deşté ul añarga. — Sinéñ kolaklarıñ, kuvyannıkı kébék, aşaganda bértuktamıy sélkénép tora iken bit!

Avızına kapkan rızgın çeynerge onıtıp, tuktap kaldı égét. Kolagı işétkenge ışanası kilmiçe, yak-yagına karangalap aldı. Deşü kaya, avızındağı duçmak kisegén tél oçı bélen elé bér, elé ikénçé yakka étép-törtép yertté de, ni çaradan biçara kalıp, çeynep tormıy gına yotıp ciberérge mecbür buldı.

Kız bu yulu indé yeşérmi géne köldé. Tuydım, digen atlı bulıp, duçmak salıngan telinkené östel urtasına şudırdı égét.

— Obşçagada torıp... Cüñlé rizık aşarga da ara yuk.

— Soñ, öylenérge, kirek...

— Kémge?

— Misal öçén, eytik, méne miña...

— Hı... — dip kölémsérep kuydı égét. — Kızık iken sin.

— Nerse, kurkıttımmı elle?

— Kurkıtuviñ kurkıtmadıñ... Şulay da kızık... Süzlerén büldérép, nek şul vakıt Saniye apa kilép kerdé yannarına. Nindidér xikmetlé süz eytérge dip açılğan irénneré yabılmıy tordı Asiyenéñ, uñaysızlandı. E xuca xatın, yeşlernéñ aşamıy-éçmi utırların kürép, kıstarga kéréşté.

— Rexmet, Saniye apa, temlé buldı... Rexmet, — dnéştéler bolar.

Başında başka bér-bér çit uy, borçuvı bulgan kэшédey uyga kalıp tordı Sennye apa, annan Fidailge deşté:

— Bakçaga barıp kaytırbız digen idém de... Elé méne balkonga çıkkın cirden, elle niden géne, bér sebepsézge başım eylenép kitkendey buldı. Barırğa bik kirek idé de bit, varénélar da alıp kaytası bar.

— Yarar alay bulgaç, — dip, işék katına taba ütté indé baya uk ayegüre torıp baskan Fidail. Totıp kérgen bürégén taba almıy aptıradı. — Bér cay tabıp kilép çıgarımın elé...

— Siné alay gél-gél borçu uñaysız şul, Fidail. Bүgén barıp kaytkanda bik eybet bula idé de bit... Elle tevekkellep kariykını iken?

— Nerse alıp kaytırga idé soñ tagı? — dip kızıksındı égét.

— Kıyar-pomidorı da kirek indé anıñ... Tübedegé karnı töşérgende de eybet bulası idé... Mart urtası citép bara bit...

— Üzém géne taba almam miken?

— Elé bit sin Kazannı da cünlep élép bétérmiséñ... Tabalmassıñ dip kurkam şul.

Baltasın suga töşérép, çarasız kalgan kэшé sıman, bér kuli bélen başın totıp torgan Saniye apa yıllık kına Asiyege taba karap kuydı şunda. Elé uzgan yalda gına bargannar idé alar anda. Tiren kül yanındagı tavda könozın çañgı şugannar idé; annan,

Saniye apanıñ daçasına kaytıp, kabıklı bereñgê péşérép, çeyler kaynatıp éçkenner idé... Bu karaşı bélen ni eytérge téledé soñ Saniye apa? Xeyle koruvımı? Elle, yardım itseñ, sin géne yardım ite alasıñ indé, Asiye, dip, añarga mörecegat iterge kıymıy toruvımı?

— Soñ, alay bulgaç, eydegéz, uzém kürsetim yulnı, — dip torıp bastı Asiye.

Saniye apa kızdán mondıy yaxşılık kötmegen idé güvye, tartınıp kuydı:

— Uñaysız bulmasmı soñ?

— Nersesé uñaysız bulsın, barabız da kaytabız.

— Égét kэшé bélen... Eniéñ orışmasmı, dim...

Kulındağı bürégén kiyerge-kimeske aptırap torgan Fidail üzén iske aluga uk kapılıt borılıp aldı:

— Aşamam elé! Min kэшé aşavçı tügél, Saniye apa...

Bu tamaşada üz rolén osta başkaruçı xuca xatın idé, bilgélé. Asiye ni diyer bit, digen sıman yane kızga karap kuydı. Uñaysız bulmasmı, kurıkmıysıñmı, yenesé...

— Kémnen?.. Moñardanmı? — dip, çak kölep cibermedé kız. Égét yagına ımlap aldı. — Üzé minnen kurıkmasa...

Kızlar avızınnan işétélgen süzler mondıy çakta ütkeréle, küteréle. Fidail de ul, bu sizdermedé. Şundıy çiber kız yeneşeñde utırıp, şeher çitene sinéñ bélen çıgarga ezér bulıp torsın elé!..

— Béznéñ de kurka torgan kiémner tuzgan indé, — dip avızın érdı ul. — Barabız diseñ, eyde, çiber kız, tizrek cıyın.

Saniye apasınıñ busağası töbénde şaktıy uk kıyulana töşüvéne de karamastan, yul buvyı deşmedé égét. Xetta kız utırgan tarafka küz salırğa uñaysızlanıp bardı. Emma söyleşesé, hiç bulmasa, bér-iké süz kuşıp karıysı kile idé anıñ kızga. Niçék hem nersedey başlarga bélni azaplandı. Asiyege ise şul cite kaldı, ölgérlék kürsetép, üzé başladı eñgemené. Égétneñ oyaluvı, uñaysızlanuvınnan faydalanıp dörösén eytérge kirek, mondıy égét bélen oçraşkanı yuk idé anıñ elégeçe, téléne ni kilse, şunı söylerge kérésté. Üzénéñ bulgan hem bulmağan égétleré xakında xıkeyet itté. Şul égétlernéñ niçék, dönyaların onıtıp, üz artınnan yörüleré xakında söyledé. Bügengésé könde tekdim yasagan, cavap köte torgan égétlerém bér disteden artıp kitté indé, dip te şapırınıp aldı. Kiñeske moxtac kэшé atlı bulıp, soravlar birép te aptıratı:

— Baş katkan indé, — digen buldı. — Bérésé yaş, çiber; ikénçesé xatın aérgan, başında çeçé yuk, lekin akçası küp; tağı bérésenéñ buvyı ozın; etileréyaxşı urında

éşlegen-neré de bar... Kiñeş iter idéñ, Fidail?!

Kızniñ ürtep söyleşüvén añlav kıyın tügél idé, bilgélé. Lekin ul soravlarda dörös-léknéñ de buluvı bik ixtimal. Asiye kébék kızlarnıñ artlarinnan yörüçé az bulmıy.

— Akıllısın saylarga kirek, — didé ul, küzén yuldan almıy gına.

— Akıllı ikenén kayan béléрге?

Égét uyga kalıp bardı bértın. Asiyenéñ soravları gına tügél, üz küñéléndegé karşılıklı uylar köreşé de aptıratkan idé anı: « Kız, çiber... Emma añarga ömét baglav faydasız bulaçak!.. E küñél bérözlékséz tartıla üzéne... Nişlerge? » Sikeltelé hem bormalı urman yulı bélen barganda dönyañnı da onıtıp bulmıy bit elé tagı...

— E, Fidail? — dip kabatlap soradı kız. — Akıllı ikenlégen kayan bélép bula ul égétlernéñ?..

— Kém buluvına karıysıñ iñdé...

— Kolaklarinnan bilgélé tügélme iken? — didé de şunduk, üz süzlerénnen üzé kızık tabıp, pırxıldap kölép te aldı kız.

— Andıy seletéñ bulsa, kolagınnan da béle alasıñ, — dip sér birmedé égét.

Üzaldına kölémsérep bardı kız, égétnéñ üpke beldérmevé seér toyıldı. Xetta Fidail añarga oşap ta kuydı şul mizgélde, avızında kara kan bulganda da kéşé karşında tökérmiçe tüzép torgan zattan iken iç ul.

Yulniñ yıraklığı sizélmi de kaldı. Saniye apalarınıñ bakçaçılık cemgiyeté kapkası töbéne kilép tuktadılar. Alga taba, tiren kar yırip, ceyevlep kéréрге turı kildé. Fidail aldan bardı. Yul öyretép kilgen Asiye añarga iyerdé.

— Karalé, Fidail, — didé kız, baz sıman salkın, karañğı bülmege kilép kergeç. — Monda iké kéşélék karavat ta bar iken bit! — Hem, yögen kürmegen yaş tay sıman, yögerép barıp timér sirtmelé karavatka sikérdé.

Açık işék karşında katıp kaldı égét, işétmegenge sabıştı. Kolagı işétkenner başına sıyışmadı kız kéşeğe niçék indé şulay şayarırğa mömkin Balta alıp, tışkı yaktan terez kapkaçların açarga çıgıp kitté.

Terez kapkaçların açkan atlı bulıp, baytak kına, ozak kaynaşıp kerdé. Ul kérgende de elé kız sirtmelé karavatta idé. Urta bér ciréne ménép utırgan da rextlenép atınıpmı atına, riyesız sabıy bala sıman. Égét, kérép, baz kapkaçın açtı. E Asiye sirtmelé karavatta atınuvın béle, şarkıldap köle üzé, kulların çebek-çebek itép ala.

— Fidail, sin öylengen kéşédér indé, şulaymı?!

— Nige alan diséñ, Asiye?

— Télemiçe géne söyleşeséñ... Şayarırğa da télemiséñ.

— Nige?.. Yuk, alay tügél, Asiye...

— Xatını bit usaldır indé monıñ, şunardan kurkıp deşmi torgandır, dip uylap kildém!

— Öylenérge ara bulmadı şul elé, — didé ul ixlastan. Asiye bélen söyleşkende köle de, şayara da almıy idé.

— Yörgen kızlarıñ küptér...

— Barın bar idé...

— Ul niçék bula indé?

— Armiyege tiklé yörgen idék. Avılga kaytsam yuk.

— Hé, kızık...

— Kémge niçék indé, Asiye.

İsé kitmi géne yene tibrenüvén dezam itté kız. Égét, başın tığıp, baz éçéne küz töşérép aldı, sızgırıp kuydı:

— Bar iken monda xeller...

Kızınıñ üzénéké iplé géne sorap kuydı ul. Égétten:

— Miné oşatasıñmı soñ?

« Eyé » dise — kölké, « yuk » dise yalğan bulır idé, deşmi kalunı artık kürdé égét. Şunıñ östéne eş bélen meşgul çağı, baz avızınnan tübenge töşép barışı iç... Nihayet, ul indé tamam küméldé, kıştırdaganı gına işétélép tora. Ozak ta ütmedé, baskıç buylap arlı-birlé yörénép, Saniye apa soragan bankalarını bérem-bérem yugarı küterérge kéréşté. Sirtmelé karavattan ayırılğan kız şul savıtlarını işék katına tigéz bér ret itép téze tordı.

— Cavabıñmı işétmedém, Fidail? — dip, soravın kabatladı ul, cayın kitérép.

Baz éçénde yörgen égét bu yulı da işétmegenge sabıştı, üzaldına sızgırınuvın devam itté.

Nihayet, kirek eybér baz éçénen çıgıp bétté, Fidail başın küterdé. Baz avızı karşına uk kilép utırğan kız tékelép égétke karadı.

— Oşatmasañ, turısın eyt, üpkelemim...

— Kémné?

— Miné!

— Min bit siné bik az bélem, Asiye.

— E bér kürüde?..

— Bér kürüde yaratuga işanmıym min.

— E min işanam!

— Nerse, elle miné bér kürüde oşattıñmı? — dip eytép salmasınmı şunda égét.

— Oşatkan di, ebev! — dip pırxıldap kölöp aldı kız. Barmak oçları bélen sak kına kagılıp, Fidailneñ çeçleréne kungan tuzanlı çüp kiseklerén kagıp töşérdé. — İden astı kiléşe iken üzéñe...

Çınlıkta da Asiye aniñ sabırlığın, kündemlégen oşatıp ölgergen idé indé. Éş bélen de xisaplaşmıy bulsa kirek. Asiyené kuvalap ta töşére almaslar idé iden astındağı bazga. Cıtmese, çit kéşe bazına. E ul iké de uylap tormadı... Kirek süzné işéte, kirekmesén ütkere béle monısı da matur sıfat béznéñ könde.

Sak kına baz avızın yaptı égét. Sébérké alıp, idenge koyılğan tuzan, çüp kiseklerén sébérép kuydı. Şunnan soñ, yeşérép kéne, kızga küz salıp aldı:

— Saniye apa siné eybet kız dip maktagan idé...

Égétneñ ixlaslığı hem éçkérsezlégéne, yalğanlıy bélmevéne, añarga yalğan süznéñ kiléşmevéne baytaktan inangan idé indé Asiye. Şul revéşlé citdi itép, uñaysızlanıp karap torganda ul xetta üzénéñ yöz çalımnarı, karaşı bélen oşap ta kuvya idé añarga. Asiye kürgen-bélgen égétlerden üzge idé ul, alarnıñ bérséne de oxşamagan, böténley başka... Saniye apa da yukka gına añar üzé xakında söylemegen, küreséñ...

— Saniye apa maktıy diséñ indé alaysa, e?..

— Saniye apa kéşéné tanıy ul.

— E üzéñ nindi neticege kildéñ?

— Eyte almıym... Elle tagı...

— Niçék, niçék?..

— Sin uynıysıñ, yuri iréştéreséñ kébék miné. E üzéñ, Asiye, min kürép toram...

Üzéñ andıy tügél sin.

— Nindi?.. Ye, eyt élé, üzémneñ kém ikenlégémne bélesém kile iç miném de.

— Seér kéşe bugay sin, — dip, iñselerén sikértép aldı égét. hem törtélép kaldı.

— Ye indé, ye, nige eytép bétérmiséñ anı? Eyt, terbiyeséz digén, bozık digén.

Eytép bétér barısın da...

— Alay dip uylamıym, Asiye... Sin miné üzéñe tiñ sanamıysıñ... Üzéñné östén kuvyasıñ... Şul gına!

— E sin başkaça uylıysıñmı, égétém, — didé kız, égétneñ turı süzleréne keéfé kırılıp, irénnerén tursayıp aldı. — Elle sin üzéñné miña layık, tiñ dip sanıysıñmı?..

Fidail anı tıñlap bétérmedé, Saniye apasınıñ munça sébérkésé alıp kaytırga digen üténéçén xetérlep, tar baskıç buylap çarlakka ménép kitté.

Égétneñ bu kılanişı oşap bétmedé kızga. Bér-bér dorfa süz eytép tuktatmakçı idé ul anı, süz taba alımıy aptıradı. E şul arada égét küzden de yugaldı, tınıp kaldı. Çarlakniñ yırak poçmagına citép, yugarıga kısıtırılğan körek sabına élengen dürt par kayın sébérkésén aldı da pıçkı çübé ceélgen tüşemge utırdı. Bértın xel alırga, uyları bélen géne kalıp yal iterge idé isebé. Yuksa, elégé kızniñ her süzé şöpşe çakkan kébék teésir ite idé añarga... « Citté, — didé ul üz-üzén biterlep. — Nige buy citmes agaçtağı ciméske ımsınam soñ elé min? Ul rexetke çıdıy alımıy üsken şeher kızı, e min avıl malayı. östevéne artık çiber de tağı!.. Üz-üzéne beyené artıgı bélen béle. E sin kém? Gap-gadi bér eş atı... Tayanır késéñ, arkalanırlık tугan-tumaçak, tanış-bélésén bulsa iken!.. Asiye başka, ul üz işén tabar... Üzéne tiñné. Akça, fatir, maşınaga iye ispay şeher égétleré azmı?! Bolarnıñ sinde kaysı bar?.. Bulmasa bulaçakmı?.. Hem kayçan.bulaçak? Üz çamañnı belü kirek, Fidail dus! Saniye apa karar kılğan, tanıştırgan dip kéne barıp çıgarga oxşamagan bu eş... Kız, çiberén çiber, emma ul başka bérev öçén tугan, sinéñ öçén tugél!..» E şulay da Asiyené oşatkan idé ul. Bik, bik-bik oşatkan idé. Mondıy matur kızni elé gomérénde de oçratkanı, kürgené bulmagandır anıñ. Annarı bit, gél bitaraf ta tügél kébék ul anıñ üzéne... Yuksa, çeçleréne kağılıp, tuzan kagar idéméni? E nindi kaynar anıñ uçları!.. Tamak töbéne avır töyır kilép tıgıldı égétneñ, çiğeleré kızıştı. Yuk, yılarga cıyınımıy idé ul. Fidail künékken, yazmışniñ béréncé hem soñgı sınavı gına tügél bu anıñ öçén. Kimsénü, kıyırıtularnı az kürmegen, tamak tébéne tıgılğan töyirlerné de az yotarga turı kilmegendér..

— E-e-ey, sin kaya yugaldıñ anda?.. Peri kızların oçrattıñmı elle? — digen ça-ya taviş işétéldé yugarıga alıp méngen baskıç yagınnan. Yaktı zeñger karaştan küzleré çağılıp kitté Fidailneñ.

Sak kına atlap yakınayıp kile idé indé kız. Eléden-elé, mañgayına töşép torgan çeç ködreleréne örép-örép ala. Gevdeleré çaykalıp-çaykalıp kuvya, irénneré yomık.

Yomık bul-salar da, çık tamçıları kunganday, yılık-élık kile, köle, yılmaya siman üzleré. Kimsétérge télep tügél, üz itép, yakın itép yılmayı idé bulsa kirek bu...

Fidailnéñ karşıısına uk kilép bastı Asiye. Çügeledé... Hem öyilép torgan sébérkéler östéne utırdı.

— Kara, monda cılı iken iç, — didé ul üzaldına. Fidailnéñ çeçéne kungan kipken yafraklarını ürélép aldı. — Üzéñe géne küñélsézdér, didém.

Kinet ul utırgan sébérkéler işélép kitté hem kız, caysız yentayıp, Fidailnéñ koçagına avıp töşté. Égét anı totıp kaldı hem küterérge itté. Küzler oçraştı şunda... Karaşları bér-béréne tartıldı... Írénner kaltırandı... Yuk, xét ütér, bér-bérénnen çitke éteréle almadılar. Şaytan kotırttı, nindi de bulsa başka bér-bér kéc sixérledémé üzlerén tartu köçé barın, xetta dönyaların onıttırdı. Rexet urman isé, kayın şavı, yafraklar kıştırdavı urap alğan idé üzlerén... Dönyanıñ maturlığına, kamillégéne iséñ-akılıñ kiterlék...

16

— Segat niçe iken? — dip soradı Arslan. Sténaga taba borılıp elé yaña gına yokıga kitken idé ul. Ni öçéndér segat kirek bulğan tıngısızlana.

Ölgéleré kaplanmagan zur terezeden töşép torgan ay nurlarınnan uñaysızlanıp, yabınıp yatkan ak ceymené kükregéne tarta töşép, östelge üréldé Asiye. Karmalana torgaç, kulına irlér segaté élekté. Ay yaktısına karşı kuvyıp, ozak kına karap tordı segatke.

— Kémnen oyalasıñ?

— Ay nurlarınnan..

— Tapkansıñ!..

— Ay hem yıldızlar bézden kübrek küre, bélesén, kilse...

— Yuknı söyliséñ, Asiye. Segat niçené kürsete anda?

— Elle tagı, — didé xatın.

— Bexétléler segatke karamıy diler tügélmé?!

— Sin bexétlémé?

— Béрге çakta béz ikébéz de bexétlé, şulay bit, Arslan...

— Kuy elé!.. Segatné sorıym iç.

— Unikénçé yartı.

— Miñé yokı basa başladı. Elle nerse bulgan küz yomıla, e küñél yoklamıy. Söyarkeséne yakınrak kilép yattı Arslan. Kulın anıñ şere cilkeséne saldı. — Tagı un-unbiş minuttan torıp kiénérge kirek bulır. Monda tertip katı. Unikéde işék hem kapkalar açıla. E tagı un minuttan Cantimér ovçarkaların beyden cibere, bérnige karamıy. Kéşé süzéne kolak salmıy, segat méxanizmi kébék eşli ul béznéñ...

Yöztüben yatıp, térsekleréne tayandı Asiya. Arslannı küzete başladı. «Yoklıy almıym di, e küzleré yomık », — dip uylap kuydı üzaldına. Ene, yoklagan vakıtında da nindi mehabet anıñ arıslanı, ir-at xalkında sirek oçrıy torgan kırıs maturlıkka iya ul. Bişénçé distege çıkkannına da baytak iken üzénéñ, ındır tabagıday kiñ mañgayında nik bér cıyırçık, ködrelenép torgan çém-kara çeçlerénde nik bér çal börték bulsın. Kuvıyı kara kaşlar, üzéne kiléşép torgan kara mıyık, yassı sallı iyak. İyak oçındağı söykémlé uvyıntık... Çeç ködreleré artına posıp torgan kiléşlé kolaklar... Urtaçadan az gına kalkurak borın... Yaratsa da yaratır iken üzén tabıgat! Östevéne tagı, yoklagan çağında da üz derecesén bélép, téke muvyının turı totularına iséñ kiter... Terezeden şulay ay nurları tüşép torsa, ul añarga çérém de itmiénçe tön kata soklanıp utırırğa ezér. Şulay ikevdem-ikev géne kal idéñ de gomér kiçér idéñ anı... Segatke de karama, könge yeise tönge de karama... Éşén hem irén de onıtırğa ezér ul. Xeér, bolay da. iske almıy ul alarnı anıñ bélen yeneşe bulgan çaklarında. Xetta bérdenbér ulın da onıta... Arslan gına isen bulsın, anıñ arıslanı...

— Béráz şampan kabıp almıybızımı? — Küzleré yomık bulsa da, mıyık astınnan çıkkın bu süzlerné Arslan eytté.

— Tön kuna kalası bulsak, rıza, — didé xatın, söygenénéñ, küzleré yomık çakta da üzé xakında onıtmavına kuanıp.

— Nerse, iréñ öyde tügélmeni?

— Bulsa son!..

— Kolagıñnı borır.

— Bormas... Ul sinéñ kébék usal tügél, — didé xatın. Üz şayaruvın yuarga télegende, irén oçı bélen arıslanın übép aldı sak kına.

— Könleşmimé?

— Könleşmi, ışana...

— Dimek, ışandıra béleséñ... Osta yalğanlıysın.

— Yalgansız bulmıy torgandır...

Sténaga taba borılıp yattı Arslan, yurgan éçéne cıyılıp, bögerlenép yattı:

— Séznéñ xalıkka artık ışanırga da yaramıy şul.

— Sin bulsañ, miña ışanmas idéñmé?

— Min siné asıp kuvyar idém!

— Nerse-e-e?!.

— Asıp kuvyar idém, didém. Bexétéñ, miném xatın bulmagansıñ.

— Kızganmas idéñmé?..

— Eyte almıym... Sinéñ iréñ xeléne kérép karaganım yuk! — Üzéñe-üzéñ artık ıřanmıysıñmı, dustım, — didé xatın, élmayırga iténép, hem Arslanıñ açıla töşken arkasınan çebeklep aldı.

— Citer...Yoklarga birmiséñ!

— Öéñe kaytkaç, xatınıñ yanına yatkaç yoklarsıñ, yarımı, arıslanıım...

— Xatın cet kéne söygené östéndege yurganı açıp attı.

— Kanıkma elé... Niřlisén sin?!.

— Sin yaratmıysıñ miné... řuña ıřanmıysıñ da.

— Yaratam. Lekin ışanmıym.

— E béрге yeşi başlağaç ıřanırsıñmı?.. Moñarçı koyaş nurlarında kızingan boxar pésiédey.

İzrep yatkan Arslan irénép kéne küzlerén açtı: « Nerse söyli?... Çınlap xıyallanamı elle ul?..» Hem, ıylarga cıyınğan sabıynı yuatkanday, Asiyené çeçlerénnen, şere iñbaş-larınnan sıypap aldı.

— Almagán at. Tumagan kolın. Atlanma, ulım, bilén sındırırısıñ, diler, Asiye...

Bérazga tınlık urnaştı... Arslanıñ kükregéne başın kuvyıp, sténaga éléngen natyur-mortka küz töřerép aldı Asiye. Mileş tarmakları, gömbe tulı kercnn, pıçak hem. bér řése arakı töřerélgen idé anda. Ay nurlarında hemmesé ayırmaçık kürénép tora. Xetta arakı řeseséne yabıştırılğan kegazdegé « Stoliçnaya » digen yazuvına kader ukırlık. Mileş tar-makları... Gömbeler... Pıçak... Arakı řesesé... řeseséz natyurmort bulmıydır, küreséñ, balalar öçén dip citkérélgen pansionatka şundıy resém élmesler idé.

Üzénéñ bu uyların Arslan bélen urtaklaşıp tormadı, borçıysı kilmedé anı. Küñélné kuzgatkan vakıygalar бүгэн bolay da citerlék idé. Misal öçén, klasstaşı Yuliye bélen oçraştılar, méne siña oçraşu! Ul anı eş iske ala torgan idé. Anıñ niçék

yeşegenlégen, niçék kiengenén küresé kilgen çakları buldı. Yuliye anıñ küñélene mektep éllarınnan uk bér borçusız, rehet yeşevçe bexétlé kız bulıp kérép kalgan. Soklana idé ul aña hem könleşe idé... Bér karasañ, Yuliye elé de şul uk, anı-monu uylamıyça, borçu-xesretséz çırık-çırık kilép yeşevende devam ite iken. Şehernéñ bik ataklı galiméne tormışka çıkkay dip işétkeç, ul anı érelengen, borının yugarı çöyıp kéne yeri torgan xanımdır dip küz aldına kitere idé... E Kapkayıv? Monısı xikmet diseñ de xikmet indé. İséñ-akılıñ kiter, mektepte béréñçe bulgan Yuliye şul Kapkayıv bélen yörsén indé! Yuliyeden de bexétlé kéşe yuk diyerséñ!.. Dönyasın onıtkan..

Yuliye de kürşé bülmelernéñ bérsénde iç xezér. Avızın cıya almıy torgan şul ceéñké borın bélen ni xakında söyleşeler iken... Elbette, üzén bik, bik te kızıksındırgan bu soravga Asiye bérvakıtta da cavap taba almas. Ukuçı karşı kilmese, béz ul yakka da küz salıp alabız.

Kapkayıvlar ayalagan bülme. Şere botın botka kuvyıp, östel karşısında Yuliye teme-ké tartıp utıra, Kapkayıv karavatka suzılıp yatkan, ul da avızınnan tötén öre. Yuliye nidendér kanegat tügél, axrı:

— Béz, Kapkayıv, alay da kiléşmegen idék sinéñ bélen... Yaratkan cirde buriçka kérmiler... Yuksa iséñde tot: Min, siné, sin miné bélmeyeçekbéz!

— Soñ, Yuliye, elé kayçan gına üzéñe tun bülek itken idém...

— Belki, sin totıp kilgen çeçekleréñne de yazıp barasıñdır, e, Kapkayıv?!

— Soñ, Yuliye, bötén kibét siña eşli bit indé bolay da... Bar tapkanım siña kite...

Duslarga...

— Duslarıñda miném eşém yuk, Kapkayıv. Şunu gına kirtlep kuy kolagina: Bayıy-siñ kile iken oçraşmıybız başka! Şulay xel itebéz.

— Aşıkma elé... Sin alan tiz géne xel itme elé, Yuliye. Soñ, sinséz min nişlermén?..

— Bu xakta başka söyleşmibéz, Kapkayıv! E min ni eşlerge kireklégén bélem.

— Nerse béleséñ?

— Bazardan üzéñe oçsızraknı ézlerséñ, yarımı, maturım... Sinéñ buş vegdeleréñ-nen tuydım, citer.

— Yuliye... Ye indé, Yuliye, — dip, suzılıp, xatınıñ tügerek şere botlarınnan sak kına sıypamakçı idé Kapkayıv. Tégésé ölgérrek bulıp çıktı: Çitke taypılıp,

Kap kayıvniñ kulına tökérde.

— Ene, — dip, çöydegé kiémneréne kürsetté ul. Ye xezér ük késege salasıñ, ye miña tırnak oçıñ bélen de yağılmıysıñ büten. Yarıymı, maturım!

— Aşıkma, Yuliye, ul tiklé akçanı niçék indé min késemde yörtim. Sin bit artık küp sorıysıñ... Bérev de çıgarmıy min çıgargan akçanı... LéV Bélyeloviç bulıp, ul da...

— Hé, — dip, sigarétına tökérép, idenge ırıttı Yuliye. Akçañnı kızgansañ, bar, sin de aniñ kébék ük vobla kimérép yör, kipken balık suvir!.. İxtıyarıñ, Kap kayız!

Tiren sulış aldı Kap kayıv. Sirek téşleré arasınnan sarkılıp tetén çıktı aniñ... Uylap yattı-yattı da, bétken baş bétken digen sıman, tevekkellep urınınnan sikérép tordı.

...Goméré ozın bulır, şul mizgélde Asiye de, Kap kayıv bélen kızıksınıp, sorav birdé Arslanga:

— Ul Kap kayıv digen kéşe kayda eşli?

— Gastronom diréktori.

Añlaşıldı digen sıman, irénnerén tursayıp, baş kağıp kuydı Asiye. Yuliye yukka gına vakıt uzdırmas şul...

— E Boris digené?

— Ul xalık kontrolé, — didé Arslan irénép kéne. Yokımsıravıñda devam ite idé elé ul.

— E tüm-tügeregé?.. Tügerek arıslan...

— Téléñe salınma, Asiye! Ülçep söyleş!.. — didé ul, sissenüné xetérletken kiskén xereket yasap. Şayarasın mı, elle çınlapmı, digen sıman, söyarkeséñ küzleréne karadı.

— Elle zur şişkamı?..

— Citer, Asiye! — didé Arslan pışıldavga küçép, — Min sina şunu eytim, cıyın yuk-bar bélen kızıksına torgan gadetéñné taşla!.. Bala-çaga bulıp uynama!

— Uynamıym... Kızıksınam gına, Arslan.

— Bu yulı ul, gadeténçe, yomşak hem yağımlı itép deşté.

Arslanıñ yokısı tamam kaçkan idé indé. Asiyenñ küzleréne tékelép karadı ul:

— Asiye, monda kémnéñ kayda eşlevén açıklav öçen tügél, yal iterge...

Kabatlap eytem, yal iterge kileler.

— Yal iterge... — dip, uya kaldı xatın, söygené avızınnan çıkkın süzlerné yene bér kat barlap.

— Siña oşamadı, axrı?..

— Oşadı. İskitkéc urın, urnañ... Kül, hem şul urında üzaldına kölémserép aldı.

— Arıslannar hem kéneriler... Bügén géne üzémnéñ kéneri ikenlégémné béldém!

— Yarar, taşla! Şayarıp eytelgen süz géne... Kéneri çitlék koşı. E séz irénléler. İréklé zatlar...

— E min üpkelemim. Xak süzge üpke béldérmiler. Kinet kanegat kölémserép kuydı Arslan. İren çitleréne, iyekleréne min-minlék çigélésé kundı:

— Barısınıñ da arıslan bulası kilemé?.. Xa-a!..

— Miné tagı çakırırısıñmı soñ monda?

— Tertibéñe karabız!

— Xatınıñ bulgaç ta kaldırmassıñmı?

Soravniñ monısı kötélmegén buldı kébék, ni cavap birerge bélmi uya kalın tordı Arslan. Şulay da, tevekkellep, turısın eyterge buldı:

— Monda gaziz xatınarnı alıp yörmiler yörüvén, — didé ul. Şulay da, kistérep kéne kiré de.kakmadı, iké törlé uylar öçén urın kaldırdı. Eñgemené de artık devam iterge cıyınmavı aérmaçık idé, küzén segatke töşérep aldı, Asiyené de aşiktırırğa kéréşté.

Kunaklar hemmesé de algı bülmege cıyılışkannar idé indé. Lév Bélyeloviç Kapkayıvka mörecegat itté:

— Cırlıysıñmı elle bérné?

Kapkayıvniñ keéfler artık şepten kürénmi, şulay da ul « şéf » soraganda baş tartırğa künékmegen. Gayıplé késé siman, Yuliye tarafına küz salıp aldı ul: « Cırlıymı? » dip kiñeşüvé idé bulsa kirek. E Yuliye, éré géne, irénnerén tursayıp kuydı: « Sinéñ avızga min xuca tügél, ixtıyarıñ », — yenesé.

Avız garmunın çıgarıp, bér kıçkırttı da cırlap ciberdé Kapkayıv. Keéf töşenkélégé bulmagan diyerséñ:

Bargan idém Esmalarga,

Kér çaykıy basmalarda,

Barıbér söyam şul Esmanı

Kolaktan assalar da...

Kükreklerén kiérep, başın artka taşlap, iñ élék LéV Bélyeloviç dönyasın onıtıp kölep ciberdé, gomér işétmegen mezekke yulıkkın diyerséñ.. Anıñ açık tüşénnen işélép çıkkın korsagına ıskılıp, kénerié Gulya-Gölsine sikérgelep aldı. Başkalar da kölgen atlı buldı, zur xuca kölgende bérüzéñ çitte kalu kiléşmi, elbette.

— Nu-u, Kapkayıv, — dip, dertlenép kitép, cırlavçınıñ mañgayınnan barıp üpté « Tügerek ». — Talant! Çın tala-a-ant bar sinde... Sinéñ répertuvar bélen yugalmaska bula!

— Yane bér kat kulin kıstı ul anıñ hem eylene-tiredegélerge mörecegat itté. — Segat niçené kürsete?

— Tagı iké minut yarım bar elé, — didé Arslan, ölgérlék kürsetép.

Segatleréne başkalar da karaşıp aldı hem herkaysı üz segaté kürsetken vakıt turında xeber itté. Bérevde tulı öç minut bulsa, ikénçé bérsénde minut yarım gına kalıp bara iken indé. Şulay da vakıt bar iken elé...

Kémnéñ segaté dörös digen bexesné, bilgélé indé, yene de kilép LéV Bélyeloviç yomgakladı, tügereklep kuydı:

— Bexesleşmegéz, iñ tögel vakıt... — Megnelé pavza yasap aldı ul. — İñ tögel vakıt kémde dip uylıysız?

— Sézde... Minde... — digen bigük ayık bulmagan cavaplar işétéldé.

— Tügel! Tögel vakıt bér géne monda Cantimérde. Ul kayçan açsa şunda kuzga-labız. Cantimér xatalanmıy! Cantimér segat méxanizmi kébék éşli béznéñ!

Köléştéler. Dörös-dörös, diéştéler. Şéflarınıñ tapkırlığına soklandılar. E Gulya-Göl-sine « Tügerek »néñ irénénnen ük übép aldı: « Monda min de bar elé, miné de isepten töşérmegéz... Xucagız bügeñ minéké...» — diye idé ul güvye.

LéV Bélyeloviçniñ keéf tagı küteréldé, bit almaları alsulanıp, irénneré ceélép kitté. Köleçlégénéñ çigé-çaması yuk idé.

— Kapkayıv, — dip eytép saldı ul keéf küterénkélégén nen kanatlanıp oçıp kiterdey bulıp.

— Tagı bérné cırlap cibereséñmé elle, eyde bulmasa, Kapkayıv!

Başın salındırıp, bér çitke kitép baskan Kapkayıv sikenép kuydı, citdi uyların-nan büldérdéler, axrı:

— Nerse?.. — didé, soravnı anlap bétérmiçe. Rextlenép onıtılıp kölep aldı

Gulya-Gélsine, anıñ uñaysız xelde kaluvın kürép. E Yuliye ise irénnerén géne tursayttı.

— Cırlyk bulmasa...

« Tügerekleñ eytép bétérüvé buldı, Kapkayıvniñ avızında garmun idé indé.

Tanış akkord hem tanış süzler kabatlandı:

Bargan idém Esmalarga,
Kér çaykıy basmalarda,
Barıbér söyam şul Esmanı
Kolaktan as...

Cırın temamlarga ölgérmedé Kapkayıe, tısqı yaktan şaltırap yozaklar açıla başladı. Gulya-Gölsine, sikér-gelep, kulın çebeklerge kéréşté:

— Ur-ra, minéké dörös, miném segat dörös!.. Tögel uniké tuldı!

Onıtılıp, yokımsırap, yaña tanışların, elégé seér keshélerné küzetép torgan Asiye gél yuktan gına éssélé-suvıklı bulıp kitté şunda. Sebebén üzé de añlıy almadı, emma zéñlep nidér özélgendey buldı küñélende. Şundıy matur, küñéllé kiç buldı, yugıyse... Canı üz itken Arslan yanında buldı, E barıbér, küñélde nindidér kıl zéñgélidedé... İşék aryagındağı şomlı dönya, seér karavılçını xetérledémé ul, añışırğa ölgérmedé, emér işétéldé:

— İñ élék séz kuzgalasız, Arslan Sexipoviç...

« E nige béz? — digen sorav çıñlap kuydı Asiyenéñ çige çitende. — Nige başkalar tügél? Eytik, Kapkayıv bélen Yuliye yeise Borislar? »... Şunda « Tugerekénéñ, yumart élmayıp, üzé artınnan karap kaluvın toydı Asiye, hem şul karaş anıñ tenéne bérkader can iñdérdé... E başkalarınñ alarda gamé yuk idé, xuşlaşırğa da télemedéler xetta. Bu bitaraflık şulay uk seér toyıldı, arıslannar hem kéneriler dönyasınıñ üvé tertipleré bar idé, küreséñ..

Yuliye böténley arkası bélen borılıp bastı. Kulların bolgıy-bolgıy Kapkayıvka nersedér töşéndérerge azaplana idé ul. E tégésé, eytárséñ le kipken kayın ekeé, gél bökşeép kalgan, nindidér xelitikéç kararga kile almıy tintéregen. Borislar bér yak çittegé urındıklarga kunaklagan, tınıç kine, mış-mış kilép, irén yalaşalar. Gulya-Gölsine üz avızınnan çikkan sigarét töténénéñ ni revéşlé bocra-bocra bulıp tüşemge küterélüvén onıtılıp küzete.

Asiye bélen Arslan atlap uzgan sukmakka biék naratlar artına poskan şımçı Ay nurları gına töşép tora. Üz arıslanına sıyık töşép, artka kaludan can kaltırap, aşıgıp-

kabalanıp atladı Asiye. Küz iyeleşe töşkeç, yak-yaklarında tézélép kitken çeçek tütellerén kürdé. Arırak, éşlepe knép yulga yakınlaşıp kilgen yulbasarlar sıman, gömbeçékler torıp kaldı. Méne-méne kuzgalıp kiterler de karşılarına yögérép çigarlar, ye bulmasa kuva kilérler töslé toyıldı alar.

Kapkaga citerek, érmn de, sélkénmi de, baskan urınlarında muvyınnarın bora töşép, iké ovçarka şevlesé ozatıp kaldı. Timér kapkanın argı yagında alarnı kitérgen maşına şeylendé.

— Başkalar niçék kayta son,?.. Alarga maşına bulamı?

— Başka kaygıñ bulmasa, borçılma!

— Béznéñ yanda urın kala bit elé dip eytövém...

— Cantimér oyıştırğan eş tarkalmas, Asiye. Barısı da segat méxanizmi kébék tögel monda...

— Cantimér de mondamı?

— Tagı soravlar bire başladıñ!.. Cantimér anda da, monda da, Asiye, başıñnı yukka katırma.

Artkı işék açılgaç ta, iñ élék Asiye kérdé, aniñ yeneşeséne Arslan... « Volga », ükérép, urınıñnan kuzgaldı, Şunda gına bér çitte üzlerén küzetép torgan kara şevlenéñ, kul fonaré yaktırtıp, çirattığı maşınaga bulsa kirek, signal birüvén kürép kaldı Asiye. Hem, nihayet, üzénéñ bu şom tulı kara urman éçénnen isen-sav kitép kotıluvına ışanıp bulsa kirek, avız-borın aşa sulış alt kuydı.

Urman éçéndegé borılmalardan, yarış avtomobilé sıman, zur tizlék bélen kuvıp kitté maşına. Kuvıp bargan köyge, kinet sızgırtıp, tormozga basu diséñmé, şul arada yene algı ayakların çöyıp kuzgalğan argamaktay ırgılumı mondıy tizlék, tavış hem kieréñkélékné kürse de, barı détéktiv kinolarda gına kürgené bulgandır Asiyenéñ... Gomumen, maşınada zur tizlék bélen yörgenné yarat mıy idé ul, şuña taksiga da bik sirek oçraklarda, başka çarası bulmaganda utıra. E monda... Şoférniñ kılanışlarına küz iyerérlék tügél. İréksézden, bar gevdesé bélen arıslanına sıyına bardı haman.

— Kaya aşıga ul şulay?.. Elle artına ut kapkanmı?. Éçkenmé elle? — dip Arslanıñ üzene géne işétélérlék itép pışıldap alırga ölgérdé.

— Şofér üzé béle...

Arslanıñ da anı tınıçlandırır arası yuk idé: Bér kulı bélen çetérdep yugarıdagı totkıçka, ikénçesé bélen Asiyege yabışkan. Yak-yakta şomlı kara urman. Alda sikeltelé,

bormalı yul. E arkaların şundi uk tizlék bélen kuvıp kilgen. ikénçé bér avtomobilnéñ faraları yalıy. Küñélennen üzénçe netice yasadı Asiye: Şofér üzlerén kuvıp kilgen maşınaga tottırırğa télemi, şuña aşığa, kabalana bulsa kirek. Küreséñ, maşınalar yeneşe barırğa tiş tügél bu yulda, ul maşınalarnıñ şoférları da oçraşırğa tişlé kürénmi. E belki, kürşe maşınada kémner ikenlége sér bulıp kalırğa tişlédér? Üzlerén ozatıp kalğan Cantimér yukka gına bérem-bérem çakırıp, ayırım-ayırım ozatıp kalmagandır bit alarnı. Sér östéne sér, kaya indé ul Asiyege şularnıñ hemmesén üteden kürü...

Sagrak yörgende de zıyan itmes idé bit añarga ulı bar. Arslan bélen béрге çakta ulın sirek iske töşére idé ul; e бүгэн, nn öçéndér, anı da uylap-xetérlep kuydı. Üzé géne tügél, bala xakına da kirek iken iç elé aññ selamet buluvı. İkençé uylasañ, xafalanırğa da urın kürénmi, yeneşesinde Arslan. Tagı, küp bulsa, yartı segat bulırlar yulda, şherge kaytıp citerler hem ikésé iké yakka kitép ayırılırlar. Kayçan oçraşasılarnı da bélmi ayırıla alar. Arslan kitép barır, e ul, ulın koçaklap, yokıga yatar. Yeneşesinde... Xeér, Arslan bélen béрге minutların şulay kadérsézlerge yarıymı soñ indé?! Vokzalda söygenén ozatkan kéşe siman, komsızlanıp, aññ koçagına taşlandı ul, aññ irénneréne sarıldı...

Olı yulga çıkkaç, arlı-birlé ütép torgan maşınalar arasında alar utırğan « volga » érép yugalğanday buldı. Şofér da tizlékné kimétté, iplé géne kaytuvın dezam itté. Asiye de, nihayet, irkén sulış aldı. Arslan, baş oçındağı kayış totkaga yabışkan kulin buşatıp, yeneşe-sénde söygené utırıp kaytkanlıknı iske tüşérdé. Bér kulı bélen aññ bilénen sak kına koçaklap aldı, ikénçésén külmek aşa bélénép torgan tıgız bot östéne şudırdı... Şulçak, Arslan urınında ikénçé bérev bulıp, kullarına elége dey irék kuysa, köt te tor, ul ersézneñ yañagınnan utlar çeçrer idé. E Arslannıñ her xereketé Asiye tarafınnan naz, irkelev bularak kabul itéldé. Çönki ul aññ bérdenbéré...

Küzlerén möldéretép, karaşı bélen ileslendérlék itép karap kuydı ul Arslanga, aññ koçagına yene de sıyına töşté. Bérdenbérém, arıslanıñ sin miném, dip eytüvé idé bu aññ.

Şunda, hiç kötmegende, şofér égétnéñ mıgırdanganı işétélép kaldı. Aññ maşınada buluvı, barlıgı géł onıtılğan idé indé.

— Nerse bulğan?.. Şaşkannar indé elle?!

Arslan kıyulana bargan kulin tartıp aldı. Asiye, siskenép, çntkerek taypıldı, bérdenbéréne tékeldé: ni digen süz indé bu? Arslan da yugalıp kalğan idé: çınlap ta,

kémge deşe soñ şofér égét?.. Elle sataşamı?!

Ul da tügél, şoférniñ küzé sul yaktağı terezede buluvıñ çamalap ölgérdeler. Xetta kémgedér barmak ta yanagan kébék buldı ul. Alarga adréslangan süz bulmadı, dimek, Arslanga kiréden sıyına töşép, şofér barmak yanagan maşınaga küz töşérép aldı ul. Hem can kéréde:

— Yuliye... Kapkayıv... — dip, utırgan cirénnen talpınıp kitté. Çayalanıp, üzleré bélen gél yeneşe ük bargan maşınaga barmak aşa irén selamé, tapşırıp élmaydı. Yulniñ yak-yagına tézélgen baganalardan töşép torgan tonık ut yaktısında Kapkayıv bélen Yuliyenéñ yan terezege sılangan yözleré aérmaçık tanırlık idé. İkésé de bexétke kümél-gen: Kiléşkenner, dimek...

— Nerse, tilérgenermé elle! — dip mığırdanuçı Arslan idé bu yulı. Yaneşe bargan maşına, çınlap ta, uzarga da, kalışırğa da télemi, magnitlangan sıman tartıla, yakınaya gına bara idé alarga. Baytak ara bardılar yaneşe. Karşı yaktan pritséplı Kamaz küréngeç kéne kalışırğa, yul birérge mecbür buldılar. Şul mizgélde faydalanıp, bu uvénnı küñélé önep bétérmegen Arslan şoférına emér birdé:

— Eyde, kızulıy töş!

Maşına alga ırgıldı. Lekin, tégésé de kalışırğa cıyınmıy, anası tireli çabılı uynagan kolın sıman, yene kilép bastı. Artkı rette koçaklaşkan köyge terezege sılangan pasajirlar, kuviş-uzış derténe kérép, bayagı dan da bexétlérek yılmaya, kulları bélen yan terezené töyaler idé indé.

— Akırınayt, uzsınnar, — didé Arslan. Bu uvyın téñke-séne tiye başlagan idé anıñ.

Lekin tégeler de tizlékné kiméte töşté, aşıkmadılar. İké « volga » citekleşken sıman yeneşe baruların devam itté.

Monı kürép torgan Arslanniñ keéf kırıldı:

— Torgaş!.. Yukabaş!.. — dip, Kapkayıvni éttén alıp, étke salıp sükté.

— Şayaralar gına bit... Yukka xafalanma, Arslan, — dip anı tınıçlandırırğa aşıktı Asiye. Üzéne de kızık bulıp kitken idé elégé kuvişli uvyın. « Pep » itép, arıslanın übép te kuydı. — Şayarsınnar, eyde...

— Yul, miç başı tügél! Yulda şayarmıylar. Şunı añlarga akılı citmi yukabaşniñ!..

Yene, tıngısızlanuvın devam itken arıslanın tınıçlandırısı kilép, irénnerén eşke

cikté Asiye. Yagımlı hem yomşak itép anı baş-arkalarinnan koçıp üpté:

— Kapkayıv mezek kéşé indé... Sin anı açulanma, Arslan...

Xatın-kız kaygırtuçanlığı ir-atka teésirséz kalmıy, terezege bitarafılık kürsetérge digen kararga kildé Arslan. Kürmegenge sabıssalar, ye uzıp kiterler, ye kalışırlar elé bér... Asiyené iké kullap koçaklap uk aldı.

Lekin ul uylagança kilép çıkmadı. Kúp te uzmadı, kinet, kiskén xereket yasap, tormozga basarga mecbür bulgan şofér atı-yulı bélen sügénép ciberdé. Dürt tegermeç açı çıyıldav avazı çıgarıp baytak kına şuvıp bardı. Kyuvét çitêne térelép yantaya başlagan maşına azdan avmıy kaldı.

— Şakallar! — dip kıkırırğa aldı agarınıp katkan Arslan. Asiyené koçaklagan kulları salınıp töşté.

— Dönya bélen xuşlaşkan idék... Bexétébéz, tizlékné kimétken çak buldı, — dip, uñ yaktağı tiren çokırğa ımladı şofér, nihayet, tiren sulış alıp.

Oçraklı revéşte, Arslannıñ koçagında köyı géne, küzén yeneşedegé maşınaga töbep algan Asiye şulay uk tınsız-önséz kalgan idé. Kötmegende tizlégné arttırıp karşılarna çıkkann hem, üzleré utırgan maşınanı çitke tiberép, artın uynatıp kitép bargan kara volgamnı ayırmaçık kürép kaldı ul. Şul mizgélde yeşén taşı sı man nidér télép ütté annın çigesén. « Ax » dip kıkırırırğa açılğan avızınnan süz çıkmadı. Tanıdı... Nomérlarına kader ayırmaçık kürdé hem xetérlep kaldı elégé maşınanı: Fidail bu, Fidail! Ul yörte torgan maişna!.. Dimek, rul artında anıñ iré bulgan, başka sıymaslık xel!.. Kayan kilép çıkkann ul monda?! Kapkayıv bélen Yuliyege annın nindi mönesebeté bar?.. Méne siña me, oçraşu...

17

Tönozın küzleréne yokı iñmedé Fidailnéñ. Bülmeleréne kaytıp-kérgeç, ut ta kabızıp tormadı, krésloga barıp avdı. Asiye öyde yuk. Xeér, kayan kilép öyde bulsın, üz küzleré aldamağandır iç... Elé de bulsa bötén tené dér kaltırıy. Kükrek çitlégéne sıyışa almagan yörek, subay kagalarmını, döp-döp... Döp-döp kile, tınıçlanırğa uvyında da yuk. Üz-üzén kulga alırğa télep, çigelerén iké uç töbéne saldı da xereketséz kalırğa tırıştı Fidail.

Nerse buldı?.. Dönyaları şundıy iplé, matur idé iç elé... Niçék bolay kilép çıktı

soñ bu?.. Önémé, elle soñ töšte génemé bolar?! Çige çifliý, çige kisa... Niçék, ni revéslé başka sıydırırğa bolarmı?.. Üz küzleré béleye kürgen, üzénéñ küz aldında bulıp uzgan vakıygalarnı xetérlerge, barlarga tırıştı Fidail. Nindi barlav, nindi xetérlev, onıtıym dise de arına almıy, arına almayaçak ul elégé tétrendérgéç mizgéllerden. Emma barısın da ézléklé itép küzden kiçerü, retén-retke salpl beyelev de mömkin tügél. Bérsé ésténe ikénçésé ménép tartışa başındagı uylar...

Éçé poşıp, bér yuaniç tapmammi digen ömét bélen, karşısında torgan télévizor knopkasına bastı. Tın bülmege tonık zeñger yaktılık taraldı hem, kızgan kümérge su sipkendegédey çijıldav avazı işétele başlap, şul taviş köçeygennen-kéçeye bardı. Télévizorda béрни de yuk hem bulmayaçak ta idé vakıtı uzgan. Tön urtası uzıp barganda nindi télévizor?! Sündérdé. Zeñger yaktılık sündé, emma çijıldav avazı kolak oçında élénép kaldı... Elle çige kısıvınnan baş şavlıymı şulay?..

Alarnıñ bu bülmesénde, krésloga kilép utırsañ, urınıñnan tormıy gına da her poçmakka ürélép citerge mömkin. Kulın suzıp, suvitkiç işégén açıp ciberdé. Susavın basar, canın tınıçlandırırday bér-bér éçémlék-felen' tabu idé niyeté. Emma tséllofan kapçıkka tórelgen söyak kisége, béрниçe yomırka hem şeşe töbénde kalgan könbagış mayınnan tış eybér yuk idé anda. Eytérséñ suvitkiç gayıplé alarnıñ şulay yeşevéne ayagı bélen géne şapıldatıp yaptı ul anıñ işégén.

Kréslodada suzılıp, kiérelép aldı, başın artka taşlap, çigelerén kışkaladı. Nerseden, ni sebeplé kilép çıktı soñ elé bu?.. Barısın da üz tertibé bélen hem yañabaştan barlarga kéréşté.

Fidail Kapkayıvni bér бүгэн гéне бéлmi, xucasınıñ küptengé eşnesé ul. Kirekleré çikkanda bér-bérene yerdem itéşép yeşiler. Elle kém ük bulmasa da, gastronom diréktorınıñ da bér çıkmasa, bér çıga anıñ kirege. Kunak-töşém bulganda, beyrem yakınlaşkanda, xucası yunlé azık-tölékné añardan ala. Zatlı kolbasa, markalı vino, ıslangan balık, ikraniñ karası hem kızılı salıngan tartmalarnı Kapkayıv kabinétınnan bér géne tapkır küterép alıp çıgarga turı kilmedé Fidailnéñ üzéne de.

E indé tözü matériallarına ixtıyac tusa, anıñ xucası yanına Kapkayıv üzé kilép cite. Magazinın cihazlarga kirekmé? Kirek! Kayan tapsın, bér cirde de « me » dip suzıp tormıylar andıy yaxşı, zatlı tözü materialın. Kapkayıv öçén tabıla, çönki anıñ-kara uvıldığı hem ıslangan balığı bar. Öy rémontlarga knrek! Daça cihazlarga kirek! Défıtsitiñ bulgaç, barı da bar, hemmesé tabıla. Défıtsitiñ yuk iken, kaytarıp birér

eybéréñ yuk iken, nik şunda ministr bulmıysıñ kadak ta taba almıy aptıravıñ ixtimal. Dönyanıñ ene şul yakları bar iç anıñ.

Kap kayıvnikı-kébék cihazlangan kabinét bulmas, ézlemegéz. Kara uvıldık, ıslangan balık tabarmın dip te ömétlenmegéz başka kibétlerden. Faydasız! Défıtsitniñ bér bilgélé urını bula anık... Eyé, tözü matériallarında tuktalıp kalgan idék. Gastronom diréktorınıñ elé anıñ tözü kirek-yeraklarınnan tış ta üténéçé töşe torgan bula. Döreslék yuk indé ul... Bulsa, gastronom diréktorlarına pèrsonal maşına birérler idé anı. Döreslék yuk! Misal öçén, kultura ministrın gına alıyk... Nerse taba ala ul? Hem, gomumen, télénnen başka nersesé bar anıñ? E gastronom diréktori zur kéşé. Zurlıktan da bigrek kireklé kéşé! Çönki herkémnéñ avızı bar, avızı bar kéşé aşamıyça tormıy. Aşıysı kilgen kéşé kaya bara? Gastronomga! Şulay bulgaç, gastronom diréktori bulgan kéşége niçék itép yeşerge kirek bu dönyada? Yuk ul döreslék!.. Ceyev yöérge.tiěsmé ul, ye bulmasa, zavod-fabrika éşçéleré reténde tramvay, trolléybuslarda éténép-történép iza çıksénmé?! Yörmi, elbette, éténmi-tör-ténmi... Bötén tanış-bélésé « zam »nar, « pom »nar, tséx citekçéleré maxsus maşınada yörgende aña ni kala?!.

Gastronom diréktori gına tügél, aşxane hem sklad mödirleré, baş buxgaltér, bazar diréktori, xetta it çabuçılarga kader maxsus maşınada cildére. Tégénnen taba, monnan taba. Indé tégénnen de, monnan da taba almasa, soñ çikte bér-bér şexsi maşına iyesén, taksistnı bulsa da caylıy-iyeleştére.

Bigrek te üzleréneñ sevde oyışmalarına torgka kiñeşme işé nersege barganda ceyev yörüden bik garlene idé Kapkayıv. Bu xakta Fidailge üzénéñ söylegené bar:

— Ceyev yörgen kibét diréktorın kéşége de sanamıylar anı. Üzén uylap kara: Hemme diréktorlar maxsus maşınaga utırıp kilgende, niçék itép indé bérüzéñ térkén-térkén ceyev yöérge mömkin?! İñ élék üz işleréñ kıçkırıp köle. Annan kilép, citekçélernéñ de « üzéne bér transport ta köyli almağaç, bu kém indé? » dip uylavı mömkin. Eytüvén eytmeseler de, borınnarın gına cıyırıp söyleşeler... Tagı bit elé kolléktiv ta bar! Satuçılar karşıdagı avtoritét!.. İşék töbéne maşınada sızgırtıp kilép tuktarlık retéñ de bulmağaç, sinéñ bélen kém xisaplaşsın da kém sanlaşsın indé?! Xatın-kızınıñ da küzé ços bula andıylarga... Kıskası, Fidail dus, min uylap çıgarmagan, dönyanıñ anıñ üz tertibé şulay, — dip, tem tabıp, avızların çepéldete-çepéldete söylegen idé Kapkayıv. Sin, miné küzetép yör elé: Her şişembé raykom, ispolkom binalarında irten segat-segat yarımlik kiñeşme sıman nerseler bula. Şunda cıyılıp torgan

maşinalarga küz sal. Oçı-kırıyı yuk maşinanıñ. E sanap çıksañ, zakon buyıñça bérseñe de maşına karalmagan... Tek-çtu, Fidail dus, balık başınnan bozıla dip yukka eytmegenner anı...

Dörös, Kapkayıvni bér Fidail géne yörtmi. Üz maşınası bulgan bér dotséntı bar anıñ. Hem de kilép, maxsus taksistı da bar. Dotséntniñ da, taksistniñ da tamak bar, balaları aşarga sorıy. Temlé aşıysı kilüçeler bar ul, nik bulmasın!.. Şulay da, cavaplı yomişları töşse, bigrek te çiber tutaş hem xanımnar tireséne barası bulsa, Kapkayıv Fidailneñ ücasına mörecegat ite.

— Taksi, taksi indé ul, dotséntniñ maşına şökét séz, iske meskeviç. İntelligént xalkına bik ıñanıp ta bulmıy, tamagı tuysa, gastronom diréktorın gına tügél, anasın da satar... — dip söylene idé Kapkayıv. E Fidailgeışana.

Bügén de, elé irten ök, xucası kisetép kuygan idé Fidailné:

— Öyleden soñ Ka.pkayıvka barırsıñ, — digen idé.

Xucası eytkeç, şoférğa ni kala buysınmıy çarası yuk. Citekçéné yörtüçé şoférniñ her boyırıkka « ce » hem « yarar »dan başka cavabı bulırğa mömkin tügél. Tıñlamıysıñ iken, başka eş urını ézlerge kala... E Fidailneñ bar karap torganı xucası. Başkalarınıkı kébék eti-enisé de, tugan-tumaçası da yuk anıñ kaygırtıp torırğa. Şul xucanıñ avızına karap yeşep yatkan köné. Öylengeç te, yaxşımı-yamanmı, zur bulmasa da üzneñ-néké dip, tulay toraktan méne şuşı bülmené cünetép birdé. « Boyırğan bulsa, tağı bér-iké éldan ayırım fatir cayın kararbız », dip te ömetlendére idé. Kulnı kul, iké kul bitné yua, dip yukka gına eytmi torgannardır. Tézéléşte, ye bulmasa yök maşınasında eşlep, bar, xıyallanıp kara sin dürt-biş él éçénde ayırım fatırlı bulu turında.

Töşten soñ, xucası kuşkança, Kapkayıvniñ eşéne bardı Fidail. Kibét diréktori anıñ kulına adrés tottırdı. « Şunda siné şundıy-şundıy bér asıl koş « kéneri » kötép torır », didé. Barıp, şul « kéneri » digennerén utırtıp kildé Fidail. Annan Kapkayıvniñ üzén alırğa kagıldı. Yökçeler bagajnikka tartma-tartma aşamlık-éçémlek töyedeler. Akkoş külé çitén-degé yarımtravga barıp kayttı. Béréñçé kat kına yörgen yulı tügél. Kaytışlıy, balalar bakçasına kagılıp, ulı Almaznı aldı. Jet kéne anı ebileréne kértép çıktı. Asiye ikénçé sménada eşlegende ul ala balanı herçak. Balalar bakçasınnan son, da elé anıñ eşé citerlék: Başta xucanıñ xatının, annan üzén kaytarası bar öyleréne. Yul cayı töşüden faydalanıp, Asiyenéñ de eşéne kagılıp uzgan idé. Üzenéñ бүгэн soñğa kaluvı xakında iskertü niyeté bélen. Asiyené profsoyuz kiñşemesénde dideler. Soñğı arada ul şulay eş

kına profsoyuz kiñşmeleréne yöri torgan bulıp kitté, cemegatçélék eşleréne xatın-kız tartıla bit kezér... Asiyege tapşuru öçén dip, Saniye apasına kegaz kisége kaldırırga da onıtmadı.

Segat sigézénçé kitkende yene ebileréne kagılıp, béraz tamak yalgap aldı. Téz östéne atlandırıp, Almaznı sikértép aldı: « Hop-hop, hop ite... Ayagında botinka... Kul-larında çabata... Başında kiéz kata... hop-hop », — dip, takmaklıy-takmaklıy sikértté.

Ulı « Kiçké ekiyetler » karıy kaldı, e etisé yane baranka artına. Töngé unikége kader baytak ara bar idé bit elé, « şeherné aykap alırga » da bula. « Şeherné aykap alu » bu tanış-bélés şoférlardan işétken süz. Añlayışlırak itép eytkende çumara buladır. Şulay itmegende, yöz de un teñkege niçék itép gaille tuvıındırırga, kön kürérge mömkin. Balanı da üstérerge kirek, xatını kiéndérerge... Barlı-yuklı eş xakına karap, könozın rul artında yoklar çağı tügél şul elé aññ. Tégésé kirek, monısı kirek digendey, yatsa tormış köte başlagan çakları.

Kinet, uylarınnan bülénép, çarasızlıktan çeçén yolkıganday xeraket yasap. kuydı ul. GAÍ küzéne çalınmaska tırışıp, şeherné arkılıdan buyga gizép, xeér éstegendey, ni revéslé bérlék hem öçlékler cıyıp yörvén xetérledé. Késéséne tıgıldı, anda şul akçalar... Yomarlap alırga idé de üzlerén, totıp bolgarga idé terezeden, yugalsınnar idé küz aldınnan, oçsınnar idé. Eytérséñ şulay itse, aññ xelé ciñéleép kalaçak...

Uniké tularga unbiş minut kala bilgélengen urında idé indé ul. Aññ bélen bér ük vakıtta diyerlék tağı öç maşına kilép tuktadı. Kul birép isenleşkenneré yuk, kürgen-bélgen şoférlar tügél. Kül çiténdegé elégé avlak urında ene şundıy tanış bulmagan şoférlar bélen béрге-bérge eş kına şulay Cantimérden emér köterge turı kile idé Fidailge.

Töngé pasajirlar, gadettegeçe, şaktıy uk keéflé idéler. Dörös, Fidailge baribér, aññ alarda eşé yuk. İltérge hem alıp kaytırga kuşılğan, ul şunı üti. Kapkayıvniñ. kéneri digené бүгэн gadettegeden de keéflerek idé. Urınında tik kéne utıra almıy-kıbarsıp kayttı. Urman yulınnan, gadettegeçe, zur tizlék bélen kuvaladılar. Cantimér şulay kuşa: « Yul çiténde çuvalğan gömbeçeler nomérlarıgızın tanımasın! » Kapkayıvngñ él-gerégé kénerileré kurkularınnan poçmakka posıp utırırlar idé mondıy çakta, e moñarga tizlék citmi, tizlék kirek. Olı yulga çıkkaç ta aldağı maşınanı kuvıp totarga eydevçé şul buldı iñ élék. Kulin çebek-çebek itép, uvén kotkısına biréldé. Kapkayıv ta aşkırtı: « Eyde, kuvıp tot şul ba-za küsésén! — di. — Kéneriler süzén tiñlarga kirek », — di. Fidailneñ

de soňlap yörisé kilmi, cetrek öyge kaytkanı xeérlé xatını hem ulı köte torgandır anda...

Kuvıp citü géne tügél,, uzıp ta kitken bulırlar idé. Çit maşına passajirlarına küz töşere torgan gadeté yuk... Fidailnéñ, kémde ni eşé bulsın?! İltté, hem alıp kayta. İndé uzıp kitem digende, maşınalar tigézleşép citkende, artkı rette übéşép kaytkan kéneri, Kap-kayıvınıñ muvyınınnan arınıp, çırıylap kıçkırıp cibermesénné:

— Karalé, kara übéşeler — dip, terezege iñ élék ul sılandı.

— Asya, Asénka... — dip kıçkır-kıçkır, uç töpleré bélen pıyalanı töyarge kéréşté.

Baza mödirénéñ kénerileré arasında mondiy isémdegésé yuk idé kébék elégeçe. İsémé de kildé-kitté géne tügél Asiye. Bu isémge bitaraf kala almadı Fidail, gadi bér kızıksınıu bélen, uzıp bargan cirden, ul da uñ tarafka küz salıp aldı.

Karadı... Hem küzleréne işana almadı. Küp bulsa, bér métr ara yıraklığında, başka ir-at koçagına çumıp üzleréne kul izép baruçı kéneri Asiye bulıp çıktı. Anıñ Asiyesé!.. Ayırmaçık kürdé, emma işanası kilmedé. Mömkin idémé soñ monı küz aldına kitérerge, şuña işanırga?! Ul bit anıñ Asiyesé, anıñ bérdenbéré... Bér tügél, méñ kéşé Asiye xakında yaman süz söylese de, işanaçak kéşé tügél idé Fidail.

Başı eylenép kitté anıñ şul çaknı, kulınnan rulné ıçkındırıp cibere yazdı. Karşı yaktan zur tizlék bélen kilgen Kamazga çak kına berélmişe kaldılar. Niçék tormozga basıp, niçék uñga kayırırğa ölgérdé üzé de xeyran kalıp utıra méne. Artxarak kalışa töşkeç te ikélene kalgan idé ul bulmas, bulırğa mömkin tügél, Asiyené bit profsoyuz kiñeşmesénde didéler, anıñ eş vakıtı, ul ikénçé sménada бүгэн, di-di kiré uyladı. Üz-üzén şul uylarına işandırırğa téledé, hem, « Ul tügél! » digen işanıçın nıgıtırğa télep, yene de kuvıp citté aldagı maşınanı: « Kéneriler arasında Asiye bulmas! Nige anıñ xatını şundiý tübenlékke töşsén elé!..» Kızganıçka karşı, kürşé maşınadan tékelép diyerlék kul bolgavçı, yılmayuçı Asiye bulıp çıktı. Bér mizgélge, Kapkayıvlarga tügél, rul artında utırğan irén tanıp alıp, añarga yılmaya, añarga kul izidér töslé toyıldı xetta. E üzé başka ir koçagında... Xetta östéndegé külmegénnen ük tanıdı Fidail anı. Elé küpten tügél géne, tугan könéne dip, üzé бүлек itken külmek. Bér tovarovéd xanımnan iké beye tülep algan idé.

...Şunnan arı üzénéñ ni eşlegenén anık kına xetérlemi idé indé Fidail. Niçék şeherge kaytıp citken?.. Passajirların niçék ozatkan? Maşınasın kayda kaldırıp, niçék бүlmeleréne kaytıp avgan?.. Elé bulsa şul añgı-miñgé xaleténnen çıga almıy iza

çikken çağı...

Nihayet, torıp, bülmede ut kabızdı. Yaktılık anıñ küñélén bilep alğan sataşu hem éñgér-meñgérné de kuvıp taratır töslé toyıldı. Buvyı-arkılısı öç-durt adımnan uzmagın bülme buvyınça arlı-birlé yörénérge kéréşté. Tıñçlanu gına yuk... Sténaga asılğan neni kitap şürlégéne tékelép tuktap kaldı bérızdan. Şul şürléknéñ pıyalası artına kısıtırılğan fotoresém celép itté igtıbarın. Töslé foto... Ulları Almazga öç yaş tulğan kön istelégé. Ayırmaçık xetérledé Fidail: şimbe kön idé. Şeherde yaz idé. May urtaları. Şehér uramnarı yeşéllék, alma hem çıye çeçekleré iséne tulışıp torgan mel. Küñéllernéñ kanatlangan xislernéñ möldérep taşıgan çağı.. Ulların ikésé iké kulınnan citeklep, yaña tezélgen kiñ prospékt buylap fotografıyege bardı alar. Uñ yaktan enisé, suldan etisé atladı. Sabıy elé eniséne karap élmaydı, elé etiséne küz nurların töbep sikér-geledé. Ayakların küterép, iké kulda asılınıp barudan bér kızık taptı. « Koş bulıp oçam, totıgız, eni!...» — didé ul, kabat-kabat yugarıga talpınıp. Bala bexété ata bélen anaga da küçken. Fidailge karap yılmaya, küz kısa Asiye. Fidail xatının kürép tuvya almıy, tevgé oçraşuları diyerséñ... Xisler taşkına buysınıp, süz bérleşkendey yögérep kite alar kinet: « Ene, Almaz niçék oça, u-u-ux!.. Üskeç kosmonavt bula ul, u-u-ux!...» dip kabatlıy Fidail.

— Kosmonavt bulırsıñmı, ulım?

— Kosmonavt ul koşmı?.. — dip, sorévga sorav bélen cavap bire sabıy.

— Kosmonavt oça, koş kébék éraklarga oça, ulım...

— Min de oçam bit!.. — dip şarkıldap kéle sabıy. — Eniém bér kanatım, etiém ikénçé kanatım!.. — Nek zurlarça eytép, üzé öçén yaña açış yasıy.

— Oçırtırbız, ulım, oçırtırbız... Koş sıñar kanatlı bulmıy...

...Yeneşede ikénçé fotoresém. Fidail bélen Asiyenéñ yazılışkan çakları, nikaxlaşu yortında töşérélgen. Asiye ap-aktan kiéngen, akkoş sıman ap-ak. Oyalçan karaşın tüben iép, anıñ karşısında basıp tora. Fidail anıñ barmagına baldak kiderü bélen meşgul. Çikséz bexétlé üzé, emma iskitkéç dulkınlangan çağı. Elé de xetérénde: kulı, téz buvınnarı kaltıradı anıñ şul mizgélde, azdan gşa kulındağı baldaknı töşérép cibermedé... Soñğı minutkaça Asiyenéñ: « Siña çıgarga rıza-mın...» — digen süzleréne ışanıp citmegen idé bit ul. Öylenésép, bérge yeşi başlagaç ta alar eş kına elégé fotoresémge karap, anda meñgéléştérélgen mizgéllerén iske ala torgan bulıp kittéler. Şul çakta bér-bérénéñ ni uylaganı, niçék dulkınlanganına kader bélesé, açıklıysıları kilép töpçéngen

çakları buldı. Yazılışkan çakta hem tuyda töşerélgen fotoresémner herkémdé citerlék xezér. Lekin alar arasınnan bérsé, barı tik bérsé, her iké yakka da kadérlé hem üz bula.. Ye bér, ye ikénçé kimçélék tabıla üzlerénen, ye avız oşamıy, ye küz digendey, kay oçrakta ayaklarıñ da bigük uñışlı kuvyılmagan çağı élege. Bérev de üzén tügél, resémge töşerüçéné gayıplé sanın. Fotoresémdegége karaganda maturrakka çıgarabız şul béz üzébézné. Közgé karşında torganda kiléşlerek kürénebéz üzébézge. Şundıy sebepler bélen, tuy resémneré siregey-gennen-siregeye bardı al arnıñ albomında. E monısı öy türénde, küz aldında tora. Çönki her ikéséne de bér derecede oşıy idé ul...

Şul fotoresém nefret çıganagı bulır dip kém uylagan? Fidailnéñ anı yolkıp alası, vak kiseklerge yırtkalap, terezeden oçırası kildé. Asiye kiép algan börkençék hem külmek-lerdegé ak tös canın ernéte idé anıñ. Taplangan, bérkayçan da bérniçék te yuıp çıstarta almaslık bulıp kérlengen indé ap-ak tuy külmegé...

Utka yagargamı?.. Éx, şul suretten üç alıp kına tözele torgan bulsa idé...

Töngé yulda tuktap kalgan maşınanı iske aldı ul kinet. İsennermé iken alar?.. Kyuvétka tiberélgen maşınanıñ yazmışı ni bélen tamamlandı?.. Nefret hem açu şul kaderlé bulgan, taşıgan, küreséñ, xetta küterélép közgege karavnı da kirek tapmagan ul...

— Méne kızık, çın détéktiv!.. — dip, küñélé bulıp, anıñ kolagı töbénde ök kulların çebeklep çırıylagan xatın-kız tavışı gına élénép kalgan kolak oçında.

— Ayak arasında butalmaslar... Üzleré kilép kerdé, — dip, şoférnı tınıçlandırmak bulıp cöplegen idé Kap-kayıv ta. E bérızdan alar übéşe başladı. Fidailge közgege küz salu uñaysız idé indé.

...Tagı işéklé-türlé yörénérge kéréşté ul. Bu yulı terezge kilép törtéldé. Töngé şeher kayçak matur bula, e бүгэн yemséz hem şöketséz idé ul... Kéşéler yoklıy. Karşı yaktagı tugız katlı yortnıñ barı bér terezésénde géne tonık ut élkıldıy. Elle anda da anıñ kébék ök bérbér bexétséz biçara canın kaya kuvyarga bélmi bergelene miken?.. Elle, kirsénçe, kuvanıçtan, olı şatlıgıñnan yokı kérmi miken küzleréne?.. Ul da tügél, tuzanlı trotuvar çiténde bér ét peyda buldı. Başın tüben salındırıp, biré taba xereketlene idé ul. Fidailde de şul ét yazmışı tügélme iken?.. Ul da şır yalgızı bit бүгэн bu dönyada. Trotuvardağı ét te aşıkmy bérkaya. Küréne, anıñ da barır, köter kéşésé, dustı yuk bulsa kirek. Karşısına yögérép çıgarga hem, kulına alıp, üzé bélen bérge öyge alıp kéréрге ezér idé indé Fidail anı. Suvıtkıçtagı soñgı söyakné kızganmas idé... Lekin étke elle küz

tidé şunda, ul da keéfén kırıp kitté Fidailnéñ: Gamséz géne kildé de, nek alarnıñ terezesé karşısına citkeç, tuktap kaldı. Timér-béton baganaga yılıştı. Nidér ézlegendey, borının suzıp, bér kat eylenép çıktı bagananı. Temam tuktaldı! Başın yugarı küterép, yak-yagina karangalap aldı. Fidailler terezeséne de küz saldı kébék. Emma anı kürép isé kitmedé, bagana töbénde « selam xatı » kaldırıp, bér-iké tırmandı da koyrıgın bolgıy-bolgıy üz yulı bélen kitép bardı.

« Ét yazmışı...» dip küñélennen géne eytép kuydı Fidail hem kinet sissenép kitté. Eytérséñ bu süzlerén elégé yolkış étke tügél, nek méne üzéne töbep eytken idé. Çınnan da, kéşélernéñ géne tügél, étlernéñ de üz yazmışı bula tügélme soñ? Yazmış digenéñ, sinéñ nindi can iyese buluvıña karamastan, bértigéz ézerléklemimé?

Şulay toyıldı Fidailge: Anı yazmış balaçağınnan birlé ézerlékli, rencéte, kimséte, mıskıllarga hem tübensétérge tırışa kébék idé. Eytérséñ yazmış anıñ kéşe bulıp yeşevén télemi, bu dönyaga kéşe bulıp yaraluvın kiçére almıy, üç ala, ét açuvı bélen üçleşe. Şulay uyladı Fidail hem, şulay uylap, bér mizgélde üzénéñ bétén yazmışın küzallap çıkkanday buldı...

Pionérğa kérgeñ köñneré idé. Kızıl galstuk tagıp, şunıñ kızılığınnan bétmes-tökenmes dert toyıp, atlap tügél, oçıp yörgen köñneré... Her yaña kön galstuknı niçék dörésrek hem kiléşlerek itép beylev turındagı meşekatten başlana. Mektepte tenefés vakıtlarında süz kübrek şunıñ devamı bula. Derés vakıtlarında, onıtılıp kitép, galstugı bélen uynap utırgan malay hem kızılarga bérozlekséz şélte élegép torgan çaklar. Fidail de, mektepten kaytıp kérévü bula, galstugın kitaplar arasına kıştırıp kuvya, şulay itkende ul bögerlenmi, kilesé köñgeçe, ütöklengen sıman, pöxte tora. Monı añar ölken klassnıñ tecrube tuplagan malayları öyretté. Yuksa, pionér-vojatıy küzéne bögerlengen galstuk bélen çalna kalsañ, ul anı muvynıñnan tartıp alırga da küp soramıy iken. Bötén klass kızıl galstuklı çakta, kikrikséz eteç sıman yöreñ bérüzéñ...

Mektep koridorında bér zur közge bar. Şul közge karşısı hiç buş tormıy idé ul köñnerde. Kübrek kızıl köyazlene anda. Malaylar da ütken-sütken çaklarında küz çité bélen géne bulsa da karamıy kitmedé. Herkém olıgayıp kitkendey xis ite idé üzén. « Ul indé balaçağa tügél, pionér iç xezér... Cemgiyetnéñ iñ aldındı vekilé bulırlık yeşte. Alar yeşéndege pionérlar tungan il hem xalık öçén cannarın kızganmıy köreşken...» Mart axırı idémé iken, aprél başlarımı uramda elé şiker sıman uvalıp torgan ap-ak kar yeta idé. Tönnerén suvıta, e mektep terezelerennen könozın yazgı koyaş kitmi. Tenefésné

béldérép kiñgırav şıltıradımı, malaylar-kızlar derrev işégaldına çıgıp yögere. Yomarlap kar atışalar... Tübelerden suzılıp töşken boz söñgelerénen tamçı tama. İtek oçların köyaz géne tartkalap, mektep işégaldı buylap kızlar yörene. Kar atışlı uynagan malaylardan, bilgélé indé, alarga da şaktıy uk öleş tiye. Çırıylap köle-köle yögerése, ıgı-zıgı kile kızlar, klass citekçéséne eytü bélen kurkıtarlar...

Elé yaña gına ozın tenefés temamlangan çak idé. Ös-başına kimi géne, yögerép öyleréne kaytıp, bér kabartma yeise ipi kıyırçıgı élektérép kilérge gadetlengen Fayaz isémlé bér malay klasska béráz soñarıp kilép kérdé. Nık yögergen, kızaru gına tügél, tırlep ök çıkkın. Üzé mışmış sulıy. Fayaznı mışnatırğa hem tırletérge ay-hay küp kirek, şunduk ıgıtıbarın celép itté ul. Derés dip tormadı, klasska xeber saldı:

— Malaylar, avılga ét atuçılar kilgen. Kırılar gına...

— Hem şunduk, kiré borılıp, çıgıp ta yégérdé. Derés özéldé, ret aralarında ıgı-zıgı başlandı. Ukıtuçınıñ tavişi böténley kümélép kaldı, anı işétüçe yuk idé indé. Fayaz artınnan işékke taşlangan malaylar bélen étése-törtése, Fidail de çıgıp yögerdé.

— Kaysı uramda?.. Kayda ét kırılar?.. — dip kıkırdı ul, Fayaznı mektep koridorında kuvıp citép.

— Séznéñ turıga citép kilelerme!..

...Ul éllarda ét atuçınıñ kém buluvın avıl malaylarına söylep te torası yuk. Élniñ-élına şulay yaz başında kötmegende kilép töşeler de avılga, bér-iké segat éçénde kırılar da bétéreler étlerné. Şunıñ aldınnan gına, elle kayan, avılda xucasız étler kübeygen, kotırgannarı da bar iken, digen xeber salına. Sıltavı bulgaç, hiçkémnéñ ay-vayına karamıy-lar, uram urtasında şart-şort atalar da, gevdelerén atlı çanalarga töyap, rayon üzegéne kitép baralar.

« Séznéñ turıga citép kileler!..» Fidailnéñ yaratkan été bar, Yuldaşı... Alnı-artnı, uñnı-sulnı bélni yögerdé Fidail. Gomér bulmagan sersenlék bélen dönyasın onıtıp yögerdé. İrtén uvalıp torgan kar indé köpşeklengen. Beylengen yon oyıkbaş bélen kigen galoşları tayıp-tayıp kite. Kış buvyı cigülé atlar yörgen yuldağı neni géne yamavlıklarını xetérletép torgan urınnarı sikérép kéne uzdı. Açıq izüvénen cil berdé. Muvyınındagı ör-yaña kızıl galstukniñ télleré yözéne, küzleréne kilép sarıldı.

Tizlégen az gına da kimétmiçe, mektep uramın ütép, üzleré'çatına borıldı Fidail. Yugaroçtan birége taba töşép kilgen iké cigülé at celép itté ıgıtıbarın iñ élék. Yökläré avır idé axrı, atlar avırlık bélen géne kileler, eléden-elé poşkırınalar. Çanalarnıñ yak-

yagınnan télógréyka östénnen ikésé de bér ük törlé sarı kojan kigen miltıklı késéler atlıy. Taza gevdelé agaylar... E öçénçé bérevé, yul çiténdegé karga bata-çuma, tégéler yanına aşğa. Kulındağı tayagı bélen törtép-törtép, Fidailler öyü yagina kürsete, nersedér añlatırğa téli.

Atlar tuktap kaldı. Elégé ir-atlar da üzara nidér kiñşép aldılar. E tégésé öçénçésé, ul arada Fidaillernéñ kapkasın tartkalarga kéréşté. Kapka biklé bulgangadır, ni öçéndér, koymalarına sukkaladı tayagı bélen, kapka asların keşekelerge kéréşté. Bér-iké merete tibép te aldı kapkaga.

— Yuldaşka timegéz! Kagılmağız Yuldaşka!.. — dip kıçkırıp ciberdé tayaklı ké-şénéñ niyetén añlap alğan malay. Ul bit anıñ işégaldındağı Yuldaşın uramga çakıra...

Üzé can-ferman yögere, üzé haman kıçkıra. Ni sebeplédér, tavişı naçar çıga, kay arada karlıgırğa da ölgérgen:

— Timegéz!.. Ti-i-imegéz!.. Timegéz Yuldaşka!.. Cigülé atlarınıñ aldagısınnan töşép, algarak çıgıp baskan ir-atlarınıñ bérsé, iñbaşındağı miltıgın şudırıp töşérép, kulına aldı. Uramda Fidailnéñ été kürénmi ndé elé kürénüvén, emma köpşesé bélen alga karatılğan miltık anıñ küñéléndegé şomnu bérme-bér arttıra töşté. Belki, Yuldaş kapka astınnan kotırtuçıga öre torgandır.

— Yulda-aş! Timegéz Yuldaşka!..

Şulay oran saluvı bélen miltıklı késélernéñ igtibarın üzene celép itü, soñ bulmasa, şul revéşlé dustın helaketten kotkarıp kalu idé anıñ uvyında. Étnéñ beyde tügéllegén ul yaxşı béle. Alarnıñ avılında, gomumen, étlerné beyde totu gadeté yuk. Yuldaş, işégal-dına, uramga çıgıp kilep salıp yéri torgan ét tügél.

Kapka karşında elé de bulsa étné kotırtırğa télep tayagı bélen kizenüvén devam itken késénéñ çeréldék tavişı yañgıradı:

— Monda!.. Étleré monda!.. Xezér çıga ul... Miltıgıñnı tözep tor!..

Dönyasın onıtıp étné işégaldınnan uramga çıgarırğa tırışkan bu késéné çeréldék tavişinnan tanıdı malay. Avıl sovétında yomişçi bulıp kön kürgen Kuştan Zakir idé bu. Üz vakıtında bér barmagın özép sugıştan kalğan, invalidlık alğan Zakir gına şulay ersézlene ala.

— Kotırtma étné!.. Time... Time, Kuştan Zakir teré!.. — dip kıçkırdı Fidail, hem, ayagı tayıp kitkenén sizmiçerek kaldımı, yazgı nurlar cılısınnan izélgen at « almaları » östéne suzılıp barıp töşté.

— Yulda-a-aş... — digen ernülé tavişı çıktı anıñ yene.

Dustınıñ şul tavişın işétken ét, añarga yademge ırgıluvı buldı, koyma östénde küréndé. Kapka biklé, barlık çıgar yullar tomalangan bulu sebeplé, başka gol yuk. Bér mizgelden ét uramda idé indé... Soñrak tagı şul kaderésé de bilgélé buldı: avılga ét atuçılar kilgen di gen xeberné işétkeç te, ambarda yazgı çeçüğe orlık xezérlevde bulgan enisé, tyé géne öyleréne kaytıp, kapkalarını biklep kilérge ölgérgen. Yuldaşnı oyasına yabıp, oya avızındağı taktanı kerek sabı bélen téretép kuygan. Fidailnéñ ernülé tavişın işétken ét ene şul kirtelerné cimérép yademge taşlangan iken.

— Ene étleré, ene, kaçırma!.. Tizrek at, nerse karap torasıñ! — dip, zur eş maytar-ganday, yane sikérgeli-kıçkıra başladı Kuştan Zakir.

Malay, yığılgan cirénnen torıp, yañadan yögérerge kérésken idé indé. Metelgen çagında yak-yakka oçıp kitken galoşların da ézlep tormadı, Yuldaşka taba aşıktı... Yalanbaş hem oyıkçan yögere idé malay. Muvyınında kızıl galstuk cılferdi. Karşısine, koyrıgın bolgıy-bolgıy, dustın tanıp algan Yuldaş tomırıla. Küp bulsa, unbiş-égérmé adım ara kalgan bulgandır. Yuldaş bélen Fidail öçén nerse indé ul unbiş adım, bér mizgél nıbarısı. E arada sarı kojan kigen késé. Yul çiténdegé karga tézlngen. Tézlngen de, bürégén bér yakka kıyşayta töşép, sulış ta almıyça tınıp kalgan.

— Atmagız Yuldaşka!.. Atmagı-ı-ız!.. — dip, soñğı meretebe açırılanıp kıçkıırırğa ölgérdé malay. İşégaldında kaçırılğan étné çakırıp yalgışkanlıgın, üzénéñ tözete almaslık xata yasaganlıgın çamalamıy idé elé ul. Çönki yademge aşığa... Ene, ul indé karşısına kilgen Yuldaşınıñ sulışın da toya kébék. Küp bulsa, tagı bér ırgım kirek ikésénnen de. Annan bérevge de hiçkémge de birmeyeçek indé ul Yuldaşın.

Kinet görséldev avazı yañğıradı. Uram ikége ayırıldı, güvye ortalay yarılıp kitté. Baş oçında yazgı koyaş çaykalıp kuydı. Tomanlı perde artına kaçarga télegendey öyler, karaltı-kuralar, xetta télégraf baganaları tonıklanıp kaldı, atınıp-tulganıp aldılar... Tolpar attay cilkénép, koş sıman talpınıp, alga üzénéñ dustı, xucası koçagına ırgılğan ét sörlégép aldı, kuvırıldı. Güvye sténaga kilép beréldé kanatların kayırdı... Emma yığılmadı, baxır, artkı ayaklarında gına kalıp yene alga omtıldı. Bér adım... İké... östéne sikére dip uyladı bulsa kirek: mılıklı késé, tézlngen Cirénnen cet kéne torıp, çitke yögérdé cigülé atlar artına ışıklanırga aşıktı. Çana üreçeséne abınıp, çal kına yığılmıy kaldı.

Yuldaş öçén elle bar, elle yun idé bit ul yugıyse. Ét dustına karşı tomırıla. İñ

soñgi sikérés yasarga dip térelgen ayakları yomşap, köpşek kar siman uvılıp töşté Yuldaşniñ. Agımsuga yögerép kilép kérgen siman, gevedesé bélen ak karga élišti. Annan, taban asları cirné toymıy başladımı, tınıp kaldı. Güvye talgın sulı tugay östénnen agıp kitté...

Şunda, atlar artında kaçıp, barın küzetép torgan Kuştan Zakir tayagın bolgıy-bolgıy kilép citté:

— Nu, imansız, — didé ul, isen tügélme iken digen siman, tayak oçı bélen étnéñ küpérép torgan yonlaç arkasına törtkeli-törtkeli. Canı tınıçlangaç, kanegat yılmayıp, sarı kojanlılarga taba borıldı.

— Utız altınçısı buldımı?.. Eyttém iç, planını, dim, arttırıp ütibéz indé anı!..

Sarı kojanlılarınñ bérsé, deşmi-nitmi géne kilép, étné artkı ayaklarınnan élektérép, çanaga, işleré yanına östérerge kéréşté.

Şartlav avazı yañgırağaç ta kadaklangan siman katıp kalgan idé Fidail... Mışık-mışık borın tartudan başka çarası yuk idé. Ciñ oçı bélen küz töplerén sörtép kuydı. Enisé bélen ikev géne yeşegen yaklavçısız yetim malay ni kılırga seletlé idé soñ tağı?..

Yanına, cet-cet atlap, Kuştan Zakir kilép baskan:

— Sört borınıñni, — dip, kulındağı tayagın bolgıy-bolgıy öyretérge, şéltelerge ké-réşté ul anı. — Xarap iken, bérevnéñ étén atkannar... Malay kéşeğe şulay melcérep töşü kiléşemé indé?! Atalar iken, dimek, şulay kirek. Devletke kirek, añlıysıñmı?! Hem, botların çabıp, gaceplengen buldı. Kürmi de toram, kara indé, üzéñné pionérğa da algannar iken bit elé...

— Alsalar soñ! — dip, tübennen sözép, küz yeşlerénnen kızarıp çıkkın nefretlé karaşın töbedé añar malay.

— Sinéñ ni eşéñ bar?..

— Karalé, kara, niçék söyleşe?! Soñ, sin, yuyış tanav, kém bélen söyleşkenéñné béleséñmé soñ?!

— Kuştan Zakir bélen...

— Karalé, kara, niçék söyleşe, — dip başladı ul tağı, kıbırsırğa kéréşté. Tayagın da bolgap aldı malayniñ borın turısınnan.

— Sin, éném, avıl Sovéti vekilé bélen niçék söyleşérge ikenlékné bélmiséñ iken bit elé!.. Bélmeseñ, öyretérbéz!

— Yuldaşniñ siña ni zıyanı tidé, Kuştan Zakir teré?!

— Niçava, — dip, tayagı bélen yanap aldı Kuştan.

— Kuştan Zakırını kürsetérmén elé min siña, xeérçé kaldığı...

Cigülé atlarınıñ aldagısı avırlık bélen géne poşkırap kuydı. Kuzgaldılar... Kamıt böyatleré şığırdadı. Çana tabannarınıñ açı çıyıldav avazı bélen sıkranıp sukranganı işétélép tordı... Tüben oçka taba borıldılar. Atlarnı yul çiténen uzıp, cépşék karga bataçuma, iñ alga yene Kuştan Zakır barıp çıktı...

Oyıkçan basıp torgan malay borınıñ tarta-tarta karap kaldı. Galstugına çeçregen yuyış karnı sıyrıp töşérdé, tagın bér kat küz töpleréñ uvıp aldı. Kaltırganan irénneré deşmedé...

...Nige dip elle kayçan bulıp onıtılğan vakıygalarını iske ala soñ elé Fidail?.. Anıñ бүгэngé xeléne bolarnıñ ni kağılışı bar?! Nerse öçén elé ütken, onıtılğan küñél cerexetlerén yañartırğa kirek buldı iken tagı? Бүгэngésé de çamadan tış citép aşkan түgélme?!

İşék katına ütép, yaktılıktan uñaysızlanganday, utını sündérdé ul. Hem, çışénép tormıy gına, pöxte itép cıyıştırılğan karavatka barıp avdı. Küzén yomdı. E küñéléne tagı sorav kildé: « Alar utırgan maşınaga ni buldı iken?.. Kaysı tirede buldı soñ elé bolar?..» Ul yuldağı her sikelte, her borılış kına түgél, yul çiténdegé her baganaga kader tanış iç añarga. Eyé, şeherge citép kileler idé bugay. Soñğı ür aldındağı borılış, anda uzışçu tıyıla digen yul bilgésé de élénép tora... Yöregé ju itép kuydı, түbende érganak iç anda!.. Kindi tizlék bélen baralar idé iken? Niçék, ni revéşlé ul alarga berdérép uzdı? Beréléşü ul kader katı bulmadı kékék üzé, çönki maşınanıñ çak kına çalulap aluvınnan tış béрни toymadı ul. Andıy gına berélüden tecribelé ayık şofér maşınasın çokır töbéne ciberme! Şulay da... Yuk, ciberérge tiéş түgél!

Tukta, nige dip baş vata soñ elé ul?.. Kémnérné kızganıp şulay borsalana?.. Üzéne xıyenet itüçéné, üzén bötén şehar hem tanış-béléşleré karşısında késé kölkésé, adem xurlıgına kaldıruçını mı? İr-at öçén « xatını yöri », « xatını xıyenet itken...» digen süzlerden de zurrak nindi gazap bulırğa mömkin?..

Yuk, küpmé géne yaratmasın, canına nikaderlé géne üz hem yakın bulmasın, bötén yazmışın, xıyalların, gaile tınıçlıgın şulay ciñél géne çelpereme kitere alğan késéné kızgana almıy ul. Meñgé gafu ite almayaçak! « Dimek, Arslan Sexipoviç... Arslan Sexipoviç...» — dip, bu isémné otıp kalırğa télegendey, kat-kat üzaldına kabatlarga kéréşüvén de abaylamıy kalğan... Béréncé tapkır kürgen késésé түgél. Éldan

artık béle idé bugay indé ul anı. Bérénçé oçraşkanda uk oşatmadı. Érélégé, üzén elle kémge kuvyip söyleşüvé hem maktançıklığı öçén yaratmadı... Añardan küpke derecelerek, zur-zur urinnarda eşlevçé kేశélerné kürgené, utırtıp yörgené bar Fidailněñ. Béle: Türelerněñ de törlésé bula. Alarnıñ bérişésé, kém bélen oçraşıp söyleşmesén, urtak tél taba, üzėñ eñgemedesé bélen bértigéz kuvyarga omtıla. İkençéleré ise, avızın açkançı uk indé: « Kém bélen söyleşkenléğėñné bélesėñmė?! Mėne min kém!...» — dip, üzėnėñ sinnen östėnlėgen raslarga, kabartırğa kérésė. Elégé Sexipoviç şundiylarnıñ bėrsé idé indé.

Xuş, ul yaklarında anıñ eşé de bulmasın di. Şul « Sexipıç »nı niçeme-niçe kéneri bélen kürgené bar idé indé Fidailněñ. eş alıştırıp tora ul alarkı... Ene kémner isebėne kėrgen anıñ Asiyesė...

...Uylar hem kiçérésler... Kiçérésler hem uylar. Bėrsėnнен bėr fayda bulsa, ciñėllėk kilse iken?! herkaysı xıyenetke ilte, barısı da xıyenetné xetėrlete. Kűzlerėn çėtėrdetėp yomdı da yokıga kiterge tırıştı ul. Onıtılıp, bėraz yoklap alırğa idé añarga xezėr. Azga gına, vakıtlıça gına bulsa da, canın télgelegen, kűkregėn izgen uylardan arınıp torırğa idé. Kűpmė hem içėk kéne bergelenme bulası bulgan, ۆtkennė kirė kaytaru mۆmkin tűgėl. Yoklarga idé... Yomarga idé kűzlerne, hem onıtılırğa... Ul digençe bulamı soñ?! Bėrsėn ikėnçesė törtėşėp, büldėrésėp yabırılğan uy hem xatireler.

...Unöç-undürt yaşler çaması bulğandır aña. Alarnı, azıl malayların rayon üzegėnde urnaşkan xerbi komissariatka alıp bardılar. İrteden kiçkeçe kabinėttan kabinėtka yörtėp, selametlėklerėn tikşėrdėler. Ap-ak xalatlı şeher apaları tızėlėşėp utırğan bülmelerge, anadan tuma çışėnėp, gönahsız avıl malayı kilėp kėrsėn elė... Hem şul mizgėl niçėk itėp xetėrge uvėlıp kalmasın iken! Uvyın-kۆlkė, törlė mezek xellernėñ oçkırıyı, çigė-çaması yuk, elbette. İmėş, bėr kürşė avıl malayı trusıgın salmıy kėrgen iken. Eytėp-eytėp te tıñlamagaç, ikė-öç kızıl irėnlė kız, monı urap alıp, üzlerė eşke kėrésken. Malay tégėlernėñ öçesėn öç yakka sėltep taşlagan da açık terezeden uramga çıgıp kaçkan. E dev borınlı, kızıl yañaklı İlfat isėmlė bėr malay üzėn artık kıyu totkan. Kızlar karşına baskan da, avızın ceėp, oyatsızlanıp tora iken. Şunda bėr marca apa tızge suga torgan rėzin çükėç bélen İlfatnıñ kay cirėnedėr bėrnė kiterėp kundırğan, di... Şunnan arı avızın ėrmagan, di, İlfat...

İñ soñınnan gına alarnı xerbi komissariatnıñ podvalında urnaşkan « Tir »ga alıp töştėler. Ağaç mılıttan başkanı kűrmegen malaylar öçėn monısı indé çın beyremge

evérelde: Çiratka basıp, şart ta şort atarga kérésteler.

Şunda malaylarınñ herkaysına bişer patron öleşip, niçék tözerge, niçék atarga kireklékné öyretép torgan ozın gevdelé ir-at Fidailnėñ igtıbarın celép itté. Üzén tınıç hem iplé géne totkan bu kėşéné kaydadır oçratkanı bar kėbék idé anıñ. Kayda hem kayçan ikenlégén géne xetérli almıy iza çıkté. Yöz çalımnarı, gevde totışları tanış kėbék, eléden-elé küzlerén çélt-mélt yomgalap toruvı da xetérge uvyılğan töslé.

Tégé çakta sarı kocan kiép alarnıñ avılına ét atarga kilgen kėşélernėñ bérsé tügélme soñ bu?.. Elé de bulsa malaynıñ töşleréne kérép yödetken Yuldaşın art ayaklarınnan élektérép çanaga ırıtkan adem. Şul! Kuzla tograç, ayırmaçık xetérledé ul anı, bu ademnė başka kėşeler bélen butav mömkin idémé son?! Kulınnan biş patron hem mıltık alganda, yene küz çité bélen usal karap kuydı añar Fidail. Çirkanuvın yeşere almadı.

Tégé adem de sizéndé üzéne bulgan bu seér mönesebetné, deşmi kalalmadı:

— Mıltıktan atkanıñ yukmı elle bér de?.. Kurkıtamı? — dip soradı ul, kaygır-tuçanlık kürsetép.

« Kiregé yuk mıltıgıñnıñ... Üzėñné de, mıltıgıñnı da küresém kilmı, — dip eytesé kildé malaynıñ. — Ét atuçı tügél bit min!..» — dip te östisė kilgen idé. Deşmedé.

E indé Fidail mıltıgın sabır gına kuvyıp kitép barganda tégé adem anı tuktatırğa kirek sanadı:

— Şep atkansıñ, — dip, arkasınnan söydé. İñ töz atkan béniçe malay isebénde, anıñ da uç töbéne östeme patronnar saldı.

Boların Fidail, tözemiçe géne, kaya élekté şunda attı. Tir xucasına küterélép karamadı. E tégé ise, kirésénçe, anın her xereketén céntéklep küzetken bulıp çıktı. İndé kitép kotılam digende géne, malaynıñ bélegénnen totıp aldı:

— Nige alay aşarday bulıp karıysıñ sin miña?.. — didé.

Turı soravga turı cavaptan başka çarası yuk idé Fidailnėñ:

— Sin, miném Yuldaşnı atkan adem!

— Yuldaşnıñı?..— dip kabatlap soradı ir-at. Küzleré iréksézden yomılıp kuydı.

Tavışı kaltırandı.

— Nerse, étėñ bar idémėni?

— Sin, miném Yuldaşnı attıñ! — dip kabatladı malay, kısılgan teşlerén

kürsetép.

— Tukta... Alay usal bulma elé sin, — didé ir-at hem bérvavım, ni diyerge bévımi, süz taba almıy aptırap tordı. — Tukta, sin kaysı avıldan soñ elé?

— Nurlı Alannan.

— Sinéñ étné de atkanbızımı?

— Sin attıñ! Sin ütérdeñ miném Yuldaşını... Botınnan totıp çanaga ırğıtuçı da sin!

— Tukta, tukta, şul gomérden birlé sin miné xetérlišéñimé?..

— Küralmıym min siné! Séz... Sin, dönyadağı iñ-iñ eşeké kéşé miném öçén...

Faşisttan da bolay!

Moñarçı yağımlı gına söyleşép torgan ir-at artka taba çigénép kuydı. Kéşé-kara kür-mimé, işétép tormıymı digen şik bélek, yak-yagına karangalarga kéréşté. Emma açulanmadı malayga, tagı da iplérek itép mörecegat itté ul añarga:

— Éném, —didé.

— Sin alay diséñ de bit... Min de üz télegém bélen tügél. Éşém şundıy idé. Éşéñ şundıy bulgaç, atmıy da çarañ yuk.

— Éşéñ şul... — dip, usallanıp, ir-at artınnan kabatladı malay.

— Sin yaş şul elé, añlamassıñ miné barıbér. Lekin karama miña alay usal itép.

Karama...

— Sin Yuldaşını attıñ... Sin miné Yuldaşsız kaldırdıñ... Sin miné iñ yakın kéşémnen étémnen aérdıñ! Kansız kéşé sin, abzıy...

— Citer, citer, tınıçlan, — dip, kulın suzıp, malaynıñ cilkeséne kağılırga talpındı ét atuçı. Tégésé añardan cet kéne çitke taypıldı:

— Kağıлма miña, sinéñ kulıñ pıçrak, ét atuçı...

— Añladım, énékeş. Citer, citer... Tınıçlan, yarımı.

— Sinéñ arkada miném işanıçım yukka çıktı, ét atuçı! Kéşélerge,döréslékke işan-ıçım.

— Tukta, énékeş, tukta... Sin indé bigrek... Kéşélerge işanırga kirek. Kéşége işan-mıy yeşep bulmıy dönyada.

— Étlerén atıp, malaylarını élatuçı kéşé bulamı?.. Ét atuçı sin!

— Çü... Yarar, sinéñçe bulsın, ét atuçı bulsın!.. Min alarnı üz béldégém bélen atkandır dip uylıysıñımı?.. Kéşége cılı itékler kirekkenge atılğandır,..

— Kırgıylar ene yalanayak yörgeñ... Emma étke timegenner...

— Yaş şul elé sin, — dip kuydı ir-at üzaldına, Kırgıylar timegendér... Kitaptan ukıp kına béleséz tormışını...

— Baribér, sinéñ kébék étler atıp yörmem... Ciber miné...

Malay nikaderlé dorfa hem kiskén söyleşmesén, ir-at üzén tınıç totarga tırıştı. Üzene yeş eteç sıman oçıp kunarga torgan yeşüsmérné añlıy idé ul, ölken kేశé bularak.

— Kేశélerné de étten bolayrak kırgan çaklar buldı, — didé ul üzaldına, hem, téleseñ nişle, üz yulıñda bul, digendey kul séltep, çitke kitép bardı.

Anıñ soñgı süzleréne Fidail igtibar da birmedé ul çakta. E baribér kolagina çalınıp kalgan... Yarım-podval işégén katı yabıp, üzénéñ niček çıgıp yögergenén de xetérlemi...

Xezér de şulay işekné berép yabıp kına çıgıp yögerérge, kotılırga idé barısınnan.. Télese nindi avır xelden, bela-kazadan, eşekélékten arına, kotıla ala kేశé. Meñgé tözelmes toyılğan ten cerexetleré tözele, avır süzler onıtıla... Xıyenet te onıtılmanı iken?! Kiçere alamı kేశé xıyenetné?.. Ye, eytégez, kém cavap bire ala, eytégez... Bér-bér çara kürégéz, yardım itégéz Fidailge!

18

Şul uk şehernéñ ikénçe bér poçmagında, şul uk minutlarda, ikénçe bérevnéñ de küzleréne yokı kermi tin téretté. Yomşak urın östénde borsalanıp yatuçı kేశé Asiye idé.

Íré yanına kaytırga cöret itmedé ul. Niçe él bérge yeşep, kul küterü kaya, üzene avır süz de eytmegen Fidail yanına kaytırga kıymadı... Küpmé géne uñaysızlık kiçerse de, ata-ana fatırına kaytıp baş törtérge mecbür bulğan idé.

Etisé uvyanmadı. Enisé yögerép kildé işékke. Tön urtasında busaga töbénde kızın béryelgızı kürép, borçuga töşté ana:

— Nişlep yörevéñ, kızım? — didé.

— Fidail kaya son? Elle bér-bér xel buldımı üzé bélen?..

Yuk, digenné añlatıp, baş çaykadı kızını hem, bérni deşmi géne, kayçandır üzénéké sanalgan bülmege kérép kitté. Kérdé... Hem, iden astına poskan tıçkan sıman, tınıp kaldı.

Enisé, kuxnya yakka uzıp, östel ezérlerge kéréşté. Anıñ şırpı sızıp gaz kabızganı,

nikaderlé iplé bulırğa tırışmasın, plitege çeynek utırtkanı işétélép tordı. İpi savıtı açıldı, suvıtkıç işégé bérniçe kat açılıp yabıldı... Çey telinkeleré çéltéreşép aldı. Kızın deşerge aşıkmyı idé elé ana. Çişénsén, östén alıştırsın, xel alsın, üz vakıtı bélen çıgar elé bér, dip kötté.

Gazga utırılğan çeynek kaynap çıktı, nihayet. Öy éçé bérázga tamam tınıp kaldı. Kızınıñ çıgarga cıyınmavın çamalagan enisé, sak kına atlap, anıñ işégé katına yakınlaştı. Deşerge aşıkmadı, kolak salıp tordı bértın. Süzén de, çeyge çakırudan tügél, çitlep başladı:

— Almaz da bézde idé, kızım...

Cavap kaytaruçı bulmadı anaga. Yokıga talmagandır iç?

— Kiyev-balakay kayda soñ, Asiye? — dip devam itté ana, şundıy uk iplé pışıldavı bélen.

İrénnerén tursayıp kuydı Asiye. Bu anıñ « Kiyev-balakay...»ga mönesebet bél-dérüvé idé bulsa kirek. Östén çişénép, urın ceyerge kéréşté ul.

Kızınıñ xeretlerén, işekneñ argı yagında ni eşlevén üteden kürép tora idé diyer-séñ,, enisé artık kanıkmadı.

— Yarar, yokla alay bulgaç, — digené işétéldé anıñ hem cay gına atlap yıragaydı. « İré bélen erleştélermé iken?...» digen sorav tujan idé anıñ küñélénde. Andıy çakta kanık-maganiñ yaxşı balaga, yoklasın tınıçlap, boyırgan bulsa, tañga kader barısı da köylenér, onıtıla töşer...

Üzén bilep alğan küñél töşenkélégéneñ sebeben añlıy almıy aptıradı Asiye. « Nerse buldı? Ni. — dip cébép töştéñ? Nindi belage tarıdıñ? Nerse yugalttıñ?...» dip, üz-üzén biterledé ul, çuvalgan cép oçın taba almıy izalangan kése siman. Kaş yarılıp, küz çıkmagan labasa...

Kiyevge çıkkanına dürt yıl. Yaratıp çıkmadı. Kaya ul, kémné de bulsa, kayçan da bulsa yaratırmin dip uvyına da kitérép karamagan könneré idé bit. Gomérge ata-ana yanın-da kaludan gına kurıktı ul... Yeşé égérmé ikéde géne bulsa da, « sazagan kız bulıp kalu », kileçegéneñ bil: Gésézlégé torgan sayın nıgrak borçıy başlagan idé anı ul könnerde. Égérmé iké yaş... Bér karasañ, küp te bulmagan iken. Şulay da, uncidé-unsigéz de tügél indé ul égérmé iké! Elle ni arada üsép citép, égétler bélen cildérerge kéréşken, ul gınamı, méne digen égétlerné, tilgenner siman, bérem-bérem Nikax yortına taba çüplerge totingan yaş kızlar kagıldı anıñ avırtkan ciréne. Üz yeşteşleré hem xetta

irden kaytkan xatinnar tiresénde çuvalıp tecribe tuplagan égétlernéñ şul kız-kırkınga kaplanıp tészüvé siskendérdé. Bérem-bérem öylenérge kéréşteler. Béрге-béрге réstorannarda cildérgen yeşteş kızlar torıp kala tügélme soñ dip uylarga islerénde de yuk...

Şundıy uylar canın télgelegen çakta Saniye apasın oçrattı. Annan, Fidailné... Uynap kına tanışkannar idé kébék... Şul égétné béréncé kürgende kém de bulsa añar, iréñ şul bulaçak, digen süz eytse, ışanmas, ışanmas, ışanu kaya, kıçkırıp kölgen bulır idé Asiye. Kayçandır üzé artınnan yörgen égétlerge az gına da oxşamagan idé bit ul. Andiylarnıts selamén alğanı da, cavap kaytarganı da bulmagandır. Tös-kıyefeté, kiémé-salımı bulsa iken! Bélémé diseñ bélémé, höneré diseñ télge alıp söylerlék höneré yuk. Torgan ciré tulay toraktağı sirtmelé timér karavat. Şır yetim de bit elé östevéne, yardım kılı suzarga bér-bér tujan-tumaçası bulsa iken?! Etisén Fidail üzé de xetérlemi idé: ul, Fidail sabıy çakta uk, xatını bélen ulın taşlap, kayadır kitép olakkan. Enisén, ulı soldat xézméténde çakta, ındır tabagında boday cilgergen cirénde lex isérék şofér taptatkan. Kızganiç, bilgélé... Lekin bit anıñ yetimlégeñe Asiye gayıplé tügél! Etiséne de, eniséne de ul zıyan kılmagan. Şulay bulgaç, anıñ bexétsézlégén nige elé başkay bérev tügél, Asiye urtaklaşırğa tiész?!

Fidailné ul yaratmadı hem yaratmayaçak ta. Nerse-nerse, emma üz beyesén, üz kádérén bélmes derecede ök tomana tügél bit elé ul! Anı kürgende ir-atlarnıñ küzé niçék yana başlaganı, éşte bulsın, uramda bulsın, üzé artınnan soklanıp kaluçılarnıñ xisapsız ikenlégeñ çamalamıy, toymıy idé dip uylıysızını elle?..

Ni uylap kiyevge çıktımı? İké uylap tormadı, tottı da çıktı. Fidail tekdım yasadı, e ul çıktı. Çönki añar şul köngeçe çınlap torıp tekdım yasavçını oçratırğa turı kilmedé. Kabık astına kérép oyalagan kort sıman, kimsétép, rencétép kimére idé anı elégé yalgızlık... Başka égétlerge üç ntép çıktı, kürégéz, bérégeznéñ de kiregé yuk mina, didé ul güvye bu adımı bélen. Saniye apası égétné gél maktap kına tordı! Eti-enisé de, xeérlége bulsın, didé. Üzé de, alga taba küz kürér, yeşi başlagaçtın, belki, күnégép te kitermén elé dip ömétlengen idé.

...İrge çığıp, ir xatını bulıp yeşevnéñ ni ikenlégeñ béle indé xezér. Dürt él uzdı. Dürt él cilge oçtı... élları nindi bit elé anıñ!.. Ye, nige iye buldı ul şul dürt él éçénde?.. Torırğa diseñ, kéşénéké töslé fatırları yuk. Yuliye, ene, dürt bülmelé dip kéne söyleşe. E bit anıñ şuşı şherde gomér itép dürt bülmelé fatırnıñ nindn buluvın da kürgené yuk.

Fidailge yabışıp yeşese, kürmeyecek te. Kém birsén gadi bér şoférğa şundiý fatırını? Tottırgannar di, köt! Tön yoklamıy késé taşıp cıygan bérlékleréne kayçan da bulsa bér bülmelé kooperativ alıp kére alsa, artiña biş tiberséñ şatlıgıñnan...

Torıp kara korı xézmet xakına! Yöz égérmé teñkege aşa da, kién de, bala da terbiyele, iméş. Toragıñ öçén de tüle, tormış kirek-yerakları, öy cihazları al... Késé töslé kinoga yör, téatrga, ceylérén cılı yakka barıp yal itép kayt! Şularnıñ barısına da citkér Nerse alıym diseñ, « citmi » hem « yuk »tan başkanı bélmedé iç alar... E başkalar taba, citkére, eyttérép yeşep yatkan köñneré bik küplernéñ. Asiyeden kay cirleré artık alarnıñ?! Elle anıñ şular töslé tiptérép yeşisé, üz digençe yal itesé, küñléle yatkannı kiyesé kilmi idémé?

Arslan, başka dönya késésé. Üzé niçék yeşi! Xatını, kızı niçék yaşı, niçék kiéne! Atéléda anıñ xatının kürep xeyran kalmagan oçrakta, bélép bulmıy, anıñ kar-şısında şulay érép töşken bulır idé miken elé Asiye?! Arslan xatınıñ tekebbérlégé, gorurlığı, üz-uzéne bulgan işanıçı elé de küz aldında anıñ; elé de, şırpı siman, bavırına kadalıp tora. Tégé çakta, atéléda kürgeç te, anıñ élék bilep algan toygı, sorav nindi bulzandır diséz?.. Miném bolardan kay cirém kim?! Ni öçén min tügél, alar şulay üz digençe kiénép-yesanıp, bar késénéñ igtıbarın celép itép yeşerge tiş élé?! Çişéndérép kuysañ, kay cirleré artık?! Ene şul revéşlé, tevgé kürgeç te tугan soklanuvı könleşüge sebep buldı. Köñçélék ersézlék hem ücetlékke yul açtı... Şuña, Arslannı yeneşesénde kürgeç te, yöregé cilkéndé anıñ. Xatını, kızı barlıknı üz küzleré bélen kürgen bulsa da, añarga omtıldı. Öleşéne çıkkın bérdenbér hem soñgı işanıç, mömkinlék bulgandır ul, belki?

Arslanda ul üzénéñ gomér buyvı ézlegen, ézlep-ézlep te taba almagan, köte-köte köték bulgan mexebbetén oçrattı. Asiye anı yarata, ansız yeşevné küz aldına da kitere almıy xezér. Arslan da añarga bitaraf tügél. Yaratmasa, şulay iñ yakın dus-işleré yanında yöretmes, alarga kürsetmes idé. İrtémé-soñmı, alar barıbér bérge bulaçaklar. Çönki bér-bérsénnen başka yeşi almıy alar. Üz yagınnan şulay ikenlékke Asiyenéñ hiç şigé yuk! Arslannı da gorurlığı, derecesé géne totıp tora barı... Arslan, çın ir-at, ul köçlé késé. « Yaratamı dip » dönyasın onıta, melcérep töşe torgannar tokımınnan tügél. Üz beyesén ul yaxşı béle. Xisleré taşkınnı iyerép başın yugalta torgan bérkatlı zat tügél, xislerén avızlıklıy béle...

İndé, gaile korıp, bérge yeşi başlasalar böténley başqaça bulaçak. Télegen cirden fatır alıp, canı télegençe kiénép, cey cittémé diñgéz buyvına yeise çit illerge sefer totıp

yeşeyecek alar. Hemmesé alarnıñ kileçeğé! Arslan, birgen vegdesén eytken süzlerén onıtıp, ayak astına salıp taptıy torgan zatlardan tügél. Dusları, tanış-bélésleré de zurdan söyleşe, dereceléler...

Fidailné Arslan yeneşeséne kuvyıp çağıştırıu mömkin gügél, monısı kön kébék açık. Kay yaktan gına kilme, alar üzara çağıştırmaslık derecede törlé, bér-bér-séne oxşamagan. Arslan, anıñ xıyalı, bügéngésé hem kileçeğé! E Fidail? Fidail anıñ xatası bulsa kirek...

Dörös, Fidailge de açu yansa üpkese yuk idé Ayıiyenéñ, Añarga da naçarlık télemi ul. Çönki üzénéñ de Fidailden yamanlık kürgené yuk. Fidail, gomumen, açulanışa béلمي. Üz-üzén biterli béle, borçıla béle, e kémné de bulsa başka bérevné gayıplemi... Ayırılışır. Bér alar gına ayırılışımı iç xezér. İñ élék Asiye añarga yaxşılık bélen añlatırğa tırışır. Añlamıy iken, üzene karasın... Gomér herkémgé bér gene tapkır biréle, şulay iken, kéşé, şul bérdenbér gomérén gene bulsa da üzé télegençe yeşi aladır bit. Fidail yetim üsken, anıñ barıp tayanır, arkalanır kéşésé yuk dip kızganıp, üz-üzén bexétséz ite almıy iç indé... Bérara küñélsézlenép yörér-yörér de күnégér. Annan, tora-bara, kém béle, ul da tabar, tapmıy kalmas elé üz işén...

Küzlerén yomsa, Asiyenéñ küz aldında Arslannıñ mehabet gevdesé kalıktı. Küzler-én yommagan çağında da uvyında ul gına idé. Ul monda, enilerénde, béryelgızı borsalanıp yatkanda, Arslannıñ başka cirde, başka xatın yeneşesénde buluvıña écé poştı anıñ. Yuk, bolan devam ite almıy, Arslannıñ herçak üzé yanında, üzé bélen béрге buluvın téli ul. Anıñ başka cirde ayırım kön kürüvén, bütün xatın bélen yeşevén télemi hem kütere de almayaçak. Yazmışnıñ bu yalgışın, ayırımılıknı tiz arada tözetü zarur. Arslansız yeşev yuk añarga. Sulga eylenép yatsa da, uñga borılsa da, tüşemge tékelse yeise ménderéne kaplansa da, küz aldında Arslan buldı. Anıñ irke karaşı, kara bödre çeçleré, citdi hem éşléklé yöz çalımnanı güvye Asiyenéñ begiréne kérép oyalagan. Başka hiçkém xakında uylyı almadı ul, tönkata küz aldında Arslan buldı, kolak töbénde anıñ tavişı, billerénde kul cılısı...

Ni xikmetté, xetta ulı Almaznı da iske töşermedé. İndé tañ. bélénép, bülmege irtengé nurlar tulgaç kına kürşé bülmede sataşıp uvyangan sabıy avazın işétté ul. Şunda gına Almazın xetérledé. Ulı da bar bit elé anıñ... Emma, añarga karap kına, üz bexéténen baş tartmas Asiye. Balanıñ niçék üskenén sizmi de kalasın anı, diler. Üser elé, ene iç, enileré niçék yarata anı... Arslanga da eytép tormayaçak ul anıñ dönyada

barlığı xakında. Nige kirek östeme karşılıklar tudırırğa. E tora-bara hemmesé de açıklanır hem üz ézène kaytıp töşer...

Kélt itép töngé urman yulındağı xeller kilép töşté aniñ xetéréne. Fidailnéñ élégé de bayağı kılanışları bérnindi akılğa da sıymıy, elbette. Nige şulay eteçlenérge idé indé? Kürgen di, şunnan nerse? Añlaşırılar idé elé öyleréne kaytkaç... Bu kılanışları bélen üzé öçén östeme kıyınlıklar gına tudıra iç. Onıtırlar, ciñél géne gafu iterler dip bélemé?..

Asiyege açulansın da di indé... E başkalarınıñ ni gayıbé bar?! Arslan bélen şofér égét bu xelné başlarına da sıydıra almadılar iç. « Méne siña yomıkıy... Méne sina mokıt...» diéştéler.Üz küzleréne üzleré ük ışanmadılar bulsa kirek alar. Bér-bérséne karaşıp, avızların tursayttılar, iñselerén sikérttéler... E Asiye deşmedé. Tik tıñlap utırdı üzlerén: Séz, ir-atlar, üzégéz açıklagız, üzégéz çara kürégéz. Min bérni de bélmim hem bélérge de télemim, yenesé...

Yuldağı ul xikmetlernéñ Asiyege mönesebeté bardır diép bérev de uylamadı, başına da kitérmedé, elbette. Alar arasında ul, yaña kéşé, bérsé bélen de alış-biréşke kérgené yuk. Kapkayıvlar utırgan maşına şoféri aniñ-iré bulıp çıgar dip kém uylasın?! Şulay dip raslap toruçılar bulganda da ışanmas idé Arslan. Fidail kém de Asiye kém?.. İkesén de kürép bélgen kéşé yalgışıp ta ul xakta göman kılırğa kıymas idé...

Kıskası, bulası bulgan. Sabıy tügél Fidail de, üzé maytargannarı öçén üzé cavap birérlék yeşte indé. Nige dip elé Asiye borçılırğa, uylanırğa tiéş ul xakta! Bérevné de yaklamayaçak, bér süzge de katışmayaçak kararı şul...

19

Aldağı büléklernéñ bérsénde Fidailné avıl cirénde tuvıp-üsken égét dip tanıştırgan idém. Eyé, Kazannan yöz illé çakrımnar çaması yıraklıkta urnaşkan Nurlı Alan isémlé tatar avılınnan ul. Kaytıp-kitép yürü öçén yulları artık maktanırlık bulmasa da, çışmeleré, su buyları, urmannarı bélen dönyaniñ başka bér töbegéne alıştırısız yemlé yak... Avıl karşı-sında buydan-buyga suzilgan tav başına ménép bér küz salsañ. Nurlı Alan şunduk küñéléñe meñgé çıkmalık bulıp uvyılıp kala. Arkılığa-torkılığa suzilgan uram hem tıkrıkların, su buyvına tiklé yeşél alyapkıç sıman salınıp töşken bereñgé bakçaların, kötüden kaçıp, çebé-çiten çitleréndegé kıçıtkan, tigenekler arasında xuca bulıp yörgegen kecelerén, inéş buyvın-dagı tugaylıklarda kanat kagıngan

kazürdegén, çilek-köyante asıp çişme suvına töşken enisénen arttarak kalıp, kavrıy cıyıp yörge sabıyların, bélmim, onıtu mömkinmé iken ul avılınıñ?! Mondagı éğétler élék-élékten tire-yek Saban tuylarında bérevge de bil birmegen. Kızları da uñganlıkları bélen bulsın, hem de sılulukları bélen bulsın — eylene-tirede tiñdeşsez sanala...

Tugan töbek, tugan avılını saylap almıylar, herkémgé üz avılı, üz yağı ayırıça yemlé toyıla torgandır. Emma Nurlı Alan, başka, Nurlı Alan bér géne! Maxsus saylap ézlegende de andıy avılını tabu mömkinmé iken?!

Soñ, şulay iken, şundıy yemlé avılını niçék taşlap kiterge de niçék onıtırğa kirek diyerséz... Bilgélé indé, Fidailné kürseteséz. Ul éğét ni öçén dip elé tugan avılın taşlap kitken de tipse timér özerlék çağında, ét tipkésinde ük dimesek te, şeher çiténdegé tulay torakınıñ kısan bülmelerénde vakıtlı « propiskaları » bélen gazap çigép yöri?.. Öylenim dise, tugan avılında kızlar bétkenmé? Nurlı Alanda elle şofér hem méxanizatorlarga kıtlık yukmı?

Nurlı Alan... İsémé bélen ük ekiyetné xetérletép kuygan şul avıl turında işettémé, Fidailnéñ elé bulsa yörekleré « ju-u » itép kuvya, tennerénen kırmıska öyiré çabıp uza. Gomérénéñ iñ matur istelékleré tugan avılı bélen beylengen anıñ. Matur istelékleré... Hem bigük matur bulmagan istelékleré de... Şulay da bérénçeleré öske çıga, avılın hem avıltaş-ların iñ yaxşı, kabatlanmas yakları bélen géne xetérlerge tırışa idé ul. Nurlı Alan béröz-lékséz üzéne tartıp, süzde eytép, kэшége añlatu mömkin bulmagan yakları bélen ımsındırıp tordı akı...

Emma, barıbér, ni géne bulmasın, ul anda kiré kaytaçak kэшé tügél indé xezér. Alış-biréş bétken, aralar özélgen. İstelék hem xatirelerde géne yeşi anıñ öçén xezér Nurlı Alan. Balaçak xıyalları toman artında kaldı, üsmér éllarda korılğan xıyal-ömétler çelpereme kilgen. Çıbıgoçların iske almaganda, yöreşerlék, kaytıp xel beléşerlék tugannarı da yuk anda xezér. Öyleré torgan urında tigenek hem şaytan tayakları üse. İçmasam, enisé kabéré şul avılda bulsa iken?! Kürşé avıldan kilén bulıp töşken enisén, xevéflé üléménen soñ, ebi-babaları yanına Yugarı Sön ziratına iltép cirlegenner idé.

Aralar özélép, kaytır yullarına erém üsse de, tugan avıl onıtılmıy, yuk, onıtılmıy iken barıbér de. Üzé éçép üsken çişmeler ükséz kalgan töslé toyıla idé Fidailge. Yalanayak yögerép yörge tav bitleré, korı élga sukmaqları da anı yuksına kébék. Él da yazların ul yasagan oyalarnı ézlep kayta torgan sıyrıçıklar kayda bala çıgara iken xezér?.. Enisé bélen ikev utırtkan mileş agaçları da üsép citkendér. Közge kéreç ut

sıman balkıp utırgan şul mileşlerné çukırğa çıpçıklar cıyıla torgandır. Yuldaşı bélen kuvişa-kuvişa kaçışlı uynap tuymıy torgan Ceké kayınlığı çın urman bulıp üskendér indé.

Yuldaş... Tagın iske töşérdé ul anı. Aklı-karalı şul ét bélen küpmé sukmak hem yullardan ütté iken alar?.. Elé alga çıgıp, elé béráz kalışa töşép, xezér de aniñ yeneşesénnen atlıy-çabadır kébék ul. Nurlı Alan tabigatén Yuldaşınnan başka küz aldına kitére almıy idé ul elégeçe. Kéçé basu astına balıkka töşken çakları yañarıp aldı xetérénde, kört yıırıp, Etemen planına çañğı tayagı alırga méngen kışkı könner... Yuldaş elé de isendér, elé de aniñ yeneşesénde... Ene alar, kört yıırıp, kışkı urmanda seyexet iteler. Koyrıgın bolgıy-bolgıy, Yuldaş körtlék oyaları ézlep yörn. Muvyınınnan körtke çumgan üzé, şulay da biréşmi, öyırme bulıp alga ırgıluvında haman. Ap-ak arkaları, çém-kara kolakları kışkı urmanda ayıruça matur toyıla aniñ.

— Eni, étler ozak yeşimé iken? — dip soradıra idé ul eléden-elé. Şul uk soravı bélen timérçé Möxemmetxan abzıynı da tintéretép bétére torgan idé. Avçı Töxfet abzası bélen de söyleşkené buldı bugay. Cavapları xetérde kalmagan bérsenéñ de. Çönki hemmesé étlernéñ goméré kéşénékénen kıskarak buluvı xakında eytkendér. E Fidailnéñ andıy cavap işetesé kilmi idé, şuña kanegat tügél idé ul alarnıd cavaplarınnan. Bérsé de tögel géne bélni, şuña tégéley de bolay da uylarga ara kaldırıp söyleşeler...

Yuldaş turındagı uyların çitke kudı Fidail. İske alırga rexet bulsa da, béle iç, axırı matur tamamlanmıy ul xatirelernéñ.

...Mektep. Géografiye derésé. Gomumen, aniñ. üzéne géografiyeden de kireklerek fen yuktur sınav toyıla idé. Küñéléne şulay uvyılıp kalgan. Mektep diréktori, sugış vétéranı Mexmüt abıyları ukıta idé géografiyeden. Xayır ul éllarda « vétérán » digen süzné bélmiler vdé elé. Sugışta bulgan bétté-kitté. Ölkenrek yeştege irlernéñ hemmesé sugışta bulgan...

Çalargan aksıl çeçlerén sıırıp algaç, başın artka taşlıy töşép, kürsetü tayagın karta-ga töbep,söylep kite Mexmüt abıy:

— Karpat digen tavlar bar... Elé sugışka kader ük xézmet iterge turı kildé miña şul yaklarda. Béz Karpatka kérgen çakta cey idé Karpatta. Ey, ul ceylerné... — dip, küzlerén sérlé kısıp, xeyran kaluvın bélgértérge télep, başın bolgap kuvya ukıtuçı.

— Karpattagı ceyle... Tav biténde yözém kuvakları üse, bakçalarda — çéréşnye... Avızıñnı açsañ, koyma çiténen, méne özélép töşem, méne özélép töşem,

diéşép, şemexe-lenép torgan slivalar küz kısışa.

— Şul urında yane tuktap, pavza yasap kuvya Mexmüt abıy. Bolay da çiye-çéréşnalarnıñ temén kürsetép, yuyışlenép torgan irénnerén sıyrıp ala iplé géne.

— Ul abrikos, granatlar, min siña eytim, kaysın téliseñ özép al da aşa gına...

Tatar avılı illénçé-altmışınçı éllarda da elé bakçasına bereñgé, sugan, kişér hem çögéndérden başkanı utırta bélmi idé. Dönyaların onıtıp, şul kaderlé de temlé cilek-ciméşler turında xıyallanıp utırgan klass tiren sulış ala uxıldap kuvya. Vinograd, slivalardan avız itép karav kaya, isémnerén bérénçé kat işétüleré. E Mexmüt abıy devam ite, tagı da temlérekleré kalgan iken elé...

Tınlap utıruçılardan bérev, başlagan cömlesén de temamlarga irék birmi Mexmüt abıysına, tökéreklerén yota-yota sorap kuvya:

— Abıy, ul sliva, çırşne digennerén aşap ta karaganıñ buldımı elle? Tagı bér kat söyle elé, abıy?..

Sorav birüçege gaceplengen sıman karap ala ukıtuçı. Tél oçı bélen irénnerén yaltır-atıp kuvya yuri.

— Kızık sin, Fatıyxov... Soñ, üzéñ uylap kara, aşap karamıyça, temén kayan bélim di indé min anıñ?! Çilegé bér teñke idé ul ciméşlernéñ.

— Xezér tagın da oçsızrak miken, abıy?..

— Bélmim, Fatıyxov, barıp kürgeç eytermén, yarımı...

— Bérsén géne avız itseñ idé anı...

— Yarıy, citer, Fatıyxov, bér tamagiña xuca da bula bélérge kirek. Derésné devam itebéz, — dip, xıyallanıp, tüşemge taba kiérélgen malaynıñ cilke çokırım tayak oçı bélen kaşıp ala ukıtuçı.

— Karpattan arıarak kitebéz...

Elé uzgan deréste géne Kavkaz turında söylep, andağı ekemetler bélen şakkatırgan idé Mexmüt abıyları. Eflisun, mandarinnar, xörme ciméşleré xakında söylegené xetérge uvyılıp kalgan. Estérxan karbızları. Boxara kavınnarı turında da bérénçé tapkır géografiye derésénde işétté Nurlı Alan malayları, kızları. Barısın da üzé kürgen, üzé tatıp karagan ukıtuçını xeyran kalmıy tıñlap kara! Mexmüt abıylarınıñ, niçe él ukıtıp, « monda bulganım yuk, bolarnı kürérge turı kilmedé » digen süzén işétmedé alar. Kotıpka da üz ayakları bélen barıp çıga idé Mexmüt abıy, okéandağı yırak utravlarga da. Bérevnéñ de, tukta, bu kader illerné, cirlerné gizerge bér tügél, biş gomér

de citmi torgandır iç, dip şikke kalganı bulmagandır. Kürmegén, bélmegen iller turında şulkaderlé ışandışıp niçék söylege möm-kin yugıyse?..

Mektep diréktörü bulganga küredér indé, başka bérbér ukıtuçı avırıp kitse, anıñ urınına Mexmüt abıyları kére torgan idé deréske. « Urra » kıkırıp karşılylar idé üzén. Kaysı derés özélgen bulsa, şını ukıttı.

Tarix deréslerénde malaylar kegazden üzleré yasagan samolét oçırıp uynıy, kızlar xat alışa torgan idé kübrek. Rim impératorları, Mısır fırgavénneré xakında söylep kéne şakkatırıp bula diméni soñ avıl balaların? Monda da emelén taptı, avızına karatıp tordı Mexmüt abıyları:

— Borıngı Mısrda bulırğa turı kilmese de, Kahirené arkılıdan-buyga uraganım, Nil élgası yarında çügelep, uç tutırıp, Nil suvın éçkeném bar, — dip başlap kitté ul çirattagı tarix derésén.

— Béz Mısır başkalası Kahirege kilép kérgen çakta...

Samolét yasarga dip xesterlep kuvyılğan kegazler şunduk onıtıldı, kızlarnıñ kullar-ına alğan ruçkaları idenge tegeredé. Klassta çébén oçkan avaz da işétélmedé başka. Géogra-fiye deréslerén xetérletép, ara-tire Nil suvı buyvında üsken cilek-ciméş bakçalarına da kérép çıga idé ul, banan hem ananas plantatsiyelerén urap uza. Tıñlap utıruçılarnıñ küzé, ukıtuçı kulındağı oçlı tayakka iyerép, dönya kartasın aykıy, e ciméş plantatsiyeleré xakında süz çıkkanda, klassnıñ élé bér, élé ikéncé poçmagında tiren sulış alğan avazlar işétélép kuvya...

— Abıy, ul Mısır digen cirde kommunistmı soñ elle? — dip, urınınan kalkınıp kuvya başkalardan élégrek tekatén cuygan Zeki atlı malay.

« Kommunizm » citdi süz. Andıy oçraknı igtibarsız kaldırmıy gadette Mexmüt abıyları. İplé géne atlap, sorav birüçé yanına kile hem, üz itép, anıñ kolagına çiertép ala:

— Anda kolbilevçélék, Fatıyxov, — di ul citdi itép.

— Kara indé, Fatıyxov, tarixnı sin böténley de bélmiséñ iken bit...

— Nik bélmeske... Bélem, abıy!

— Kolbilevçélék bélen kommunistmı butıylarmı indé?..

— Küzlerénde oçkın uynap ala ukıtuçınıñ. Tup-turı atlap, karta karşına eylenép kayta ul Hem klassnıñ iñ yırak poçma-gına karaş töbep uyga kala.

— Min ölgérmémné, yukmı, Fatıyxov, e méne sin... Sin, hiçsikséz, kommunistmda yeşeyecek égét.

— Alla boyırsa, digén, abıy!..

Klass derrev kölep cibere şunda. Ukıtuçı söylegennerden tügél, bér télène xuca bulmıy utırgan Zekiden kéleler.

— Ebi-babañ öyretkenné onıtırğa vakıt, Fatıyxov, — dip şéltelep ala mektep diréktori. Emma ul kader ük zurdan kubıp tügél, küzleré, irén çitleré açulanmıy üzénéñ elle kayan kürénép tora.

— E üzéñ, Fatıyxov, kommunistmıñ kayçan bulasın da bélmi torgansındır elé.

— Bélem, abıy, bélem... Alla boyırsanı da min kommunistmıñ tızrek citsén dip kéne eytem, abıy...

— Bélsen, ce, eytép kara?..

Üzénéñ bédéklélégén kürsetüğe cay çıkkanga kuvanıp, çitten, urap başlıy malay cavabın:

— Tagı biş éldan can başına it, söt, con hem kükey citéstérü buvıyınça Amérikanı kuvıp totabız hem uzıp kitebéz, abıy!..

— Tek-tek-tek... — dip kuvet bire şulçak ukıtuçı.

— E tagı un éldan kommunistmıñ, abıy, dip oçkınlıktan küzlerén élkıldatıp, utırıp tora almıyça, torıp uk basa malay.

Ukıtuçı añarga gına kanegat tügél, malaynıñ bélém tirenlegén sınıy haman:

— Tögelrek, Fatıyxov, tögelrek sülerge kirek... Ce?..

— Soñ, abıy, un éldan « minimum », e cégérmé éldan « maksimum » indé. Miña utız durt tulganda, çın kommunistmıñ kilép cite... Soñ, abıy, kém bélmi indé anı?.. Klubnıñ buvıyınan-buvıyına yazıp kuvıyılğan bit...

— Mektep kapkasında da bar, — dip açıklık kérté artkı retlerden bérev.

Dörés, digenné añlatıp, Zeki baş kaga hem borının sızgırtıp kuvıya...

— Béleséñ iken, Fatıyxov, — dip, malayga kiré utırırğa kuşa ukıtuçı. Timér teşler-én élkıldatıp kölep te ala... İgtibarın, béráz köttére töşép, Zekinéñ arkasına törtörtörté çış-pış kilérge kéréşken ukuçılarga yunelte ul bérızdan:

— Eyé, sézge eytem, Mögtesimov... Monda, karta yanına çıgıgız elé. Siña da kagıla, Feyzullin. Eyé...

Malaylar, arkaylarga alıp bargan bozavlar sıman, téler-télemes kéne, klass türéne uzalar. Karşığa çığıp baskaç, şulay da, ukıtuçı kürmegende, élmayıp alırğa da ölgérelér. Karap utırırkı kızlar öçén monısı: Ene béz nindi batır yöreklé, diréktor üzé açulınganda

da sér birmibéz, yenesé.

Ukıtıçı kürmi dip uylıylar. E Mexmüt abıy küre, küz çité bélen yeşértén géne küzetép tora ul alarnı.

— Béz monda, pımayıtté li, Fatıyxov bélen kileçekné kaygırtabız... E séz?.. Niçék oyat tügél sézge? Séz ni éşliséz?!

— Bénerse de éşlemibéz, abıy...

— İpidér, abıy, tıñlap kına utıradırıyık...

Mexmüt abıy bér klasska, bér malaylarga karaştırıp ala. Aptıraşta kalgan, ışanırgamı bolarga, yukmı, yenesé...

— Ce, Feyzullin, sinnen başlıybız mı?.. Eyt elé, ene tégé késeñde nerse bar anda sinéñ?.. Bézge de kürset elé, Feyzullin!

— Cuk bit, abıy...

— E min eytem bar. Oyalma, kürset elé, Feyzullin. Sin batır égét iç, kürset!..

Bérni éşlep te bulmıy, téler-télemes kéne östel östéne elégé de bayagı şul késesén-nen rogatka ııgarıp salırğa mecbür bula Rasix.

— E sinéké?

Mektep diréktarı ikénçé malayga taba borılıp süz başlarga ölgérmi, tégé cet kéne çalbar késeséneñ éçké yağın eylendérép kuvya. E Mexmüt abıyınıñ gamé yuk anıñ buş késelerénde.

— Sinéké parta astında kaldı, şulay bit, e, Mög-tésimov?!

Nailnéñ tanımıy çarası yuk, başın tüben iye:

— Kayan béleséz anı, abıy?

Hem ul üz rogatkası artınnan yögérép kitép bara.

— Soñ, Mөгtesimov, Mexmüt abıyınıñ şunı da bélmeske?!. Sinéñ işé taşbaşlarnı bérénçé él gına ukıtuvı tügél iç anıñ, — dip maktanıp ala mektep diréktarı. Naili de rencétüvé tügél bu anıñ, söyleşüvé şundıy, terbiye itüvé.

— Belki elé min sinéñ бүгэн ir-ten nerse aş agaylıgını da béle torganmındır?!

Bélmiséz, arttırıp cibereséz, digen sıman başın çaykap kuvya malay. Ul indé yılmaya, östel östéne kitérép salgan rogatkası da kızganıç tügél aña, ukıtuvınıñ üzé bélen şulay söyleşüvé oşıy.

— Bүгэн irten... — dip, uyga kalgan atlı bulıp terezege küz töşérép ala diréktor.

— Bүгэн irten Mөгtesimov digen malay iké kıyırçık ipi hem erçép pészérélgen

kaynar bereñgê aşagan.

— Döréslékné açıklarga télep, malayga sınavlı karaş taşlap kuvya. Hem devam ite.

— E méne anañ yasap kuygan bér çokır sötlé çeéñné éçép bétérmegenséñ,...

— Abı-ıy, kayan béleséz anı? — dip télséz kala malay. Küzleré çak mañgayında tügél.

— Evliye indé elle séz?!

Aşav xakında ozaklap süz kuvyırıp toru, bilgélé, diréktorga kiléşe torgan nerse tügél. Şuña süzén tizrek çitke bora:

— Nerse, Mögtesimov, kommunizm ul Fatıyxov öçén géne kilemeni?..

— Béznéñ öçén de...

— E bolay, deréste rogatka yasap utruçılar bélen tözép bulırmı iken son, ul kom-munizmni?..

— Bula, abıy! Tözép bulmıy torgan bulsa, klubka yazıp élmiler de indé anı...

— Mektep kapkasına da... — dip östep kuvya moñarçı borının gına sızgırıp torgan Rasix.

Mexmüt abıy Mögtesimov hem Feyzullin bélen artık süz kuvyırıp tormadı. Rogatka yasavçılar bélen ni söyleşerge mömkin yenesé, süzén devam itté:

— Kırık bişençé élnıñ aprél axırları idé... Béz Bérlinga berép kérgen çakta...

Fidaillernéñ öyü Mexmüt abıylarınıñ yodxı. Bélen bér uramda idé. Anıñ töpçék ulı İlduvıyı bélen (İldus bér klasska tübenrek ukıgandır) ceylerén ındır artındagı kukuruz basuvında ülen cıya idé alar. Xezér niçéktér, ul éllarda, Saban tuvıynnan başlap kara közge kader, avıl kేశésé yaşé, kartı péçen-ülen cıyu meşekatlerénen arınıp tormıy idé. Bolınnar sukalap taşlangan. Su buvyı hem vak kına érganaklarga kader kötülékke birélgen. Karavılçı-felen bélen tanışlıgıñ yuk iken, urman yulına da ayak atlarga yaramıy. İkmeknéñ xézmét könéne, küp bulsa, bér kilo çaması birélgen élları. Avıl kేశésén xetta salam da birmi tintéreteler idé. Bulmaganlıktan tügél, basu tulıp çérép kala ndé ul yıllarda salam, yazların ut törteler idé salam éskértleréne. E avıl kేశésénéñ mal asrıysı kile, itlé hem sötlé, yonlı hem tirélé bulası kile. Avızınnan kara kan kitse kite, emma sıyırsız torunı xup kürmi idé bérev de...

Xetérlevçeler bardır çatlama suvık kışnı, buranlı tönde keceséne bér koçak salam alırga dip basuga méngen ebiden kölep şıgır yazdı şagıyrler de ul éllarda. Ul yalgız

ebinéñ iré (belki, ulları da), vatannı saklap, sugış kırında yatıp kalgan bulgandır.

Kecebézge péçen bétken,

Kolxoznıkı xelex mikén?

— Şundıy yullar bélen başlanıp kitkené elé de cuvıylmagan xetérden. Başka çarası kalmagan ebi, ni eşlesén, kürşé malayın iyertép, karañğı tönde cir çiténdegé basu türéne, çana tartıp, kört yırap, salam éskérté yullap çıgıp kite. Fidailge tanış kürénéş idé bu, çönki bér tapkır gına üterge turı kilmegendér añarga da andıy xevéflé seferlerné.

Semigulla, balakayım.

Sin karap tor, min yolkayım,

— Digen yulların da xetérli. Nek Nurlı Alan xatınnarı sıman yağımly itép eytélgen ul süzlerné niçék onıtmak kirek?..

Kara tönde salkın kırda kaçap-şalay şulay salam yolkıp yatkan ebi bélen malay yanına bér zaman atlı karavılçı kilép çıga... Şunnanmı?.. Şunnan şul indé, şıgırnıñ yulları barısın da açap da sala. Talantlı xalık bit ul şıgır çıgaruçılar:

« Atam! » — didé, mexebbetséz,

Ebi kaldı teharetséz...

Şul « şıgır »né ölke gazétasında bastırıp çıgardılar iñ élék. Şunnan küçérép, rayon gazétaları kabaladı. Bérniçe él retten Kazanda tatar télende çıga torgan « çislénnik »ta da bastırıp çıgardılar üzén. Tégénnen-monnán kilgen üzéşçen hem proféssional artistlar kont-sértı da şul şıgırséz uzmadı... Xalıkká nersé? Kızık iç, ukıgan sayın, işétken sayın köle idé xalık. Tol kalgan yalgız apalar köle idé éçlerén totıp, béz malay-şalay köle idék, Nek béznéñ avıldagıça iken bu dip... Xalık üz-üzénnen köldérérge géne tügél, üz-üzénnen kölerge de tamam öyretép citkérélgen bulgandır, küreséñ...

Nek şul éllarda buldı bu xel: Mexmüt abıynıñ İldus atlı töpçék malayın iyertép, Fidail işé bérniçe « taşbaş », her yaña kön tungan sayın, ındır artındagı kukuruz basuvına yunelerler. Kukuruznı üstérép kürseteler idé ul éllarda... Anıñ arasında ét éçegésé, sarı tetey, zeñger tetey (bu ülenné kükçeçek dip te yörteler) kébék törlé çüp ülennéré üse. Çüp ülennér, gomumen, kükrep üse idé kolxoz kırlarında. E üzlerén cıyarga yaramıy, cir kolxoznıkı. Bereñgé hem karaboday basuvına kérép bulmıy, elle kaydan kürép alalar üzéñné, e kukuruz saklıy, ul biék bulup üse. Şulay itép, mallarınñ kötöden kaytuvına ülén ezérnim diseñ ul da bulsa kukuruz basuvınnan. Yörü öçén ret araları da kiñ bula

torgan idé kukuruzniñ. Un barmak bélen cir tırnap cıyasıñ da cıyasıñ ét éçegésén, cıyasıñ da cıyasıñ. Biller sızlıy, ürmelep yöri-yöri téz başları kızarıp çıga, tırnak astına üzlé katı balçık kérép tula, e sin hiçnige karamıysıñ uzışa-uzışa çüp ülené yolkuviñni béleséñ.

« Sinéñ iké kultık astı tiklé de bulmagan, e Galeviç ene tav tiklé itép öyıp kuygan. (Miñlégayezni, etisé Galev isémlé bulganga, şulay atap yörteler. Çönki Miñlégayezlar öy borınça idé Nurlı Alanda. Bar, ayırıp kara sin alarnı kuşamatsız gına!..) Bakçabaş Miñléga-yez anı da uzdırıp cibergen...» — dip kotkı sala aradan bérev. Şunnan başlana indé kalıçası kilmi, üctlék citerlék. Uñni-sulni béلمي snkérgelep cıyuñni béleséñ, baş küterér ara da yuk. Dönyañni onıtıp sikérgelep yörgende, üç itkendey, bér-bér taş-felen yeise kantarga abınıp, eylenép barıp ta töşeséñ. Kayışlanıp bétken, munça taşına evérelgen yalanayagıñniñ baş barmagı kanap çıga. « Tfü! » — dip, ayakka tökéréséñ de üzlé balçık bélen sılap kuvyasıñ. Ayak turında uyly torgan çakmini, ülen yolkiysı bar, kalıçası kilmi başka-lardan!..

İk rexeté cıygan péçenéñné sırlı tegermeçten üzéñ etmellegen trataykaga töyap yulga çıgu. Töyev üzé sengat. Eytik, bérevler yuk kına péçenén de tav kader itép öyıp kuvya kürsete béle. Kuliñnan kilmi iken, dönya kader cıyıp ta, kéşe kölkésene kaluviñ ixtimal. Çönki péçennéñ küplégén yökke salgaç beyeliler. Tıkırıklar aşá avılga da kérésé bar bit elé...

Emma avılga citkençé front sızığın uzası bar. Kukuruz basuvı bélen bereñgé bak-çaları arası malaylar télénde şulay atala torgan idé. Hem bér de yukka gına tügél: çönki andagı yuldan bérözlékséz basu karavılçısı yörép tora. « Bexétéñ » bulsa, prédsédátelnéñ üzéne ök kilép kapkanıñni sizmi de kalasıñ.

Trataykalarını kuvyip torıp, basu çiténnen yulni küzetü başlana. « Tarantasına basıp, pérsidetél Safın kilép çıga kürmesén!.. Plevey Zakir küréñmimé?... » Tégé çakta avıl sovétı yomişçısı bulıp yörgen Kuştan Zakir cey citse plevey basu karavılçısı bulıp kite torgan idé... Tevlékler buyvı töşmi at sırtınnan. Könéne iké-öç malayni totıp işmese, küñélé bulmıy. Borçak basuvına taba ütken kéşe küréñmimé?... Şulay da nñ kanıkkanı kukuruz basuvınnan ét éçegésé cıygan malaylar!

Takır itép kırılğan yomrı başlar cirge yatıp tiñliy, ürélép-ürélép küzeteler yulni plevey küréñmimé?... Bu eş küp vakıtta Fidailge yökletéle torgan idé: Kolaklar şep anıñ lokatorlarıñ bér çitte torsın.

Suliş ta almıy, başta bér yaknı, annan ikénçéséñ küzetté Fidail. Xerbi zadanié kébék cavaplı eş bu, yalgışu yaramıy. Ul-bu işétélmi idé kébék. étler örgené de işétélmi... Çönki, yakın-tirede plevey Zakir kürénse, avıldağı hemme ét, süz bérleşken siman, örérge totına... Kukuruz basuvınnan désant siman basıp çığa malaylar. Kullarında trataykasabı, tegermeç-ler köpşek cirge bata ciñél tügél. Aşıkmyıylar, hemmesé citdi küzeteler. Şulay da cehetrek bulganıñ xeérlé andıy çakta, yalanayaklar kaya baskannı bélmı...

Ul da tügél, cir astınnan kalkıp çıkkán töslé, Kuştan Zakir peyda bulmasınmı?! Atka atlangan!.. Avıl çiténdé, Mıkra Yunıslarınıñ bakça başındağı iské munça artına kaçıp saga-lap torgan. Ét örgen avazlarınıñ da işétélmevé gacep tügél: Ul uramda, köçék zatın da kaldırmıyça, şul kışta gına ét attırgan idé Kuştan Zakir.

İké uylap torır ara yuk, atakaga taşlanganday, avılga taba aşıga malaylar. Tégé kilép citkençé, bér-bér késénéñ bereñgé bakçasına yeise basuga mal çıkmasın öçén kirte bélen totılğan tıkrıkka kérép şılı isepleré.

Pleveylernéñ at şep bula. Kuştan Zakir da üzénéñ atına kukuruz çekené géne aşata di. Tomırılıp, kanatlı at sıman oçıp kile, malaylarınıñ borının kiserge iseplep, turı ösleréne yöz tota.

Üç itkendey, yulnıñ urta bér ciréndé Fidail trataykasınıñ küçeré kilép çıkmasınmı!.. Cıygan-töyegen ülenner ayak yözén kümép torgan tuzanga kaplandı. Andıy çakta baş kadérlé, trataykanı taşlap, péçen xakında da onıtıp, ul da bütenner artınnan éldérdé... Bakça-baş Miñlégayez sikérdé iñ élék bereñgé bakçasına. Anıñ artınnan uk Fidail bélen Galeviç te şuvıp töştéler. Külmek yırtılı, ten sıdırılı işé vak-töyak turında uylap tordı yuk indé ülen töyalgen trataykalarını argı yakta kaldırdılar... Bereñgé sabakları arasınnan ızan buylap bér çitkerek ürmeledéler de küzetérge kéréştéler.

— Haa-ay, analarığıznı! — digen kırgıy avaz yañgıradı yakında gına. At poşkırğanı işétéldé.

Niçék şulay kilép çıkkandır, buyga başkalardan hiç kaytış bulmagan İldus çebé aşá sikérérge ölgére almıy kalgan. Kuşayaklap tomırılğan köyge üz östéne çabıp kilgen attan, attan bigrek, çıbırkısnın yaman bolgıy-bolgıy canvar avazları çıgarıp kıçkırgan pleveyneñ üzénen kurkıp çırıldap ciberdé İldus:

— Eti-n! — didé. Başka malaylar andıy çakta ye deşmi, ye enisén çakıra torgan

bula. E İldus, diréktor malayı buluvın iskertérge téleptér indé, etisén iske aldı.

Bereñgé bakçasında kaçıp yatuçılarınñ küz mañgayda, sulış taban astında, bilgélé.

— Nişlete indé? — dip, mış-mış şuvışıp, Bakçabaş yanına kile Galeviç. Yenesé, « Bér-bér çara kürü kirekmimé?.. Arabızda sin, iñ ölkené...» Fidail de yeneşede géne, ayırım-ayırım yatular şürlete.

— İldus, diréktor malayı... İlduska times, — didé Bakçabaş. Tınıgız çıkmazın digenén añlatıp, yodrgın da kürsetép aldı. Kuştan Zakirdan barın köterge mömkin, kేశé bakçasına kérép te çıbırkısı bélen bér-ikéné sızırıp çıgarga küp soramas.

...İldusnı ul çebé başına ménép citken cirénnen kiré tartıp töşérdé, hem at östénde köyü géne, yaman kizenép, kün itégé bélen bérné tamızıp ta almasınmı?! Çebé çiténdegé kıçıtkanar arasında yatıp kalgan trataykalarınñ kaysınadır abınıp, sörlégép kitté diréktor malayı hem kanavga yöztüben kaplandı. E Kuştan Zakir:

— Taptatam mörtetné!.. Taptatam yıdriona!.. Kalxuz kukıruzu!.. — dip kıçkırıp, bérözlekséz sügénép, avızlıklangan atın haman malay östéne taba borırğa azaplandı.

— Zakir abı-ı-ıy!.. — digen tonık avaz işétélép aldı kanav töbénnen. Bereñgé bakçasındağı malaylarınñ yörek kısıp kuydı, « Nişlibéz? » digendey, Bakçabaşka taba karap aldı hemmesé.

— Kalxuz kukıruzun!.. Ax, yıdriona!..

Atınıñ haman üzén tıñlamavı, malaynı eylenép, elé bér, elé ikénçé yakka tartılıp, bér urında tik biép toruvı oşap bétmedé Kuştanga. Yak-yagina karangalap aldı da cirge sikérdé ul, hem, iñ élék, kün itégé bélen atnıñ kasığına kitérép tipté. Annan, çıbırkısın yaman bolgap, malay esténe turılup kitté. Kuştan Zakir kébék cidé-sigéz katlı itép « gramıtnı » sügünüçéné işétkenégéz de yuktır, buraznaga séñgen malaylar ni yılarga, ni kölerge bélme-dé, önséz kaldılar:

— Tor, anañnı!.. Tor diler siña, édriona!.. Nerse monda, kalxuz kukıruzun!..

Arkasın çıbırkı télép uzgaç, başın kalkıtmıy çarası yuk idé İldusnıñ. Téler-télemes kéne torırğa da mecbür buldı bérızdan, « éğılgannı kıynamıylar» digen gıybarené bar dip te bélni çönki tégé.

Plevéy diréktor malayına iñ élék trataykalardağı hemme ülenné bér urınga öydérdé. Fidailnéñ yul tuzanı östénde yatıp kalgan ülenén de östérep alıp kildé İldus.

— Tızrek mataş, cén kamalagan nemerse!.. — dip kuvaladı anı Kuştan.

Üzé nerse eytse, şunı ütep torgan malayga yane bér tapkır çıbırkı sabı bélen kitérép kundırdı da, nihayet, eşke kéréşté ul. İñ élék kanav çiténdé yatkan zur ak taşka berép, trataykalarını yomıçkaga eylendérép çıktı. Çıbırkısun kün iték kuniçına tıgıp, késesénen peké tartıp çıgardı, bavların turaklarga kéréşté malaylarını. Bavdan da kadérlé nerse yuk idé ul éllarda, kayıştan ürélgen bav malaylarını kuvanıp tuymas xezinesé. Şularını yuk-ka çıguvın kürép torgan malaylarını begirleré özélmegendér disézmé?! Éşén tamamlap, pekésén késeséne kiré tıktı da dürt malaynı köké buyvı tırmanıp cıygan Hem bérge öygeç neni géne çümelege oxşap kalgan ülené östéne ménép bastı Kuştan Zakir.

— Nişlerge cıyına bu? — dip pışıldadı Galeviç.

Bakçabaşnı küzleré yeşlengen idé. Şunı yeşérerge télevdendér indé, çitke borıldı ul:

— Xezér küréséñ...

Küresézmé miné, digen sıman, kanegat kiérelép, yak-yagina karanıp tordı Kuştan béráz. Kém de bulsa kürér dip uñaysızlanu yuk: çalbarın tézéne kzder töşérdé de péçen östéne çügeledé...

— Kuştan teré!.. — dip, uzallarına uftanıp uxıldarga gına kaldı malaylarga. Yomar-langın yodrıkları bélen bereñgé buraznasın töydé Fidail.

E bérızdan, atın iplé géne atlatıp, sızgırına-sızgırına kitép bardı basu karavılıçısı. Şul können başlap İldus gomérge totlıga torgan bulıp kaldı.

Pleveynéñ yavızlıkları anıñ bélen géne bétmedé. Yalgız karçıkların kırı élga üzenéne arkanlangın bozavların cıyıp kaytıp, at sarayına kértép yaptı ul. İkêşer-öçer tevlék aşarlarına, éçerleréne birimi tottı şunda. Bozavları kıçkıruga tüze almagan xatınnar şul saray işégé töbéndé tön kundılar, emma faydasızga... Avıl çiténe çıkkın kaz-ürdeklerné tuzgıtıp, kanatların sındırıp kaytardı ul. Kır eşéñnen kaytıp kilgen xatınların sagalap torıp, tégéler-néñ elle kay töşlerén téntégen dip te söyledéler...

Nerse géne eşlemesén, niler géne kılandırmasın, cilyeñgır timedé Kuştan Zakirga, añarga süz eytérge bazmadı bérev de. Diste éllar devamına tamam kurkıılğan xalık anıñ yavızlıkları xakında üzé yugında gına sukrana torgan idé. Çönki béleler: Kuştan Zakirnı isémé kolxoz citekçeleréneñ télénen töşmi, resémé rayon üzegéndegé maktav taktasın-da...

E méne xikmetlé derésleré bélen Nurlı Alan malayları-kızlarının küñellerén

bilep torgan mektep diréktori Mexmüt abın avıldan çıgıp kiterge mecbür buldı. Fidail kébék malaylarga bu kitünéñ hemme néçkelékléré meglüm bulmadı, bilgélé. Şulay da Kuştan Zakirniñ étlékleré bélen beylé ikenlége ayırmaçık idé. İmés, bolnitsadan-bolnitsaga yörep-yörep te, ulınıñ totlıguvı bétmegeç, bér avlak urında oçratıp, Kuştanniñ art sabagın ukıtkan iken ul:

— Béz Bérlinga taba bargan çakta sinéñ işé kortkıçlarını méne bolay itép ala idék te, méne bolay itép art Şerifleréne bérné kitérép yamıy torgan idék, — dip, şularniñ barısın tögel başkarıp kürsetken.

Kuştan Zakir béni deşmegen, çieldap kına kuygan avlaktığı bu oçraşu vakıtında. Anıñ karavı, soñınnan sasıtkan dönyanı. İñ élék avıl sovétında söylegen tékré-gén çeçép. Annan kolxoz idareséne çakırttırgan mektep diréktorın.

— Malayı kortkıçlık kılıp, kukuruz taptıy yıdrionanıñ!.. — digen, Kortkıçlık itken malayın terbiye itesé urında, karavılçıga kul kütere! — digen.

Anıñ bélen géne de çiklenmegen, raykomga citkérgen eşné, « Yuksa, Abkumga yazam, Meskevge citem », — dip yanagan... Mexmüt abınıñ diréktorlıktan töşérdéler. Bérızdan ul böténley ukıtmıy başladı. İké-öç ay ütkendérmé, anda sugılıp, monda sugılıp yörgennen soñ, dürt-biş balasın iyertép, avıldan çıgıp kiterge mecbür buldı.

Cigülé at artınnan iyerép, avılını çıgıp barganda, yeşteş malaylarıña karşı oçragan İldus, ciñ oçı bélen küz yeşlerén sörtép, bolay digen:

— Mi... Mi... Miném a... Ar... Kada bu... Buldı, — digen. Avıl karşındığı artışı kuvakları üsken tav başına ménép citkeç, tuktalıp, atları xel alğan arada, ozak kına bötén gaileleré bélen Nurlı Alanga karap torganar. Ni uylap torganardır, küñéllerénde niler bulgandır, barı üzleréne géne meglüm. At cigép, timér yulgaça ozata bargan mektep konyuxı Mexmüt abınıñ bér géne cömlesén otıp kalğan:

— İ-ix, — dip eytken di Mexmüt abıy, avılga karap torgan çağında.

— Şunısı celké, Fatıxovlar kala... Feyzullin hem Mögtesimovlar kala, — dip eytken di.

20

Arslanniñ élék-élékten kilgen bér mavıguvı, yomşaklığı bar. Ul da bulsa détéktiv. Kitap ukunı küz sukıraytu, téatrını vakıt uzdırgıç, muzéy hem kürgezme

zalların éşsézler yöri torgan urın dip sanavına da karamastan, détéktivka mökibben kitken kéşé. Télivízor-dan karaganı détéktiv. Ukıganı détéktiv. Gazétalarını da ul, tégélér avgust-séntyebr tire-lerénde « podpiska » yagın kaygırtıp, détéktiv eserlerden özékler bastıra başlağaç kına kulına ala torgan idé. Aşav-éçü, kiénüğe üte nezbérék hem talepçen bulsa da, détéktiv edebiyetını ul, talımsız revéşte, oçragan bérsén ukıp bara. Çit il détéktivımı, Yulian Séménovnıkı yaka Megsüm Nasıybullınnıkışı anıñ oçén barıbér. Urlasınnar hem ütérşénner géne... Hem, bilgélé indé, ézlesénner. Totu-totmav alarnıñ éşé.

Kulına détéktiv eser kilép élekse, kabinétına kérép biklenép, könner buyyı téliéfon trubkasın da almıy onıtılıp ukıy ala ul. Bitarafılık bélen tügél, borçılıp, yanıp, bar vakıygalarnı üz başınnan uzdırıp ukıy. Xeér, détéktiv yaratuçılar hemmesé şundıylar... Tik Arslan Sexıpoııçnıñ bér üzgelégé bar. Ul küñélé bélen herçak ézlevçé, ézerléklevçé yagında tügél, e belki kaçuçı, éz yugaltırğa tırışıp, xeyle artınnan xeyle koruçı yagında. Tégélér éz yugalta bélse, keéfé küteréle anıñ. E indé, anıñ karaşınça, axmaklık éşlep kuysalar, totılsalar, tirgerge kéréşe üzlerén. « Min bulsam mı, min bulsam mı?.. Axmaklar!..» — di-di tirgi ul alarnı. Bolay iter idém de tégéley iter idém dip, üz variantlarıñ korıp karıy.

Eserlerén ukırğa yaratsa da, détéktiv yazuçılarnıñ üzlerén söymi, önep ük bétérmi idé ul tağı. Dörésén yazmavda, yalganda hem de karaklık dönyasınıñ néçkeléklerén bélmevde gayıplı ul alarnı. Karaklarını, ütérüçelerné gél-gél yemséz, dorfa, éçkéçé itép suretlemleré bélen de kiléşmi. Tormıšta bit kirésénçe de bula.

Détéktiv ul tormış mektebé de elé tağı. Eytik, détéktivlar dönyasınnan meglümatlı bulmasa, xezér ni éşler idé iken ul?! Şaktıy kıyınğa turı kilgen bulır idé. Tégé köngé xellerden soñ anıñ üz tormışı da détéktivka evérelé tügélme soñ?! Kémder anı ézerlékli, kémder añarga yanarga téli... Lekin kém?.. Yalgızı kalgan çakta kolak töbénde bérözlékséz şomlı muzıka yañırığanday işétele. Artınnan, üzéne sizdérmi géne, kémder ézerléklep kile kébék, çitten géne üzén bérözlékséz küzetelerdér sıman... Kulınnan éş kaçtı, tönnerén küzéne yokı kérmedé. İşék ışanıçlı biklengenmé balkonda bérbér şıklé külege kürénmimé di-di, elle yiçe mertebeler urınınnan torıp, tikşérép çıgarga mecbür buldı. Yoklarga yat-kanda, öydegélerge kürsetmiçe géne, ménderé astına neni balta salıp kuvya. Xatını yasagan çeyné de şiklenép kéne éçe, başta bér yotıp ala da, kéte, ul-bu salınmagan mı baş eylen-mimé, küñélné bolgatmıymı?..

Kapkeyiv xakında uyladı ul eş kına. Emma şik uvyatırlık mönesebetlernéñ alar arasında bulganı yuk kébék. Xikmet tirenderek yeşéringendér töslé toyıldı añar. Cép oçı kaya yeşérelgen hiç añlarmın dime!.. Bar eşnelerén kat-kat küzden, küñélden kiçérép çıktı. Soñğı arada kılğan eşlerén, oçraşkan, sér urtaklaşkan tanışların barladı, éne küzénnen uzdırdı barın da.

Bérevden de şiklenérge sebep yuk kébék. E ikénçé uylasañ, bar da kébék. Belki, kémge de bulsa ul artık toyıla başlagandır, anı yuldan alıp atu kirek bulgandır? Sebepleré de tabılırga mömkin... Eytik, ul eşlegen bazaga diréktor bulırğa xıyallanuçılar bulırğa mömkinmé? Niçék kéne elé!.. Eylene-tiresénde: « Arslan Sexipoviç ta Arslan Sexipoviç...» — dip bötérelüçeler arasında ikénéñ bérsé şundıy xıyal bélen yeşi torgandır elé. Kulınnan kilemé, yukmı, ul turıda uylamıy, e derecelé, töşémlé urınga ménép kunaklav uvyı bélen tön yokıların yoklamavçı az tügédér. Kabinétka kérép utırsa, eş üzénnen-üzé barır töslé toyıladı alarga?! Sevde oyışmasında eşlevnéñ atınıp torgan kanat-bav östénnen yegerép yörüge tiñ ikenlégen bélmiler şul.

E baza... Univérsal baza şul bav aşá yörüçelernéñ muzıkını tuktatıp, utnı kısa töşép başkara torgan iñ soñğı derece kiérenké nomérları kébégreg ul. Citmese, şul bazaga baş xuca bulu. Mijgıp torgan küseler arasında it-may, kolbasa işe nerse saklap bulamı iken?!

Tégé, bav aşá yörüçelernéñ dim, alar yığıla-nite kalsa, saklık çaraları bulmıy kalmas. E sevde dönyasında bérdenbér tayanıç üzéñ! Yığıla-nite kalsañ, kul suzuçı bulırmı iken?!. Suzsa, üzé yanaçak iç ul! « Kapkan - kapsın, çukınıp katsın şunda » dip, tağı da tirengerek batırırğa toruçılar gına tabıluví ixtimal. Üz urınbasarları hem sklad mödirlerén-nen şiklendé ul ayıruçá...

Xikmet eş urınında gına da tügédér, belki? Kémnéñ éçé nige poşkanlıgın kayan bélmek kirek. Eytik, bérevnéñ añardagı buy-sınga könçélégé kilérge mömkin. Ködre çeç, kara mıyığı oşamıy torgandır, belki? E öçénçé bérevnéñ anıñ devlet maşinasında utırıp yörüvéne yeise irkén hem uñaylı fatirda yeşevéne éçé köya torgandır. Xatını da çiber, kénerinéñ de télese kémge tetémi torganın tapkan çağı...

Kapkeyivni alırğa ciberélgen maşına kaytıp ta citté. Yul çiténdé ayırılışkannarınnan soñ tevgé oçraşuları. Kilüçénéñ avız kolak tireséne cite yazgan idé.

— Kapkeyiv... — dip, üz-üzéne mökibben kitép isenleşté ul.

— Kapkeyiv ikenéñné bélem. Citer, kılanma!..

— Usal hem sınavlı karaş taşladı Arslan Sexipoviç işekten kërüçége. Détéktiv kinolarda, eytik, mayor Tomın yaise Djigar-xanyan gına karıy şulay üzegëñné özép.

— Bérevlernëñ başı avırta, axrı, — dip, artık isé kitmi géne söylene-söylene, bér poçmakta torgan östel yanına barıp utırdı Kapkayıv. Östel östene késesënnen sigarét çıga-rıp kuydı. Zajigalkasın aldı. Ayak östene ayagın atlandırıp algaç, kabızıp ciberdé.

— Şamakaylanma, Kapkayıv!..

Artık küp söylerge yaramıy mondıy çakta, anısın Arslan yaxşı béle. Détéktiv kinolarını az karamagan. İndé méne üzene de sorav alırğa kirek. Niçégrek başlıylar idé soñ elé?..

Kapkayıvniñ tınıçlığına isëñ-akılıñ kiterlék, eytërsëñ béni bulmagan alar arasında. Bu sagayırga mecbür itté Arslanı. Anıñ uvyınça, bu oçraşuga Kapkayıv, gomumen, kilmi kalırğa tiéşlé idé. Baksañ, kilü génemé, anıñ tür başına uk ütép, ene, botnı-botka atlandırıp, rextlenép, uvyın-kölké söylep utıra. Üzëñné elégé şartlarda şulay irkën totu öçen ye şır tilé bulırğa kirek, ye karşıñdagı kësé aldında üzëñnéñ zur östënlégëñ barın toyarga... Kapkayıv tilé tügél. Avızın yıırıp, tilémsege salınıp yörse de, ni eşlegenén, kayda hem kém bélen söyleşkenlégén añlamalık kësé tügél. İsep-xisapnı yaxşı béle, olını-kéçéné ayıra béle...

« Dimek... — dip netice yasadı Arslan, détéktiv kinolarınıñ töp géroyları siman, bolay bulgaç, miném üz xellerém de elle ni şepten bulmaska oxşıy. Açıklarga kirek, bétken baş bétken: Monda ul tikşërüçémé, elle anıñ üzën ézerléklilermé?.. Ézerléklev bulsa, aña süz sörëşën iplérek itép alıp baru xeérlé »

« Kém?.. Kayçan?.. Hem nn öçen?.. » Kébék şomlı soravlar şöpşe oyasındagı siman ıgı-zıgı kildé anıñ çige tiresénde. « Bulsın da di, e priçém soñ elé monda Kapkayıv?!. Bér-bér xevéf kilü ixtimalı bulsa, Kapkayıvtan élégrek Lév Bélyeloviç bëlérge tiéş tügélmé soñ ul xakta?!. Bëlmes! Bëlse, ul añardan yeşérér idémëni?!. Eytmegen tekdirde de, « şéf »niñ añarga mönesebetënde çağılmıy kalmas idé bu. Başka sıymas xeller, méne siña détéktiv diseñ de détéktiv!..

Kapkayıv deşmedé. Enisëñëñ imçegënnen tartıp-tartıp imgen aç çuçka balasıday, tik suvıra sigarétın. Tüşemge töbep, bér yam tabıp, avız hem borınınnan bocra-bocra tötën öre.

— Ye, Arslan Sexnpoviç, tégé können soñ keéfler niçék? — dip sorarga da

ölgérdé ul avız-borının sigarétan ayırgan arada.

Çınlıkta, Kapkayıvniñ buluvı-isérüvé citken idé ul könné, yulda bulgan vakıygalarnı ul xetérlemi. Şuña, beyremnen soñ kunak ozatkan xuca siman, irkén tota üzén.

Arslanga da üzén iplé totarga idé bit. Emma kulları kaltırıy, téz turınnan ayakları sıgılıp-sıgılıp kuvya. İşéklé-türlé yörüvénnen tuvyıp, östel yanındagı kunak karşısına barıp utırırğa mecbür buldı. « Küzetérge kilgen... Başın tilémsege salıp, sınarga mataşa, — dip netice yasadı ul, tecribelé détéktiv bularak.

— Dimek, sinatmaska kirek! Arslan Sexi-poviçni bik ciñél géne yuldan alıp atarga isep totkansız elé séz, barıp çıkmas! « Keéfler niçék », iméş... Hiç yugında « tégé können soñ »ın iske almasa idé... Küzge karap, kérfék te sélkétmi élmayıp utıruvın gına kara elé sin anıñ!..» Kabızıp ciberik bulmasa, — didé ul da, Kapkayıvniñ kulındagı sigarétka ımlap.

— Min bélgen Sexipiç tartmıy...

Dev kunak xörmeténe ni eşlemesséñ...

« Yaxşı kilép çıktı », — dip netice yasadı ul üzaldına. Tınıçlana töşté bulsa kirek, yılmayı da uñışlı çıkkın bulırğa tiéş.

Késesénnen élkıldap torgan sigarét kabı çıgarıp, bér köyazlék bélen şunun art yagına çiertép aldı Kapkayıv. Kapniñ oçındagı açık urınınnan « me, miné al » digendey, sarı tomşıklı sınıar sigarét borınladı. Zajigalkasına bastı. Anısı da andıy-mondıy gına tügél, xikmetlé. Çértlegen avaz artınnan şep-şere xatın sını peyda buldı, hem şul sinniñ elle kay cirénnen géne gölt itép ut borkélmesénmé! Xetta bérmelge sigarétın suzarga kıymıy uñaysızlanıp kaldı Arslan.

— Sinde bulmagan nerse yuk, Kapkayıv, — dip soklanuvın béldérdé ul bérazardan. Kapkayıv işé ir-at zatı tanış añar: Üzleréne igtibar celép itkenné, başkalarnıñ isé kitkenné yaratalar.

— Kapkayıe... — dip baş idé zajigalka xucası. Annan két-két kölep te aldı. Adem balasın bexétlé itü oçén ene şul da cite...

— Kaya elé, kém, üzém de basıp karıym?... — dip, Arslan kulın suzgaç, tégé tamam tekatséz kaldı, avız xucasın onıttı.

Knopkaga basıp karadı Arslan da. Méne bit xikmet, ikevléşép köleşép aldılar...

— Sat üzéme, küpmé tora bu?..

Yuk, Arslan üzénéñ xelé elégé zajigalkaga térelép kalmaganın yaxşı béle onıtmadı. Kapkayıvniñ küñélén kürüvé, anı yomşartırğa omtıluvı idé bu anıñ.

Kabalana töşép, Kapkayıv zajigalkanı késeséne şudırdı. Kürénép tora: Kadérlé eybér ul anıñ öçén.

— Kapkayıv, — didé küzén kısıp, Kapkayıv nzgé eybérler bélen satu itmi...

Nihayet, ügézne mögézennen alır çak citken idé bulsa kirek. Baytakka suzılğan pavzadan soñ, megnelé itép, eñgemedeséneñ kanegatlék xisénnen tulışıp torgan kuzleréne tékeldé Arslan:

— Ye, dustım, citer... İndé eşke küçik... Tégé xellerné niçék añlarga boyırasız?!.

Arslanniñ soravındagı kinayené añlıy almadı Kapkayıv. Citmese, kuvyı kaşları cıyırılıp-kuvırılıp çıktı, sallı iyegé ortalay sınıp böklengendeı itép aldı bit baza mödirénéñ.

— Nindi xeller?.. Añlamadım, Arslan Sexipiç...

— Mataştırma, Kapkayıv! Añlıysıñ!

— İpidér, añlamıym... Kapkayıv béрни añlamıy!

— Kém kuştı?!

Kulları bélen östelge tayanıp torıp uk bastı Arslan. Gayretlé kırgıy arıslannan hiç kaytış bulmagandır ul şul mizgélde méne-méne östéñe taşlanırğa hem botarlap atarga ezér.

— Anlamıym diğeç añlamıym, Sexipiç... Kéşelerçe söyleşikmé elle?..

Şulay itép Kapkayıv ta üzleré arasında nindidér citdi söyleşü kötélgenlékné añlavga iréşté. Tik taviş küterérge, kaş cıyırırğa sebep bulmagan kébék idé bit elége... Xak anısı, Arslanni yaratmıy ul. Sebebén üzé de béłmi, yaratmıy. Elle téke muvyımın, érelenép, üzennen elle kém yasap, başkalarını tübensétép söyleşüvén önemi ul anıñ?.. Lekin bu xakta bit anıñ bérevge de süz katkanı yuk, hemmesén üzé géne béle. Elle soñ salğan baştan bérbér süz ıçkındırılğanmı?..

— Kéşelerçe, iméş! — dip nefretlenép karadı añar Arslan. Utın tukmagıday yod-rıgı bélen östelge kitérep suktı. Temeké kölé sala torgan pıyala savıt östel östénde metelçék atıp kuydı. Kapkayıv krésloga séñdé...

— İpidér dim, Sexipiç, ipidér, béрни añlıy almıym...

Ayegüre torıp bastı Arslan. Netice yasalğan idé: Kapkayıv şürli kaldı. Dimek, xeller naçar tügél. Détéktiv eserlerdege tikşerüçeler sıman, iplep kéne dilbégené üz

kuliña çornap totarga vakıt!

— Öçençe kön kayda bulganiñni xetêrlisêñdêr, şet?..

— Xetêrlemi... Béрге buldık indé...

— Açık söyleş, kémner bélen buldıñ?

— Sexipıç?!

— Ul kayan kilgen « Sexipıç » ul?!.

— Arıslan Sexi-po-vi-iç...

— Soravga cavap bir diler!

— Kémner dip, üzégéz béleséz iç... Arıslannar hem kéneriler indé...

— Kayçan hem niçék kaytırga çıkkanlıgıñni xetêrlisêñmê?..

— Anısı minnen tormıy, béleséz... Cantimér bit...

— Maşınada kémner bar idé?

— Kéneri... Şüfir... Nu, tagı min indé...

— Nindi tizlék bélen kayttıgız?

— Nu-u, Sexipıç... — dip, yene canlanıp kuydı Kapkaév.

— Bolarnıñ kémge kiregé bar indé?.. Séz, tégé, prokurorlar töslé tikşere

başladı-gız...

Arslanıñ kanı kızdı. Utın püleké sıman béрни añlamaganga sabışıp utırgan Kapka-yıvını tibép oçırası, bugazınnan élektêrép dér sêlkétesé idé de... Tüzdé. Aşıkmadı.

— Yulda nindi maşınalarını uzdıñ?

— Xetêrlemim...

— Kémnerge berdêrép uzdıgız?

— Xı, xetêrlemim..

— Üzêñneñ kém ikenlégeñne xetêrlisêñmê soñ sin? — dip, azdan kabınıp kitmi

kaldı Arslan.

— Nu-u, Kapkayıv. Kém bulsın, Kapkayıv indé...

Östel artındagı krésloga kérép poskan Kapkayıv tagı da kéçereép, bôresêp kalgan kébék toyıldı şul mizgélde. Kürénép tora: Anıñ bélen östel töyip söyleşüden fayda çıkmayaçak. Xelleré bolay da maktanırılık tügél. Nidér xetêrlerge tırışıp, küzlerén çélt-mélt yomgalap aldı ul ene, uç töpleré bélen çigelerén ışkırga kéréşté. Barmak oçları bélen tar gına mañgayındagı sırlarını sıpırıp-sıpırıp kuydı. Bu, üzénçe, xetêr kapçıgınnan

nidér tartıp çıgarırğa mataşuvı idé aniñ.

— Nidér bulgan da kébék, — dip kuydı ul üzaldına.

— Béрни xetérlemim barıbér...

— Xetérlemesén, tıñla, Kapkayıv, — digen köçlé taviş yañıradı kabinétta.

— Ul könné sin miné tégé dönyaga ozata yazdıñ. Borgalanma kém kuştı? Kém emérén üte-déñ?..

— Sexipıç-ç-ç, — dip eyte aldı tamam sıgılıp töşken Kapkayıv.

— Miné kémge sanıysız, Sexipıç?..

— Alay bulgaç, min utırgan maşınanı berdérép uzu kémge kirek buldı?

— Berélgendér indé...

— Berélmegen, berdérgen, Kapkayıv!

— Xetérlemim.

— Şofériñ salmış idémé elle?

— Yuk-yuk, Fidail gramm da éçmi...

— Elle kéneriéñ miném bélen kızıksındımı?..

Bu sorav böténley kötélmege idé Kapkayıv tarafınan, ul sisenép kuydı xetta. Égétlégéne de tidé bulsa kirek.

— Kızıksınmıy... Nik kızıksınsın?.. Sindegé akça minde de bar!

— Méne nerse, Kapnayıv, — dip, tiren sulış alıp, öryañadan añlatırğa kéréşté Arslan.

— Min бүгэн, tañ bélen torıp, tağı bér kat urap kayttım ul tirelerné. Yulnıñ iñ xevéflé urının tabıp, aldan uylagan, iseplenélgen plan bélen eşlegenséz...

Arslan, cavap işetüden ömétén özép, kabinéti buylap işéklé-türlé yörenérge kéréşté. Süzné devam itünéñ megneséz ikenlégéñ bélép, kiskén revéşte Kapkayıvka borıldı:

— Utırma, küzlé büken sıman! Bar, şofériñni ézle, tap. Açıkla! Şunı bél, min bolay gına kaldıraçak tügél monı!

Avırlık bélen géne urınınan torıp, işék katına uzdı Kapkayıv. Nilerdér bulgan da kébék idé tügélme soñ? Kénerié çırık-çırık köldé... Totkaga ürélgen cirénnen ul tuktap kaldı hem yöz bélen kabinétka borıldı:

— Xetérledém kébék, — didé ul ciñél sulış alıp.

— Xetérledém... Ul bit, bolay, uynap kına uzısu idé... Kéneriler küñélén kürü

oçan géne...

Arslan deşmedé. Kapkayıvniñ başın tilélékke salıp söyleşüvé soñ çikke citken idé tügélme?..

Bu deşmevne yaxşıga yurap, élmayırğa itté gastronom diréktori. Baza mödiré bélen ara özünéñ hñç kiregé yuk idé bit anıñ öçén. Arslanniñ tanışlar küp, mömkinlékleri de çiklenmegen. Xetta Lév Bélyeloviçniñ üz keşésé... Üz télegé bélen kém şundi eşnelékten baş tartır iken?!.

— Uvén gına idé bit ul... Şayaru gına... — dip, karşı kilérge talpındı Kapkayıv kulin suzıp.

— Tügél! — digen süzden tereze pıyalaları zéñgélmedé. Annan kuli bélen işarelep işékke, çigar yulga kürsetté baza mödiré.

— Bar! Başın bélen cavap birérséñ, Kepkayıv!..

21

Totaş beyrem ruxı basıla töşté. E yokısız tönner devam itté. Şomlı hem yonçitkiç tınlık bilep ala idé kayçak... Kapkayıv bélen oçraşkannan soñ, başka bérevge de küterélép berélmedé Arslan. Détéktiv kitaplardan alğan tecribeden çığıp tügél, Lév Bélyeloviç şulay kiñeş itté: « Sabır... — didé.

— Kabalanma, her adımıñni küzeteler bulsa kirek. Sér birérge yaramıy. Aşıkma, açıklanmıy kalmas...»

Kiérénelék hem kötü... Bilgésézlék hem xevéf kötép yeşev... Arslan üzene yasalgan höcüm tağı kayçan hem kay taraftan kabatlanır iken digen kurku bélen kötté. Eşneleréniñ üzene mönesebeté bérkader salkınaya töşüné çamalap alğan Kapkayıv ta, küreséñ, bolay gına kaldırmaslar, digen şöbhe bélen yeşedé, koyrıkların cıyırık yerérgé omtıldı. Asiye iréniñ rencüle süzlerén, ayırılışırğa çakırıp sudtan kegaz kilüven kötté.

E Fidail ise, reximléknéñ kükten töşmevéne künekken kéşé bularak, kötép vakıtın uzdırmadı. Yokısız ütken tönnéñ tañınnan, maşinasına utırıp, yakın tanışı yanına barıp çıktı ul, çara kürérge kéréşté. Tanış digené üzé kébék ük şofér égét idé. Maşınalarıniñ marka hem töslere bér ük buludan faydalanıp, üzara kiléşteler de, vakıtlıça, artkı uñ yak kanatların alıştılar. Şulañ itép, maşınada töngé bereléşnéñ éze de kalmadı...

Bérevé de: « Buldımı şundiý xel?.. Balsa, nige alay ittêñ? » — dip sorarga aşkmadı. Şulay da xeraket başlandı. Töş citer-citmes çakta, iñ élék, yuk sebebén bar itép, üz xucası çıgıp eylengelep yördé maşına tiresénde. Artkı uñ yak kanat turısına citkeç, tuktap tordı xetta. Emma béрни soraşmadı... Yomış töşté digen atlı bulıp, töş vakıtında Kapkayıvka da barıp çıktılar. Çakırganı da kötmiçe, üze kilép çıktı gastronom diréktori. Kori isenleşteler. Citekçeler arasında citdi süz bulasın toyıp, kibétné urap çıktı Fidail. Kürsénner, tikşérsén-ner...

Nikaderlé géne ozak bulırğa tırışmasın, ul çıkkanda, Kapkayıv elé haman artkı kanat tiresénde bér-bér tamga tabu niyeté bélen kaynaşa idé. Fidailné kürgeç kéne tordı çügelegen cirénnen, uñaysızlandı da balsa kirek.

— Réssorlarıñ sınmaganmı iken dim... Ay-hay xeter kayttıñ bit sin, — digen bul-dı, kulındağı tuzanı kakkalap.

— Réssor sındıralar diméni...

Kapkayıvta ul çakta réssor kaygısı idéméni soñ. Fidail bélmimé?! Kénerién koçaklagan keyge yoklap kitkenén bélni... Tégésé ise, şeherge kéргеçtén maşınanı tuktatıp, alga küçép utırdı. « İsergen, duñgız, — didé ul añarga işétélérlek itép.

— Avızınnan sélegeé aga...» öyleré yanına citép, töşken çağında köleç élmayıp Fidailge bolay didé: «Bérni kürmedém, işétmedém hem béрни bélmim de...» Kapkayıv iñselerén sikértép kuydı: « Bu nindi xel bu önémme, töşémme?... » — dip eytüvé idé balsa kirek.

E xucası irkén sulış alıp, Fidailné maktagan buldı:

— Fidailge süz tidérelermé soñ?! Kém-kém, emma ul béle maşına kádérén!..

Maşına kaygısı idéméni Fidailde... Bötén ömétleré pıyala sıman uvalgan, çelpereme kilgen çak bit anıñ. Bar yeşevé, eşé Asiye öçén idé bit anıñ. İndé xezér ni eşlerge, kém öçén dip yeşerge kala añarga?! Dörés, anıñ ulı bar...

Xatınına ul başka hiçkayçan « Asiye » dip deşe almayaçak. Anı kürü Fidailge şatlık alıp kilmes. Küz yeşlerén koyıp yılasa da, karşısına tézlenép yalvarsa da, gafu ite almas ul anı. Aralarında upkın sıman tiren, karañğı baz tora, kéşe tügél, koş oçıp uza almaslık téke kıya... Hem nefret. Totaş nefret...

E eş segaté béttémé, ayakları öyge tarttı. Asiyené küresé kilép kayttı. Anı kürü nefretten başka toygı uvyatmıy idé yugıyse. E barıber sagına...

Asiye öçén de ciñél bulmayaçak idé bérénçé oçraşu. Kurkudan tügél, kurıkmıy

idé ul añardan. Uñaysızlanuvı da çama bélen géne. Çönki üzén xıyenetçé sanamıy idé ul. Küñélé kuşkança yeşegen, canına gaziz kేశéséne omtilgan gaşıyknı niçék xıyenette gayıplerge mömkin?! Xisleréne xıyenet itmedé iç ul herkémnéñ kötép alğan, öleşéne çıkkın bér yaratuvı bula. Arslan, şul bérdenbéré iç añıñ. Niçék baş tarta alsın añardan Asiye?!. E Fidail! Ul indé bér tapkır kiçérdé Asiyené.

Yazılışıp kaytkannan soñ, bérénçé tevgé kiçte, yoklarga yatkaç, Asiye yeşérmedé, döréséñ eytté Fidailge:

— Fidail... —didé.

— Min siña kader bér égét bélen yörgen idém bit... Min aña aldandım, — didé.

Fidail başta ozak kına deşmi tordı, annan soñ añıñ küzleréne karap eytté:

— Sin aldangansıñ... Tik sin miné aldamađıñ bit, min siné yaratam... — didé.

Eyé, bér tapkır kiçérdé indé anı Fidail...

....Şulay da, enisénéñ ügét-nesixetleré karşında köçséz kalgın Asiye nikaxlaşkan iré yanına eylenép kaytırga mecbür buldı. Tramvay tuktalışınnan uk yalgız terezege küz töşérdé ul. Üzé atlıy, e küzleré terezede. Kaytıp citkençé karaşı şul sıñar terezede buldı. Arlı-birlé ütép toruçılarga da küz salmadı, xetta ayak astına karamadı, kaya baskanın bélmedé. Distelegen-yözlegén terezeleré bélen balkıp, yaktırıp torgan ıgı-zıgılı, meşekatlé tulay toraknıñ dürténçé katındağı utsız, karañgı terezeden küzén almadı.

Eylene-tire kürşélernéñ hemmesé de öyde yaktı terezeleré elle kaydan balkıp tora. Yana tormış korıp yeşi başlagın gailélernéñ terezeleré şulay yaktı bula herçak. Çönki şul sıñar terezege yokı bülmesé de, yal bülmesé de, balalarga digen hem aş péşérerge digen bülmeleré de sıya alarnıñ. Şul yalgız terezelerge ir bélen xatın mexebbeté géne tügél, balalar meşekaté de sıygan bula. Barı şundıy kısın bülmelerde tormış köte başlagın parlar gına añlıy bulsa kirek çın gaile bexé ténéñ ni ikenlégén. Bülmeleré kısın, añıñ karavı küñélleré kiñ, kileçek turındağı xıyalları oçsız-kırısız...

Süngen ömét siman karañgılıkka çumğan tereze kara tap ul, kara nokta. Şul noktaniñ yak-yagında yaktı nurlar... Yarıy elé başkalar bélmı, sizénmi torgandır ul karañgılıknıñ xikmetlerén... Şulay da tüzerge kirek, tizden, bik tizden Asiyenéñ üz terezelerénde de ut kabınır. Eyé, bér tügél, elle niçeser terezelé irkén, matur fatırda yeşerler alar. Hem şul fatırniñ hemme terezelerénde de béryulı ut kabınır. Yaktırıp, balkıp torır alarnıñ terezeleré... E elége, vértikal buyınça da, gorizont al buyınça da, utsız tereze alar-nıkı gına.

Nihayet, ul baskıçta. Yugarı küteréle. Dürténçé katka ménép citer öçén küpmé baskıç ütesé?.. Şuşı köngeçe ul alarnıñ sanın da bélmegen. Şul dürténçé katka koş sıman kanatların cilpép méngen çakları da bar idé anıñ. E xezér baltırlarına taş askannar diyerséñ. Çönki ul, kileçekke tügél, tonık hem bértörlé bulıp kanına séñgen ütkenéne kaytıp kile. Gélge kalırğa dip tügél, ara özer öçén, bexétlé kileçegéne uzıp barışlıy gına...

İşék katına ménép citkeç, sulışın tıyıp, bérmel tınsız tordı. Sak kına sumkasınnan açkıçların aldı. Üç itkendey, baskıçta karañgılık, lampoçka kirek bulgan kémgedér... Yozaknı ézlep tabarga kirek, açkıç tişégén... Biék ükçeleréne basmıy gına éçke uzdı. İşékné yaptı. hem sulış alırğa da uñaysızlanıp, tın bülmege béraz kolak salıp tordı. Şul mizgélde Asiyeñé çitten küzetép toruçı bulsa, ul anı, hiçşikséz, iden yarığınnan başın tıgıp, öy éçén küzetép, çarasız kalgan tıçkan balasına oxşatkan bulır idé. Ütken bélen xuşlaşu, ütkenéñe kiré kaytunı ciñél dip kém eytér?!.

Sak kına utnı kabızdı. Siskenép kuydı hem kiré sünderérge aşıktı utnı. Öy türéndegé zur karavatta iré bélen ulı dönyaların onıtıp yoklap yata. Küzleréne töşken yaktılıktan tıngısızlanıp, sabıyınıñ kinet borılğanın, etiséne tabarak sıyınğanın abaylap ölgérdé ul; Ananıñ küñélé talpınıp, néçkerép kuydı, küzleréne yaş kildé. Barıp, ulınıñ yomşak arkasınnan sıypıysı, östén yabası kildé. Kıyulığı citmedé karavatka yakın barırğa...

Bértın basıl torgannan soñ, çişéne başladı iplégéne. Döm sukır kéşédey barmakları bélen karmalana-karmalana, üzéne kireklé élgéçlerné ézlep taptı. Karını da açkan, çey éçesé kile... Emma çeynékke ürélü, suvıtkıçnı açıp karav uvyında da yuk. Güvyé anı çit fatırğa kitérep taşlagannar, ni eşlerge bélgené yuk. Şulay da, bérkader kıyulığın cıyıp, sténa buvyında torırğa tiéşlé kréslonı ézlep kitté ul. Kızganiç, bérdenbér kréslo buş bulıp çıkmadı, arkasına Fidail çalbarın élgen, utırğıçında sabıyı kiémneré. Kiémnerné urnaştırırğa hem utırıp yal iterge idé de bit yugıyse. Kıymadı. Eytérséñ bu bülme éçénde añarga urın kalmagan... Üç itkendey, uramda da utlar yanmıy iken idende bala uvyınçıkları buluvı ixtimal, şularga basudan uñaysızlandı Asiye hem kiré çigéndé... Seér kilép çıga, üz öyinde urın yuk añarga. Yatıp yal itü, yoklav öçén tügél, barıp tayanırılık urın kalmagan. Bala karavatına ménép, dürtke böklene almas bit indé. ...Belki, balanı üz urınına urnaştırıu kirekkendér. Fidail bélen yeneşe yatarga... Yuk, Asiye alay itmeyeçek, moñarga xokukı yuk anıñ xezér. Arslanga da tugrılıklı bulu

kirek... İşek katına çıgıp, östel astında karmalana torgaç, buş taburétka tabıp aldı. Utırdı, hem borçu tulı başın östel östéne saldı...

Béraz çérém ite aldımı, yukmı tönné ul şul revéşlé uzdırdı. Tereze artında ayırılğan söt sıman sıyık kına yaktılık şeylene başlağaç, karşı yak sténadağı fotoresémner-ge tékelép utırdı. Ul resémnerde aniñ ütkené. E kileçegé Arslanga beylengen, tulısı bélen Arslan kulında. Aniñ bélen yeşi başlasa, Asiyenéñ moñayırğa da arası kalmayaçak, méne kürérséz. Şuña da anı Arslan Se-xipoviç diler, olılıylar, xörmet iteler, añarga buysınalar. Çönki ul köçlé hem gayretlé. Ene kémné yarata Asiye. Asılinsañ asılın ağaçnıñ asılına dip, yukka gına eytmi ul xalık. İsémé ciséméne turı kilgen çin arıslan bit ul. Asiye hem Arslan... Arslan hem Asiye... Bügéngé xelé nerse, ul üteçek, onıtılaçak bik tizden. E kileçegé turında uylaganda rexet bulıp kite añar. Anda Arslan bar!..

« Arslan Sexipoviç », — dip deşté ul aña küñélénen. Şayarganda, yaratkanda herçak şulay olılap deşeçek ul añarga. Arslan Sexipoviç nindi yañgıraşka iye, üzén kürgençé ük, derecelé, mehabet ir-at xakında süz barganın añlarga mömkin. Arslan Sexipoviç...

Asiyené tatlı uylarınnan bülép, şunda, kötmegende, budilnik çerélderge kéréşté. Fidailge can kerdé: İñ élék ul, urınınnan kuzgalmıy gına, baş oçındağı segatnéñ töymeséne bastı. Annan cet kéne idenge sikérép töşté.

İrenéñ xereketleréndege kiskénlékné kürép, Asiye de sissenép kuydı hem, irék-sézden, ayegüre torıp bastı. Anı şulay torıp basarga ni mecbür itkenlékné üzé de añışmadı kébék. İplé géne atlap, min monda digen sıman, bülmege taba uzdı Asiye. Şunda gına kiérelé-suzıla külmek kiyerge azaplangan Fidail aniñ öyde buluvın abaylap aldı. Tégé könné yulda karaşları oçraşkannan soñ, ir bélen xatınıñ bérénçé küréşüleré idé bu...

Bérmelge yugalıp kaldılar. Avızları açılsa da, süz çıkmadı avızlarınnan. Karaşları idenge tékeldé. Şulay da bérénçé bulıp Fidail deşté. Xatının öyde kürü aniñ öçen şulay uk zur yañalık idé bulsa kirek:

— Sin öydeméni?..

— Öyde...

— E kayda?.. — dip başlagan soravın temamlarga uñaysızlandımı yartı yulda cömle temamladı Fidail. « Kayda yokladıñ soñ? » — dip eytü avır toyıldı añarga. Emma

çın-çınlap Asiye turında kaygırtıp soravı idé bu aññ.

Asiye dörös añladı. Kötélmegen kaygırtuğanlıktan kaltıranıp kuydı xetta. Niçék itép şulay kaygırtıp söyleşérge, soraşırğa mömkin bulıp uzgan vakıygalardan soñ?!

— Ene, urındıkta...

— Urındıkta?..

— Sézné uvyatırğa kızgandım...

— Bala urını buş torgan iç...

— Uvyanır didém, kızgandım.

Fidail kinet, söyleşüden tuktap, deşmes buldı. Nidér xetérledémé ul şulçak uzé géne béle. Karavatta suzılıp yoklap yatkan ulına küz salıp aldı. Güvye, nidér xetérlep, nersenedér taba almıy iza çige.

Şul xelénde baytak onıtılıp torğaç, başın kütermi géne, işék katına uzdı ul.

— Şulay itelerméni indé, Asiye? — digen süzler sarkılıp çıktı aññ küñélé türénen.

Annan tiz-tiz géne yuınıp aldı, östéne kiéndé. Ayegüre géne, çeynékten salkın çey agızıp éçté hem, xuşlaşırğa da kıymıyça, öyden çıgıp kitté.

« Şulay itelerméni indé?..» Üz avızınnan yalgış çıgıp oçkan şuşı süzlerden uñaysızlandı bulsa kirek ul. Üzé bulıp, üzé añlamadı ul bu süzlernéñ megnesén, eytárséñ aññ gayıbé bar. E Asiye niçék añlarga tiéş ul süzlerné? Sorav buldımı bu, elle şéltelevmé?.. Ükénümé, elle begır yarasınnan sarkıp çıkkın iñrev avazımı?.. Yuk, Asiye añardan monı işétérge télemegen idé. İr-at sıman tuzınsın, gomérénde bér sügénsén idé ul hiç yugında... İdenge tipsén, östel töysén, urındıknı gına bulsa da tibép cibersén idé içmasa. Şulay itelermé », iméş, niçék añlarga şunı?!. Ni digen süz soñ bu? Nige gazaplıy indé ul anı, ye?..

22

Terez yözlékleréne arkılı takta kadaklangan öyge kaytıp töşté Fidail. Eniséñ yugaltu xeberén xerbi xézmette vakıtta da avır kiçérdé ul. Emma monı yalgızlıktan, şır yetimlékten iñrep kalgan tугan nigézdegé tevgé segatler bélen çağıştıru mömkin idémé iken?.. Elégeçe işanmıy yeşegen iken ul zur kaygı kitérgegen xeberge. Ömétlengen, işanmagan, üz xelén bötén tirenlége bélen kiçére almıy yörgeñ.

Kapkadan k r ge  k, terezdeg  arkılı taktalarını kubarırğa k r şt . İmen borislarga  t p k rɡen y z de ill l  kadaklar, avır sıkrap,  ıyıldav avazları  ıgarıp yıladı. Cil kapka, ul kaytasın b lɡen k b k, ki r l p a ılɡan id . Xucanıñ kaytıp k r v n siz ngen sıman, i  galdınnan k t v  b len kece  yr  kil p  ıktı. Boldır baskıındagı her takta, m ne sınam, m ne sınam digen sıman, avır  ıgırdap kar ı aldı anı,  y   e monnan ik   l  l k nindi xelde kalɡan bulsa,  ul xel nde, herkeyda enis n n  zler , enis n n kul cılısı saklangan k b k. St nadagı kadaklarda anıñ  s ki mner ... A -su xez rlegende kiye torgan ak alyapkı larına kader  z urınında.  stelde samavır, mi  buyyında kisev aga ları, sek  t r nde kabartıp kuvyılɡan m nderler. T  em b len terez arasında  l n p torgan ap-ak ka agalar... Tartıp kuvyılɡan tereze  lg ler ... Xetta aralıknı b l p torgan  ar av da  z urınında...  ul  ar av m ne-m ne s lk n p kuvyar da, anıñ artınnan, onga buyyalɡan itekler n sıpıra-sıpıra, ulı kar ına, kola ın ce p, enis  kil p  ıgar t sl . Y g r p kil p, sak kına ulınıñ arkasınnan s yar.

Hem, kabalanıp, terez  lg ler n a arğa k r  er, samavırın k ter p,  yaldına taba  ıgıp y g r r. Tupsaga citem digende, ba ın k ter r hem; kuvanı ın urtakla kan sıman, borıngı  emailge k z salıp alır. İr nner  kıymıldap kuvyar anıñ  ul ak, b lɡenner n ukır... Ul  emailde ni yazılɡanın b lmi Fidail, bormalı-sırmalı garep xer fler n tanıımıy. E enis  ukıy id , yattan b le id  anda yazılɡanı. « İzg  s zler...» digen n de xet rli el ...

 yde bar nerse enis n xet rlete. Aralıktagı  ar av ɡına,    itkendey, kıymıldamıy da kıymıldamıy haman.  stelge hem b t n  y   ene cılılık  step torgan samavır kaynap  ıkmıy. Uf, yetiml kten de avırrak nerse yuktır ul d nyada. Eti-enis z torıp kalɡan sabıylar b r kızganı  bulsa, buy citk rɡen,  e ler ne  al k rɡen ir-atlar da avır ki ere yetiml kn ...

Armiyeden kaytkan k n n n ik n s nde, i  kn  ki r p a ıp, Fidail yanına  lken ye lerdeg , emma  te de ci n l xereketl  b r ir-at kil p k rd . Brigadir dip tanıştırdı  z n. Ayak ki m n salıp tormıy ɡına t rge uzdı. Kil  l  it p papirosın kabızıp ciberd .

— K m... Fidail bit el ... Slu ay,   ke  ıgarğa cıyınasıñmı sin, yukmı? — did  ul, t t n  re- re. Eyt rs n ki e ɡene kaytıp t  ken soldat b len t g l, aydan artık gom r cil sugarıp y rɡen kilm  ek b len s yle e.

Ba ta anıñ k m buluvın a ık kına xet rli almıy tordı Fidail. Tanı  ta k b k, t g l

de siman, onıtılğan.

— Éşséz yata torgan çak tügél, sluşay, — dip devam itté ir-at.

— Bér-bér höne-réñ barmı?

— Şofér.

— Şüfir diséñ indé, e, sluşay, — dip, dönya kéndégé siman uyga kalıp tordı ul bér mel. Çal çigelerén kaşığanday itté.

— Barıgız da şüfir, traktorist xezér, édriona...

Méne xezér tanıdı. Sügénép eytken béréncé süzénen ük tanıp aldı üzén Fidail. Alarnıñ öy türéne ütép, ayagın çalıştırıp, xucalarça temeké tartıp utırucı bu adem elége de bayagı şul Kuştan Zakir bulıp çıga tügélme soñ?! Üzéné de azdan gına « Kuştan Zakir » dip ıçkındırmadı.

— Zakir abıy, — didé, tıyılıp kalıp. Vakıt télese nindi üpke-açunı da tonıklandıra iken ul.

— Şul, üzé, — didé ir-at, üzén tanuçıga keéfé bulıp.

— Zakir abıyın, bulam...

— Tégé, avıl sovétında eşlegen...

— Üzé!

— Plevey bulıp yörge...

— Sluşay, parın, nu xetér iken üzénde!.. Xezér brigadir ikenémne de onıtma!

Üzénéñ kém ikenlégen assızıklap, sinéñ bélen artık söyleşep torır ara yuk digen siman, kapılıt kına. torıp bastı ul. Avızındağı papirosına tökérép, anı miç aldındağı kalayga taba ırgıttı. Östel karşısına kilép, xucalarça tevekkellék bélen, savıt-saba östéne kaplangan şadra tastımalnı tartıp aldı.

— Kaya, nerse alıp kayttıñ?.. Öyiñe kérgen kunaknı şulay buş çıgarıp ciberérge cıyınmıysındır bit, sluşay.

— Ni bit... Yuk idé Zakir abıy, — didé égét uñaysızlanıp.

— Édriona... — didé tégé, bu yulı indé ayak oçına gına tökérde.

— Ermiyeden buş kul bélen kaytalarmanı?!

— Soñ, çey éçik bulmasa, — dip, elé bulsa uñaysızlanu kiçérép toruvın devam itté Fidail.

— Çey... — didé hem kırgıy kölü bélen poşkırıp kuydı brigadir.

— Méne siña me, çey diséñ indé e, yıdriona?! Çey éçken bar la ul, dip eytken

di ene anda bérev!..

Égétneñ deşer süze kalmagan idé. Şunda gına tamam ömetén özdé Kuştan Zakir hem yene bér kat iden urtasına laç ittérép tökérép kuydı. Yak-yagina karanıp aldı, furajkasın batırıp kidé. Kün itékleré bélen maxsus katı basıp, işékke yuneldé. Tupsaga citkeçtén, şulay da, başın bordı:

— Bu nerse bu? — dip, barmagın törtté ul baş oçında torgan şemailge.

— Sluşay, parin, bu nerse?!.

— Şemail iç, kürmisěñmé? — didé égét sabır gına, — Eni istelégé... İzgé süz...

— Ul nindi izgé süz?!. Ul nindi şemail ul?!. Sluşay, yıdriona...

Kuştan Zakir, kulların bolgıy-bolgıy, gél urınsızga sügénérge, du kuptarırga kéréşté, hem, elle ni arada, işék östénde distelegen éllar élenép torgan cirénen kubarıp, şemailné iden urtasına totıp attı. Ul da tügél, yögérép kilép taptarga, tibénérge kéréşté. Pıyala vatıkları idenge çeçéldé. Bu yortka meñgé igélék sakçısı bularak xézmét iterge tiéşlé izgé yazu vak-vak kiseklerge yırtkalanıp, botarlap atıldı. Yeşél yazu kisekleré tavis koş kanatları sıman talpınıp kuydılar...

Fidail öçén başka sıydıra almaslık xel idé bu, ni diyerge bélmı, torataş sıman ka-tıp kaldı ul.bérmelge. E Kuştan tuzındı, pıran-zaran kitérdé öy éçén.

— Nu, sluşay, yıdriona, üzěñ komsomoldır elé tağı... Zampolitlarığızın eytér idém...

Şunda kinet elle nerse buldı Fidailge. İdende yatkan pıyala vatıkları arasında enisé iñ izgé dip sanagan nerse şemail mesxerelengen. Kön de irten torıp, şul yazu kuvıylgan pıyalanıñ tuzanın sörtép yörge enisén küz aldına kitérdé ul... Xetér tomanı artında Yuldaşnıñ şevlesé kalkınıp kuydı... Şuşı adem arkasında avılını taşlarga mecbür bulgan Mexmüt abıyları... Totlıga torgan bulıp kalgan İldus...

— Yugal... Zzěñ bulmasın! — dip kıçkırıp ciberdé ul şunda can avazı bélen. — Siña eytem, Kuştan Zakir!

E tégené kurkıtırıñ, bar, alay gına. Çıgar yul turında uylarga da cıyınmıy. Küresěñ, üzéne kıçkırganga, üzén kuganga, gomumen, künekmegen. Diste éllar devamına, ni télese şunu eşlegen, bötén avılga kotkı salıp torgan zatnı alay gına ciñü mömkinmé soñ!.. Avıl kěşésé andıylar bélen buyyalmavnı artıgrak küre, ızgış, talaş, bexes ul elé selamet kěşélerge xas küréneş. Monıñ. bélen: « Kabérěñ yakın bulmasın », — dip télek télerge géne kala. Çönki ul üzéneñ hemme étlégén, üzé eytměşli, « kal-xuz

» yeise « sevit » iséménen kıla, yaraklaşa...

Kolak yafrakları şemexelenép çıktı tégénéñ, muvyını kızarıp küpté. Küzleré kısıldı, irénneré kaltırarga kéréşté, askı hem öské téşleré bér-bérséne berélép şak: şok kile başladı Kuştanniñ.

— Nerse, sluşay!.. Nerse didéñ, e, yıdriona?!

Üz östéne téşlerén ırjaytıp kilgen adem gomér buvyı amıñ kanına toz salıp toruçı labasa... Güvye ayak tügél soldat kün itégé üzénen-üze oçıp kundı Kuştanniñ art Şerifleréne. İşék aşa, atlap tügél, metelçék atıp çıkkanın sizmi de kaldı ul üzénéñ. Çakırılmagan kunak şul revéşlé uramga ozatıldı. Soñrak, şaktıy uk kiçégép añladı Fidail üzénéñ ni eşlegenén. Tizekke basma sasisı çıgar, digenné onıtkan iç!..

Kuştan Zakir bu yulı da üzé bulıp kaldı. İñ élék, tup-turı médpunktka barıp, spravka alıp kayttı, hem rayonga şaltıratıp, militsiye çakırttı...

Şulay itép, xerbi xézmekten kaytkan könénéñ irtegésinde ayayı unbiş tevlékke yabıp kuydılar... Anıñ bélen géne bétse, bér xel. Avılga kaytkaç, indé iké kış timér-tomır arasında taşlandık xelde tırpayıp torgan iské maşına birdéler üzéne. « Rémontla da yör, yenesé, herkéñ şunnan başlıy yaş çağında...» Nurlı Alanda izgélék télegen kేశéler kübrek idé égétke., Şular yardımé bélen maşınaga can kértté... Lekin avılga ul kేశéler tügél, brigadir Zakir işéler xuca idé şul: maşınası tözéklengeç, bénzin birmedéler. Yök töyese, üzé yökçé buldı. eş xakı alırga dip barsa, alırga akçañ yuk, üzéñ burıçlı, didéler... Yazların bakça sukalarga at birmi aptıratıı brigadir, takta yardırıym, koyma totıym dise piloramda eşlevçéler anıñ bélen kul birép isenleşerge kurıktılar...

Bér kış tüzdé Fidail. Bér yaz tüzdé. Ceyné de uzdırdı zur kıymlıklar bélen... Çirattağı közge kéргеç, bér cay tabıp, ir-atlarça söyleşép kararga buldı üzé bélen.

— Zakir abıy, — didé, yalgız çağın turı kitérep.

— Kేశéçe eşlerge, yeşerge bireséñ-mé sin irék, yukmı?!

— Édriona... — dip sügéndé brigadir.

— Şuşı yaşke citép, kul kütergen kేశé yuk idé üzéme. Tamırıñnı korıtırmin!.. hey, tamırıñ bulsa iken...

Téşén kısıp gafu soradı Fidail. Nişlesén, bolay yeşev mömkin tügél.

— Könbagış itép kiptérmén, kindér sıman sıgarmin, kandala urınına sıtarmin, yıdriona!..

— Bulgan - bétken, bér ırlarçe utırıp söyleşik te onıtıyk, Zakir abıy, — dip

kabatla-dı égét. Anı güvye işétmedé.

— İrlerçemé?! — dip, téş arasınnan usal kölöp ısıldadı Kuştan.

— İrlerçe söyleşeséñ kildémé?! İrlerçe söyleşünéñ ni ikenléğén kürsetérmén elé min siña!.. Édriona...

« Kabéréñ yakın bulmasın üzene...» digenneré şul iken. Söyleşép añlaşa almadı Fidail. Ul arada, égét bér başın kaya kuvyarga bélmıçe ikélenép yörgen şul könnerde, iské prédsédatélné başka eşke küçérép, yaña prédsédatéł saylap kuymasınarmı?! Kémné diséz?.. Kuştan Zakirniñ üzén! Kolxozçılarınñ gomumi cıyılışında « sayladılar ». Kuştanniñ kém ikenléğén béleler bélüvén, emma bérev de küñélénde bulgannı yarıp eyte almadı. Kıyulık citmedé, yeşisé bar... Xeér, karışuniñ megnesézlék ikenlége de herkémgé meglüm. Çönki rayonnan kilgen vekil tekdım itken késénéñ ütmi kalganı bulmagandır ul éllar tarixında. Döréslék dip, kémnéñ süzlé bulası kilsén...

İké-öç kön uzdı miken, Kuştan Zakir, xezér indé prédsédatéł Zakir, Fidailné maşınadan alıp, tırés töyevge küçérdé. Sebebén sorarga kilgeç, kabinéti türénde köyü géne çıgar yulga kürsetté citekçé hem kisetté:

— Min süzémde toram, monısı başı gına, — diép kıkırıp köldé.

Fidail şul revéşlé canına üz bulgan kırlardan, su buylarınnan ayırılırga mecbür buldı. Tuvıp-üsken avılı Nurlı Alannı, sabır xolıklı, tüzém avıldaşların kaldırıp, kala yulına barıp çıktı... Balaçak xıyalları, istelék hem xatireler bélen tulıp torgan avıl élékkéçe ük artışlı sözek tav itegénde boyıgıp utırıp kaldı.

Kaya barganın, kaya tuktalıp, bérénçé kiçné kayda kunarın da béłmi çıktı ul kala yulına. Emma üzene ışanıç, yeşlék biréşerge yul kuymadı añar, dönya kiñ iken ul. E méne Nurlı Alannı sagını, kayrı astına kérép oyalagan kort sıman, bérözlékséz kiméreçek idé elé anı, bu xakta uylap citkérmedé.

23

İñ élék séléktor şıgırdavı işétélép aldı. Bérızdan Enziye Zakirovnaniñ kör tavişı yañgıradı:

— Asıye, siné çakırılar... Profsoyuz kiñeşmeséne... « Kiñeşme » süzéne béz күнэккен, avtoritétli süz. Bu yulı da nik bérevé şunda şikke kalsın. « Ul nindi kiñeşme iken, profsoyuzga Asiyenéñ mönesebeté barmı? » — dip uylarga hiçkém bazmadı. «

Kiñeşme » digenébéz kayçandır éşten sızı öçén citekçége siltav bulgan bulsa, indé xezér hemme xézmét iyeleré osta faydalana añardan. « Kiñeşme » yeise « utırışka » diséñ de çıgasıñ da kiteséñ. Küpler yöri xezér kiñeşmege.

— Kaya kitép barış? — Kiñeşmege...

Barısı da añlaşıla, bérev de kaytarıp soramıy. Vesselam!

Kayçandır ir-at xalkı yöri idé kiñeşmege. Kiñeşme üzé de irler éşé bularak kabul itéle torgan idé. İndé xatın-kızlar da öyrenép citté. Xatın-kızga xetta kilé-şerek te töşe başladı elé ul xezér. Küz hem irén tireleréne kalem-karandaş tidérép ala da, iñseséne sumkasın ırgıtıp, tırt-pırt kitép te bara. Tuktatırğa bazuçı yuk. Añlaşıla iç bolay da kiñeşmege kitép bara...

Kiñeşmege dip kuzgalgan Asiyené Arslannıñ şoféri karşı aldı. Bolan da küp süzlé égét tügél ul, e бүгэн ise télséz kalgan diyerséñ. Baş küterép isenleşmedé de xetta, ım kağıp kına cavap kaytardı... Artkı utırğıçnıñ un, poçmagına kérép oyalagan xatın üz eşleré bélen meşgul idé. Kulına cıynak közgé alıp, bérniçe kat kaş-irénne-rén xesterlep çıktı. Frantsuz xuşbuvyın da açıp-yabarga onıtmadı. Tarak töşmedé kulınnan...

Télge erséz bulmasa da, şofér égét te mulla pésié tügél idé, elbette. Üz-üzé bélen mavıgıp bargan xatinga eléden-elé baş oçındağı közgé aşa küz töşérép aldı ul. Xeér, ir-atnıñ soklanıp karavı tügél karamavı gacep toyılır idé Asiyege. Monısı yul ozın bulganga hem süz uñayına gına, elbette.

Şeher çiténdegé sérlé yarımutravda, timér kapka karşısında, Arslan karşı aldı Asiyené. Bér çitte, taganga atlanıp, sabıylarça bitarafılık bélen başın artka taşlap, ayakların bolgap utırgan Cantimérnéñ al arda uvyı da yuk. Anıñ ayak oçında diyerlék, soldat kayışı sıman téllerén asılındırıp, elséregen ovçarkalar yata. Arslan bélen Asiye çeçek tütelleré buylap türdegé korılmaga üttéler. Küzleré küréşté, karaşları xel béléşté, emma elége bér-béréne süz katarga kıymadılar.

« Başka bérev de bulmasın idé yarımutravda, — dip, küñélénnen géne télek télep atladı Asiye.

— Tuygançı söyleşerge, añlaşırğa idé, nihayet, ikévdén-ikev géne kalıp...»

— İsenmé, Asénka?!. Kilép te cittégézmé?!.

Narat külegesénde talçıbıktan ürélgen ciñél krésloga ceélép utırgan Lév Bélyeloviç avazı iken. Siskeyp kuydı Asiye. Xetta selaméne cavap kaytarırğa da onıttı bulsa kirek.

— Kil, Asénka, kil, birége utırız, — dip urın kürsetté ul yeneşeséndege buş krésloga işarelep.

— Sin, Sexipoviç, bézge östel xezérli tor... Kara anı, şerabéñ suvingan bulsın! Tekdim itélgen urınga utırırğa gına kalgan idé Asiyege, baş tartır öçén sebep yuk.

— Gölsine kayda soñ?

Bu oçrakta Asiyenéñ avızınnan iñ élék şundiý sorav çıguvı bér de gacep tügél yugıyse. Emma cavap birüçé öçén kulay sorav tügél idé axrı. İren çitleré tartışıp kuydı kart arıslannıñ, nerée diyerge, niçék itép cavap kaytarırğa béłmi yugalıp tordı ul. Koyılıp töşe torgannardan tügéllegé de meglüm. Kükregén kiérép, yaña miçten çıkkın tügerek kümeç siman yañakları bélen balkıp yılmayırga ölgérdé. İxlastan élmayganda da sirek keshéler géne buldıra alır alay.

— Gulyanı?!. Gulyanı sin onıt, yarımı, Asénka!.. Béznéñ arada ul oçraklı kéneri idé.

— Yalgız kildégézmé? — didé xatın seérsénép.

— A-a-asénka!.. Ocmax bakçasına yalgız kilelémé?!. Sin miném xakta yaxşı uylamıysıñ, Asénka!

— Gölsine yuk diséz iç...

— Gölsine yuk, e kéneri bar!.. Kızık bit e, Asénka?..

— Şayartasız hamın...

— Çın-çınlap töşéne almıy idé Asiye.

— Kül çitende... koyınalar, — dip, şul tarafka im kagıp aldı Lév Bélyeloviç.

— Şulay da Gulyanı onıt sin, yarımı... Kéneri tügél, saz çıpçıgı idé ul Gulya. Añlaşıldımı, Asénka?!

Arslan kürénmi idé elége. « Tügerek »néñ soñgı süzlerénen Asiyenéñ keéfé kırıla töşté. « Saz çıpçıgı » di bit ene, küzén de yommıy. Kayçandır üzéñ koçaklagan-üpken xatın-kız turında niçék itép şundiý süz söylerge mömkin?!. Ayırılışkan, taşlaşkan oçrakta da ir-at bulıp kala bélérge kirektér iç... Xeér, ir-at xalkı ul xakta uylanmıy da bugay indé xezér.

— Ye, Asénka, üzéñ niçék yeşiséñ?.. Nindi yañalıkların bar? — dip, öryañadan süz başlarga aşıktı « Tügerek ». Kürénép tora: Anı bu sorav tügél, başka nerse kızıksındıra. Monısı bolay, kéréş süz urınına gına...

— Rexmet, Lév Bélyeloviç! Barısı da yaxşı...

— Yalğışmasam, séz tormışta bugay, şulaymı, Asénka? — dip soradı kinet. Utrıgan cirénde borsalanıp kuydı. Kürénép tora: Bu soravga biréleçek cavap anıñ öçén küpke ehemiyetlérek.

— Bu şulay ehemiyetlémé? — dip, üz çıratında Asiye de köyazlenép alırga buldı.

— Ehemiyetlé, Asénka.

— Min tormışta, Lév Bélyeloviç, İrégéz kém bulıp éŝli?

— Béraz tuktalıp aldı ul hem cavap kötü ozakkarak suzılgaç, östep kuydı.

— Sér bul-masa, elbette... Xatın-kızınıñ sére de buluvı ixtimal bit elé...

Bilgélé, yukka kızıksınmıy ul anıñ iré bélen şunduk töŝéndé Asiye. Hem ikélenép kaldı. Arslañ bulıp Arslannıñ anıñ iré xakında kızıksınganı yuk, moñarga nige kiregé çıktı son, elé Fidailnéñ? İké uylap tormadı, yalğanlarga kirek taptı Asiye. Nige şulay éŝlegenén üzé de abaylamıy kaldı:

— İnjénér ul.

— Nindi injénér?

İnjénérniñ nindileré buluvı xakında uylanganı yuk idé Asiyeñ, téléne kilgen béréncé gıybarené eytép saldı:

— Baş injénér.

— Kayda?

— Bér zavodta şunda...

Asiye gamséz géne cavap kaytarıp tordı anıñ soravlarına, güvyé bu xakta söylesünéñ bér de kızıgı yuk anıñ öçén. E « Tügerek » ersézlenüvén devam itté.

— Kaysı zavod ikenlégén eytmisézmé? Sér tügédér iç?!

— E sér bulsa?!

— şulay da?..

— ŝeherdegé barlık zavodları, alardagı injénérleri bélesézmé?

— Barısın da bélmesem de, baş injénérleri bélem dip uylıym...

— Kaydan béleséz, sér tügédér iç? — dip, çayalangan atlı bulıp, üz soravı bélen töşerge buldı ul anıñ célégéne.

« Tügerek » törtélép kaldı. Üzénéñ éŝ urını hem kém buluvı xakında kénerilerén adaŝtırıp yörte idé ul herçak. Dus işleréne de bu xakta informatsiye çıgarını katgıy tıya

kildé.

— Nu-u, bélem indé... Bélérge turı kile.

— Éşégéz buvyınçamı?

— Nu-u-u, niçék dip eytérge... Yarıy, şulay da bulsın di...

— Eytégéz elé, Lév Bélyeloviç, séz kayda eşliséz soñ?.. Nige monda hemmesé de séznéñ alda barmak oçlarına basıp yörü?..

— Sér dip, sér tügél, Asénka... Nu-u-u, niçék dip eytérge, añlatırğa iken soñ siña?..

— Tögel cavaptan kaçu cayın ézlerge kéréşté ul, borgalanu-sırgalanu artına yeşérénep, vakıtını suzarga itté. Urınnan torıp, östel östéndegé kımız şéseséne üréldé. Anı kıynlık bélen géne açıp, ikéséne de bérer fujér sixetlé éçémlék agızdı.

— Yaratam soñ Minzele kımızın, — digen buldı avızların çepéldetép.

Ul da tügél maxsus oyıştırısañ da alay vakıtlı kilép çıkmas kül yağınnan çeréldék avaz işétéldé:

— Léva!.. Lévoçka, monda kil... Munçaga min üzém géne kermim, kurkam, Léva...

Asiyege tanış bulmagan xatın-kız tavışı idé bu. Emma süzleré, eyteléşe bulsın Gulya-Gölsinené xeterletté.

— İrkénlep söyleşérge de birmiler, — digen bulıp, borın astınnan mıgırdana-mıgırdana, şul tarafka kitép bardı Lév Bélyeloviç. Barmıy kalsañ da yaxşı tügél, yenesé...

Asiye yalgızı kaldı: « Anıñ iré bélen kızıksınalar... Oçraklı kızıksınuga oxşamagan bu! Tégé tönnéñ faci: Galé vakıygasın açıklarga cıynalar. Açıklasınnar, açıklav ırlar eşé. Emma Asiye üzé başlap sataçak tügél Fidailné.

Şiklenü hem gömanlavları urınlı idé Asiyenéñ. Yuldağı xevéf, Arslannı şomlandır-gan kébék ük, Lév Bélyeloviçni da poşamanga salgan idé. Bér karasañ, barı da gadi kébék kéne de bit, şehitlernéñ törléçe söylevé bik seér. Eytik, ni öçén Kapkayıvlar utırıp kaytkan maşınada tırnak ézé de kürénmi?.. İkençeden, Kapkayıvniñ kénerié Yuliye bérnindi de andıy xel bulmadı dip raslıy. Kapkayıv törléçe söyli, ikélene, açık kına béрни béلمي. Şoféri da başın tilége salganday tota üzén. Elle son çınlap ta başka bér-bér maşına bélen butadılarmı?.. Alay diyer idéñ, Arslan hem anıñ şoféri ikésé de ayırmaçık kürgenner...

Nerse uylarga, kémge işanırğa bélmesséñ Lév Bélyeloviç şundiý xelde torıp kalğan idé. Asiyenéñ iré xakındağı eñgemedé şulay uk faydalı bér-bér yaña süz kürénmi. Zur zavodta eşlevçé injénérniñ alarga ni mönesebeté bulsın?! E şulay da yuldağı xevéf uydırma tügél, ul üz küzleré bélen kürdé iç alarnıñ maşinasın... Yarar, Kapkayıvlar isérékte bulsın di, şoférları gomumen sala torgan égét tügél diler. Avıldan kilép, kaydadır, tulay torakta kön kürüçé şofér égétneñ alar daireséndegé arıslan hem kénerilerge ni mönesebeté bulsın, ul başka dönya kéşésé!.. Dimek, nibarısı bér soravga cavap ézlerge kala: Kém kuşuvı bélen?..

Aslarinasu kérgen yomrannar sıman, arı beréldélep, biré beréldéler arıslannar. Cépneñ oçı Asiyege kilép totaşkan dip, nik bérevé şikke kalsın?! Asiye yazılışkannan soñ da kız familiyesénde kaldı. Propiskası etilerénde. Arslanga bulsın, anıñ şoférına bulsın, ul üzénéñ tulay torakta yeşevé xakında sizdérgeñé yuk...

Bér nersené añlıy almadı Asiye: Nige alar Fidailnéñ üzé bélen açıktan-açık söyleşüden kaçalar? Ul berdérgenné Arslan ayırmaçık kürdé, Yuliye bélen Kapkayıv ta şunda idé. Turı soravga Fidail « yuk » dip cavap bire almas, aldaşa bélni ul. Berélgen maşınada tamga da kalırğa tiéş bit elé...

Lév Bélyeloviç bélen Arslan Fidailné ézlemedéler. Çönki ul söyleşü şaktıy uk citdi neticelerge kitérep çıgarırğa mömkin. Faş itélüge kader! Fidail küpné béle, anı kurkitıp ta, yuldan alıp atıp ta bulmıy indé xezér soñ. Anıñ artında citdi hem nık térek bar, herxelde, bulırğa oxşagan...

Arslan üzénéñ küñélénde tırmatkan şik-şöbhelerén büléşmedé Asiye bélen. Gomu-men, kéneriler sér sıydırmıy, digen kanun bélen yeşi idé ul. Belki, xaklı da bulğandır. Emma Asiye, anıñ soravına cavap birérge turı kilse, yalğan söyli almagan bulır idé. Kızıksınmadı Arslan.

Uçaktağı kümér sürenlendé, şampan şeseleré koyma çiténdegé kuvaklıkka tegeredé. Nihayet, alar tagı ikevden-ikev géne... Tereze artında koşlar sayradı. Çikértke avazı tımp tormadı. Eléden-elé külge töşken ürdeklernéñ kanat kakkanı, bakalar xeberleşken avaz kabatlanıp tordı. Açık terezeden borkélép kérgen ciles urman havası, korı ılıs isé bér-bérsén sagınışkan ir bélen xatınıñ cannarın irkeledé. Asiyenéñ tél oçında borçu, bilgésézlék hem bétmes-tökenmes soravlar uñaylırak oçrak ézli. Arslan üzé süz başlamasını şul xakta dip ömét ite. E sanavlı segat hem minutlar bérozlekséz alga yögere, kötmi...

Anıñ aşa ürelép, östel östéndege segatén aldı Arslan. Ozak kına, ay nurlarına kuvyıp, vakıtını açıkladı.

— Kuzgala başlarga da vakıt, canıy, — digen süzleré yeşén taşı sukkanday teésir itté Asiyege.

Yarıy elé bülme karañgı, anıñ yözéne çıkkán üzgeréşné yarıy elé Arslan kürmi. Kay arada ütken ul vakıt?..

— Tağı béрни söyleşe almadık...

— Söyleşerge tügél, söyişerge kildék, canıy.

— Añlaşırğa idé bit, Arslan. Miña avır, bik te avır bolay yeşerge...

— Siña ni citmegen tağı?!

— Béleséñ...

— E sin uylama ul xakta, — didé ir-at, Asiyege de yuldağı xevéfke beylé vakıygalar tıngılık birni torgandır digen neticege kilép.

— Uylamıyça bulmıy, Arslan. Tıydım min bolay yeşevden...

— Niçék?! Minnen tıydım diséñimé?!.

Asiyené añlamavı tügél, turı cavaptan, citdi söyleşüden tayçanuvı idé bu anıñ. Başnı cülerge salu kébégrek...

— Tügél, — didé, küñéléndege xisler, tél oçında torgan süzleréne buvılıp, çarasız kalgan xatın. Üzénéñ añlayışlı itép söyli almavınnan uñaysızlana idé ul. Gafu ütengen sıman, Arslanga sıyıındı.

— Sin miné añlamadıñ, Arslan... Yuk, dörösregé, min siña añlata almadım: Méne şuşılay ayırım-ayırım yeşevden tıydım min... Urlap kına oçraşulardan tıydım.

Asiye yanınnan şoma balık kébék kéne şuvıp, torıp bastı Arslan. Tiren uyga birélgen atlı bulıp, çalbarın kidé, külmegén iñéne saldı...

— Alay diséñ iken... Kurkıta yazdıñ bit...

Xatın deşmedé, şındıy citdi süzné şuşı segatke kaldırganı oçén üz-üzén biterledé... Arslan galstugın budı, kulına segatén tagarga da onıtmadı. Baytak kına ara kiém-salım kıştırdagan avazdan başka béрни işételmedé.

Şulay da ömétén özmegen idé elé xatın, Arslannan canına tınıçlık kitérerge tişlé süz kötté.

Köttérép kéne bulsa da deşté Arslan, barıp işékné açtı:

— Cantimér köttérgenné yaratmıy, Asiye, tizrek bul!..

Şeherge yakınlaşkan sayın, Asiyenñ borçu hem ikélenüleré arta bardı: « Kaya kaytıp kéréрге? Ni yözéñ bélen kaytıp kéréрге kirek?.. Tön urtası uzdı iç indé...» Nigedér, soñğı arada uñaysızlanu, çiténsenü kébék, üzé öçén kayçandır çit bulgan toygılar bili torgan bulıp kitté anı. Yomşardı ul, biréşté...

Enileré yeşegen yortka yöz illé-iké yöz métrlar çaması kala, uram çatında tuktaldı maşına. Köndézlerén, irte-kiçlerén ıgı-zıgı kilép torgan uram güvyé yokıga talgan, bér xereket yuk. Anıñ bu maşınadan çıgası kilmi, Arslan yeneşesinde utırıp kaytu gına da rexet idé bit. Şofér deşmi deşüvén, emma ul anıñ çıkkanın kötüe... Arslan, anıñ bélen yeneşede utırgan cirénde, başın artka taşlap yokıga talgan. Xetta, oçraklı revéşte génemé, ni se-beplédér, motorın da sündergen idé şofér... Tınlık... Ul tınlıkı, elbette, Asiye özerge tiéşlé. Xuşlaşırğa hem işék totkasına ürélérge, çıgıp kiterge kirek añar xezér. Emma kaya, kém yanına?.. Kém kötüe iken anı şuşı segatte?!. Kımşanası kilmi xetta... Enileré anı üz gailésinde, e Fidail enilerénde dip uyly torgandır. E ul uram çatında. Üzénéñ berdenberén taşlap, xezér, méne şuşı minutta çıgıp kiterge tiéş maşınadan. Anıñ çıgıp kitüvén köteler... Şoférniñ da kötken késésé bardır... Arslan Sexipoviçniñ da üz gailésé...

Asiye üzén işék totkasına ürélérge mecbür itté. Anıñ barmakları kağılgannı gına kötép torgan sıman, işék şartlap açıldı, töngé tınlık taraldı. Uvyatmadımmı digen şik bélen Arslanga küz töşérép aldı xatın.. Uvyanmadı...

Trotuvarıda béryelgızı torıp kaldı Asiye. E maşına, anıñ Arslanı bélen bérge, borlıştan kérép küzden yugaldı. Kul bolgavçı da bulmadı Asiyege. Töngé şeher urtasında şulay béryelgızıñ torıp kalu çitén hem kurkıniç iken...

E karşıda tuvıp-üsken yort, tanış terezeler, hemmesé téngé yokıga, karañgılıkka çumgan... Tik bér terezede ut bar. Çü, yalgız terezedege yaktılık anıñ küñéléne ömét çatkısı kitére tügélme soñ?.. Saniye apa terezésé iç bu! Méne niçék eybet, dimek, ul yoklamıy. Şul yaktılıkka taba oçkan kübelek sıman talpınıp kuydı xetta.

İşék totkasına çiértüge ök yögérép kilép citté Saniye apa:

— Kém anda?

— Bu min, Asiye, — dip pışıldadı xatın.

İşék açıldı. Tupsaga abınıp sörlékken késédey, tuktap kaldı Asiye. Yılavdan küzleré şésénép bétken, çigeleréne çal töşken Saniye apasını tanımyı tordı bér mel. Herçak pöxte, herçak köleçlégé bélen üzéne tartıp torgan Saniye apamı soñ bu?. Xalat töymeleré yalgış sedeplengen, çeçleré tertipséz tuzgıgan, uç töbéne yuyış kulyavlık kısıgg yomarlagan.

— Ey, Asiye canım, — dip, işék katında yugalıp kalgan kunagınıñ kükregéne kilép kaplandı Saniye apa.

— Alay da sin bar... Alay da sin bar elé xelémné béléрге...

Ni diyerge bélmı sagayıp kaldı Asiye: « Busı nerse diğen süz tağı?!. Xel béléрге dip tügél, kunarga urın ézlep kerdé iç ul monda ».

Saniye apa anıñ sayın bér başın, canın kaya kuvyarga bélmı, añarga sıyına:

— Ulı-ı-ım... Ulım-begrémné nişletkenner bit!.. Yuk, sorav tügél idé bu sıkrap özgelengen can avazı. Üzén tıyıp, tavış çığarmıyça, iplé géne sulkıldap yılarga kéréşté Saniye apa. Asiye anı tınıçlandırırğa tırıştı, üz borçuları ikénçé planga küçép tordı. Saniye apası yukka gına bolay koyılıp töşe torganlardan tügél, avızı tulı kan bulganda da tökermı torgan xatın diler andıylarını zur kaygı kilgen añarga.

...Kuxnyaga uzdılar. östel östénde açık xat. Konvértı tertipséz revéşte értılğan. Başı bélen ımlap, şul xatka kürsetté Saniye apa, ukı, diyuyı idé bu anıñ.

— Ey, Asiye canım, ulımını töpçégémné nişletkenner, — dip kabatladı yene, sabır gına küzlerén, borınnarın sörte-sörte.

— Ulım...

Östel östénen şudırıp, sak kına xatını üzéne taba tarttı Asiye. Kükrek defterénen értıp alıngan kuş bitke yazılğan kıska gına xat idé bu. Rus télénde yazılğan. Saniye apanıñ ulları, iké télné de bér derecede yaxşı bélgenge, enileré bélen ana télénde söyleşép, ana télénde xat alışalar... Dimek, xatını başka késé yazğan bulıp çığa, küñéléne şom kerdé Asiyenéñ.

«İsenerméséz, Saniye apa!

Bu xatını Sézge Ravilnéñ dustı volodya yazı. Béznéñ bérge töşken fotoresémné Ravil Sézge cibergen idé, xetérlisédér?!. Miña bu xatını yazı bik te kıyın, emma yazmıyça da kala almıym. Ravil bélen şulay kiléşken idék... Üzébéznéñ eniler turında bik eş iske ala, söyleşe idék béz. Anıñ da etisé yuk, min de eni bélen géne...

Kıskası, bolay buldı: Béz kışlaktığı efgan avılına azık-tölék, kiém-salım ilte

idék. Bér tarlavıkta béznéñ eşélonga doşmannar höcüm itté... Kotılıp ta kala alğan bulır idé Ravil... Emma ul, üz iptişlerénéñ gomérén saklap, töp udarnı üzéne aldı... Séz çın géroy, ışanıçlı iptiş üstérgenséz, Saniye apa... İsen-sav kayta alsam; üz eniémné kaytıp kürgen-çége kader, iñ élék min Séznéñ yanga kéré idém... Nindi kéşé, nindi ana üstérgen iken Ravilné...» Xatnıñ soñğı süzlerén ukıy almadı Asiye. Küz yeşleréne buvılıp, yene Saniye apa kilép kaplandı anıñ koçağına.

— Ey, Asiye canık, niçék küterérge... Niçék küterérge miña bu kaygını?! Ey, Asiye canım... — dip, sulkıday-sulkıday yıladı ana.

Ni diyerge, nindi süzler eytép yuatırğa, üzén niçék totarga bélni aptıradı Asiye. Böténley çit, uvyına da kérép karamagan xeller, vakıygalar hem kara kaygı bar iken bit elé bu dönyada... Tugan-üsken yaklarınnan yırakta başların salğan, éllar devamına ut éçénde yörgeñ égétler bar iken... Ul xakta işétkené bulsa da, küz aldına kitere almıy idé ul alarnı. Kaydadır çitte hem kémnerdér... dip kéne abstrakt fikér yörtérge künégüçelernéñ bérsé idé ul.

Sugışnıñ bit hiçkayçan tuktap torganı yuk. Kéşeler sugışa, yeşüsmérler dömbesleşe, iller çekeleşe sugış, ızgış-talaş bérözlékséz devam ite kéşé bulğan cirde. Kayçandır ul da sugış turındağı kitaplarnı ukırğa yarata torgan idé. Kino hem télévizor ékrannarında da sugış kürénéşleré kalıkkanda, kızıksınıu bélen karıy... « Ni citmi bu kéşége, bérözlékséz sugış devam ite? » — dip uyga kalgan çakları da bar idé « vakıt » programmasınan çirattağı kön vakıygaların karagaç. Emma bérızdan alar onıtıla, sugış xakındağı süz de onıtıla. Çönki ul sugışlar çit devlette, yırak töbeklerde bara... Nişliséñ, bar kéşé de tatu gına yeşese, bérme-bér yaxşı bulır idé de bit... Sugışalar şul, ene...

Asiye kébék şul revéşlé fikér yörtüçeler az tügédér ul. Eytik, Arslannıñ da ul sugışlar xakında süz kuzgatkanı yuk elégeçe. Lév Bélyeloviçnş, da küñélén başka vylar borçıy. Kapkayıv işé başka arıslan hem kéneriler öçén de elle bar, elle yuk ul sugış digenéñ...

Efganstan avır yara. Çönki anda kémnérnéñdér ulı, kémnérnéñdér toğanı bar diler. E kaybérevlerge ul sugışnıñ barı ni de yugı ni. Künéktéler Efganstanga da...

Saniye apasınıñ kéçé ulı şunda xézmet itkenlékné béle idé bit yugıyse Asiye de. « İsenlégé niçék, xatı kilemé? » dip te kızıksınığanı bulmadı şuşı köngeçe... Saniye apası da urınlı-urınsızga süz kuzgatmıy torgan idé. Dörés, anıñ küñélénde nindi uy-şik hem kurku bulğanlıknı kayan béleséñ?!.

Üzé bérözlékséz Saniye apasın tınıçlandırdı... E küz aldına elé bérniçe segat élék kéne urman alanında, kül buyvında bulıp uzgan vakıygalar kilép aptıratı:

— Dönya béznéñ öçén arıslannar hem kéneriler öçén, söyu-söyülü öçén yaratılğan ul... Küterik bulmasa, — dip avaz sala ene Lév Bélyeloviç. Anıñ iké ulı bar, ikésé de univérsitétnıñ yuridik fakultétında ukıylar.

— Léva, Lévoçka... — dip, muvyınına ör-yaña kénerié sarılğan. Yaş, çiber kéneri. Belki, бүгэн Efganstanda ut éçénde yörgen bér-bér soldat égét, tön yokıların yoklamıyça, şul kız xakında uylap, xıyallanıp yata torgandır élé.

Dönya... Kémneré géne hem nindi karşılıkları yuk anıñ. Bélyeliç tekdimé öçén... Lév Bélyeloviç isenlégé öçén, — di-di tostlar kütereler.

Ul da tügél, Kapkayıv cırlap cibere:

Bargan idém Esmalarga,

Kér çaykıy basmalarda.

Barıbér söyam şul Esmanı,

Kolaktan assalar da...

Asiyenéñ niçék atlap kilüvéne soklanıp karap torgan Arslan şerab tulı bokal tottıra añarga. Bér adım artka çigénép, küzlerén maylandırıp ala, yeneden, soklanuvın yeşére almıy, şıgır söyli:

Téz östéne tézén kuygan,

Alıp bulmıy küzné şunnan...

— Dönya béznéñ öçén, arıslannar hem kéneriler... Artına tibép yeşibéz iç, e, Kap-kayıv?..

— Süzégéz kitap kébék. Bélyeliç, xa-xa-xa!..

— Nu-u, Kapkayıv!.. Kara anı, Kapkayıv...

— Şayarma, çama bélü kirek, Kapkayıv, — di bérev. Arslan tavışı.

— Muvyınıñnı sındırırısıñ.

— Arıslannar muvyın sındırışmıy, Sexipiç... Şéf üzé eytté iç... Monda hemmebéz de tigéz, monda arıslannar hem kéneriler géne...

— Tigézlék süz, emma başnı da iya bélü kirek, Kapkayıv!..

— Citer élé, bexes kuvyırtağız, arıslannar... Dönya béznéké iç, küterik, bulma-sa!..

— Nu-u, Léva... Léva dörös eyte, küterik...

— Küterik!..

...Saniye apa tañgaça ürselenép, bergelenép çıktı Asiyenêñ küz aldında. Azga gına tınıçlana iken dise, « ulı-ı-ım!..» dip, kabat sikérép tordı, kabat özgelendé, kabat sulkıldadı...

25

Fidail bélen başta urap-çitlep, yomşak kına söyleşép karadılar. Barıp çıkmadı. İñselerén géne sikértép cavap kaydardı ul, bélmim, yenesé, ni xakında söyliséz soñ séz, béрни añlıy almıym... « Arıslannar öyiré »nêñ ni revéşlé tıngısızlanuvın, üzlerén borçıgan soravga açık kına cavap taba almıy ıgı-zıgı kilüvén kürép tordı ul. Şuña açıktan-açık söyleşerge kirektér, belki, digen ikelenüvénen kiré kayttı. Bér canına kérép tulgan uç katış garlék, açu katış kimsenüler añar ixtıyar köçé östedé. Üzenêñ merxemetsézlene baruvın, xislerenêñ taşka evérélüvén toyıp yeşedé ul.

Könnerden berkönné xucası bélen iké arada citdi söyleşü buldı:

— Ye, Fidail, — didé.

— Dörösén öyle elé, niler maytardıñ sin anda?..

Xucasınnan yeşértén séré bulganı yuk idé Fidailnêñ elégeçe. Üz çiratında, xucanıñ da barı ul gına bélgen sérleré az tügél... Şulay da sorav tegayın idé bit, cavapsız kalıp bulmıy.

— Yalğanlamıym, — didé Fidail bértın uyga kalıp torgaç.

— Söyli de almıym.

— Bolay bulmıy, Fidail, — dip, yözén çıttı xuca késé.

— Min siña ışana idém. Üténéçlerêñné kiré kakkanım yuk... E sin, pnımayış li, anda elle nitken mögézler çıgarıp yörisêñ iken...

« Mögézler...» süzén işétkeç te sissenép, kaltıranıp kuydı Fidail. Eytérsêñ kinaye bélen üzén üçeklep eytelgen, miskıl itken gıybare idé bu. İr-at öçén şunnan da avır, mesxerelerek tağı nindi gazap uylap tabarga mömkin?!. Begiréne yatkan taş yene yuğarı kalıktı.

— Béрни de añlamıym . Hem söyleşerge de télemim bu xakta, — didé ul kırt kisép.

— Añlıysıñ!.. Sin miné yaxşı añlıysıñ, — dip, kızarıp-bürténép Fidailge

tékeldé xuca tiéslé kéşé.

— E méne min siné çın-çınlap añlamıym, pnımayış li... Nerse unlap, kémge arkanıp şulay tiléreséñ sin?!. Soñ çikte, sin miném şoférımmı, tügélme?! Şuşınnan soñ niçék ışanırga, yeneşeñe utırıp yörérge kirek, pnımayış li?..

Kém bélen söyleşkenén yaxşı béle idé Fidail. Anıñ xucası çın-çınlap poşamanga töşken. İke süznéñ bérénde « pnımayış li » dip söyleşe başlagan iken, bu indé anıñ dulkanlanuvı digen süz. Şayarıp söyleşe torgan gadeté yuk anıñ...

Emma Fidailnéñ üz xelé xel. Üz avızınñ bélen niçék söylerge mömkin xatın xıyeneté xakında!.. Vegde itélgen fatirga kızığıp, çeç bélen uram sébére, kéşé kölkéséne, adem mesxereséne kala almıy iç indé... Soñ çikte, ul fatirnıñ kiregé barmı anıñ öçén xezér?!. Xikmet xucada tügél, arıslannarda iç. Küre, toyıp yörü Fidail, işete: Bata başlagan korabtağı kúseler öyırédey borsalana, kérértişek tapmın ıgı-zıgı kileler soñğı arada. Üz irégé bélen şularga iminlék vegde iterge tiéşme ul tağı?!

Xuca kéşé dustane söyleşerge de itép karadı Fidail bélen barıp çıkmadı. Tavışın küterdé, yanadı, kulların bolgıy-bolgıy söyledé maksatına iréşe almadı.

— Bolanga kitkeç, — didé ul, barıp çıkmagan eñgemené temamlap, miña üpkelisé bulma, pnımayış li... Eytép karadım, añlamadıñ. Üzeñné géne tügél, miné de nindi könge kaldırganıñnı bélmiséñ sin!.. Ut bélen şayarasıñ! Ükénérséñ, soñ bulır!.. Yarar, bigaybe, éném.

Fidail anı añladı hem béráz kızgandı da. Béle iç, ul arıslannar öyırénnen tügél, nindidér, vakıtlıça élénép torgan bér cép aşı gına élémtede alar bélen. Tégeler talep ite, e ul Fidailnéñ télén çışerge tiéş bulgan barıp çıkmadı, şuña xuca kéşé poşamanga töşté. Élgergé zamannar bulsa, elbette, tökérérler idé alar nindidér bér şofér çıgargan xikmetlerge. Zaman üzgerérge tora, bar xikmet méne kayda!.. Gomér kolakka çalınmagan péréstroyka, üzgertép koru» digen süzler iç ene radioda...

Elbette, ukuçı arasında da Fidailnéñ yomıkıylığın, şulay yaraklaşıp yeşevén oşatıp bétérmevçe bulır. Turısın eytkende, miña da bigük añlaşıp citmi anıñ şuşı xellerde üz-üzén totışı, son, çikte, égét bulırda da kirek bit elé!.. Nişliséñ, égété şundıy, xaraktér, terbiye, şartlar hem başkalar... Éçné poşırsa poşırır, emma xakıykatke xıyenet ite almadım, şul xelénde kabul iterge turı kilér anı da...

İrtégésén maşınasın garajdan alıp uramga çıguvı gına buldı, GAİ inspéktori tuktattı Fidailné. « Tizlégeñ yugarı idé, — didé, Küzleréñ de kızargan, ene, salgansıñ iç,

brat...» Pravosın sorap aldı hem kiré kaytarmadı...

Kıçkırın kadrlar bülégene çakırdılar.

— Pravosız, éçkéçé şofér kirek tügél bézge, — didéler.

Garaj hem maşına açkıçın östelleréne salıp çıgıp kitüden başka çara kalmadı Fidailge. Maşına yörtérge xokukı da bulmagan şoférniñ, çınlap ta, kémge kiregé bulsın?!. E döréslékné ézlep kara, bar, tabarsıñmı iken?!.

26

Fidail döréslék ézlep mataşmadı. Cavaplı urınnarda eşlegen dus-iş hem tanış-béléşleré bélen bötén şeherné urap algan arıslannar öyiréne karşı köreşünéñ neticeséz bulaçağına tiz töşéndérdéler. « Pravo »sın yullap bargan cirénde üzén çak alıp kalmadılar.

— Séznéñ familiye tanış bézge, — didé işék töbénde utırgan kéçé léyténant, kartotékadan anıñ familiyesén ézlep.

— Séz, ipteş, mén, de tugız yöz de siksen bişençé élnşç égérmé bişençé iyulénde, salmış baştan, avariye kurkınıçı yasagansız... Gayıbégézné tanımyça, éz yugaltırğa, kaçıp kotılırğa isep totkansız... Busı bér buldımı?! İkençésée, — dip suzıp kuydı ul, kartotékada térkelgen tögel faktlarnı kiré kagarlık delilé bulmagan şoférniñ télséz kaluvınnan bér tem tabıp. — İndé de kilép, uncidénçé avgustta, nihayet, kaptırgannar üzégézné. « Ciñélçe salmış xelénde » diélgen méne monda... Kullar kuvyılğan, piçet sugılğan, tek çtu yardım ite almıym, ipteş! Zakun tertip talep ite!..

— İpteş léyténant...

Avızın da açtırmadı GAİ xézetkeré.

— Bulmıy, ipteş-grajdanın, bulmıy... Éçkéçélékke nindi mönesebet ikenlégén béle-séz! Zamanalar üzgerdé, dus!..

— Min, gomumen, éçmim, avızıma kapkanım yuk, ipteş léyténant.

Kéçé léyténantlarnıñ üzleréne şulay mörecegat itkenné yaratuvın ul yaxşı béle... Emma anar gına érép kitmedé yaş ofitsér:

— Méne, ipteş, min monda küpmé utıram, — didé ul, iplé géne her süzéne

basım yasap.

— Elé bérevnéñ de, éçken idém dip, üz gayıbén tanıganı yuk. Xetérlemim... « Minéral su, bér yotım gına...» — diler. Tek çtu, ipteş, méne şulay! Xelégézné añlıym, emma yardım ite almıym, zakun tertip talep ite!..

Bexesleşép torunıñ urınsız ikenlégén añlagan Fidail çıgu yulına borıldı. Kéçé léyténant üz eşén yaxşı béle, añarga üpkeler urın yuk. Kartotékaga térkelgen her suz zakon anıñ öçén...

E yeşerge, kön kürérge kirek. Tulay torak öçén iké-öç ay tülenmegen, balalar bakçasınnan kvitantsiye birép kaydardılar. Kréditka alıngan töslé télévizor utıra bülmenéñ tür poçmagında... Cıyıp kilgen akçañ yuk iken, eşlemeseñ bér géne kön de yeşepbulmıy şeher cirénde.

Maşına yörtérge xokukı yuk. Dimek, höneré de yuk anıñ xezér. ézlengelep yöri torgaç, bér-bér kulay eş tabılğanga kader géne dip, timér yul vokzalında vagon buşatıp kön kürüçélerge barıp kuşıldı. Altı kéşé bér brigada. Tupikka kértélgen vagonlardan yök buşatalar. Altısı altı yazmış, herkaysınıñ üz tarixı bar monda kilép çıgu yulında. Üzlerénéñ yeşlége bélen iké studént ayırılıp tora. Emma alarnıñ da yazmışları törléçe.

Bérsé kış buyyı stipéndiyeséz ukudan iza çigép, ceygé kanikullar vakıtında kilesé él öçén tül cıya. İkençésé vagon buşatkan cirge şexsi « Ciguli »da kilép tuktıy, kénegege akça cıya iken. Aşavı, kiém-salıımı ata-ana xisabına, arakı éçmi, temeké tartmıy. Kızlar bélen tiptérüvén iske almaganda, méne digen égét!

Öçençéleré aspirant égét kooperativ kvartirga cıya iken. E kalgan ikésé yaş yağın-nan şaktıy uk ölken kéşéler. « Üzgertép kuru » hem «démokratiye» xakında söyleşmi ul ikevé, iske tormış bélen yeşevlerénde devam iteler. Köné buyyı avızlarınnan temeké özélmi, eş bétkeç te sıraxanege yögréler. Yök eşénde şaktıy uk tecribelé üzleré, kulları yatıp tora. Studéntlarga da, aspirantka da « studént » diép kéne deşeler. Fidail de « studént » alar öçén...

Yökçéler bér-bérenéñ tormıştı bélen artık kızıksınmadı. Çönki bu kolléktivniñ vakıtlı ikenlégén alarnıñ herkaysı açık béle. Şulay da studéntlar kayçak, başkalar temeké tartkan arada, dönya xellerén urap çıgalar. Elle kaplardagı çit iller, çit cirlerné bélep, andagı citekçélernéñ isémén atap söyleşüleréne şakkatıp tıñlıy alarnı Fidail. E indé ilde bargan üzgerişler, « üzgertép kuru », « démokratiye », « xeberdarlık », töşençelerén kıştırıp söyleşe başlasalar, gomumen, béрни añlıy almıy. Uz başınnan kiçkenner bélen

hiç turı kilmi alar söyleşkenner.

— Xıyallansınar eyde, — dip kul sélti alarnıñ söyleşüvén tıñlap torgan kart yökçeler.

— Béznéñ de buldı şulay xıyallangan çaklar... Kararbiz...

Yeşler söyleşkenge kolak salıp toru kızık toyılsa da, tormış xakındagı felsefeleré bélen temeké tötetken agaylar yakınrak toyıla Fidailge. Şundiı sabır, az süzlé, kulları eşke yatıp kına torgan keshélerné kéçé yeşten ük ayırım bér yaratı bélen üz ite idé ul. Kéndékleré bélen kara cirge bérékken avıl agayların xetérlete idé alar... Gomér-gomérgé bereñgé utırtkan bakçasın küpsénép kisép kitseler de, téşén kısıp tüze andıylar. Artık baş dip, bozavın, sarık berennerén cıyıp kitüçége de süz eytmi... Kötüden kaytıp kilgen sıyırın iltép yapsalar da, çıbırkı bélen kazlarınıñ muvyımın kekreytseler de tavışın kütermi. Ni kilse, şunarga tüzép künékken alar, citekché xalkı béle torgandır, béz kara mujikka buysınıp yeşevden başka ni kala, dip fikér yörtérge, üz-üzlerén tınıçlandırırğa künékkenner... Xıyal hem yaktı ömétnéñ ni ikenlégén bélmiler, tormış yögén küterüden cilkelere salınıp töşken.

Eyé, Fidailge alar anlaşılaraq töşe. Şunısı kızganiç, bu yakınlıknı alar üzleré toymıy, « studént » dip deşeler añarga da... Üzenéñ studént tügéllegén, şofér bulıp eşlegenlége, « pravo »sız kalgaç kına yök buşatırğa mecbür buluvı xakında iskertép karadı ul bérniçe mertebe. Kolaklarına da almadılar, kart yökçeler öçén ul barıbér « studént » bulıp kaldı.

Başta ikésé de şul kaderlé oxşaş toyılıp, alarnı bér-bérénnen ayıra almıy yördé Fidail. Kiemneré de oxşaş, atlap yürüleré, bökşeye töşken cilkelere. İkésé de bérözlekséz tarta, éçü digennéñ de kimén kuymıylar... Şulay da, tora-bara aradan bérsé igtıbarın nıgrak celép ite başladı añıñ, xetta kaydadır kürgen keshége de oxşap kuvya idé ul. Kiñ cilkelere yaralı koş kanatlarıday salınıp töşken bu agay kémné xetérlete soñ añarga, könnéñ-kön buvyına baş vattı Fidail. Kémné xetérletté ul?.. Belki toyıladıır gına?.. Gevdesé bulsın, yöz çalımnarı bulsın, téz başlarınaça suzılğan oziñ kulları... Yök taşıganda, bigrek te trap aşa çıgıp kilgen cirden karşı oçraganda, télese-télemzse de, karaşı añıñ şul ir-atta buldı.

« Ey, kart yökçé, min bélem tügélme siné?! Yöz çalımnarıñ tanış, kaydadır kürgeném bar tügélme?...» — dip sorarday bulıp karadı ul añarga.

Kart yökçé üzé de sizép, toyıp yörgen bulıp çıktı elégé karaşını. Avlak cirde turı

kitérép, bélegéne kagıldı ul anın:

— Nerse, studént, nige şulay sözép karıysıñ?!

Ni dip cavap kaytarırğa béلمي tuktap kaldı Fidail. Tékelép karadı kart yökçége, yalgışmagan yöz çalımnanı tanış...

— Sin kaysı rayonnan? — dip soradı ul, cavap işétüden ömetén özép.

— Yaktı Yar rayonu... Nurlı Alan avılı...

Alay iken, añlaşıla digen sıman, yözén çıttı yökçé ir-at, hem başın gamséz géne çitke bora töşép, üzé açıklık kértté:

— Nerse, étéñ bar idémé?! — didé ul, cavapnıñ uñay ikenlégeñe şigé kalmıyça.

— Monda da kotılıp bulmıy üzégézden.

— Hem, tağı nidér mıgırdana-mıgırdana, cilkesén salındırıp, yök artınnan kérép kitté.

Şul bér süz, elé kayçan gına tışkı kıyefeté bélen añarga üzénéñ avıldeşların xetér-letép torgan ir-atnı karaçkığa evéréldérdé de kuydı. Eyé, üzé aniñ Yuldaşın atuçı, avıl buylap malaylarınñ étlerén kırıp yörüçé kéşélernéñ bérsé idé bu. Soñrak, ul añarga rayon xerbi komissariatında oçragan idé... Kırgıylık hem kansızlıknıñ çağılışı bulıp, malay çaktan aniñ töşleréne kérgen adem iken iç!.. Begiréne meñgé tözelmes yara salgan, dönyanı açık töşlerde géne kürgen malaynıñ kéşélerge, dönyaga ışanıçın kakşatkan ét atuçı! Ét atuçı, dimek, ütérüçé, kéşénéñ kéşélégén yukka çıgaruçı vexşi digen süz. Elégeçe isen iken elé, elégeçe cir küterép yörtken üzén...

Emma ét atuçılar da kartaya iken. Kayçandır alar turısıvda kapka baganası sıman tırpayıp torgan töz gevde güvyé indé xezér térevge kalgan. Yantaya töşken, cirge çükken... Xereketleré de Yuldaşnı sıyragınnan élektérép çanaga totıp bırıgıandagı kébék cillé, cehet tügél, salmaklangan. Kara çeçleréne ak mamık utırgan, mañgay cıyırıla, küzler kısıla, muvyınnar kısıkara töşken. İgeléklé, izgé kéşéler géne kartayadır kébék idé aniñ öçén. Baksañ, ét atuçı bulıp ét atuçı da biréşe iken vakıt karşında.

Bu kén çıkséz ozın toyıldı Fidail öçén, kiç citmiçe aptıratdı. Bér-bérénnen kaçıp, bér-bérénéñ küzéne çalınıp yörüden tayçanıp bulamı?.. Bér ük trap, bér ük sukaktan yördéler, emma karaşları ayak oçların boravladı her ikésénéñ.

Kiç citép, eş segaté tamamlanırga bargan sayın, ét atuçınıñ adımnarı avıraya idé. Kulları tağı da suzıla, cilkelere kuvırıla töşté aniñ. Yeşlerden kalışmıy avır yök buşatu ciñél tügél küreséñ... Aniñ indé üz yeştié bélen de süz almaşmavına baytak gomér.

Avızınnan papiros özélgené yuk.

Kiç citép, yökçéler öyleréne taralırga torganda, cansız örek sıman, sizdérmi géne yanına kilép, Fidailnéñ iñseséne kagıldı ét atuçı:

— Studént... — didé. Hem süz tabalmıy tordı bérkavım.

— Sinéñ vakıtıñ bulsa, studént, béráz söyleşérge idé bit?!. Miña kaytabızımı elle?.. Yaktaş ta ikenséñ, e, stu-dént?..

— Yakta-aş... — dip, kölém sérevden başka çarası yuk idé Fidailnéñ.

— Vakıtıñ yukmı?..

— Söyleşér süzém yuk!

— Miném xakka, studént?!. Miném eytér süzém bik küp siña...

Bu nindi añlamagan kéşé sin, digen sıman, yene bitaraf karaşın tōşérép aldı añar Fidail. Kanıktı bit tamam...

— Süzémné tıñla, e, studént?..

— Küzlerén möldéretép, ölken yeşlerdege ir-at karap tora idé añar. Karaşında kansızlık hem merxemetsézléknéñ çırayı da bulmagandır añıñ, şul mizgélde. Tübençélék bélen gozérlep, üténge kéşé géne şulay karıy ala başka bérevge. Küñélé türéndegé nindi-dér néçke bér kılga barıp kagıldı ét atuçıñıñ şul karaşı, añıñ xeléne kérmev mömkin bulmagandır xetta... Yomşara tōşép, kéşélerçe cavap kaydardı ul añar bu yulı:

— Vakıtım da yuk... Bakçadan bala alası bar...

— Xatının yukmını?.. Ul alır... Yapa-yalgızım min бүгэн...

Segaténe küz tōşérép aldı Fidail. Şul mizgélde elégé ir-atnı kızgana başlavın toydı, añıñ xeléne kéresé kildé. Ét atuçı digené de kéşége oxşaş iken lebası yalgızlıktan gazaplana béle, kiçérü seleténe iye iken... Küzlerénde moñ.

— Adrésıñnı kaldır, — didé Fidail, küñéléndegé yomaklıkka buysınıp. Şulay da sér birérge aşıkmadı.

— Balanı urnaştırıym başta, annan kararımın.

Pinjek késesénen sigarét kabı çıgardı ét atuçı hem şunıñ éçénen neni géne kegaz kisegé alıp suzdı:

— Me, vizit kartoçkası...

— Nerse, sinéñ adrésımı? — dip kaytarıp soradı Fidail, vizit kartoçkasına karamas borın uk. Bu ademge kayan kilérge mömkin andıy «vizitka»?!.

— Minéké!

Soňgi merete küz karaşları bélen almaşyp, ikésé iké tarafka kitép bardı alar. Ét atuçını bér çitte bérgé sıra éçe torgan yuldaşı köte idé...

Ul kaytıp kérgende, Asiye eyde idé. İşék katındağı éléktir plitesé yanında kaynaşa. Kıska ciñlé külmek östénen pexte ak alyapkıç yapkan, çeçlerén kalfak sıman itép çöygen ak kosınka astına cıyıp kuygan. Küzleré moňsu, emma bit urtaları alsulanıp tora. Kayçan-dır, Saniye apalarınıñ kuxnyasında oçrap, Fidailneñ yöregén cilkéndérgen Asiyege oxşagan idé ul bugün... İden poçmagında uvyınçık maşınaları bélen evere kilép utırgan almaz, işekten kérüge ük: « Etiém!..» — dip, aniñ muvıyınına taşlandı. Öyge kestrülden küterélgen bu bélen temlé xuş is taralgan péşken it isé. Öyge kaytıp kérgéç te, mondıy iminlék, cılılık karşılar dip uvyına da kértép karamagan idé bit ul. Baytaktan toyganı yuk idé aniñ bu cılılıkını...

Lekin küñéléne kilgen bu xisné bélgértü kaya yaşérérge tırıştı ul tizrek. Ulın korı gına söyüp kuygaç, östén-başın almaştırdı, çışénép yuındı da kiterge cıyına başladı. Monı, maxsus eşlegendey, Asiyenéñ küz aldında başkardı ul. Eléden-elé küz töşérép aluvına da karamastan xatın kürmeméşke salıştı, sér birmedé. Şulay da tüzémlégé çamalı bulıp çıktı Fidail, kiénép yasanıp işék katına ütkende, béráz kaltırana töşken salmak tavışı işétéldé anık:

— Aş ezér idé, Fidail ...

Soňgarıp eytelgen süzlerné güvye işétmedé ul, işékné katı yabıp kitép bardı.

Şehernéñ iské üzegéne yul totkan tramvayda kéşé küp tügél idé. İñ artkı rettege buş urındıkka barıp utırdı Fidail. Késesénen ét atuçı birgen vizit kartoçkasın tartıp çıgardı. Sargaya töşken kégaz kisegéne yazılğan meglümatlarga igtibar itté:

Girfanov,

Usman validoviç,

proféssor, yazuçı.

Şihap Mérşçani uramı, 17 yort, 4 fatir.

Bu vizit kartoçkasınıñ iyese kém?.. Ul ni revéşlé ét atuçı kulına barıp kérgen?.. Nige dip elé ul nindidér proféssor, yazuçı torgan fatirga çakıra anı?.. Elle üzénçe mıskıl itüvémé, şayartuvımı?.. Kayandır tabıp alğan da törtken bulsa, elé bér xel, yamanraknı da köterge mömkin iç. Eytik, bér-bér kéşenéñ kıymmetlé eybérlerén urlaganda yeise talaganda iyerép kilgen kegaz kisegé bulsa?! Niçék kotılırga bélmesséñ ul oçrakta...

Mondiy vizitkaniñ télese kémge éşlenmevé bilgélé iç. Şuşı köngeçe barı bér késéde oçratırğa turı kildé añar elégédey tanıklık-kegazné, Kapkayıvta. « Kiregém çıksa, rexim it!» dip, késéséne tıkkán idé. Kapkayıv gastronom diréktori, bilgélé hem kirek késé! Zur-zur citekçéler bélen aralaşa ul. E bu kém?!. Monda proféssor dip yazılğan iç, yazuçı dip xetta. Yazuçı kader yazuçı ét atarmı?!. Başka sıymas xel-bit bu!

Yarıy da şayartkan gına bulsa?!. Naçar niyet bélen törtmegendér dip kém ışandıra ala?!. Üzé şıklene, ışanmıy, üzénéñ bérkatlılıgınnan köle Fidail. E üzé hamán yulın devam ite... Çirattagı télese kaysı tuktalıştá töş te kit bit, yugıyse... Kegaz kiségeñ értip atarga da onıtırğa idé indé küpten... Ciñélçe çaykalgálap, iplé géne yulın devam itken tramvayga eytérséñ le artı yabışkan anıñ.

Mercanı uramı Kaban külénéñ uñ yak çitene sıyımıp utıra, ul tirené béle Fidail. Uncidénçé yortnı da taptı. İké katlı iské ağaç bina iken. Dürténçé fatirniñ işégé kierép açılğan köyı kalgán: « He, digen uy bızıldap ütté anıñ çiğé turınnan, talagannar hem anı cibergenner...» Ul da tügél, kaya kilép élektém min, dip torgan cirénnen, anıñ karşısına çeynék totkan xuca kilép çıktı, Ét atuçı üzé!

— Kildéñmé? — didé ul tınıç gına. Eytérséñ ul kilmi kala almıy idé.

— Kildém...

Xucalarça turı atlap, bülmege uzdı ét atuçı. Kunakka türdegé kün kréslodan urın tekdim itté. E üzé, kunak kötkén késé sıman, işéklé-türlé yörep, çey östelé xezérlev bélen meşgul buldı. Deşmedé. Atlagan sayın ayagına élgen iské çüvegé şap ta şop itép ükçesén kıynıy. Sténada élénép torgan dev boringı segat, şak-şok kilép, mizgállerné sanıy.

Utıru hem öy éçén küzetü öçén uñaylı idé tiren kréslo. İşék katınnan yalgız terezege suzılğan şaktıy irkén bülmede yeşi iken ét atuçı, her öç yak sténanı idennen tüşemgeçe suzılğan kitap kişteleré bilep tora. Bu revéşlé, totaş kitap kiştésénnan torgan fatirni béréncé kürüvé idé elé Fidailnéñ. Kişteleré de nindi géne elé, pıyala kapkaçlı. Lekin şunısı gacep, kitap kişteleré, bérniçe urında tertipséz revéşte avnap yatkan buş şeşelerné iske almaganda, şır yalangaç kalgán. Bér sıñar kitap eseré de kürénmi üzlerénde... Emma kişteler élék-élékten buş tormagan, şürlék taktalarınıñ, buşlıklarına da karamastan, sıgilğan buluları şunı raslıy. Çit-çitleré zatlap, sırlap éşlengen bu kiştelerde, küresén, kayçandır tum-tutırık kitap bulgan...

Ni öçén dip kilgen idé soñ elé ul monda şuşı kitap kişteleréne karap utırırğa

dipmé?.. Şulay da küz karşındagı kürénéşke bitaraf kala almadı. Ul tuvıp-üsken avıl kitapxanesinde de bu kaderlé uñaylı hem küp urın bulmagandır... Seér hem şomlı kürénéş. Kayçandır ret-ret bulıp tézélgen kitaplarday sıgılıp kalgan buş şürlékler cir yözende yeşep te yukka çıkkın zur cenléknéñ şır yalangaç skélétın xetérlete idé sıman...

Tereze karşısında elé tagı zur östel tora, imen östel. Utırgıçları kalın künnen eşlengen imen kréslo. Timér karavat, kiém élgéçé, lyustra hemmesé boringı hem üz vakıtında monda zatlı gaile yeşegenlékné kürsetép tora. Soñgı utız-kırık élda bu fatirga, kitap kiştelérinde tertipséz revéşte avnap yatkan buş şéşelerden tış béрни kérmegen.

Öy éçéndegé şuşı xalet, ozakkarak suzıla töşken tınlık basa başlaganday buldı Fidailné. Yakın tujanına kilgen kunak tügél iç tıngısızlanıp, xucaga mörecegat itté ul:

— Şuşında torıp yatış diséz indé...

— Şuşında.

Elé bulsa kulında totıp torgan vizitkayga küz töşérép, kölémsérep kuydı Fidail. Bu anıñ, üzénçe, ironiyesé idé bulsa kirek.

— Proféssor, diséz indé alay bulgaç... Yazuçı diséz... Ét atuçı deşmedé. Égétten mekérle ironiye kötmegen idé bulsa kirek... Pavzadan faydalanıp, Fidail üzaldına söylenü-vén devam ittérde:

— Gosman velidoviç Gıyrfanov bulasız, dimek?..

— E üzénéñ küzé hamın vizit kartoçkasında, elé bér, elé ikénçé yagın eylendére-eylendére küzetté ul anı.

— Proféssor hem yazuçı diséz... Hem béroçtan ét atuçı da...

Kapılı kına kunagına taba borılıp aldı xuca. Güvye avırtkan ciréne kagıldılar anıñ:

— Studént... — didé, tiren sulış alıp.

— Gosman Gıyrfanov miném eti bula... Min, Gıylém atlı, anıñ ulı...

— Méne niçék?!

— Çın-çınlap kızıksını tudı Fidailnéñ küzlerénde.

— Eyé, miném eti tatarlarınıñ bilgélé edebiyet galimé, edibé bulgan...

— Tukta, tukta, — dip büldérerge aşıktı anı « studé ».

— E sin üzén kém?! « Tatarlarınıñ » diséñ...

— Min bérkém de tügél, — didé xuca, bu yulı indé tagı da azırrak körsénép.

Fidailde anıñ bu süzleré balaçakta küñéléne kilép algan bér uynı tulgandırıp

kuydı: « Niçék ét atarga mömkin?.. Nindi kэшeler iken bu?!. Ul bəlgen kэшelerneñ bərsəne de oxşamagan alar çönki, tınıç kına, uram buylap kan əzleré çeçep, can kıyıp yöriler. Kém bulır iken bolar?.. Küresəñ, kinolarda kürsete torgan tégé faşist digen zat kəbégrek bula torgandır iñdé bolar...» Ét atuçınıñ üzé bəlen eñgəme korıp utıra ul xezér. Saf tatarça söyleşeler, emma üzən xalık vekilə sanamıy ét atuçı. Oçraklımı bu?..

Égətnəñ citdilene töşüvən, kızıksınıp tuñlarga ezér buluvın çamalap algaç, iplé géne söylep kitté ét atuçı:

— Yarar, kém bulsa da bér tügəlməni!.. Bərdenbér ulna Gıylém dip kuştırgan isəmné eti... Ukımışlı kəşé, gıylém iyəsé, galim bulsın digendér... Bəlgenəñçe, min mène yök buşatam... Sinəñ işé studéntlar bəlen...

Çınlap ta kötəlməgençe kilép çıga bit élé bu, ni diyerge bəlmi tordı Fidail bərtın.

— Xikmetlé-kəşé iken séz... Proféssor ulı yök buşatuçı, yazuçı malayı ét atuçı... Çınlap ta, kızık...

— Kızık bulmıy... Sézge tarix derəslerənde söylemi torgannardır indé bu xakta?! E, studént?..

Yene bér kat, təlén erem itép, üzənəñ studént tügél, şofér ikenlégén añlatıp tormadı Fidail. Baribér kolagina élməyəcək.

— Tarixniñ ni katnaşı bar? — dip kéne kuydı ul.

— Tarixmı!.. — dip élép aldı ét atuçı.

— Tarix katlavlı nersə... Sézge öyret-kençe, Borıngı Rim hem Mısır fırgavənnərə hem de Napoléon, Kolçaklar gına bulmagan tarixta... Anda bəznəñ işé üzənəñ ni kılğanın, kém bulıp, kaya barıp çıgaçağın uylamıy kön kürüçələrnəñ de yazmışı çağıla, studént...

Üzé de uylamaganda, yene təşən kürsetép aldı Fidail:

— Min mujik xalkınnan, abzıy, proféssor malayı tügél. Tarixka mönesebet yuk bəznəñ...

— Bérébéz de azat tügél tarixtan! Sin, studént, alay kistérép kuvyarga aşıkma élé!..

— Nersə, proféssor ulınıñ ét atıp yörüvəne tarix gayıplémé?!.

— Eyé!

— Bér gayıpséz avıl malayların élatırğa da tarix kuştımı?!.

— Şulay bulıp çıga...

— Kara, niçék ciñél iken?!. Gomér buvyı ni téliséñ şunu eşlep yörerge de, cavap birerge çirat citkeç, tarixni gayıplerge... Soñ, abzıy kése, iké köşselé miltıknı da kuliña tarix tottırdımı?

Fidailnéñ dulkınlanıp, cilkénép-cilkénép söyleşüvüne de karamastan, Ét atuçı üzén tınıç tottı. Üpkelemedé, rencérge cıyınuvın da sizdermedé:

— Eyé, şulay kilép çıga, studént... Kéşenéñ her kılğan eşé tarix xikmetleré... Za-man hem yazmış dip te almaştırırğa bula tarix süzén.

Eñgemedesénéñ şulay tınıç buluvına açuvı çıktı Fidailnéñ. Eytérséñ bér gayıpséz evliye söyleşep utıra anıñ karşısında.

— Soñ sin, — dip, urınınan uk kalkınıp kuydı ul. Sin... Sinéñ kuliña miltıknı kém tottırdı?!

— Şulay kirek buldı, studént... Kızma elé sin, kızma, miltıknı üzém aldım...

— Kése atarga kuşşalar, kéşége de atar idéñmé?

— Eyé dimim... Lekin, béleséñ bulsa kirek, studént, kéşé atuçılar da baytak buldı...

— Tarix gayıplémé?!. Cir alarnı da kütererge tişlémé?

— Cir kütere ul.. Eyé, alar da tarixni gayıplé sanıy...

— Kése kıyefeténdegé karaçkı!.. Kése kıyefeténdegé robotlar séz. Tarixni gayıplerge tügél, abzıy kése!

Deşmi géne torıp, östel tireli arlı-birlé yörenerge kérésté xuca. Çey östelé xesterli idé ul, kilgen « kunak » xörmeténe. Ni gacep, üzén élékkéçe ük tınıç tota... Xolkı sabır, üzé itagatlé, hiç uylamassıñ... Fidailné de añlarga, anıñ da xeléne kérége kirek: Karşısındagı bu kéşenéñ ét atuçı ikenlégén bér géne minutka da xetérénen çigara almıy idé ul. Malay çaktan uk kanga buvyalğan sarı kojani bélen töşleréne kérép yödetken, tışkı kıyefeté bélen géne de niçe mertebeler kurkıtıp uvyatkan adem iç...

Deşmi-nitmi géne çeylep aldılar. Kıstatıp tormadı Fidail, aldına kuygannı aşadı. Bügengé fizik eşten soñ appétit yuklıkka zarlanırlık tügél. Kayandır « vérmüt » şéşesé ménép kunaklagan idé östelge.

— Kabasıñmı? — dip, şésege işareledé xuca.

— Duslık yuk.

Tekdim itüçé kuvıyı çey töséndegé kızgılt sıyıklık tutırılğan şéşené kulına alıp bötérdé-bötérdé de kiré urınına kuydı:

— Yarar, sinéñçe bulsın...

Rexmet eytérge bazmadımı, onıttımı, krésloga küçép utırdı Fidail. Xuca kэшé anıñ aldına şaktıy uk tavşalğan fotoalbom kiterép saldı. E üzé aşıkmy gına tabın cıyıştırırğa kéréshtë. Östel östénde elégé de bayagı şése hem iké stakan gına utırıp kaldı, alarına kagılmadı.

Fidail albom aktara. Emma monıñ bér kızığı da yuk anıñ öçén. Taşlap çıgıp kiterge de uñaysız kébék elége. E albomda, ét atuçıınıñ üzénen tiş, hiçkém tanış tügél añar... Kiré kaytıp, bérénçé bitte uk urnaştırılğan fotoresémge karap utıra başladı: Uñ yak poçmagına «Pétrov» digen kéleyme sugılğan. Révolutsiyege kadergé resém idé küreséñ, e üzé sargaymagan. Éltır küzlé, kiñ téke mañgaylı bér yeşüsmér karap tora annan. Kultık astına nindidér çit-yet xeréfler bélen sırlangan gazéta kıstırğan. E belki jurnaldır, iské yazını tanımagan Fidail éçén barıbér idé ul kaderésé. Şul kegaz törgegenéñ bér çiténdegé Şura, digen süzné géne ukırğa mömkin, anısı xezérgéçe. Emma, barıbér, anıñ nerse añlatkanın béلمي iç ul. Şura atlı xatın-kız xakında yazılğandır, küreséñ... dip kéne gömanlap kuydı. Xeér, Fidailné gayıplerge aşıkmyk, kayçandır şul isemde orénburg kalasında tatar télénde akademik jurnal çikkanlığı xakında kémnéñ xeber itkené bar kiñ massaga işétélérlek itép?!

— Etiémnéñ şekért çagı, — dip añlatma kértté Fidail utırğan kréslo arkasına kilép tayangan xuca.

— Şura, jurnalında xeréf cıyuçı bulıp eşlegen ul.

Deşmedé Fidail. Emma üzaldına kızıksınıu béldérep, albomnıñ çirattagı bitén açtı. Monda tanış kэшéler kürénmegeç, arı kiterge torgan Fidailnéñ kulınnan totıp aldı ét atuçı, güvye koş tottı ul.

— Sul yakta Rizaétdin kazıy Fexrétdinov jurnalnıñ rédaktarı, urtada, Zakir Remiéw, Derdmend dip te yörtkenner üzén, millionér da bulğan, şigırlar de yazğan. Anısı Şakir Möxemmedov, yazuçı bulırğa tiş... Suldı utırğanı Fatix Kerimi atlı jurnalist. E tégé artta basıp toruçı ozın gevdelésé Camal velidi bulırğa tiş...

Ét atuçı söylegenner bér kolagınnan niçék kérse, ikénçésé aşa şundi y uk tizlék bélen çıgıp ta kite bardı Fidailnéñ. Urta mektep temamlap ta kolakka çalınmagan, ukıtuçılar tarafınnan télge alınmagan ul kэшélerné xetérlevden ni megne? Kıyefetleré, üz-üzlerén totışları zatlı küréne anısı. Zatlılıkta gınamını xikmet, kılğan eşleré şul çama gına bulğandır, küreséñ... E méne Mexmüt Xöseén yeise Möxemmet Sadri bulsa, tanır

idé ul alarnı. Avılga da kilgenneré buldı, ul eşlegen tézü oyışmasında da çığış yasadı soñıları...

Bér-béréne taba yantaya töşep, yeneşe utırgan ir bélen xatın fotoresémé urnaştırıl-gan bitné açkaç, irékséz-den, üzé ük karap kundi ul ét atuçıga.

— Boları kémnev tağı?..

Sulışı kolakka berép torgan ét atuçı cavap birérge aşıkmadı. Tanımıy axrı digen uy tuvıp aldı Fidail küñélende... E fotoresémnen küzné alırlık tügél. İstelékke kalgan şuşı mizgél aşa gına da elégé parniñ tatulığı, bér-bérséne nindi xörmet hem ixtiram bélen karagaylıklarına soklanıp tuymaslık. Güvye öy kıyığına kunaklap, yeneşe göldéregen par kügerçénner...

— Miném eti bélen eni, — didé ét atuçı, şaktıy vakıt deşmi torgannan soñ.

Bu yañalıktan sissenmev mömkin idé miken, bér fotoresémge, bér ét atuçıniñ üzéne tékelép karadı Fidail. Küpmé géne céntéklep öyrenmesén, dönya meşekatlerénen yonçıp ötelengen ét atuçıniñ şundi mehabet hem igéléklé suretlé ir bélen xatınnan tuvı ixtimalın küz aldına kitére almadı ul. Hiçnindi urtaklık yuk aralarında. Bala, ata-ananıñ devamı bulırğa tiéslé tügélme soñ?!. Karaşları, üz-üzlerén totışları bélen ük igtibarnı celép itken, küñélde ixtiram uvyatkan kesheler bélen illé yeşten uzıp ta, tormışta üz urının tapmagan adem arasında nindi urtaklık bulırğa mömkin?!

...Albomniñ axrı bitleréne citép kilgende, tağı bér fotoresémge törtélép tordı elé. Anıñ igtibarın xuca da sizmedé tügél. Pavza ozınga kite başlağaç, üzé ük sorap kuydı:

— Kürgenéñ barmı elle?

Fotoresémdegé égét tügél, sorav seér toyıldı bu yulı Fidailge. Mölayım élmayıp torgan mehabet gevdelé bu égétné bélüvén béلمي ul, emma kay töşé bélendér, nersesé bélendér ul añar kémnédér xetérlete de sıman. Emma kémné? Kayçan hem kayda kürgené bar anıñ bu égétné?.. Şul uk vakıtta kayan kilép tanış bulsın iken ul añar, ét atuçı bélen anı nerse bérleştére?!

Öyde üz-üzéne urın taba almadı Asiye. Éşte de gamé bulmadı. Uylamagan-kötme-gende adaşıp bilgéséz taraflarga barıp çıkkın yulçı xeléndé toydı ul üzén. Her

yaña kön, her segat anı künégélgen tormışınnan, ütkennerénen ayıra bara. E kay yunelêšte xeraket ite ul, yulı kaya ilteçek küz aldına da kitere almıy. Yulnıñ axırında anı ni köte, bilgésézlékke töbelgen bu seyexet ni bélen temamlanaçak bérev de bélmi... Ene şul bilgésézlék gazaplıy da indé anı. Şul bilgésézlék gaile iminlégén pıran-zaran kitérdé, indé iyeleşép, künégép citken eşénen ayırdı. Şul bilgésézlék yokıdan mexrüm itté, can tınıçlıgın kaçırdı. Kaya barıp térelér hem kay cirlerde tögellenér anıñ bu yulı alla üzé géne béle...

Şulay da ükénmi idé ul. Adaşsa adaşkandır, emma başlagan yulınnan kiré borılır-gamı elle digen uy kilép te karamadı. Béle iç ul, ikélene torgan çağı tügél anıñ xezér. Ye barısına iye bula, ye bérnerseséz kala ikénéñ bérsé... Küzlerén çagıldırıp, kileçegén balkıtıp toraçak bexétten nibarısı kul suzımı yıraklıkta iç ul. Ürélesé, tevekkellep, soñgı adımın atlıysı kalgan, toman artında şeylengen bilgésézlék şunduk érép yuk bulaçak...

Küñélén şundıy uylar borçıgan könnerde, üç itkendey, Arslannıñ ézé suvındı. Şıltıratmıy da, Enziye Zakirovna aşa « kiñeşmege » de çakırtmıy... Yugaldı!

Kötép-kötép te xeberé işételmegeç, üzéne şıltırıtırğa kirek digen kararga kildé ul. E belki, anıñ bélen bér-bér xel, küñélsézlék kilép çıkkandır, Arslan anıñ yardımene moxtadır? Niçék moñarçı uylamagan bu xakta... Xezér ük uramga çıgarga da bér-bér avlak avtomattan şıltırıtırğa kirek üzéne!

— Allo, tıñlıym, — digen tanış avaz işétéldé argı baştan. Ene, niçék yakın, yaneşe-de géne iken lebasa ul. Tevlékler buvyı anı uylap gazaplanası, kötesé de tügél, çıgası da uramdağı télese kaysı avtomatka iké tiénlék bakır salası hem barmak oçı bélen altı mertebe eylendéresé géne iken... Arslannıñ tavışın işétüğe ük, kuanıp, şul revéşlé üz-üzén şéltelep alırğa da ölgérdé Asiye.

— Bu min idém...

— Tıñlıym!

Korı gına eytélgen şul süzden kabinét salkınlığı isép kuydı. E Asiye başka süzler kötken idé bit añardan. Şuña yugalıp kaldı, nerse öçén şıltıratkanlıgın, ni söyleşerge cıyınuvın onıttı üzénéñ.

— Eyé, tıñlıym sézné, — dip kabatladı tavış.

Asiye üz-üzén kulga alırğa ölgérdé, tanımagan iken lebasa ul anı. Tanımağaç, bilgélé indé, başkaça deşe de almıy ul. Çak üpkelemedé tagı... Üpkesén onıtıp, yağımlı

hem üz itép deşté ul:

— Bu min idém elé, Arslan... Min... \

— Ké ul, « min »? Üzé öçén herkéme « min »!. Tıñlıym... Arslan Sexipoviç tuñlıy!

Kölép cibere yazdı Asiye. Elé haman tanımayan ikeyç iç ul anı, kızıık bit...

— İ-i-i, Arslan, — dip deşté bu yulı, yaneşe torgan çaklarındagıça yağımly itép.

— onıtıp ta bétérgenséñ... Min idém...

— İpteş... — dip taviş küterdéler argı yakta.

— Şayartırğa vakıtım yuk! İsemégézné eytégez hem ni kirek?!.

— Béрни de kirekmi, — dip, yene yugalıp kaldı Asiye, totlıga yazdı. Üç itkendey, téléfón şıgırdıy idé... Nindidér çit avazlar da işétélép kuygan sıman.

— Kirekmegeç, — dip cavap kaytardı kırık avaz.

— Éşégéz bétkenmé elle anda?!.

Trubkanı atıp berérge cıyına idé bulsa kirek Arslan Sexipoviç. Emma şulçak, tonık şıgırdav avazına kuşılıp, tanış isém işétéldé:

— Asiye idé bu...

— Kaysı Asiye?!.

— Sorav yalgış ıçkındı. Anıñ urınsızlıgın şunduk abaylap, tözetérge aşıkty Arslan. — E-e, sin idéñméni, Asiye? Tavışın naçar işétele... Nerse buldı? Tıñlıym siné, Asiye...

— Béрни bulmadı. Bolay gına şıltratkan idém, — didé. Tağı ni eyte, nerse diye ala idé iken soñ ul?!. Téléfónnan söyleşér süzleré de yuk iken iç al arnıñ!

— Xaller niçék? — didé, nihayet, kém bélen söyleşkenén töşénép algan Arslan, mişer aktséntın maxsus as-sızıkılap.

— Eybet...

— Nindi yañalıklarıñ bar?

— Bérköy, élékkéçe...

— Yaxşı alay bulgaç, yaxşı... — diye, ni eyterge, alga taba ni söyleşérge belmi törtélép kaldı ir-at tavişı.

Xatın-kızınıñ sizgér küñélé de şunduk toyıp aldı monı. Emma üpke béldérerge aşıkmadı. Soraştırırğa kéréşté ul da üz çiratında:

— Üzén niçék yeşisén, Arslan?

— Tüzerlék.

— Éşéñde küñélsézlékler yuktır iç?..

— Elége tertip, üzgertép korabız, — didé hem iplé géne ironiye katış kölgendey itép aldı.

— Kölüvéñnéñ megnesén añlamadım, Arslan?..

— Üzgertép korabız dim, « péréstroyka »... Gazétalar ukınmıysıñmı elle? Zaman-nan kalışırğa yaramıy, Asiye.

« Minde gazéta kaygısı tügél şul eléte...» dip eytérge açılğan avızın tıyıp kaldı Asiye. Kürénép tora, añlaşıla, téléphone aşá gına canına tıngılık iñmeyecek anıñ baribér... E Arslan, elle yuri, elle çınlap, bérnindi de konkret tekdım eytérge uylamıy, çitlep-urap söyleşüvén devam ite. Dimek, üzene tevekkellerge kala:

— Kayçan oçraşabız soñ? — dip sorap kuydı ul, uñaysızlanu digen töşençené onı-tıp torıp. Arslan niçék kabul itkendér, sorav anıñ üzé öçén de kötélmegeñçerek kilép çıktı. Artık tögel hem turı idé sorav.

— Oçraşırız, Asiye... Vakıt yağı kisanrak elé méne...

— Kayçan? — dip ersézlendé xatın, açık cavap işetmevéne küñélé rencép.

— Kayçan oçraşabız?

— Kararız didém, Asiye... Vakıtka kararız... İñ élék kaybér nerselerné üzgertép korırğa, koyrıqlarını cıya töşerge kirek elé.

— Azga gına bulsa da... Miném siné bik te, bik te küresém kile, Arslan...

— Yanmıy torgandır iç!.. — dip eytép saldı, nihayet, ir-at. Şıltıratuçınıñ üzén añlarga télemevéne açuvı kabara başlagan idé indé anıñ.

— Yanuvın yanmıy da...

— Soñ, yanmagaç!..

Üç itkendey, söyleşünéñ şul urınında, anası artınnan yögérgen aksak kaz bebkesé sıman pib-pib itken avaz çıgarıp, élémte özéldé. Arslanıñ süzleré yartı yulda élénép kaldı. Késesinde iké tiénlék bakır tabılmadı Asiyenéñ... Uramga yögérep çıktı, uramda yörép toruçılarnıñ elé bérşene, elé ikénçésene oçıp kundı ul:

— İké tién birégéz... İké tiénlék yukmı?.. Bérevénéñ de nindidér bér xatın öçén tuktalıp, kése aktarıp torası kilmedé. « Yuk...» — dip, kitép baruların devam itteler. Poçmaktığı gazéta kisskısında utıruçı ebi de: « Akça vaklamıyız, kürmiséñimé, küzén çıkkannmı elle...» — dip, itagatlé géne cavap kaytarıp, şul xakta yazıp éléngen kegaz

kisegéne kürsetté. Başka süzém yuk digenné añlatıp, şapıldatıp, pıyala terezén de yabıp kuydı aññ borın töbénde...

Éş urınına eylenép kayttı Asiye. Köterge kéréşté. « Nigeborçılırga?! » — dip tınıçlandırdı ul üzén. Süzleré yartı yulda büléndé, télese, Arslan üzé çakırta ala iç anı. Téléfonga çakırta ala, maşına cibere ala, « profsoyuz kiñşemeséne » xetta... Üzgertép koru başlangan dip, dönya tuktalmas elé, tik eylenér üz küçerénde...

Küzlerén işekten almıy köterge kéréşté ul. Annan méne-méne, Arslan Sexipoviç yomışın ütev bexéténen kanatlangan Enziye Zakirovna kilép kéréer töslé idé... Ul könné bulsın, irtegésén bulsın, atélé mödiré alar tséxına ayak basmadı. Tereze karşınnan ciñél maşına ütken sayın, cilkénép kuydı Asiyeññ küñélé. « Miné alırga ciberélgen maşına tügélme? » — digen ömét bér kabındı, bér sündé kabatlanıp tordı. Emma alırga kilüçé de, şatlıklı xeber citkérüçé de kürénmedé haman.

« Elle sod tağı şılırtatıp karargamı iken üzéne?.. » — digen uy da taşlamadı anı. Belki bér-bér meşekaté, nindi de bulsa küñélsézlék kilép çıkkandır... Añar, belki, Asiyeññ yardımé, cılı süzé kirektér xezér. Asiye de kul suzmasa, kém yardımge kilér Arslanga?.. Téléfonnan söyleşkende ük toyu mömkin idé iç keéfé bigük yaxşı tügéllekné... Şul, başına uy töşken, borçu baskan aññ Arslanın. Kiçékmesten ézlep tabarga, yardım iterge kirek añar!.. Şuşı könçege niçék bu xakta uylap karamagan ul?! Kul kuşırıp utırdı, üpkelegen iméş... Arslan elé de anı uylyı torgandır, añardan yardım köte. Gorurlığı gına şılırtatırğa, üzé yanına çakırırğa irék kuymıy torgandır...

Éş segaté dip te tormadı, röxset te soramadı, uramga atılıp çıktı hem oçragan béréncé maşınaga kul küterdé Asiye. Buş taksi bulıp çıktı.

— Univérsal bazaga, — didé ul, sulışın çak tıyıp. Artkı retke kérép utırgan xatinga, közge aşa bérniçe mertebe sınavlı karaş taşlap algaç, süz kuştı taksist:

— Nerse, apası, bér-bér défitsit kaytkanmı elle?..

Deşmedé Asiye. Taksistnıñ süzleré terezeden sızgırıp kérgen cil siman gına çalındı kolagina. E tégé, svétofor karşında tuktalğan sayın, közgesé aşa haman küzetüvénde buldı. Furajkasınıñ, ozın kozérığı astınnan çirattığı mertebe küz salıp algaç, uramga çértletép tökérde de gömanlarga kéréşté ul:

— Xatın-kız şulay kaya aşıksın?! Défitsit artınnan, bilgélé. Íré yanına kaytırğa dip aşıkmas iç indé. Söygen yar koçagına diseñ, alar üzleré kilép ala torgandır, şulay bit, apası...

Taksist şulay uk üzene küre tecribelê «arışlan» idê bulsa kirek. İké süz eytüge ük tanıdı Asiye, şuna deşmedê. Tıñlap kına bardı... Yul kıska toyıldı...

Öçlêgên kaldırdı da rexmet te eytêp tormadı üzene. Arslannıñ eşene yakınlaşkan sayın, nıgrak cilkêne bargan yöregê zur timêr kapkaga tarttı ayakların.

— Apası, sdaça kirek tügêlmê elle?.. Xa-xa... — dip, kêtkeldep, açık terezeden küzlerên şar itêp karap kaldı taksist. Kuzgalırğa aşıkmadı.

— Belki kötergedêr, e, apası?!

Borılıp karamasa da, itegê artınnan iyere kilgen komsız karaşnı toydı Asiye. Şul karaş anıñ üz-üzene bulgan ışanıçın arttırta töştê, tevekkellêk birdê, gevde çigêleşlerêne gayretlê xeraket östedê.

Yabulı yök maşinasın çıgarırğa dip açılğan timêr kapkadan işêgaldına uzdı ul. Karavılçı, ni sebeplêdêr, bu xatını tuktatırğa kıymadı, karaşnı bêlen gêne ozatıp kaldı. Ul da taksist kêbêk ük xatın-kız retên bêle torgan zattan idê bulsa kirek bêlgen dogaların ukıy kaldı.

Monda bêrêncê tapkır gına kilüvê buluga da karamastan, yugalıp kalmadı Asiye. Administrativ binanı skladdardan ayırda kıyın tügêl idê, ikêncê katnıñ türênde ük urnaşkan dirêktor kabinêtın da êzlep gazap çikmedê. Kabul itü bülmesêndegê kızğa barıp citkeç kêne sôrlêge yazdı:

— Grajdanka, — didê tégê, yulına arkılı tüşêp.

— Sêz kaya?..

— Dirêktor yanına.

— Ul bügên kabul itmi.

— Minê kabul iter... — Bu yaş çiber kızğa, kürüge ük, açuvı kilgen idê Asiyenêñ. Xeêr, söygenênnen kônleşü xikmetê bulğandır, sêkrêtar kızlar xakında imêş-mimêşlernê az sôylemiler iç.

— Dirêktor zanyat... Sêz kêm bulasız?

— Kêm buluvım ehemiyetlê tügêl! Arslan Sexipoviç minê çakırğan idê...

— Çakırşa, köterge turı kilêr, elêge ul zanyat.

— Anda kêşê barmı? — dip soradı Asiye, kündemlene tüşêp.

— Citdi eşê bar didém, — dip kabatladı kız. hem, nihayet, monısın da tuktattım digen neticege kilêp, çeçlerên sıyrığalıy-sıyrığalıy, közgêge taba uzdı.

— Bu nindi añla-magan kêşêler bu... Eyttém iç, Arslan Sexipoviç zanyat didém,

anıñ citdi eşleré bar didém... E belki ul Meskev bélen söyleşe torgandır...

Kız kanegat séyleşe-mıgırdana kaldı, Asiye cet kéne kün bélen tışlangan işék artına kérép yugaldı. « Grajdanka, grajdanka, séz kaya?..» — digen süzlerné indé ul Arslan kabinétına iltüçé ikénçé kat işékné yapkanda gına işétté.

Baksañ, Arslan mul cihazlı kabinétıñ türénde béryelgızı, botın-botka atlandırıp krésloga çumgan da kofé éçép utıra iken. Röxsetséz kilép kéréçéné kürgeç te kıbırsırğa kéréşken idé indé ul. İşanası kilmıçe, küzlerén çélt-mélt yomgaladı.

— Nerse?! Asiye! — dip, gaceplenüvénen torıp uk bastı ul. Tavışın kütere töşté. — Nige monda kildéñ? Kém röxset itté?!

— Üzém kildém... Sagınıp...

— Éş urınınamı? — dip, béрни añlıy almıyça, kar-şısına kilép bastı ul xatınıñ.

— Öéñné bélmim iç... Adrésıñnı kaldırmadıñ!

— Monısı indé Asiye tarafınnan yarım şayarıp eytelgen süz idé Şulay şayaralar diméni añlamadı Arslan, küzleré mañgayga méne yazdı.

— Öy!.. Adrés!.. — diye aldı.

Xatın, kirésénçe, Arslannı şulay eş urınında hem sav-selamet kürüvéne çikséz şat idé. Niçék karşı aluvı ehemiyetséz... Béle iç: İr-at xalkı barısı da bér kamırdan yasalgan, gıyşık turında söyleşép ikevdén-ikev kalganda gına arıslanga evérelé alar. E indé uramda yeise eş urınında oçrata kalsañ, kaya ul, kikrikleré şunduk şiñe, uñlı-sullı karangalarga kéréşeler. Eytérséñ bötén kéşé al arnı küzetép tora. Xatını yeise bér-bér tanışı bélen barganda oçratsañ, kürmeméşke sabışıp kiterge de küp soramıylar. Arslan gına başka bulmas...

— Küresém kildé, şuña kildém, — didé Asiye, yağımlı yılmayu hem yaktı karaş sirpél.

— Nu-u, Asiye, — dip baş çaykadı poşamanga töşken baza mödiré.

— Küréşe torgan, söyleşe torgan cir mondamı indé?! Tapkansıñ şayartır urın!..

— Belki miña urın tekdım iterséz, Arslan Sexipoviç?! Kunaknı şulay karşıly-larmı?!.

— Eyé, eyé, tenkıyt kabul itéle, — dip, kabalanıp élmayganday itté Arslan, Asiyege yan sténa buvyındağı irkén divannan urın tekdım itté. E üzé anıñ yeneşesénen utırmadı, kabinét türéndegé eş östelé artına ütté.

Anıñ bu kılanışı bér küréşü oçraşıp kul kısışuga zarıgıp, susap kilgen Asiye oçén

böténley kötélmegeñçe kilép çıktı. « Arslan da kurka béle iken...» — dip uylap aldı ul hem anı şul yomşaklığı öçén kızganıp kuydı. Küñlé néçkere yazıp kaldı...

— Ye, — didé Arslan, östel artındagı krésloga utırğaç ta tamak töbénnen yasalma kör taviş çıgarıp.

— Xaller niçék, süle?! Üzénéñ mişer aktséntına maxsus şulay basım yasavı idé baza diréktorınıñ. Bu üz-üzéne tevekkellék östevé idé bulsa kirek anıñ.

— Bér köy, Arslan... Sin miné açulanma, yamé!.. Min siné bik sagınıp kildém... Citdi süzlerém de küp cıyıldı... Kémge söyylim sinnen başka?!

Arslanga çit toyıldı Asiyenéñ éçkéréséz añlaşırğa cıyınuvı. Şuña söylep bétéérge irék birmedé:

— Ul citdi süzné söyleşe torgan urın monda dip béldéñmé?!

— Siña elle nerse buldı, yugaldıñ iç, Arslan!..

— Dimek, vakıtım yuk. eşém küp, dimek... Şunu añlıy almıysıñmı?!

— Dorfalığın añlap bulsa kirek, tavişın basa töşté bérızdan.

— Ye, tıñlıym...

— Tıñlasañ şul, Arslan, min başka bolay yeşi almıym...

Tagı yartı yulda büldérdé anı Arslan:

— Min añlıy almıym!

— İyegén yugarı çöydé ul, kréslo artında tuk mal sıman kiérelép.

— Üzén télegeñçe yeşe, kém siña ayak çala?! « Bolay » yeşi almasañ, tégéley yeşep kara...

— Niçék, niçék, ul « tégéley »?.. — dip, urınınnan torıp, baza diréktorınıñ östelé karşına kilép bastı Asiye. Möldérep tulışkan, çaykalsa tügélérge torgan küzlerén añarga tékedé.

— Sin nerse, köleséñmé, elle mıskıl iteséñmé miné?..

— Citer, citer, Asiye, — dip, urınınnan kuzgalmıy gına xatını tınıçlandırırğa itté Arslan.

— Elle niler söyleme elé?!

— Suzmıyk, Arslan!.. Min bolay yaşevden tuydım, xel itik.

Xatınıñ soñgı süzleré kaltıranıp, begirénnen sarkılıganday, tirennen çıktı. Arslan da toyıp aldı elégé küñél tibrenéşén Avırlık bélen urınınnan tordı hem Asiyené kulınnan citeklep divanga ozatıp kuydı.

— Sinnen bérkaya da kiterge cıynganım yuk. Asiye, — didé ul pışıldarga kérésép Tıçılan... Bügén ük kunakka çakırırğa dip tora idém elé üzéñnér..

— É-éx, — didé xatın, téşlerén kısıp. Kulyavlık çité bélen borının sörtép aldı... Köçsézlendé Asiye, biréşté, İr-at aldında gomérénde béréncé meretebe yomşaklık kürsetüvé idé anıñ.

— Min bit siña böténley başka nerse turında söylim!.. «Kunakka çakırırğa...» iméş!

Yeneşe basıp tormadı, vak-vak atlap, kiré östeléne taba çigéndé Arslan Pışıldavın devam itse de tavışın kütere töşté:

— Bu eş urını, Asiye, kayda ikenlégeñné onıtma. Balavız sıkmıy gına añlaşıp bulmıymı, kéşélerçe!..

Barın da gafu iterge, télese nindi avır süzlerné de küterérge ezér idé bügén Asiye. Tik añlasınar gına anı, ul digençe bulsın. Çigéne-çigéne elé haman kréslosına barıp cite almagan Arslannı kuvıp tottı ul. İrénneré bélen anıñ kükregéne kağılıp aldı, külmek yakaların xesterledé, galstugin turaytıp kuydı.

— Üzén de arıgansıñ. Külmek yakalarıñ da naçar ütöklengen, — didé irkelenérge iténép - Miñ siña her kön yuıp-ütöklengen külmek kidérermén Mañgay cıyırçıklarıñ da yukka çıgar. Arslan...

Baza diréktori anı, kabalana töşép, yene bér kat divanga iltép kildé. Üz kréslosına utırğaç kına tiren sulış aldı:

— Sin nerse söyliséñ, Asiye, — didé ul, iyagén gorur revéşte yugarı çöyüp.

— Miném xatınım bar, kızım, sin monı yaxşı béleséñ. Sin de tormıştı! Balalar üz eti. leré yanında üserge tiéş!

Asiyenéñ bu yulı da urınınan sikérép torası kildé, emma tüzép kaldı Arslanga östeme meşekat tudırası kilmi idé anıñ.

— Onıttıñmini, — didé ul, möldéregen küzlerén Arslannan yeşérép.

— Üzén tekdım yasagan idéñ tügélme?!.

— Yuk, miném bérkayçan da balalar yetim üserge tiéş digeném yuk!

— E yaratu?.. Sinéñ yaratam digenneréñ?! Çın tügél idémé alar? Nige miné aldap yörttéñ, nige şuşı xelde kaldırasıñ sin miné, e, Arslan?..

Kort çakkandagıday sissenép aldı ir-at:

— Priçém monda yaratu?!. Sinnen bérev de baş tartırğa cıyınmıy!

— E min başkaça buldıra almıym bolay. Aklıysıñmı, buldıra almıym, — dip, sığılıp töşté xatın.

— Üzéñné kulga al, Asiye! Kayda ikenlégeñné onıtasıñ!

Asiye anıñ cikéréñüge küçüvén güvye abaylamadı.

— Min irémnen aérılam... Anıñ bélen yaşı almıym başka. Ul miné hiçkayçan gafu itmeyeçek, añlıysıñmı?! — dip, küz yaşleréne buvılıp, her süz sayın tiren sulış ala-ala añlatırğa, gozérlerge kéréşté Asiye.

— Aérılğannar di ene!.. Gafu itmi!.. — Kabinétına fatir sorap kérgen xézetkerge kıçkırganday şar yardı Arslan, östel poçmagına kitérép suktı. Urtası çokırayıp torgan kiñ iyegén artka taşlap, téke muvyımın yugarı çöydé.

— Priçém monda aérılışu?! Sinéñ öydegé ızgış-talaşta miném ni katnaşım bar!

İké yak yañağınnan yögeréşken küz yeşleré xatınını kızganıç kıyefetke kértken idé. Küz töbéne sılangan zeñger külege yul-yul bulıp iyekkeçe ağıp töşken. Çeçler tuzgıgan. Şunda gına işéknéñ açık ikenlégen, kabinétındağı xellernéñ şaktıy uk xörtilene baruvın çamalap aldı baza diréktori. Kabalanıp, sul kuli bélen bér çitte torgan séléktor töymeséne kitérép bastı:

— Faya, sin andamı?

— Eyé, Arslan Sexipoviç.

— Miné kötücéler yukmı?

— Elége küréñmiler, Arslan Sexipoviç.

— Min monda yuk, kiñeşmege kittém, Faya! Añladıñmı, бүгэн kaytmıym, kötme-sénner.

— Sorasalar, nindi kiñeşme diyerge, Arslan Sexipoviç?.. Profsoyuz diyergemé?

Béraz gına uylap torğaç, açıklık kértté baza diréktori:

— Raykomda digén, partiye kiñeşmesénde!

— Añlaşıldı, Arslan Sexipoviç. Miña da kiterge röxsetmé?

— Nerse, kiñeşmegemé, xa-xa...

— Kiñeşme, Arslan Sexipoviç, komsomollarda da bula... Xuşıgız!

Kulın knopkadan alıp, işék katına ütté Arslan. İké katın da éçké yaktan bikledé. Cay gına atlap, Asiyege yakınlaştı. Küzleré uynap aldı anıñ, krésloda utırgan xatına sokla-nıp küz saldı, hem anıñ kapron oyık aşa matur bulıp yaltırap torgan tulı sıyrakların küzlep, éş kına xetérlerge yaratkan şıgır yulların kabatladı:

Téz östéne tézén kuygan,

Alıp bulmıy küzné şunnan...

Soklanudan da bigrek, Asiyege komplimént yasavı idé bu anıñ üzénçe. Şagıyrlereñ bér çitte torsın, ene niçék kiléştére...

Nihayet, Asiye kullannan citeklep aldı, sténaga uvyıp éşlengen bar yanına alıp kildé.

— Ye, citer, Asiye, citer tınıçlan, barısı da köylenér, — dip tınıçlandırdı, xatınıñ bilénen koçaklap. İkençé kulı belen anıñ çuvalışkan çeçlerén retledé.

— Eyt, nerse écebéz, konyakmı, elle aknımı?..

Asiyeñ kolak oçında elé haman üzéne adréslangan bayagı şıgır yulları élenép tora idé: « Téz östéne tézén kuygan, alıp bulmıy küzné şunnan...» İndé niçençé kat işétüvé anıñ bu süzlerné. Vatik plastinka sıman haman şunu kabatlıy. Ayakları, şere botlarıñnan başka soklanır, maktap iske alır yakları yukmı ikenni soñ anıñ?! Soñ çikte, deşmi torsın idé...

Arslan kanegat idé üzénen. Téli iken, ene şul revéşlé tiz géne yuata, küñéllerén bilep ala ul xatın-kızınıñ... Téli iken, kırıstı bula béle... Ryumkalarga konyak agızdı ul, bérsén Asiyege suzdı:

— Nerse öçén écebéz, Asiye?

Cavap işétélmedé, küterélép kararga da uñaysızlana idé xatın.

— Sinéñ yeşlék hem maturıgıñ öçén, Asiye! Bülmede, cil-davıllap tuzınıp kilgen ceygé yañgırdañ soñ utırıp kalgan sıman, tınlık xökém sördé. Ryumkalarnı kuvyıp, divanga taba üttéler.

— Éx, Asiye, — digen dertlé pışıldav avazı yañgıradı bérızdan.

— Üzénéni niçék yaratkanlıgıñmı belmiséñ şul sin. Eger şagıyr bulsam mı?.. Şagıyr bulsam mı, éx, Asiye... Poéma yazar idém sinéñ xakta... Roman...

Xatın deşmevén devam ittédé. Arslanıñ kulları anıñ bilénde idé indé. İrenneré küz yeşlerénen tozlangan bit oçların, irénnerén barladı. Barmakları kapşanırga kéréşté bérız-dan...

Poéma, alan gınamı elé, xetta roman kader roman vegde itse de, baza mödiréñni pışıldav hem nazlarına cavap kaytaruçı bulmadı.

— Éx, Arslan... Sin miné kémge sanıysıñ, Arslan... — dip, sıgılıp, xelsézlenép töşté

xatın.

28

Östelde yalgızı utırıp kalgan vérmüt şéşesé, şulay da, açıldı. « Studéntınıñ küpmé géne kıstasañ da künmeyeçegéne inangaç, ét atuçı Gıylém, stakanın tum-tutırık itép, üzé géne éçép ciberdé.

— Fu-u, — dip başın çaykadı ul, buş stakanı eylendérép östelge kaplap kuygaç.

— Kandala daruvı.

Krésloga ceélép utırgan Fidail küz karaşı bélen tağı bér mertebe şere kitap kiştelerén barlap çıktı. Öy éçé tıp-tın. Xetta fortoçka da açılmagan. E poçmaklarında perevéz çélter-lerénnen tış hiçni bulmagan buş kişteler arasınnan şürléklerden şürléklerge küçép cil yögere, açı cil ükére güvye. Cil tügél, elle buşap kalgan kişteler sıkrap yılıymı şulay. Ay-hay, yemséz hem kurkınıç iken ul boringı kitap kişteleréniñ şır yalangaç toruların kürü!.. Şomlı buşlık avazı başına kaptı Fidailnéñ, çigelerén kısarga kéréşté... Şul xaleténnen arınırga télep, igtıbarın xucaga küçérdé ul.

Küreséñ, ét atuçınıñ üzéne de avır teésir ite idé şürléklerden isken elégé buşlık avazı. Ul da, ene, sıñar başın iké uçına salıp, östelge kaplangan. Birçeép bétken dev, taza barmakları arasınnan çıbırkı sıman bürtép çıkkın çige tamırları gına kürénép tora. İké çenti barmak aşa karap torgan küzlerén kan baskan...

Küñél tügél, küz karaşı kütere almaslık kürénéş idé bu. Kaya kararga, karaşın kaya kuvyarga bélmedé Fidail. Kay tarafka gına karamasın, anda sıkrap yılan buş kişteler yeise kan baskan tonık küzler çekéreép tora. Şul xaletten kotılu télegé bélen, tüzémsezlenép sorav ézledé. Emma ul añarga isémé bélen deşmedé. Dörésregé, deşe almadı. Ét atuçı bélem aniñ isémé «Gıylém » arasında hiçnindi urtaklık, beylenéş kürmedé ul. Aniñ isémé ciséméne turı kilmi, böténley yatış mıy sıman idé. Şuñamı, çitletép birdé soravın:

— Kişteleréñ nige buş?..

Téler-télemes kéne kıymıldap, başın dev uçlarıñnay arındırdı xuca kéşé. Avızın zur açıp hava isnep kuydı.

— Kiştelermé?.. — didé salmak kına. Yene östel östéndege şéşege üréldé. Bu

yuli indé stakanga salıp meşekatlenmedé, şeşe bugazınnan gına urtlap aldı.

— Kişteler buşa-gan... Gomér uzgan... Tamırlar özélgen... Nesél tuzgan, studént...

Şıgır söylegendegédey köylep, tigéz ritm bélen tézép kitté ul. Hem tagı şeşege ürédé. İké kulında eylendérép-bötérép, anıñ töbénde kalgan kuvvyı kızıl sıyıklıkka karap tordı ozak kına:

— Şuşı vino kébék, bér kabası hem bér yotası gına kalgan, hem vesselam!..

— Deşmi utırdı ozak kına. Annan karşında utıruçınıñ küzleréne tékeldé.

— Sin de miné ét atuçı dip kéne.béleséñ...

Her ikéséne meglüm cavapnı raslap tormadı Fidail. Xuca kéşe de monı kötmedé añardan. Karaşın kulındağı vérmüt şeşeséne tékedé de söylerge kéréşté. Güvye anıñ başınnan kiçkenner şul şeşe töbéndegé iké yotım vinoga kümélgen, şunnan ukıy, şunnan sözép söyli sıman:

— Orénburgtan grajdannar sugışı éllarında, Uralnı akgvardiyeçéler kamap algaç kına eylenép kaytkan eti. Başta nindidér gecit hem jurnal rédaktsiyelerénde eşlegen. Mekaleler, xikeyeler, xetta pésa da yazgan... Töp eşé ukıtu bulgan törlé kurslarını, bér açılıp, bér yabılıp torgan elle nindi akadémiyelerne citeklegen... Utızınçı éllar başında xezérgé pédagogiye institutınıñ élgeré bulgan Könçığış pédagogiye institutına dotsént itép küçéréle.

— Şul urında, tıñlıysıñmı digen sıman, igtıbarın Fidailge yuneltép aldı ul.

— Sin de « péd »ta ukımıysıñdır iç?! Anda ukuçılar sinéñ işé basıñkı, sabır bula.

Tügél digenné añlatıp başın çaykadı « studént ». Xucanıñ karaşı yene şeşe töbéne küçté.

— Şul köngeçe öylenmegen bulgan. Soñ gına, kırıkka yakınlaşıp kilgende öylenen miném eti. Eni de şunda yaş ukıtuçı bulıp kilgen bulgan... Min tujanmın. Béréñçé bala başları kükke tigen... Kileçekte ulların nindi yazmış köterén uylap tormagannar, küz allarına da kitére almagannar. İké ukıtuçı, iké galimnen tujan malay kém isémlé bulsın? Gıylém, elbette! İké törlé fikér bulmagan. Min tujan élnı üzleréne méne şuşı fatırmı birgenner. Şul élnı etige proféssor derecesé birélgen, eni kandidatlık dissértatsiyesé yaklagan. Küpmé yañalık, şatlık alıp kilgen ul él 1935 él bulgan. Cey de matur kilgen, ubılıp igén uñgan diler elé tagı. Şeşeden küzén almıy gına pavza yasap

aldı xuca. Anıñ bugazına kilép tıgılğan töyır, péşkek sıman, töşép-ménép xeraketlenüvünde devam itté. Dulkınlana... Alga taba niçék devam iterge, kaysıların söylerge de kaysıların söylemi kaldırırğa dip baş vata idé bulsa kirek ul...

— Şunnan? — didé Fidail, iréksézden, söylevçége kuvet birérge télep. Kémné tınlap utıruvı xakında böténley xetérinnen ıçırgan.

— Utız cidéncé élda etiné kulga algannar. Karlı-bozlı yañgır yavıp torgan közge tön bulgan. İşék şakıgannar, üz ayagı bélen barıp açkan eti. Kunarga urın sorap kilüçé bér-bér yulavçıdır dip uylagan, küreséñ. Biş minut vakıt birgenner üzene kiénérge, xuşlaşırğa. E min, ene şul sin utırgan cirde torgan karavatta yoklap kalğanmın. Miné uvyatudan kurkıp, botinkaların kulına totıp, ayak oçlarında işék katına ütken eti...

«Yuk, cibermim, yağılırğa xakıgız yuk!.. İrém sovét proféssorı », — dip, karışırğa télegen, işékke arkılı baskan eniné çitke étergenner.

«Bér gayıbém de yuk, açıklagaç ta kaytarıp ciberérler, borçılma. Bala uvyanmasın...», — dip tınıçlandırğan anı eti. İrtegésén ök eylenép kaytırmın dip uylagan.

Şulay, studént, üzémné xetérli başlagançı uk « xalık doşmanı » ulına evérélgenmén min. Ul éllarda eniémnen başka bérevnéñ de üz isémém bélen deşkenén xetérlemim. « Xalık doşmanı » didéler, « kontr » didéler... İpdeş malaylarım arasında da « gıylmık » yeise «gıylmuş» bulıp kına yördém... « Bala uvyanmasın », etiémnéñ soñğı süzé bulgan, şul kitüden kaytmagan. Eniné de kugannar instituttan, partiyeden ıçırgan, diplomın da algannar. Ozak kına nindidér oyışmada cıyıstıruçı bulıp eşledé... Sugış çıkkaç, zavodka kéréde, front oçén üz-üzén kızganımı eşledé. Unikéşer segat stanok artında basıp eşlegen, añlıysınmı, unikéşer segat!.. Hem bérüzé géne de tügél! Éşénen birélgen rizıknı, aşamıyça, miña taşıy torgan idé. Eti frontta bulmagaç, bızge payık élekmedé. « Xalık doşmanı » balaları niçék téli şulay kön kürérge tiés bulgan...

Kimsénmesén, digendér eni: « Etiéñ cibergen, etiéñ oçén birdéler », — di-di, ikmek kıyırçıkları taşıy idé miném oçén. Avızınnan özép cıygan öleşleré bulgan. Küreséñ başkalardan kim tügél buy aç tormaganmın, dimek. Bastırık buyı... E eni... Utız altı yeşén de tutıra almıyça kitép bardı. Aşkazanı bélen! Şulay, studént, undürtte şır yetim torıp kalınan. Eti yuk, eni yuk, abıyñ-apañ bulsa iken...

Suvorov uçılışçasına kérége ömetlenép yörgenné xetérlim, almadılar. Eti frontovik tügél! Kara sakal sıman, üzém kürép xetérli de almagan etiém külegesé iyerép

yördé. Eni eşlegen zavodka da almadılar öyrençék itép. Zavod bit... Min işanıçsız nesélden! Tiré eşkertü kombinatına aldılar, çönki anda eşlerge télevçé yuk, sası, pıçrak. Avıldan kilép propiska ézlevçéler eşli idé hem miném işéler. Xézmét biografiyemné yökçé bulıp başlagan kéşé min. Tek çto, bél, studént, yökçé bulıp eşlevde miném kırık él çaması staj bar. Kém bélen eşlegenéñné onıtma!..

— Ét atarga... E ét atarga kém öyretté?.. Kém mecbür itté? — dip sorap kuydı Fi-dail, yokıdan yaña uvyangan kéşé sıman kisek kéne.

— Sinde ét kaygısı, — dip mıgırdanıp aldı xuca hem iplé géne söylevén devam itté.

— Tiré kombinatında DOSAAFka kérédm. Tirda mıltık totarga, atarga öyrettéler... Sugış éllarında bötén xıyallanganım mıltık totu idé, doşmannarga karşı baru. Etiémné de şul faşistlar alıp kitkendér sıman toyıla idé miña. Xerbilernéñ ulları kızlarına bulgan igtıbar hem xörmetke de kızıgıştandır... Suvorov uçilişçésı turındağ xıyallar da yukka gına tügél... Mıltık totıp, xerbi kiém kiép alsam, bar kimsénülerém taralır kébék toyıla idé.

Uncidéde öylendém. Akıl birüçé bulmagan. Malay tudı öylenmes borın uk. Xatın yaş, çiber... Akça gına yuk, kése de ciller ise. E xatinga matur kiém, Kara diñgez kirek bula başladı... Nu, akça yunettém de ciberdém min monı yal iterge. Bér-iké mertbe akça soratkan télégramması kildé, emma üzé kaytmadı şul kitüden. Balanı da, üzémné de onıttı. Mıyık çıkmas borın uk, yaş balalı tol ir bulıp kaldım.

— Söylevénen bülénép, küz töplerén, mañgayın sıpırgalap tordı ul bértın, hem kulin séltedé, Xeér, bolarnıñ siña kiregé yuk indé...

Eyé dip te, yuk dip te deşmedé Fidaıl. Söylegenneré dörés bulsa, ét atuçınıñ başınnan kiçkenner, çımlap ta, tuñlavçını bitaraf kaldıra torgan tügél idé. Yazmış sinagan, şaktıy uk talkıgan küréne üzén.

Kinet xereket yasap, kulındağ şéşesén yugarı küterdé xuca hem, töbénde yuşkıni kalmasın digendey, bértın eylendérép-çaypaldırıp tordı da avızına koydı vinonı. Buş şéşené idenge töşérép, ayak oçı bélen cet kéne kitap kişteleréne taba tegetetép ciberdé. Bérara buş şéşe tegeregen avaz gına işétélép tordı öyde. Nihayet, arlı-birlé tegeri torgaç, şéşe tındı. Söylevén devam itté ét atuçı:

— Yaş balalı tol ata bulsam da, malaylık çıgıp bétmegen, küreséñ, tirga yörüden tuktamadım. Niçék te başkalardan ayırılıp toru, tözrek atu bulgan bar xıyalım. Yaxşı

atsam, meňge tormışka aşmas xıyalım da çinga evérelér kébék toyılğan... E üzémne armıye xézeténe de almadılar malay bar, kémge kaldırasıñ. Tiré eşkertü kombinatında çimal citmi başladı. E cılı iték, tun kirek planı kimétmiler. Ul çakta bit tertip ay-hay, xezér séz anı küz aldığızga da kitere almıysız. Plan töşérele iken, üte! Kaydan télisėñ, şunnan tap tiréné, plan gına ütelsén, iték hem tun sanı gına kimémesén!.. Méne şunnan başladı indé, studént. Cıyıp alalar da rayonga, cıyıp alalar da rayonga kuvalar. Biş yöz tiré, mén tiré, méñ yarım tiré digen emérlerné ciberép kéne toralar idé yugarıdan. Tülev ét başınnan...

— Yugarıdan?! — dip siskelep kuydı Fidail, urınınan sikérep tora yazdı.

— Ét atarga dipmé?!

— Ét atarga!.. Nu, rayonnan avıllarga büléngendér plan. Xucasız étler kübeygen digen sıltav bélen, bilgélé, tiktomaldan tügél. Sinéñ étné atarga dimegen bérev de. Xalıknı ezérlev öçén, iñ élék, kaysıdır avılda şundi-yşundi kėşéne kotırgan' étler talagan iken digen, yaise elle kayda gına bér balanı étler aşagan iken digen süz cibere torgannar idé.

— Şul urında studéntınıñ üzéne tékelgen nefretlé karaşın sizépmé aklanırğa kirek taptı xuca.

— Yuk, yuk, kotkı taratu béznéñ eş tügél! Ul éşnéñ üz belgéçleré bar idé... étlerén attık anısı, yeşermim... Attık. Akçanı eybet tüliler idé, ét başınnan!

Séznéñ Yaktı Yar rayonında töplenép kala yazgan idém elé min. Xerbi komissariat tirında eş tekdım itteler. Éşénde tügél xikmet, xerbi kiém de birdeler! Xıyallanganımnı béleséñ... Nu, bér xatinga yortka kėrdém... Balalar yortınnan malaynı aldırđım... Bérniçe'él yeşedém de elé min séznéñ Yaktı Yarda, böténleyge töplenérge idé isebém. Anda nesél-nesebémnéñ de ütkenén bélmiler, tik yeşerge idé isep tınıç kına. « Doşman » digen isémém de onıtıldı... Uramda oçratıp, bérersé « Gıylém Gosmanoviç » dip te deşse, küzge yeşler kile torgan idé. « Gıylmık » kına idém iç min aña kader...

Kıskası, barısı da köylenép kile idé indé, iplé géne yeşep yetu idé. Xerbi komissariatta da xörmet iteler idé üzémné. Gél kötmegen cirden kildé miña kaza: Sinéñ işé malaylar téñkege tiyerge kéréşté. Kaysı avılnıkılar gına kilmesén: « Tanıysıñmı, kara, kara, ene ét atuçı », — dip barmak törtép kürsetteler. Tora-bara yakaga uk yabışa başladılar... Kaysı avıldan didéñ elé üzéñné? Nurlı Alannan.

— Yuk, séznéñ avılnıkı tügél. Nindidér, Komazannan idémé?.. Bér malay

kükrekke miltık kitérép téredé. « Sin, parazit, — di bu miña.

— Miném étémné atkan idéñmé?! — di.

— Me, al! » — di, kurokka basarga iténe. Alay da miltık korılmagan bulıp çıktı, bétken idém... Bér törkém iptesleré bélen béргеleşép kulların artka kayırıp beylegeç te, öske sikére, tibéne, tésleşe tégé: « Barıbér ütérem min siné, — di-di yanıp.

— Tamırını korıtam, kanga, kan, ülémge ülém », — dip kıçkırta. Kızganiç ta, kurkını ta kıçkırıp éliy üzé, biçara...

Tüzdém-tüzdém de kiterge mecbür buldım. Bala-çaga gına tügél, -ölkenneréne tiklé « ét atuçı » dip barmak törte başladılar, yeşerlégémné kaldırmadılar. Béрге tormış kötép yatkan xatinga da oşap bétmedé bu yañalık... Malaynı citekledém de, eyde, tay kiré Kazan-ga... Şulay, studént, béz kürgennerné kürérge yazmasın sézge!

Başın artka taşlap, tuktalıp, bérara uyga kalıp tordı ét atuçı Gıylém. Alga taba ni söyleşérge bélmi iza çige idé bugay.

— Şulay da, tés kayrama, añlarga tırış sin miné, studént! Üç alır cirém kalmagan. Yetme koyrıgına élék-ken şırtlaka siman, butalıp, çuvalıp bétkenmén. Añlarga tırış miné, studént!..

Niçençe kat tuktaluvı idé iken, yene süzséz kaldı, télén tésledé. Karaşın kaya töberge, kulların ni eşletérge bélmi gazaplanırğa kéréşté. İké kulı bélen almaş-tilmeş barmakların, kul arkaların uvalıy, kısa. Mérxemésiz kısa barmakların, söyakleré şığırdap kuvya xetta, tégérmen taşı astına élekkennerméni... Eytérséñ kér sıga, güvye yazmışına kungan tuzan hem taplarını kısıp çıgarırğa téli idé ul şulay.

Kızgana uk başladı tügélme üzén Fidail?! Lekin ul anı kızgana alamı son?! Karşısında ét atuçı! Üz gomérénde canın birérdey bulıp yarata alğan bérdenbér dürt ayaklı dustın, Yuldaşnı meñgege yuk itüçé, tartıp aluçı... Malay küñéléne tevgé cerexet salgan adem. Dönyanı yaktı hem açık töslerde géne kürgen üsmérnéñ işanıçın, ömétén kıyıp aluçı...

E barıbér, ni géne bulmasın, tégé çakta xerbi komissariattagı oçraşudan soñ küp su akkan, küp nerse üzgergen. Fidail de başka, anıñ kėsélerge karaşı, dönyaga karaşı başka işanıç nık kına kimégen. Küñél de xıyenet hem merxemetsézlékke künege töşken. Ul çakta üzé de özgelep atarga ezér idé elégé adémné. Ét atuçınıñ üzén de dönya az talkımagan, bexét digenneré añlarga da yözén kürsetmegen. Ét atuçı buluvına da karamastan, kėsé sureténde kürege başlagan idé ul Fidail oçén bügen. Ni géne dime,

bügén yakasına barıp yabışa almıy indé ul aniñ. İñseleré şelbéreép töşken, mañgay hem kulları totaş cıyırçıktan torgan bu bexét-sézge niçék yağılırga kirek?!. Yazmışındagı kaysıdır sexifeleré bélen xetta bérkader üz hem yakın da toyla başladı tügélme ul añar?!.

Şulay da bér mizgélge küñélende talpınıp kuygan mihérbanlık xisene irék kuymadı Fidail. Üz-üzén yalğışudan azat iterge télep, tizrek süz başladı:

— Dönyaga açuvıñnı aldıñ, dimek?! Bér gayıpséz avıl malaylarınnan üç algansıñ!

Mondiy süzler, mondiy biterlev işétérge télemegen idé ét atuçı. Az gına merxemetlélékke ömét itken idé bulsa kirek.

— Bérevge de açu saklaganım yuk, — didé ul salmak tavış bélen.

— Üçlenü ir-at eşé tügél.

Güvye işétmedé anı Fidail, üz tuksanı tuksan!

— Söyleme, abzıy kేశé, dönyaga, kేశélerge açılı sin! Bér xesretséz, borçsız yeşep yatkan avıl malayların rencétüden tem tapkansıñ! Sin... Sin etiñ öçen üç algansıñ bézden!

— Studént, — didé xuca hem téler-télemes kéne başın bordı aña taba. Utırgan urındığı sıkrap aldı xetta.

— Sin nerse, studént?!. Bu öyrenen, moñarga ni eytseñ, nindi pıçrak öyseñ de bara, kütererge күнэккен diséñme?!. Béleséñ kilse, üz goméremde miném bérevge de barmak yanaganım bulmadı.

— Mıltık barında barmak yanamıylar...

— Min kేశé rencétmedém...

— Kేశé... — dip kabaladı aniñ artınnan Fidail. Télese-télemese de, bu kేశé bélen tınıç-iplé géne söyleşe almıy idé ul, күreséñ.

— Sin distelegen, yözlegen malaylarıñ küñélén, xislerén kanga buyyagan, çelpere-me kitergen adem, abzıy kేశé!

— Yuk, studént, min kేశé rencétmedém! Yalğışasıñ! Kేశé rencétüden de yaman eş yuk. Min monı üzémnen bélem etiséz üstém. Sebepsézge rencétélgen kేశé kızganiç... Hem kurkınıç ta!

— Dörös, kurkınıç kేశé sin!

Güvye « studént »nı işétmi idé indé ul, üzaldına uylanuvın devam itté ét atuçı

Gıylém:

— Naxakka rencétélgen kэшé kurkıniç, dörés eytesêñ anısın... Andıy kэшé üz-üzéne biklene, yomıla. Kэшélerge ışanmıy, kэшéden igélék kötmeske öyrene. Bilgélé, üzé de uñga-sulga çeçek öleşép yörmi rencétélgen...

— İkébéz de bér süz söylibéz iç, abzıy kэшé. İrtemé-soñmı barın da köterge mömkin andıy kэшéden...

— Min kэшé rencétmedém!

— Elle başına kitken idé, elle maxsus basım yasarga téledé, şul uk süzén tagı elle niçe tapkır kabatladı ét atuçı Gıylém.

— Seér kilép çıga, abzıy kэшé, — dip östedé Fidail. Bexes derténnen çıga almagan idé elé ul da.

— Bérevné de rencétmedém disêñ, e üzêñe mılık téregenner. Köpe-köndéz avıl buylap kan koyıp, öy borınça ét atıp yürü sinêñçe rencétü tügél indé, e?! Min añlıy almagan ul çakta, niçék indé ölken kэшé ét canın kıyıp yörerge mömkin dip gaceplengen idém... Elé géne añladım, sin üç alıp yörgensêñ bézden. Béznêñ bexétlé balaçak artık toylıgan siña. Avıl cirénde xucasız ét bulmaganlıgı sez yaxşı béleséz!.. Bélesêñ kilse, abzıy kэшé, tége çakta sez kitkennen soñ meét çıkkın öy sıman buşap kaldı avıl. Kiçlerén ét örgen avaz işételmedé... Mektepten ozın teneféske çıkkın malaylar yögérmes, uynamas buldı sézden soñ. Bér-bérébézge turı kararga uñaysız idé, borın salındırıp yördék. şul vakıygadan soñ, sugışlı uynasak, faşistlarga karşı tügél, ét atuçılarga karşı atakaga bardık. Tayak mılık-lar bélen kırıkmasa-kırık mertebeler térep attık, mılık tütesé bélen kıynadık béz séznêñ karaçkılarını. Tétmegézné téte torgan idék, tayak mılıklar çıdamıy torgan idé... şulay, abzıy! E sin, torasıñ da, kэшé rencétmedém disêñ?!.

Kanatları sıngan kart börkét sıman küzlerén möldéretép karap utıruvın beldé ét atuçı Gıylém. Tüzém idé ul, söylevçéné büldérmi.

— Devam it, tıñlıym, studént. Süzlerêñ tagı kalgandır elé...

— Citer, abzıy, eytelgen kaderésé citép torır elége!

— Deřmisêñ?.. — dip, soravlı karaşın töbedé ét atuçı.

— Alaysa miné tıñla, studént! Xetéréñe yazıp kuy, kiregé çıgar: ağaçnıñ kevseséne balta çapsalar anıñ ézé cuvıylmıy, tamgası kala. Kэшé tenéndegé cöy sıman. E indé tamırı-na çapsalar, tamırın kayırıp özselér ağaç korıy. Yafrak yarmıy, uñıř

birmi andıy ağaç, kevse géne kala tırpayıp. Nesél tamırına çabılğan éz de üzénékén ite nesélné korıta, stu-dént!

— Bolar bélen ni eytérge télisêñ, abzıy kêsé? Etiéñnêñ üçén avıl malaylarınnan aldım dipmé?..

— Niçék télisén, şulay añla sinêñ zş! Tik şunı bél: sinde ét kaygısı. E béz kêséne de éttén bolayrak kürgen zamanda üsték.

— Kém gayıplé? Minmé?!

Gayıpléné ézlemik, studént, yuksa yaşerge ara kalmas.

— Kêşéden başkalarınñ üçén alırgamı?!

— Alama soravbiresêñ, studént. Üç alu-almav turında tügél süz. Yazmış şundıy béznêñ butalğan, bolğanıp-tulğanıp bétken, gayıpleme bézné! Tamırlar özélgen béznêñ bolay da...

— Üzêñ bar! Ulıñ! Tagı nindi tamır?!

— Kabatlap eytem, studént, tamırlar özélgen! Şexés kultı korbannarı çıgarıp atılğan etkeyler bélen géne çiklenmi, ul béz, béznêñ devamnar hemmebéz kult korbannarı!

— Min demé?

— Sin de korban! Tamırınñ bulganga oxşamagan sinêñ de!

— Dörös tügél! Sin üzéñné aklav öçén géne söylisêñ bolarnı! Mondıy kotkı taratırğa xakıñ yuk sinêñ!

— Yuksa télémné tartıp özersêñmé? Bulmas! Özélgen tamırlarnı yañartıp bulmıy ul, tугan! Yözerlep, méñerlep atkannar béznêñ etilerné, kabérleré de kalmagan cir östénde. Télém de, déném de kalmagan miném, studént!

— Tukta, söyleme...

— Ét atuçıga zakon yuk, tıñla, studént! Uylan! Galimcan İbragimov bulgan. Nesélé kayda?

— Yuk! Şamil Us-manovniñ?..

— Yuk! Fetxi Burnaş?..

— Yuk! Camal veli-dinêñ?

— Yuk!.. Kémnerédér yaşep yatsalar da, bél, studént, nesélleré tamırsız bu böyık-lernêñ! Kabérleré yuk! Nesélleré yuk! Sin şular onıgı, studént. Şuña yözéñde bexétsézlék sinêñ. Étte tügél xikmet, étéñe kader ük imanını korıtkannar. Şuña

ciréñnen, avılıñnan, tugannarıñnan ayırılıp, yalgız kañgırıp yöriséñ sin şeher cirénde!

— Tukta, ét atuçı! Sin miña kağılma, miném yözge çıkkın bexétsézlékte eşéñ bulmasın! Séltenseler, sin séltendéñ, béznéñ bexétke iñ béréncé bulıp. Sin!..

— Yarar, tuktıym! Tuktağım...

Süzénde tordı ét atuçı ikésé de tınıp kaldılar. Öy éçénde yene buş kitap kiştelérende xökém sörgen moñsulık, yetimlék tantana itté. Fidailnéñ kolak töbénde anıñ sayın ét atuçı avızınnan çıkkın seér, yaman süzler yañgırıp tordı: « Tenge yasalgan cerexetten cöy kala... Tamırğa çapsalar nesél kory!..» E anıñ, Fidailer nesélénéñ, şulay tarkaluvına kém gayıplé soñ?! Etiséñ çıgarıp atmagannar, kém gayıplé?..

Şaktıy gazaplandı ul, ét atuçı süzlerénnen soñ tujan butalçık soravlarğa cavap ézlep. Tabılmadı cavap. Ul dönyaga açulı, şuña legnetli dönyanı. Emma dönya andıy tügél, dön-yada bexétléler de bar! Dimek, xaklı tügél ul...

Şaktıy tınıçlana töşkeç, sorap kuydı ét atuçıdan:

— Malay bar didéñ... Kayda soñ ul? Nige öyde tügél?.. Sorav kötelmegen bulıp çıktımı sissenép kuydı xuca késé.

— Ulımmı?..

— Eyé, malay bar digen idéñ...

— Malaynı ukıttım. Méditsına institutın temamladı.

— Ene iç, e sin tamır diséñ... Ulıñ vraç bulgan, naçar tügél iç.

— Tügél! höneré eybet idé de bit...

Üzénnen ret çıkmadı mı elle? Alay dimim...

Xuca, ni öçéndér, ulı xakındagı süzén söylep bétérmedé. Xeér, Fidail bélen üze arasındagı mönesebetke anık ni katnaşı bulsın?! Bolay da süz az bulmadı.

Fidail, nindidér éçké bér kızıksınu bélen, östel poçmagında yatkan fotoalbomga ürédé yene. Anıñ soñgı bitén açtı. ozak kına andagı yaş, taza, töz gevdelé hem kiñ mañgaylı égétke karap tordı... Eyé, kaydadır kürgen sıman toyıla ul aña, yöz çalınnarımı, gevdesémé kay töşlerédér tanış ta kébék. Kaydadır kürgené de bar sıman... Lekin kayçan?.. Kayda?..

ürdek xeléndé torıp kaldı Asiye... Tégé könné şundıy zur ömét hem ışanıç bélen bargan idé bit ul Arslannıñ eşéne. Goméréneñ iñ citdi, xelitkéç mizgélé kilép citkenlégé, üzénéñ bu adımı soñ derecede vakıtlı hem ehemiyetlé bulaçagına az gına da şiklenmi bargan idé. Güvye, atlap tügél, kanatlanıp, oçınıp bargan idé. Şulay kilép çıgar dip kém uylagan bit anı...

Arslan anı añlamadı... Añlav kaya, xetta tıñlarga da télemedé. Bar xıyal, ömétlerén ayak astına salıp taptadı ul anıñ... Mesxere itté...

Kiré borılırga da soñ. Küpérler yandırılğan, ütkennerge kaytu mömkin tügél. Dörös, Fidail deşmi elége. Deşmevé bélen gazaplıy ul anı. Nilerdér uyly. Nindidér plannar kora, küreséñ. Niçék itép hem ni revéşlé añardan üç alu turında uylanamı?.. Tınıç külnéñ töbénde nerse bulğanın kayan béleséñ?.. Tınıç kül töbénde kort mijgıy torgan bula diler... Üzgerdé, tanımaslık bulıp üzgerdé Fidail. Bér süz deşmi, söyleşmi ul anıñ bélen xezér. Karaşları kırıslangannan-kırıslana bara üzgerdé. Nindidér iske kiémner élép, bér karañgıda çıgıp kite de öyden, ikénçé karañgıda gına kaytıp kére. Xelsézlenép, tösé bétép kayta, ni kılıp, kémner bélen hem ni eşlep yörü torgandır, xoday üze géne béle. Maşinasın gél kürsetkené yuk öy tiresénde...

Elé kayçan gına, Asiyenéñ öyde çağı bulsa, bér tügél, könge dürt-biş mertebeler kağılıp uza idé bit ul. Yuk yomışın bar itép, anı sagınıp, Asiyesén kürérge dip kayta torgan idé... Üz yanına tartılıp, bérozlekséz öyge aşkınp torgan irnéñ kádérén bél iken anıñ! Elé xezér, şuşı xelde torıp kalgaç kına añladı monı Asiye. Bér-béréñe tartılıp, añlaşıp yeşevge citemé soñ?!. Lekin, bolar xakında uylavınıñ faydası yuk indé xezér. Soñ! Bulası bulğan, kılası kılınğan, tέρsekné téşlep bulmıy.

Tora-bara kiçlerén de kaylargadır kitép yugalgalıy başladı Fidail. « Kaya barasıñ, xét eytép kit, bélép torıym?! » — dip deşesé, yulına karşı tóşesé kilgen çakları buldı xatınıñ. Tik anıñ kızıksınırga, karışırğa xakı bar idémé soñ?.. Andıy sorav birérge yara-mıy, ul sorav anıñ üzén kıyın xelge kuvyarga mömkin...

Fidail karşında hiçnindi xokukı kalmadı anıñ. Şuşı köngeçe deşmevé, taviş-gavga kuzgatmavı öçén rexmet. Bu xeber eti-eniséne citse, kürşé-külenge meglüm bulsa, ni eşler idé?!. « Arslannı yaratam. Yaratkanga küre oçraşam Arslan bélen », — dip, her kéşége añlatıp yörép bulmıy iç. Méñ rexmet Fidailge! Şuşı kıyın xeléndé de ir-at bulıp kala alğanı öçén rexmet...

Fidailge xetta küñéléndé xörmet xisé-uyyendı anıñ soñğı aralarda. Ul anı xörmet

itté hem kızgandı. Aňarga neni géne bulsa da yaxşılık itesé, niçék te bulsa bér-bér yardım kürsetesé kildé. Emma niçék?.. Elége Fidailnéň xatını sanala sanaluvın. Ul kitmegen, Fidail taşlamagan. Bér tübe astında yeşep, bér urın-cir östénde yoklıylar. Béрге bérgesén, lekin bu reşe sıman, miraj sıman vakıtlı kürénés. Mondıy yeşev, eger anı yeşev dip atarga yarasa, ozak devam itmeyeçek, her yaña tугan kön, her segat yıragayta bara alarnıň araların. Kük yözénde bér ük vakıtta ikésé iké tarafka atılaçak yoldız sıman iç alar. Oçraşu barmı ul yoldızlarga kabat?..

Arslan miraj tügél. Arslan, ul çınbarlık! Ul anıň бүгéngésé. Kém béle, belki kileçe-gédér de elé?! Dörés, tégé könné taş sın kébék salkın karşıladı ul anı. Şul taş singa berélép çelpereme kildé, uvaldı anıň ömétleré. Arslan böténley yaña yaktan kürsetté üzén. Elé kayçan gına késé sureténde yörgen feréşte, idéal idé bit ul anıň öçén. Gorur, kıyu, tevekkel... Şular östéne kulınnan eş kile, herkém sanlaşa, xörmet ite üzén. Kapkzév hem Borislarnıň niçék itép aňarga yararga tırışkanlıkların kürép xeyran kala idé. Atélé mödiré Enziye Zakirovna da, ul digende, biép kéne tora. Léв Bélyeloviç bulıp ul da Asiye öçén bilgéséz yugarılıkta bulgan citekçe Arslan dip özgelenép tora. Sérlerén anıň bélen бүléşe oçraklımı bolar?..

Şundıy kేశéler bér sebépsézge: « Arslan Sexipoviç!..» — dip özgelenép torırğa télerme?! Üzén şundıy derecelé, mehabet kıyefet hem gevdege iye, kaygırtuçan ir-at yaratkanlığı bélen gorurlana idé bit Asiye. Dörés, son çikte, Arslan da feréşte bulıp çıkmadı. Anıň eş östelé artında kréslo da niçék utıruvı elé de Asiyenéň küz aldında tora. Ul kérgende, botın-botka atlandırıp, kréslo arkasına başın salıp kofé éçép utıruvı idé. Güvye üze géne түgél idé ul kabinétında, kémdér aňarga soklanıp karap toradır idé diyerséň. Üz-üzénnen kanegatléknéň çigé-çaması yuk. « Méne min kém! Kém bélen eş itkenlégégézné onıtmağız!..» — diye idé sıman anıň yugarı çöyılgen kiň iyegé hem alsulanıp torgan kanegat, tuk yaňakları... Ul kilép kéргеç te, elle nerse buldı Arslan bélen. Kıbırsırğa kéréşté, kulların, küz karaşın kaya kuvyarga béلمي tıngısızlana başladı. Bülmede üzlerénnen başka hiçkém yuklığı meglüm bulsa da, eléden-elé, késé-kara kürmimé digendey, yak-yagına karangalarga kéréşté. Çirattağı her xereketén yasaganda, her süzén eytkende, sagayıp, işék totkasın küzetté... E indé art yağı bélen suga çumarga cıyınan ürdek sıman, çigéne-çigéne kréslosına taba kitüleré başka sıymaslık kürénés, idé. Eytérséň kémdér anı tartıp alırğa cıyına, e xucası birérge télemi... Xezér yañadan kaytıp iske töşérgende elé kölké, elé kızganiç toyıla Arslannıň şul çaktağı kılanişları.

Arslan Fidail tögél indé baribér. Fidail de Arslan tögél! Fidailnéñ yugaltır kréslosı yuk yugin da, emma şul xelde torıp kalsa, ul baribér başkaça totkan bulır idé üzén. Xeér, nige gömanlarga, Fidailné Arslan urınına kuvyıp bulamı soñ?!

Güvye iké yar arasında, zur derye urtasında yapa-yalgızı torıp kalgan idé Asiye. Kaya kararga, kay tarafka borılırga hem kaysı yarga taba kolaç ceép yözép kiterge bélni ikélenép kalgan. Bér yarda Fidail, ikénçesénde Arslan. E ul derye urtasında. Şavlap, yarsıp akkan yazgı taşkın urtasında güvye. Su tiren, tirenlék üzéne tarta. Agım köçlé tübenge östéri. E añarga batmaska da, akmaska da kirek. Lekin şunısı gacep: İké yar da añardan çitke éteréle, yıraklaşkannan éraklaşa bara her mizgél sayın. Nik bér yardan kul izevçé, üz yarına çakırucuı bulsa iken. Kay yarga yözerge tiéş ul, yalgışmaska, saylarga hem yözerge tiéş, yözerge... Derye urtasında çarasız tora almıy başkaça, vakıt üte, xel béte bélekte. Agım östéri, su tirenlége ayakların töpke tarta. Bélekleré xelsézlengenné toya ul, ayaklarını közen cıyırırğa ite, tendegé köçné su suvıra...

Kém eytér, kay tarafka yözerge soñ añarga?! Aktarılıp-urgılıp akkan bu deryeni yalgız başı kiçer köç kalganmı añarda?..

30

Arıslannar öyiré hem kéneriler törkémé yene yarımutravga cıynaldı. Sıy-xörmet tutırılğan karton tartmalarnı, gadettegeçe, küterérlék tögél idé. Kapkayıvniñ téz buvınnarı sıgılıp-sıgılıp kuydı üzlerén buşatkanda. Kaysıdır tartmada, béz monda digendey, sérlé géne çéltéresép, şeşeler avaz birdé. Şeşelerné, şulay, yeşérép yörteler xezér poçét kimédé alarnıñ. Emma derece töşmedé, arttı gına töslé derecelere... Émal çilek éçénde yaña suygıan beren ité küpére. Uksus, borıç, lavr hem sugan bélen katışıp, borın tişéklerén, sulış yulların kıtık-lap torgan şul it isé arıslannarnıñ kanın kaynattı.

Dörlep uçak yanıp kitté. Tizden küméré de töşer kayın utınıniñ. Boris ukalı kegazge törép xesterlengen şampur timérlerén şıltıratıp aldı...

Yuk eşlerén bar itép, allarnı cim salgannı kötép yörgen kéneriler arasında Asiye de bar idé. Şaktıy deşmi, oçraşmıy torganann soñ, Arslannıñ gél kötmegende üzé artınnan maşına ciberüvé, elbette, seér toyıldı aña. Soñgı vakıtlarda indé kabat oçraşudan ömétéñ özgen idé. Ul ézlep kilmeyecek, üzém de tağı bér tapkır yullap bara almıym digen uylar bélen yalgız başı iza çikken tevlékleré idé. Arslan anıñ mexebbeté

géne tügél, nefreténe de evérelép kilgen könnér, oçraşa kalsalar selaméne de cavap kaytarmaska dip antlar birélgen... E şulay da ul monda arıslannar hem kéneriler arasında.

Bügén töşten soñ tséxlarına atélé mödiré kilép kergeç te yeregé sulkıldap kuydı anın. « Miña gına bulsın idé... Arslan? « Profsoyuz » kiñşemesenedér belki?..» kébék uylar kildé aña bér mizgél éçende. Urınınnan sikérép torıp, işekten kéréçe Enziye Zakirovnanıñ karşıısına çak kına atılıp çıkmıy kaldı. Tégésé ise, dönyanıñ anısınmonısın kürgen xatın bularak, maxsus suzdı, maxsus köttérdé. Kinet kabıngan ömét indé tamam sündé digende, atélé mödiréneñ yañgıravık tavışı işétéldé:

— Asiye, sin kayda?.. Siña kiñşemege!..

Bar késege işétélérlek itép, maxsus kıçkırıp eytté ul bu : Süzlerné bér de yeşeren eş bélen şögillenmibéz yenesé « glasnost » zamanası xezér. E indé küzlerénde ömét çatkısı kabıngan Asiye yanına kilgeç, iéle töşép, başkalar kürmegende géne, üz itép, aniñ botın çémétép aldı. Kolagina pııldadı:

— Çatta maşınası köte...

Niçék urınınnan kuzgalganın hem ni revéşlé, niçék atlap üzénéñ çıgıp kitkenlégén xetérlemi idé Asiye.

— Kéneriler, sézné savna köte! — dip oran saldı Kap-kayıv.

— Tiz bulıgız. Soñğı aralarda şaktıy gına yugalıp torgan Gulya da kilgen idé bu yulı. Kéneriler kile, kite, bu yarımtravda andıy gına xeller, gomumen, bulgalap tora. Gayıpke alınmıy.

Gulya-Gölsinenéñ yene aralarına kilép élegüvé, elbette, başka kéneriler öçén kötlmegen yañalık buldı. Bérevé de kötmegen idé üzén. Hemmesé yaxşı xetérli: Elé kayçan gına Lév Bélyeloviç niçék kotılrga bélni iza çige idé añardan. Méne siña me, Gulya-Gölsiné bélni bulmaganday yene igtibar üzegénde, tabın türénde. « Logika kayda? » — dip eytérge televçéler bulır. Ul nindi logika arıslannar hem kéneriler mönesebeténde logika bula diméni?!

Kéneriler arasınnan Gulya-Gölsine géne kiléşérge télemedé Kapkayıvniñ tekdime bélen:

— Min monda munça kéréрге kilmedém le, — didé ul tursayıp.

— Podumayış, Kapkayıv...

— Eyé, min Kapkayıv, — didé avızı kolagina citép kilgen ir-at.

— Balsañ soñ?! Yene cavap şul uk:

— Kapkayıv!

— Nerse sin, vatık plastinka kébék, Kapkayıv ta Kap-kayıv, — dip beylendé üzéne Gulya. Çakmataş sıman, kagılmas borın uk oçkın çeçép tora. Sabırlık yuk, témpéramént — çik-çamasız, nérvları da nık kakşagan, yeşéne küre tügél bér de.

— Sin kém buldıñ elé, mina prikaz birérlék, ul kader?!

— Kapkayıv, buldı cavap. Üzéne niçék hem ni revşlé géne beylenmesénner, keéf töşmi iç añıñ, küteréle bara. Şundiý ul béznéñ gastronom diréktori.

E Gulya-Gölsine süz köreştérünéñ temén, retén béle:

— Kém soñ sin, Kapkayıv?!

— Kapkayıv!

— İsémén, niçék?

— Kapkayıv!

— Etiéñnéñ isémé?

— Kapkayıv...

— E üzé köle, avızın cıyıp ala almıy köle Kapkayıv. Üzénéñ tapkırlığına xeyran kalıp köle.

— Familiyeñ de Kapkayıvmı?!

— Kayan béldéñ Kapkayıv!

Bérni añlıy almıym, digen sıman, seérsénép tordı kéneri, hem citdilene töşép soradı yene:

— Kaysı millet vekilé soñ sin, é, Kapkayıv?!

— Kapkayıv! Milletém de Kapkayıv.

Gomér urtasınnan uzıp bargan ir-atnıñ şundiý seérlégé, kémge-kémge, xetta Gulya-Gélsinege seér toyıldı. Kızganulı karaş taşladı ul añarga:

— Üzénéñ kém buluvıñnı onıttıñmı?!

— E üzéñ kém?

— Min Gulya-Gölsine! İsémém bar, kirekse familiyem, milletém de bar...

— Min Kapkayıv, — didé gastronom diréktori yane bér kat hem üz-üzénen kane-gat bulıp kıçkıırıp kölep ciberdé.

Elégé megneséz eñgeme, kém béle, belki elé ozak devam itken bulır idé. Lév Bélyeloviç tavışı büldérdé üzlerén:

— Kapkayıv!..

— Eyé, Kapkayıv!

— Sin nerse anda, östéne töşken yöklemené citméş biş protséntka gına ütiséñ?!

Süzneñ ni xakında barganlığına şunduk töşendé Kapkayıv. Sannar hem protséntlarga ços kéşe ul, gomumen. Avızın érdı rextlenép. Nik érmasin avızın, Lév Bélyeloviç şayarta, dimek, keéf naçar tügél « şéf »niñ. Andıy çakta rextlenép yırırğa bula avızını...

— Citméş biş tügél, Bélyeloviç... un protséntı gına kaldı.

Gulyanın başka öç kénerige karaganda şaktıy cıynak gevdelé buluvına işare idé bu. İr-atlar, kızık tabıp, derrev köleşép aldılar. Gulya-Gölsinenén géne isé kitmedé artık.

— Sézge şul korovalar gına bulsın! — didé ul, alarnıñ üzlerénen kölép.

— Nerse añlıysız son, séz?!

Lév Bélyeloviçka bigrek te kéneriéneñ tapkırlığı oşap kuydı. Ni géne eytme, üz kénerié üzénéké indé:

— İştéttégézmé?! İştéttéñmé, Kapkayıv!..

Kéneri de, küñélé bulıp, üzeneñ yaklavçısı koçagına taşlandı:

— Cıyın nadan, şulay bit, e Léva?.. Avıl mokıtları, béрни añlamıylar, e télleréne salınalar!

— E sin alarga üpkeleme, Gulya, — didé kart arıslan, kükélé bulıp.

— Kapkayıv ta télén tıysın! Yuksa miném bélen niçék söyleşérge ikenlékné kürse-térmén üzene. Bér géne tibermén!.. Bélem min kaya tiberge ikenlégén...

Töpçék kızın yuatkanday, yagımlı itép çeçlerénen sıypap kundı Lév Bélyeloviç:

— Kızma elé sin, tımıçlan, Gulya...

Kéneriэн munça işégéneçe, yuata-yuata, üzé ozata bardı ul. İrlerçe süz bulganın, şuka üzlerén géne kaldırıp torırğa kireklékné añlattı béroçtan.

Citdi süz aldınnan irlér dürt boringa bér « Zalgo-toyı koltso » buşattılar. Tél östéne bér kaşık kara uvıldık salgan Lév Bélyeloviç irénnerén çepéldetép kuydı da Kapkayıvka mörecegat itté:

— Kapkayıv dustım, — didé ulanın, arkasına kulın salıp.

— Citdi süz aldınnan bérne cırlap alasıñmı elle!..

Bélyeliç üze soraganda cırlamıy bulamı soñ, avız garmunun bér şıgırdatıp aldı da kıçkırıp cırlap ciberdé Kapkayıv:

Bargan idém Esmalarga,
Kér çaykıy basmalarda.
Barıbér söyam şul Esmanı,
Kolaktan assalar da...

Anıñ karlıkkan tavışınnan Lévv Bélyeloviç üze ük siskenép kuydı xetta. Baş oçındagı naratlardan uzgan élgı kürke yığılıp töşté, koşlar derrev kubıp oçıp kitté. Kül çiténe çıgıp kunaklagan bakalar kiré suga sikérdé. Cırlasa cırlap kürsete indé ul Kapkayıv. Derrev kul çaptı arıslannarı avızlar yııldı:

— Buldıra da soñ béznéñ Kapkayıv!..
— Molodéts, Kapkayıv!..

Kapkayıvniñ baş kükke tidé... Avızınıñ da kay tirede buluvın çamalıysız bulsa kirek. Bexét tulı küzlerén xuca késege töbedé:

— Min bit elé, Bélyeliç, ör-yaña cır öyrendém!.. Anısın da cırlap kürsetimmé?
— Eyde, Kapkayıv, — dip küterép aldılar üzén. İzülerén açıp ciberdé Kapkayıv

cırınıñ ör-yañasın başlarga cıyına idé iç. Tınlık urnaştı urman alanında.

— Tıñlagız, — dip kıçkırıp ciberdé kinet başkaruçı.

— Ör-yaña cır, tıñlagız:

Ayga méne, ayga méne,

Ayga méne kötücé.

Min de ayga méner idém

Yuk artımnan étücé...

Bayagı kölü kölü bulmagan iken elé ul. Bayagı kul çabular, bayagı kanegatlék çüp kéne bulıp kaldı. Urınnarınıñan sikérep tordı arıslannar... Kréslolarında teğeri-teğeri köl-déler... Ayıruçı oşatkanı Bélyeliç idé. Buvılıp-buvılıp köldé ul, küzlerénnen yaş aktı üzénéñ...

Cır şep çıkkanın üze de béle idé Kapkayıv. Soravçılar üténéçén kanegatlendérep, tağı bér kat cırlarga turı kildé... Yene köléştéler.

— Molodéts, Kapkayıv, — didé Bélyeliç. Hem şunduk, citdilenép, başkalarga da mörecegat itté.

— Dus-işsez, eşneséz yeşep bulmıy xezér dönyada, Kapkayıvniñ bu cıruvın

kirtlep kuvyığız küñéllerégézge. Artınnan étüçé, yeise kul suzıp toruçısı bulsa, şulay ene, kötüçé de ayga méne torgan zamanda yeşibéz. E yelgız başıñ, nik şunda peygamber bulmıysıñ, béрни maytara almıysıñ. Ye yolkip töşerele, ye tibép oçırılar, ürmeli başlasañ.

— Béznéñ duslar citerlék, şulay bit, Bélyeliç! — dip büldérdé üzén elégece cır derténen çıga almıy torgan Kapkayıv.

— Arttan étüçé de, kuldán tartuçı da bar béznéñ, şulay bit e, Bélyeliç?!

— Aşıkma, — dip, kuldán küterdé ölken arıslan.

— Süzémné temamlarga irék bir. Familiyeñ Kapkayıv bulsa da, kapkanşç yuk elé sinéñ... E kabuvıñ bik ixtimal, sinéñ işelerné tiz kaptıralar xezér! Kaptık ise, duslarıñnan ciller ise dönya şundıy, Kapkayıv, artık bérkatlı bulma! Bérüzéñ, sıñar başıñ torıp kalaçak-sıñ!

Poşamanga töşté Kapkayıv nige mondıy süzler?! Karşısında utıruçılarga bérem-bérem karap çıktı ul küzlerén möldéretép:

— Séz... Séz duslar tügelméni?! Séz bar iç, Lév Bélyeloviç... Arslan Sexipoviç bar... Boris...

— Şul şul, Kapkayıv, duslarıñ kádérén bélér çak citté! Gazéta ukıy torganızdır... Küresézdér... Nidér meteştérege cıyınalar andaMes kevde!

— Barmagın yugarı töbep tordı ul baytak kına, şomlı karaşı bélen, barlaganday, duslarıñ küzetép çıktı.

— Nidér meteştérege cıyınalar... Révolyutsiye diler ene... Küpke barmas baruvın, emma meteş-téreler!

— Nu, kak ukımaska! Ukıybız gecitné... Ukıybız, Bélyeliç, — dip, süzge kısılırğa ımsınıp aldı Kapkayıv.

— Ukuvıñ eybet, — didé kart arıslan süzén devam itép.

— Ukıgaç, küreséñdér, sinéñ işelerné bér-bér artlı kaptırıp kına toralar xezér. Könbağış yargan sıman! Çért iteler de tökérele. Bar idé Kapkayıv indé yuk Kapkayıv!

— Cılatasıñ, Bélyeliç... Cılatasıñ, söyleme alay, Kapkayıv bar, Kapkayıv bulaçak digén, Bélyeliç!

— Yarar, — dip, sınavlı karaşın Kapkayıvka töbep tordı söylevçé ozak kına.

— Eytik, méne siné gastronom kolléktivi küpçélék tavış bélen saylap kuvyar idémé?! Dönya şundıyga kitté xezér, saylap kuvyarlarını?!

— Kakoy takoy saylav!.. Elége min diréktor! Alar miñé tügél, min alarnı saylıym, télim iken alam, oşamasa kuvıp ciberem... Séz nerse, Bélyeliç!.. Kurkıtırğa téliséz?!

— Kurkıtımıym, Kapkayıv. Min siña sorav birdém; kolléktiv üzéñné saylarnı, dim?..

— Saylamıy, kaya barsınnar, — dip, irkén sulış aldı Kapkayıv.

— Torgniñ bar défitsıtı miném kibét aşa üte. Défitsıt bar iken, dimek, alarga da öleş çıga, alarga da kéréim bar digen süz. herkémnéñ temlé aşıysı, maturrak yeşisé kile, Bélyeliç!

— E défitsıt kayan kile indé?.. — dip, konfét suvır-gandagıday itép, temlep sorav birdé Lév Bélyeloviç.

— Bérevné de rencétken yuk, Bélyeliç. Alarnı da öleşséz itmibéz.

— Şulay da... — dip, süzné başka tonda, tağı da citdilene töşép devam itté Bélyeliç.

— Koyrıklarnı cıya, neféslerné tıya töşerge turı kilér, arıslannar... İşéttéñmé, Kap-kayıv?!

— Vet, tağı... Tağı Kapkayıv, — dip, gél-gél üzén misalga aluga üpkeledé gastro-nom diréktorı. İñbaşların sikértkelep kuydı.

— Alanga kitse, Bélyeliç, üzgertép korunıñ anıñ miném öçén bér kıyınlıgı yuk. Xét бүгэñнен üzgerem. Min nerse, urlaşmıy gına da yaşı alam min. Akça citerlék minde, totam da korı zarplataga yeşi başlıym bérsénnen bér tién almıym! — dip, tıngısızlanıp, şap-şop késeleréne sukkalarga kéréşté.

— Bay kése akça bélen maktanmıy, — dip eytép kuydı moñarçı deşmi géne uylanıp utırgan Arslan.

— Arslan Sexipoviç dörös eyte, — dip cöplede kart arıslan.

— Tağı şunı eytim: Bér yodruk bulırğa kirek xezér. Duslar öçén de cavaplılık toyıp eşlerge! Dus-ış kadéren bélér çak citté! Béroçtan yuk-bar öçén konfliktlarga kéréü yaramıy, salpı yaklarına salam kıstırıp, késélernéñ küñélén küre béléрге... «İ senmé-savmı?.. Xeller niçék?.. Bik eybet...» — diéşép yöri torgan tanış-béléséñ işlérek bulu zıyan itmi. Cannı açmıysıñ, avızını açıbrak isenleşseñ, şul cite andıylarga... Obsta-novka şunı talep ite xezér, saylıy kalsalar şular kel iteçek, «İsenmé-savmı?.. Xeller niçék?.. Bik eybet...» — dip yörüçeler.

Lév Bélyeloviçni borçigan bu soravlar başkalarnı da uylandıra idé soñgi aralarda, şũa tın da almıy tıñladılar derecelé keshé kiñeshén. Ul söylevden tuktagaç ta çébén oçkan avaz çıkmıy tordı.

E süzné yañartuçı Arslan Sexipoziç buldı:

— Bu ocmax bakçasın nişletebéz, Lév Bélyeloviç?..

— Ocmax bakçasınmı?..

— Uyga kalıp tordı kart arıslan. Ocmax bakçası tözéle torgan obékt elége. Şulay da, Arslan Sexipoviçnş soravı urınlı, monda yörülerné de siregeytérge turı kilér...

— Obékt elége temamlanmagan, — dip açıklık kértérge aşıktı Kapkayıv. Eytérséñ anıñ avızına kérgen maylı kalcını tartıp alırga cıynalar.

— Tözüçeler téñkege tiép bétteler... Obéktı tapşırırğa kirek diler, artık suzıp bulmıy, — dip cöplede bu eşke iñ yakın mönesebeté bulgan Boris.

— E kéneriler?! — dip avaz saldı xafaga töşken Kapkayıv.

— Kéneriler şundiý oşata béznéñ bu ocmax bakçasın.

— Nefséñné tıyarsıñ!

— Xı, nefséñné, — dip, borçılıvın devam itté Kapkayıv.

— Yarıy la sin altınçı diste bélen barasıñ...

— Ey, Kapkayıv, Kapkayıv, béрни añlamıysıñ sin!. Béleséñ kilse, yörek kartaymıy ul, Kapkayıv! Arıslannar da çabıp bargan kiléş üle! Bélmiséñ sin, béрни añlamıysıñ, Kapkayıv... «Éx, égétler, dip kıçkırası kilgen çaklar bula kayçak, nik béz kartaygan sayın, kızlar yeşere, çiberlene bara iken ul!» — dip.

Kapkayıv añladı, karşı süz eytmedé, üzaldına oftanıp kına kuydı barı:

— Kémge kirek buldı, kém uylap çıgardı şul «üzgertép koru» digennerén!..

Boris eñgegege tagı da citdirek yañalık kértüné kirek taptı:

— Kiçe géne nindidér keshéler yörgen koyma tiresénde. Cantimér kértmegen üzlerén.

— Kémner buldı iken?

— Tözüçeler bulsa kirek... .

Arslannı böténley başka sorav borçıy iken ene:

— E Cantimér?! Cantimérné kaya kuvyabız?.. Kapkayıvı da bitaraf kaldırmadı elégé sorav:

— Cantimér miné tanıy. Cantimér béznéñ hemme-bézné tanıy. Cantimér bézné

satacak!..

— « Parol »né kızganasız, — dip şéltelep aldı üzlerén LéV Bélyeloviç. Anı da uyga kaldırğan idé axrı Cantimérnéñ dönyada barlığı.

— Cantimérné monda kaldırıp bulmıy, Bélyeliç, diyuçé Boris idé.

— Üzé de, étleré de imansız! Kaldırırğa yaramıy!..

— Nişletebéz?

— Şifaxanege ozatırğadır belki?..

— Kararbiz, — di cöplep kuydı, tınıçlandırđı üzénéñ eşnelérén kart arıslan.

— Soñ çikte, anıñ monda buluvın bélüçé yuk!..

— Séz nerse, Bélyeliç!.. — dip, kolagı işétkennerge ışanmıyça, küzlerén tügerek-lendérdé Kapkayıv.

— E sin borçılma, Kapkayıv. Bulmasa, bér cırlap cibereséñmé elle?!

Ul da tügél, avız garmunı çıyıldap avaz birdé: Ayga méne, ayga méne. Ayga méne kötüçé...

Kül yağınnan bexétlé çerkéldesép kéneriler törkémé ménép kile idé...

31

Küñél birép söyleşér süzleré de kalmagan kébék yugıyşe, e ayakları Kaban külé çiténdegé Mercani uramına tarttı Fidainé. Nişe kile ul monda, nersesén yugaltkan? Üzé de bélmi, kile. Kül çitene sıyınıp utırğan şuşı tın uramda, yuke hem öreñgeler ışığına yılışkan iké katlı iské tıynak öyde eytérseñ üzén zarıgıp kötüçé bar.

Köné buvyı béрге bér vagonnan yök buşatıp ta, üzara söyleşmedéler. E kiç citkeç, tagı anıñ yalgız fatırına kildé. Öç taraftan şere kitap kiřteleré uratıp alğan bülmede utıralar. Ölkené söyli. Yeşé tıñlıy. İkésé iké noktaga töbelgenner, yözleré çitik üzlerénéñ. Gacep küréneş idé bu bér çitten karap torsañ...

— Malaymı?.. — dip kabatlap soradı ét atuçı Gıylém. Téler-télemes kéne süzén devam itté.

— Üzeñ kürép torasıñ, etkeyneñ ömétén aklamadım. Gıylém iyasé itép küresé kilgen de bit, barıp çıkmadı. İsemémnen oyala idém kayvakıtlarda. E şulay da oşıy ul miña isémém. Eniém kük, avızların tutırıp, yağımlı hem cılı itép, nik béresé deşsen iken üz isémém bélen « Gıylém diép... İsemémnen élégrek kuşamatlarımını bélép, işétép

ölgérelér... Sin de kaçasıñ üz isémém bélen deşüden... Béleseñ idé, studént, kayçaklarda şundiý işétesém kile üz isémémné... Añlata gına almıym, añlamıysıñ sin monı barıbér. Şundiý matur, megnelé isém kuşkan miña eti bélen eni... Gıy-lé-ém, — dip, icéklep suzdı ul üz isémén.

— Şul isémde eti bélen eninéñ aklanmagan ömété, işanıçı saklana iken iç. Yuk, bér de ét atuçı bulsın dip dönyaga kitérmegenner alar miné. Gıylém iyese bulsın digenner...

— Xel alganday tuktap tordı béráz. Söylengen süzlerén yene bér kat küñélénen kiçérép çıktı bulsa kirek, Malay... Didéñ bit elé. Bula, anıñ turında da söylerge bula. Tu-gan könénen ük bérdenbér yeşev maksatıma evérelde ul miném. Üzém iréşmegennerge iréşsén, üzém kızıgıp ta küre almagannarı kürsén, aşasın, bélsén, öyrensén dip tırıştım min anıñ öçén. Kimsénmesén, ruxı sınmasın di-di tartıştım dönya bélen. Üz enisén kürmegen, xetérlemegen baladan da kızganıçrak kém bulırğa mömkin?! Eniséz üsté. Ata gına tügél, ana da bulırğa tırıştım üzéne, kéşe aldında kim-xur itmedém. Başın kütere töşép, Fidailge tékelép tordı ul bér mel. Elégé de bayagı şul fotoalbomnı koçaklap utırgan « studént », anıñ karaşın toyıpmı, canlanıp aldı, Ulıñnı kim-xur itmev öçén... — dip kabaladı ul, söylev-çénéñ kayda tuktaluvın iskertép hem aşıktıra töşép.

Xeér, anıñ tél töbénde ni çağılğanın dönya kürgen kéşe şunduk añlap ta aldı:

— Eyé, ét atarga da mecbür buldım... Eybet tüliler idé... Şabaşka! Mecbür itmedéler, beylep cibermedéler dörös anısı!

Xucanıñ süzlerénde ükénü, yeşelgen gomér, kılğan eşlerénen kanegat bulmavı çağıla idé. Avızınnan çıkkın her süz, her xatire küñélén tırnap, üzé géne bélgen nindidér can cerexetleréne kağılıp uza idé siman anıñ...

Fidailnéñ üz şögilé fotoalbom bitlerén açıp-yabıp utıruvında devam itté haman. Andagı her resém, yözler tanış siman idé indé añar. Kaysı resém artınnan kaysısı kilgenén de yattan béle. E üzé haman aktara, ayırıla almıy sérle fotoalbomnan, kaybér bitleréne, tuktalıp, ozak kına tékelép karap tora. Üzén bilep torgan soravlarğa cavap taba almıy, cavap ézli ul bérözlékséz:

« Orénburgta tatar jurnalı çıksın indé, e?! Yazuçılar, jurnalistlar hem galimner yeşesén... Kaybérleréneñ isémnerén de xetérli başladı bugay indé: Rıza Fexrétdinév... Fatix Kerimi... Derdmend... Camal velidi... Hem tağı elle kémner... Öy kıyığına

kunaklap göldér-göldér kilgen par kügerçen siman bér-béréne başların kiñgir salgan ata bélen ana! İkésé de galim, ukıtuçılar, ukımışlı kేశéler... E ulları, ét atuçı... Hem tağı, tanış ta, tügél de siman toyılıp, bérözlékséz aniñ küz aldınnan kitmegen yeş égét, ét atuçıniñ ulı. Niček şular hemmesé bér albomga sıya alğan? Niček itép bar nesél cébén devam itücéler şundıy kapma-karşı yazmışka iye?.. Başka sıyarlıkmı şul?! Bu nerse, sataşımı?.. Sataşu iken, kém sataşa? Ulmı, başka bérevmé?.. Elle tarix üze sataşkanmı?! Ét atuçıniñ « yazmış » diyulerénde, « tarixka » siltavlarında bér-bér xikmet, ul küz aldına kitermegen sér barmı elle?!..»

— Malay tırış idé, — dip devam itté ét atuçı Gıylém. Fidailné oçsız-kırıysız uylarınnan yolıp aldı ul bérazga. Kabalanıp-aşıgıp söylerge kérésité. Mektepte de gél yaxşı ukıdı... Ukuvın temamlagaç, méditsina institutına barıp kerdé... Süzémnen çıkmadı, eybet kéne tapşırđı ékzaménarın da... Gél küz-kolak bulıp tordım üzéne. Miña kiñeş birücé bulmadı üz vakıtında, yalgışlarımni ulım kabatlamasın didém. Üzém irte öylendém, axmak. Sin de yırak kitmegen küréneséñ, xatın bar didéñ, malay... Vakıtsız öylengen ir-attan da axmagrak kém bulsın!

— Min bala-çaga tügél, utızdan uzgan. Studént ta tügél didém...

Tıñlamadı xuca, aniñ süzleréne kolak ta salmadı.

— Yarar, studént, — didé. Öylengenséñ iken sinéñ eş bétken!Yök buşatırğa kalga-siñ ene, şulay şul, xatın-kızga ana akça kirek... Kızlar kaygısı kaya, dus égétleré de bulmadı ulımniñ, kön-tön ukıdı. Vraçlar altı él ukıy iken bit... Üzéñ kaysı instituttan soñ elé?..

— Studént tügél didém. Gadi şofér min, şofér!..

— Maşına yörte bélüvéñ de eybet... Kürép toram sin méditsinskiydan tügél. Sinéñ işé égétler mal vraçlıgına yeise sélxozda ukıy. Yarar, kayda uku anısı sinéñ eş! Ukıp-ukıp ta sörxentey bulıp kaluçılar kübeydé kezér. Diplom bar, e eşliseleré kilmi... Sin andıy tügél, kürép toram. Cilkege salıp yök buşatkan ir-at kádérén cibermi dönyaniñ... Kేశéné anı, iñ élék, bér-iké él avır yök taşıtıp yeise cir kazıtıp sınarga kirek. Kara eş eşlep karagan kేశé, cilkesénde, uç töplerénde söyélé bulgan kేశé başkalarnıñ muvyınına ménép atlanmıy. Sörxentey bulmıy bérkayçan da...

« Sörxentey » süzén işétü kızıq bulıp kitté avılda üsken égétke. Kançandır kolakka çalınıp ta, onıtılğan süz!

— Ulıñ sörxentey bulıp çıktımı? — dip sorap kuydı ul ét atuçıdan.

— Sörxenteydärmé, yukmı eyte almıym. Ret çıkmadı töslé malaydan. Eybet kéne éşli de başlagan idé. Xetta aspiranturaga kérgen idé başta. Kuldan ıçkındırdım şaytanı... Yuaştan yuan çıga digen sıman, elle kay arada gına yuldan yazgan kేశéler çornap aldı üzén. öyde kürénse küréndé, kürénmese yun.

— Şul urında bülénép, karaşı bélen öyné aykap çıktı ul.

— Küreséñmé şürléklerné?.. Malay éşé! İké meñ yarım tom kitap bar idé. Babası cıygan kitaplar. Ul taşıp bétérdé. Eni bélen, sugış éllarında da, açlı-tuklı yeşegen çakları-bızda da kagılmagan idék üzleréne. Sorap kilüçéler, ukıp kına torırğa dip gozérlevçéler buldı kagılmadık, kuzgalmadık. Eti tösé dip sakladık.

Kırık öçéncé él idé bugay Kış bik salkın idé. Yagarga utın, aşarga ikmek yuk. Eniné éşten karşılarga dip çıksam, üzébéznéñ öy karşıña bér abzıy kilép tuktadı. Çana tartıp kilgen. E çanasında bér kapçık on.

— Eyde, — di bu miña.

— Sin miña kitaplar bir. E min siña bér kapçık on kaldıram, di. Kış buvyı kaynar kabartma gına aşap çıgarsıñ, yenesé.

Bér kapçık onnan zur xezine yuk idé ul éllarda. Kabartma diğéç te avızdan su agarga kéréshtë Aşıysı kile şul kabartmanı... Kitapka kagılırga kurkam, eni orışır, dim.

— Béraz kötégéz indé. Tizden eni kaytır, dim tégéñe.

Ul aşıktıra. Eyde, öyge kérik, bulmasa, ayaklar tuña, kitaplarıgızını karıy torırmin, di. On alıp kilgen abzañnı kiré borıp cibermesséñ bit iñdé, di. Kértmedém tégéné öyge. Hem dörös eşlegenmén. Anıñ bélen söyleşép te tormadı eni. Çanasın tartıp kilgen yulınnan kitép bardı.

— Nige rizalaşmadıñ, tuygançı kabartma aşar idék sinéñ bélen, — dip téñkeséne tidém eninéñ.

— Kitapnı onga alıştırmıylar, — didé eni. Açulı idé üzé. Baya, uramdagı tégé kేశé-né kürgeç te, töşté keéfé... Eninéñ başka kémge de bulsa şulay nefretlengenén xetérlemim.

— Miném aşıysım kilmi, — didém enige. Kızgandım üzén.

— Sin üzéñ aşamıysıñ, şuña gına eytken idém...

Ul könné üz-üzén kaya kuvyarga béلمي yördé eni. E bérızdan ul miña kitaplarıñnı kadedé turında söyledé. Arada xetta Tukay, Galimcan İbrahimov hem Şerif Kamallarıñ üz kulların kuvyıp bülek itken kitapları buluvı turında eytté. Küñélémnen

géne üzébızde şundıy kışé kızırıklık bay kitapxane buluvı bélen gorurlanıp yördém .

Çana tartıp kilgen kışé de xikmetlé bulgan iken. Eni söyledé: Ul etinéñ şekérté bulgan başta, béznéñ öyge kilép yörge. Enige çeçekler alıp kile torgan bulgan... E könderden bérkönné, şul şekérté eti xakında « Kızıl Tatarstan » gazétasında zur mekale yazıp çıkkın. Dönyadağı bar yamanlıknı öygen eti östéne. Mekalesén: « Xalık doşmanı hem kortkıçnıñ şekérté buludan baş tartam...» digen süzler bélen temamlagan. Şunnan soñ alıp kitkenner etiné.

« Etiéñnéñ başına citüçé kışé ul », — didé eni anıñ xakında. İsemé küñélge uvyılıp kaldı. Elé de isen üzé... Kitapları bar, isémé radiodan işétélép kala eş kına... Méne şulay, studént, ukımışlı kışélernéñ de törlésé bar. Eti kébékler onıtıldı. E tégéler yeşi, tégéler ürçi haman...

— « Malay aspiranturaga kérgen idé », — didéñ. Taşladımı? — dip sorap kuydı Fidail, elé bulsa ét atuçınıñ ulı turında kızıksınuvınnan tuktamıyça.

— Babasınıñ kém ikenlégen iske algan bérev. « Méditsinaga xalık doşmannarınıñ onıkları kérép tuldı », — digen. İké uylap tormagan malay, yañağına çaltıratkan da tégénéñ üz yulında bulgan. Bu xakta soñlabrak béldém, malaynıñ bér yaxşı eşé bulgan iken. Avır kiçergen, e miña kaytıp söylemedé. Min anı ukıy, galim bula dip yörgeñmén, e ul, ukuvın taşlap, kildé-kitté kışéler bélen beylengen... Könderden bérkönné öyge kaytıp kërsem, öy buşap kalgan kitap kişteléré şır yalangaç. Kitaplar da yuk, malay da... Bérniçe kön yugalıp torgannan soñ kayttı elé ul kaytuvın. Kayttı da karavatka barıp avdı. Küzleré kalaylangan, yözénde iman kalmagan... Sorıym min moñardan:

— Kitaplar kaya? — dim.

— Nindi kitaplar, — di, şırık-şırık köle.

— Babañ kitapları, — dim, karavattan suvırıp aldım üzén.

— Xalık doşmanınıkımı? — di, köle haman.

— Ax, — didém de, işék açık tora idé, tibép oçırdım üzén.

— Babaña tél tidéreséñmé?..

Şul kitüden yuk méne... Bélüçé de, kürüçé de yuk üzén.

Gevdesén bora töşép, tağı fotoalbomga küz töşérdé Fidail. Gaile albomınıñ soñğı sexifesén açtı. Kayda kürgené bar soñ anıñ bu égétné?..

Yalgızlıktan-tuygan, yonçıgan ét atuçı, canın çıstartırğa télegendey, yene

söylenérge kérésté.

— Bulmagaç bulmıy iken ul, studént, bexét digenéñ... É-é-éx, xarakter citmedé miném üzeme, xarakter!.. Kéşé töslé itép korıp bulmadı tormışını. Ağımga karşı yözer köç tapmaganmın üzemde. Malaynı da terbiyeli almaganmın üzém gayıplé, studént, üzém!.. Nık ruxlı, télese nindi kıynlıklar aldında da baş birmeslék itép terbiyelerge idé de isep... Buldıra almaganmın, üzém gayıplé, üzém!..

Bérözlékséz söylep torırğa ezér idé xuca, tuktalırga gına bulmasın. Küñélén, canın buşatırğa téli şulay...

Kinet, nidér xetérlep, urınınnan sikérép tordı Fidail.

— Gıylém abzıy, — dip deşté ul añar onıtılıp kitép. Üz isémé bélen deşté, e ulıñnıñ, ulıñnıñ isémé kaya idé?

— Olı canlı, timér ruxlı bulsın digen idém... Cantimér...

— Cantimér?.. Cantimér?.. — dip kabaladı Fidail. Hem eytérgemé, eytmeskemé diép ikélenép torgaç, kulındağı albomnı östelge taşlap, xucaga taba yakınlaştı...

32

Nerse köte bu Fidail?.. Nindi uñaylı oçrak citkenné köte?.. Nige deşmi haman, nık tuzınmıy ul añarga?.. Nindi plannar korıp yöri?.. Nige Asiyené, ulı bélen bérge, etilenileréne ıçıgarıp cibermi?.. Nige üzé ıçıgıp kitmi, her kön alar yanına eylenép kayta?.. Bérni totmıy, bér karşılık yuk iç añıñ öçén!.. Kanatlı koş sıman iréklé bit ul yugıyse... Dürt yağı kıybla. E barıbér aşıkımıy, köte... Bu bilgésézlék hem xevéf kötép yeşevnéñ bér ıgıé bulırmı iken?!.

Yeşevéñde megne kalmadı Asiyenéñ. Bu gailde ul vakıtlı kéşé. éşénde de vakıtlı, oçraklı kéşé itép toya başlagan idé indé üzén. Can tınıçlıgı yugaldı. Bér karasañ, barısı da élékkéçe. E yeşevé totaş gazap añıñ öçén xezér. Köñner ozın, karañgı tönner meñgéléknéñ, üzé sıman oçsız-kırıysız... Nindi géne uylar ütmi añıñ yalgız başınnan. Bötén ömeté Arslan turındağı uylarda idé bit añıñ. E Arslannıñ kileçek xakında süz de kuzgatası kilmi. Arslan öçén üzénéñ ıırattağı bér mavıgu, üzlerénçe eytseñ, « kéneri » géne ikenlégen çamaly idé indé ul. Üz-üzén aldap yeşerge télemi başka...

Nek şuña küre de üz ayagı bélen Fidailné taşlap ıçıgıp kiterge aşıkımıy. E ul

deşmi... Deşşén idé, açulansın idé ul anı. Asiye tézlenép gafu sorarga ezér idé annan. Deşmevé bélen télgeli begırlérén, deşmevé bélen ütére...

Şulay da, nige deşmi iken son, ul añarga? İkélenemé?.. Yaratkan xatını bélen béрге ulın da yugaltu ixtimalı totamı anı?.. Elle béрни bélmegen, kürmegenge sabışırga isep itemé?..

Tügél!.. Tagı bér kat tügél! Taşka evérelde Fidail, katı begırlége. Küzlerénde, her xereketénde bitarafılık hem salkınlık añıñ, élmayuniñ ni ikenlégen onıttı Borçu, xafaların da kürsetmi. Kaynasa da, bozga evérelse de barısı üz eçénde...

Belki Asiyege eti-enisé yanına kaytıp kitergedér. Fidailné de kotkarır idé yeneşe bulıp ayırım yeşev gazabınnan, üzén de... Bulmıy, enisé añlamayaçak hem gafu da itmeyeçek yullar özélgen. Ananı da añlap bula: Ukuvın taşladı bér. Anıñ röxseténen başka «baş östénde tübesé de bulmagan şır yetim avıl malayına» kiyevge çıktı, iké İndé xezér bala iyertép kaytıp töşşénmé?!. Bulmıy! İkésé iké ayırı yeşep gomér kiçken ata bélen ana yanında ul öçéncé yalgız, ni eşler?!

Bu dönya nige şulay yaratılğan iken? Ézlegen taba almıy, tapkan yugalta, yugaltkan gomérlek gazapka duçar itéle... Üzara añlaşıp, yaremleşép yeşevnéñ kádérén béلمي kéşeler... Küpmé kéşé, küpmé ir hem xatın, küpmé tugan-tumaça, küpmé kürşé, üzara nilerdér büléşe almıyça, bér yaktı bişék astında urtak tél taba almıy iza çige, tartkalaşa, büléşe iken bu dönyanı?!. Bér kolléktivta eşlevçeler, béрге çirat toruçılar, bér tramvayda baruçılar da büléşe... Ni citmi bu kéşége?!

Asiyege ni citmegen idé?!. Eti-enisé bar, iré, ulı, xetta canı üz itken gönahlı yarı... Ul bulıp ul da şır yalangaç бүгэн cir yözénde, yapayalgızı...

«Asiye, sinéñ küzlerénde sagış, ni buldı?..» — dip soravçı, xel belésüçésé bulsın iken... Uramdagı çit-yet bér oçraklı kéşé bulsa da beléşşén idé añıñ xelén.

Yuk, bérevnéñ de añarda éşe yuk. hiçkémge kiregé kalmadı añıñ xezér!..

Karşılıklı xislerén urtaklaşırğa niyetlep, Saniye apasına kildé könnernéñ, bérénde. Añlasa, ul gına añlar, töplé kiñeşén birér töslé idé.

Ulin yugaltu kaygısın kütere almıy, ozak kına şifaxanede yatıp çıkkán idé Saniye apa. Xezér, çirattagı yalın alıp, öyinde utıra. Kürşmegenneréne de ni gomér iken indé...

Çıkmağan canı gına kalgan Saniye apanık; çeçleréne çal kungan, küzleré batıp kérgen. Kulında bérozlékséz küz töpleréne tartılıp torgan neni kulyavlık. Şul gomér tınıç-lana almıy yöruvé iken...

Gadeténçe, östel yanına çakırdı ul kunagin. Samavırı kaynap utira. Ak tastımal astında suvınırga da ölgermegen peremeçler... Kilüçenêñ süz başlaganın kötmedé, üzé baş-ladı xel béléşüden:

— Ye, Asiye, niçék yeşiséz anda, söyle?..

Zarlana almadı Asiye, eç sérlerén de çişerge aşıkmadı, vakıtı tügél.

Üzgergen Saniye apa. Üzé géne tügél, kayçan kérme, yaktırıp, balkıp torgan öy eçe de, niçéktér, buşap, moñayıp kalgan kébék idé. Asiye monı elé işék katına ayak basuga uk toyımlagan idé baya. Sebebén géne ayırmaçık añlıy almadı. Sorarga da uñaysız, kıymadı, her urınsız süz Saniye apanıñ küñél cerexetleréne barıp kağılır sıman.

Çey östelénnen kuzgalıp, bérni añlaşmagan, urtaklaşmagan köyınçe, indé çıgıp kitü turında kaygırtır çak citkeç kéne Asiyenêñ karaşı suvıtıkçı östénde torgan buş çitlékke töşté.

— Kéneriler... — dip kuydı ul, kinet öydegé şerelékneñ bér sebebén açıklagan sıman.

— Kéneriler kaya, Saniye apa?..

— Kénerilerém de yuk... —dip, sulkıldap, küz töbén sörtép aldı olı kaygı kütergen ana.

— Ni buldı?.. Kaya soñ ul koşlar?..

— Cim birgende çitléklerén açık kaldırganmın... Kéneri çitlék koşı. İrékte yeşev seletén yugalta iken alar. Meçé totıp aşagan üzlerén...

— Méne niçék?! E şundiý maturlar idé... Sayravları... — didé. Emma başlagan cömlésén temamlamadı, ni öçéndér uyga çumıp, süzséz kaldı...

33

Ét atuçı Gıylém, ulı xakındagı xebérne işétkeç te, üz-üzén béléştérme xelge kildé. Fidailné ozata çıkkán cirénnen kiré borılıp kérmedé ul, töné buyyı uramda yördé. Kaban külé tireséndege iské tar tıkrık hem kısan uramnarnıñ bérse de kalmadı arkılıga, buyga gizdé alarnı. Xucasız ét hem bilemge çıkkán yalgız meçélerden başka can iyese kalmadı uramda. E ul bér canın kaya kuvyarga bélni yöri de yöri haman. Eléden-elé isép kuygan salkın cil ağaç botaklarında élénép kalgan soñgı yafrakları yolkip öze. Ceygé irtelerné, lépér-lépér sér urtaklaşıp, bér tarmakta karşılagan yafraklar, üzara

xuşlaşırğa da ölgérmiçe, sibéle, tarala cilde. Üz işlerén ézlep, üz işlerén taba almıy iñrep oçıp yörü yalgızaklar. Yaf-raklarga da şul bér ük yazmış ayırımılk, taralu, sibélü... Köz citesén, tañ nurları könleşérlék saf yeşélléknéñ kayçan da bér sarılarga sabıçasın élgererek iskermedémé iken alar?!

Bolında uynaşkan kübelekler sıman oçıp yörgen, asfaltka töşkeç te, üz yazmışları bélen kilésérge télemiçe, yañadan kalkınıp-talpınıp oçarga itengen yafraklarını küzetép yördé Gıylém. Yafrak bulıp yafraklarınıñ ayak astında taptalıp yukka çıgası kilmi. Sıñar kanat bélen küterélép kiteséleré, neni küldevéklerné de derye itép yözép kitesé üzleré... Kéşélerge ni san?! Üz yazmışına, üz bexéténe xuca bula bélmegen kéşége ni citmi?! Sarı yafrak tügélle lebasası...

Şundiý uylarga birélép iplé géne atlap kilgen cirénnen kinet sissenép kuydı ét atuçı Gıylém, hem, iké uylap tormıyça, uramınıñ argı yagına yögerép çıktı. Trotuvar aşı, yulın bülép, anıñ karşısinan kara meçé uzıp bara idé, borın kistéresé kilmedé şuñarga. Ulin kaygırtuvı idé, anıñ yazmışı xel itélü aldında tora. Kötélmegen bu oçraşu hem uzişudan kara meçé iñ élék üzé poşamanga töşkengemé, ölgérrek bulıp çıktı, yaşén taşı sıman atılıp, anıñ yulın arkılığa kisté, hem timér reşetke artına kérép yuk buldı.

— Ux cén kamalağan nerse!.. — dip sügénüden başka çarası kalmadı Gıylémnéñ, şıp tuktalırga mecbür buldı.

Kolak töbéñde géne yat tavış işétéldé. Aña deşeler idé tügélme:

— Möémin-mösélman balası ikenséñ, mescét karşı-sında sügénéрге oyat tügélme?!

Küterélép karasa, ni kürsén: Çınlap ta, meçét uramına barıp çıkkın iken. Kayum Nasıyri uramındağı Mercani meçété... Timér reşetkenéñ argı yagında ayaklarına kiéz-kata, başına kelepüş kiép alğan ap-ak sakallı tatar kartı basıp tora. Sébérké sabına tayanğan, yözé açık, küñélé küterénké...

— E sin monda ni eşliséñ? — dip kaytarıp soravdan başka çarası yuk idé Gıylém-néñ de. Elé hamın üz borının kiskeñ kara meçége bulğan açuvınnan arına almagan idé ul.

— Minmé? — dip kabatlap soradı yaşél reşetkeler artında torgan ir-at. Feréştenéké-dey iplé, tınıç idé anıñ tavışı.

— Mescét saklıym. Töngé karavılçı bulamız...

— Karavılçı uram sébérmi, — dip, üzénçe kartını yalganda totkan sıman,

tözetme kértérge omtılıp karadı Gıylém. Béroçtan üzén uñaysız xelden çıgarırğa omtıluvı da idé... Şul gevdesé bélen meçé kuvıp yörsén indé...

Kulındağı saplı sébérkége karap, yene de balkıbrak kuydı kart, ak sakalınaça yaktırıp kitkendey buldı üzénéñ:

— Anı eytemséz?.. Comga irtesénde başkarılğan éşnén savabı zur bula... Küremséz, tañ belénép kile comga kön!.. — dip, koyaş çığışına karap kuydı kart olı. Ömét bélen. Şul mizgélde güvye küzlerénen bér uç nur börkélép kuydı anıñ.

— Kardeşler kilüvéne işégalları çısta, pöxte bulıp torsın.

— Alay iken, — dip, süzé bétkenlékné añlatıp, üz yulı bélen kitép barırğa cıyınğan idé indé ét atuçı Gıylém.

Töngé karavılçı yalgızlıktan gaciz idémé, rextlenép devam iterge ezér idé elé eñgemené:

— Min siné bér serxüş dip toram... Serxüş bélen tuldı dönya... Tön urtasında bolay yapa-yalgızıñ ni eşlep yörimséñ, möémin-mösélman balası?..

— Yörim elé, buldı cavap. Ni diye ala idé soñ ul başkaça, üz oyasın tuzdırıp, yalgız tilgen sıman urmanga kaçkan ulı xakında söyleséñmé?!

— Tañ beléne... — dip, yene bér yotım salkın çişme suvı éçken sıman kiñeép sulış aldı karavılçı.

— Comga irtesénde yulıñ uñsın, téleklerén kabul bulsın, olan! İzgé eşler bélen yöriséñdér, bélem...

« Bélem » süzé keéfén kıra yazdı Gıylémnéñ. Çak kına « béleséñ, pıçagım » dip ıçkındırmadı. Şulay da meçét karavılçısı mondıy dorfalıkka layık tügél idé, tiz töşéndé:

— Kara meçé ene, — didé ixlaska küçép.

— Yulnı kisté.

— Kisse soñ, — didé hem ap-ak sakal oçın sıpırğalap kétkéldep kölep ciberdé karavılçı.

— Dürt yagıña borılıp, dürt mertebe töké de efsén-töfsén digén. Balaçağa sıman meçé bélen kuvışıp yörü kiléşmi sindey irge...

Süzén temamlagaç, yene, kulındağı sébérkége tayanıp, iplé géne kölüvénde devam itté.

« Bar bit ul dönyada bexétlé kéşeler... » — dip uylap kuydı Gıylém üzaldına, hem kartnıñ küzleréndegé yaktılık, rıyesız mölayımlégé gadeti kızıksını tudırdı:

— Sin, agay, bexétlé küréneséñ?!

— Bexét... — didé kart, megnelé géne kétkéldevén devam itté yene. Bexétné satıp almıylar, olan, ul kéşéneñ üze bélen béрге tuva.

— Tuvvın tuvadır da bit... — dip eytép salgaç, süznéñ ozinga suzuluvın önemiçe, bér melge tuktalıp kalgan idé Gıylém. Emma üzene tékelép torgan, oçraklı yulavçı bélen eñgeme korudan da bér tem tapkan ölken kéşéneñ keéfén kırası kilmedé, cömlesén te-mamlarga mecbür buldı, Bulgan bexétéñné tartıp alsalar, nişlerséñ?!

Tagı da canlana töşté meçét karavılçısı. Töngé uzgıncını üz itkenlégén bélgértép reşetke çitene ük kilép bastı. Kulındağı sébérkéné iplé géne söyap kuydı. İsep ciñ sırganıp, çışélép söyleşü idé üzénéñ:

— Allahé-tegale kuşkan bulsa bérev de tartıp almas, olan...

— Bulsa idé de bit... Yuk şul, agay, séznéñ süzler bélen can yarasın tözetép bulmıy! Yazmışlar yazılğan, xel itélgen indé béznéñ!

— Tukta, olan, tukta, üzéñneñ mescét karşıısında basıp torganlıgıñnı onıtma!.. Ul nindi ömétsézlék, ul nindi kul séltev digen süz ul?! Béraz gına utırıp alıykmı soñ elle?!

Tuzan kagarga télegendey, kullarıñ sıpıra-sıpıra, ciñél atlap, yeşél kapkaga taba aşıktı karavılçı. Xalat késesénnen alğan bér beylemnén üzene kireklé açkıçnı tabıp aldı... Kabalana töşép, kapkanı açtı hem üzé yanına éçke üterge çakırdı.

— Kére almıym, — dip tartındı elégé kunakçılık aldında böténley yugalıp kalgan Gıylém.

— Vakıtım da yuk!.. Annan...

— Nerse, annan?..

— Meçét tiresénde yörgen kéşe tügél min. Allaganda ışanmıym!

Yak-yagına tökérénep aldı kart:

— Estegıfırulla digén... Avızın eytkenné kolagıñ işétsén, olan! Estegıfırulla digén...

— Min ul süznéñ ni añlatkanlıgın bélmim, agay. Annan gına fayda bulsa idé iken?!

Yene yak-yagına karangalap aldı meçét karavılçısı.

— Ul kaderésén, olan, min üzém de bélep bétérmim anısı... Xikmet ışanuda, olan!

— E nige yak-yagiña karanasıñ alay?..

— Kéşé-kara kürmesén dim...

— E alla bit barın da işétép tora!

— İşéte torgandırmı-yukmı, olan, min ul kaderésén bélép bétérmim... Xikmet ışanuda didém...

— Sin ıřanasıñmı?!

Birélgen soravniñ urınsızlıgınnan isé kitép, baş çaykap kuydı meçét karavılçısı:

— Niçék?.. Niçék yeşerge kirek ışanıçsız?..

— Min bérnige de ışanmıym, agay!

— Bexétsézlégéñ şunnan, olan! Kéşé tabınırga tiés, olan, ışanıç yöréte adem bala-sın...

Ét atuçı Gıylém elle ni zur igtibar birmedé kartniñ soñğı süzleréne. Meçét tiresénde éşlep kön kürgeç, başkaça söyleşerge yaramıdır, ni éşlesén indé... dip kéne uylap kuydı küñélénen.

Meçét karavılçısı citdilenép kitté, avızın açá töşép, küzleréñ xereketséz kaldırıp tékeldé ul töngé uzgıncıga:

— Niçék alay, olan!.. Şulay uk bérnige ıřanmıysıñmı?! Çınlap söyleşüvéñmé bu?!

—Yuk! — didé ét atuçı Gıylém.

— Bérkémge hem bérnige de ışanmıym min xezér!

— Estegıfirulla!.. Estegıfirulla!.. Estegıfirulla!.. — dip kabaladı ul öç meretebe, hem, bér-bér kéşé işétép, küzetép tormıymı digen sıman, saklık bélen yak-yagiña karandı. Balkıp, kölep, yaktırıp torgan tatar kartın almaştırıp kuydılar diyerséñ...

Kızganıç toyıldı ul şul mizgélde. Niçéktér, bér-bér cılı süz eytép yuatırğa téledé anı Gıylém. Belki böténley tuktalıp torırğa, bu eñgemege kérérgé de kirek bulmagandır aña. Soñ indé...

— Sin, agay, ul kader ük açulanma indé miña, — didé ul ixlastan. — Şuşı yeşke citép, meçét bélen alış-birés itkeném bulmadı. Manarasın kürdém, e kapkası kay yakka açılğanlıknı bélmedém. Miné gayıpleme sin, yarımı, agay!..

— İmansız kaludan saklan, olan!.. İmansız kaludan... Adem balası ışanırga tiéşlé...

— Öyretüçé bulmadı...Eti-eni dindar kéşé tügél idé, — dip, kéçéléklé

söyleşüvén devam itté Gıylém. Güvyé aklanırğa kéréşté...

— Etiñ kém idé soñ, ulım?

— Atkannar...

Bér süzden añlap aldı kart kabatlap sorap tormadı. Şulay ukını digen sıman, başın tüben iép, sakalın sélkétép aldı. Üzé bérni soraşmadı, deşmedé...

Şul deşmevé seér toyıldı da indé Gıylémge: Kayan béle ul?.. Belki sugışta vafat bulgandır aññ etisé, faşistlar atkandır?.. Bik tiz töşéndé tügélme soñ?!

— Méne niçék, — dip kuydı meçét karavılısı. Tınlıkı kütere almavı idé.

— Utız cidéde miné de atarga xökém itkenner idé... Méne niçék!..

— Dimek, sin de?.. — dip, karaşın tékedé ét atuçı.

— Eyé, min de « xalık doşmanı »! — dip raslandı temamlanmagan sorav.

— Avılda sevit citekçesé idém. Meçét manaraları kistérdém... İñ élgergé komsomol idém üzébéznéñ avılda...

— Monda meçétke kayan kilép élektéñ?..

— İllé altıga tiklé utırdım... Untugız él! Eyleneş kaytaç ta izgé kesheler oçradı yulıma... Monda urnaşım imanım kayttı, keshelerge ışanırga öyrendém...Yaş çakta kılğan gönahlarımı yudım... Şulay, olan! Mescét kapkasın urap uzarga kiñeş itmim siña da...

— Untugız él! — dip, xeyran kalıp karap kuydı ul kartka. Üz kolakları işétkenge ışana almıy tordı.

— Un-tu-gız él!.. E üzéñ « bexétlé » diséñ, agay?!

— Bexétlé, olan...

— Gaileñ bötén, balalarıñ küptér?..

— Gaile korır ara bulmadı miném, olan! Sevit öçen köreşték iñ élék. Annan arı... üzémnéñ art sabaknı ukıttılar...

— Torgan ciréñ kayda soñ sinéñ, agay?

— Ene, küreséñmé, — dip, meçét işégaldındağı tebenek hem cıynak alaçıknı xetérletken korılmaga kürsetté ul, Axiretke kérmes borın uk ocmaxta yaşımez. Mescét işégaldında, olan...

— Bexét... Şul bulamı bexét?!

— Bexét imanga iréşüde, imanlı buluda, olan! Küñéléñ izgélékte buluda... Üç hem açu saklarga yaramıy dönyaga!.. Dönya matur, dönya yamlé ul üzé... Şulay,

olan!

olan!

Meçét karavılçısı küterélép kilgen koyaşka küz salıp aldı şunda. Uç töplerén sıyrıp aldı hem, kabalanıp, sébérkéséne üréldé. İplé géne séltenép, meçét işégaldı buylap béren-seren sibélgen közge yafraklarını sébérérge kéréşté. Deşmi géne üzénen yırabaya bargan ap-ak sakallı kartka soklanıp karap tordı ét atuçı Gıylém. Xereketleré salmak idé anıñ, emma ışanıçlı...

Kapka turınnan işégaldınıñ urtasına citép kile idé indé töngé karavılçı. Şunda gına, tuktap xel alırga uyladımı, artına borılıp karadı töngé uzgınçını iske töşérdé:

— İşégaldın eytem... Kardeşler kilüvéne pöxte torsın dim...

34

« Ulıñ isen... Şeher çiténdegé urmanda, kül buvyında yeşep yata...» — didé «studént». Üzénéñ vakıt tabıp bér kilép çıgarga tırışaçağın vegde itép, kitép yugaldı. Méne köt indé xezér kayçan vakıt tabar da kayçan kilép çıgar... Adrésın-felenén kaldırmadı...

Köné de, üç itkendey, yal köné idé bnt anıñ. Comga kötté, şimbe kötté... Yakşembé kön de uzıp kiter... E ul tamaktan yazdı... Éşke barganı yuk... Sıraxanelerné de yabıp bétérdéler soñğı aralarda, iméş, alkoholizmga karşı köreşeler...Tagı küpmé köterge bula şulay?! Şeher eylesesinde küller küp anısı, ézlerge totınganda, tapmaslık tügél şulay da... Çormadan iske vélosipédın alıp töşté de yulga çıktı ét atuçı Gıylém.

Küller... Zeñger kükten çılırday tézéléşép oçıp bargan koşlar törkémén xetérlete alar béznéñ şeher eylesesinde, herkaysınıñ üz isémé, kabatlanmas yözé, eylene-tirelégé bar. Samoléttan karaganda, urman kuvyınında yatkan yaktı zeñger közgeledey igtıbarını celép iteler...

Yarım bökrege töşép, vélosipéd ruléne yatkan ir-at öçén elle bar ul yemlélek, elle yuk... Baskan sayıñ şıgırdap-çıyıldap torgan pédallerén tik eylendére aşırga, karañğı töşkençege kader tabarga kirek añar ulın!..

Yakın ara tügél, ay-hay yırak iken küller eylesesé. Kül bélen kül araları tagı da yırarak. Totaş urman, yözyeşer naratlar urap alğan üzlerén, her minutı gaziz ulı beheséne tiñ toyılganda, ata öçén baytak kıyınlık, karşılık tudırdı ul naratlar da. Sténa

sıman kalıkkann agaçlar kırık illé adım alda ni bulganın da kürér küzden yeşérép tora. E indé tamırların eytérge de tügél... Komlı tufrak östéne bülteép çıkkannar da cidé-sigéz başlı ajdaha yılan sıman külge taba suzılğannar. Vélosipéd köpçegé bér sikére, iké sikére de törtélép tuktap kala üzleréne. Utırıp baru tügél, östérep baruları kıynlaşa kayçak...

Ét atuçı Gıylémnéñ kul arkası hem muvyınında kabarıp çıkkann şundıy uk tamırlar. Timérçıbık sıman kiérép tartılğan şul tamırlar buylap kan yögere. Çigelerén kitérép kısa şul kaynar kan. Yörek kaga, döp-döp itken avaz güvye urmanga yañgırıy. Küzler talçıktı, bil turaymas buldı, pinjek astındagı külmek tenge yabışkan... E ul anıñ sayın aşıga-kabalana, alga aşıga, alga ulı yanına. Narat kuvyılığınnan atılıp çiguga uk, éténép kitép, iké teger-meçlé atına atlana... Ulıñ isen-sav, ulıñ siné köte diseler, urman éçéndegé bu küllerné géne tügél, Cir şarınıñ üzén urap çigarga da küp soramas idé ét atuçı Gıylém.

Küller çılbrı olı asfalt yuldan yırakka alıp kitté anı. E ulın kürgen, işétken kéşé de yuk. Tora-bara anda-sanda oçraştırıp torgan gömbeçéler de kürénmes buldı. Kül çitletép suzılğan buy-buy ceyevlé sukmaqlar da siregeye barıp yukka çıktılar. Emma kül çiténdegé bér géne korılma da anıñ igtıbarınnan çitte kalmadı. Kayda nerse buluvın, kayda kém yeşegenlékné açıklamıy torıp, arı kitmedé.

Küllernéñ sanın onıttı indé ul, küller çılbrında adaşkanına da baytak gomér. E uysulık devam ite, dimek, küller arırak ta bulırğa oxşagan... Karama hem élme üse bu uysulıkta, şomırt hem ziréklé alannarga kilép çıgasıñ. Kalkurak urınnarda sirek-mirek kéne yuke hem usaklar çalına küzge.

Uysulık adaştırmadı, anı tup-turı çirattagı kül karşıısına kitérép çıgardı. Monısı, kötüden kalışa töşken aksak bebke sıman, şaktıy uk yırak idé küllernéñ başkalarınnan. Yöregé kısıp kuydı atanıñ, Cantimér şuşında bulırğa tiéş digen uy kildé çigeséne. Yene küñélénde, méne sünem, méne sünem diép torgan ömét uvyandı. Gevdesén turaytırga tırışıp, irkén sulış aldı ata. Közgé kön temamlanıp kile. Koyaş bayışındagı naratlar oçınnan altın nurlar suzılğan. Karşıda Alıp batır közgesé sıman ceyrep yatkan kül. Anın östé indé karasu zeñgerlékke talıp bara. Bér mizgélge tabıgatnéñ maturlığı karşıında köçséz kalıp torganann soñ, yene vélosipéd pédallerén eyelendérérge kéréşté ul. Timérge timér ışkıludan çıkkann çıyıldav avazı köçeygennen-köçeye bardı, köpçek astınnan kipken çırışı-narat kürkeleré atıldı...

Sarıga sabışkan ülenneré yırıp, tegerepmé-tegeri tegermeçler. Bu yulniñ başı kayda da axırı kayda bulır?.. Tağı küpmé ara, küpmé yullar uzarga kirek iken añar?.. Bu kül eylesenennen de tapmasa ulın, tağı kaylardan ézler iken?.. Küller barmı iken tağın?.. Şundıy uylar bélen onıtılıp, can-ferman kuvıp bargan cirden, cir yottı diyerséñ, kinet küzden yugaldı Gıylém. Kayçandır kazılıp ta soñıntın onıtılğan tiren çokır töbéke oçıp töşkenlégen xetta üzé añışa almıy kaldı. Vak kuvaklık hem kuvıy bulıp üsken şaytan tayakları artında şundıy tozak tiren çokır suzılğan dip kém uylasın...

Kom hem balçık arasınnan başın küterép, kulı bélen yözén sıvırıp aldı ul. Kabalanıp, küzlerén açarga aşıktı, kul-ayakların barladı. Avırtu kaya, talçıkannıkımı, bérmı toymıy idé gevdesé. Kıymıldıysı kilmi xetta, güvye mertke kitken. E ikénçé çitte sigézlé kıyefetén alğan vélosipéd tegermeçé avnap yata... Şunda yarsıp ét örgeñ avaz işétéldé anın, kolagına. Yırakta da tügél, yeneşede géne diyerlék étler öre...

Ét avazı küzlerén açtırdı yene. Emma kımşanırga, ayaklarına basarga aşıkmadı. Céger yuklıktan tügél, üzén bilep alğan gamsézlék, çarasızlıktan arına almadı. Tiren çokır karañgılığına çumıp, dönya meşekatlerennen onıtılıp toru rexet idé añar güvye.

E étler hamın öre. Tavışları xetta yakınaya da bargan sıman toyıldı Gıylémge. Şunda xetérénde kayçandır hem kémnéndér üzéne eytelgen kargışlı süzleré yañarıp aldı. Çınlap ta işétele, cir avızıñnan işétele sıman idé şul kargış: « Ülémeñ étlerden bulsın!.. Ülémeñ... Ülémeñ...»

35

Yalgızlık! Yeneşe bulıp ta, bér-béréne deşşemiçe yeşevden zurrak gazap barmı iken kéşe öçén?! Segatler, xetta tevlékler devamına bér-béréne küterélép bér avız süz eytmi yörgeñ ir hem xatınnar bula...

Télsézler de üzara añlaşmıy, xeberleşmi tora almıy, ni öçén soñ deşmi bu kéşeler bér-bérséne?! Küpmé kıynlıklar kiçérép añlaşa télséz hem çukraklar! Avaz çigara almagan irénneré altıga-sigézge bögele, añkavları xeraket ite xetta. Kullar hem barmaklar uynap tora... Ni itse iteler, emma añlaşu cayın taba üzleré. Télsézlernéñ üzara añlaşkanda niçék yılmayum kürüçé bulsa, añlar, alardan da bexétlé zat yuktır şul mizgélde.

Tugan könennen ök añlaşırğa téli sabıy, kul-ayakların sélkétép, téşsez añkavların

aça. « I-gı-ı » digen béréncé süzen işétkeç te, başı kükke tiye ata-ananıñ. Ebi-babaylar yögerése: « Ulıbiz şulay didé... Kızımız bolay didé...» Çitten karap torganız bardır üzleré sabıynı uzdıra, avızların bōrép-bōrép, sabıy bulıp söyleşerge, anı kabalarga kéréseler.

Yaña késé dönyaga avaz salsa bexét. Şul revéşlé üz-üzén raslıy torgandır sabıy. E indé üzén ölkennen añlamasa, yeise añlarga télemese, ul kıkırıp yılap cibere: « Niçék indé töşenmiş, min bit sézden şunı sorıym, şunı birégéz!..» — di ul. Éx, ürmelep kite bésem, diye sabıy... Üzeñné añlamavlarınnan, bér-béréñné añlamavdan da avırrak ni bulırğa mömkin késé öçen?! Aralaşu, añlaşu kirek késége!

Soñ, şulay iken, ni öçen soñ deşmi késeler bér-bérséne?! Ni öçen alar çitleşe bér-bérlerennen?! Citdi éşe bulsa yalgız kaldır. Uylana ul deşme. Xıyalga çumgan şıpırt bul. İcat ite şilt itken avaz bulmasın. Yal ite borın tartma, sulama... Éş östelé artında söyleşme, aş östelé artında söyleşme. Késé şulay yalgızlık davlap yeşi üze öçen.

Uramda oçrap, yézge-yez berélgende de kürmi, tanımy siné késé. Bér uram turında söyleşmibéz bér baskıçta yeşep, kara-karşı kürşé bulıp ta tanımy, beléşmi, kürşmi késeler. Béрге üsken duslar onıtıla, klasstaşlar, kurstaşlar cuvıyıla xetérden... Xat alışuçı sirek! Kunakka nōrēşü onıtılıp bara. Tugan könner siregeydé. Beyrem citse, işék artında biklene-béz...

Söygen yarlar ayırılışa. Ata-ana yalgız kala. Tugannar kürşmi. Enileré etisén, sabıyları enisén belmegen oçraklar işeydé. Yalgız xatın-kızlar... Yalgızak irler... Kartlar yortı tulı yalgız kart hem ebiler... Tumas borın yetimlékke duçar itélgen sabıylar... İglannarga kara: Torgan sayın kuşılırğa télevçeler tügél, ayırılırğa susagannar sanı arta!..

Nige şulay yalgızlıkka susıy iken késé?! Nige bér-béréne deşmi késé?! Ni bulgan bu késelerge?!

Fidail deşmi hem deşerge cıyınmıy da anı añlarga bula siman. Asiye de üze başlap deşe almıy anı añlamaslıkımı, ye?! Bu deşşmev artık küpke kitté. Hem tağı küpmé devam iter iken?! İré avızınnan bér süz, barı bér yağımlı süz işétér öçen elle niler birér idé Asiye. Yağımlı süzge layık bulu kirek, ul yugalttı andıy xokukın. Açulansın, avır süz eytsén, cikérésén Asiye küterér. E ul deşmi haman, deşmevé bélen télgeli begirén... Tik yeşiler iké télséz, iké çukrak siman. Xeér, şulay diyuyım bélen çukraklarını köldé-remdér...

Kırıslana bardı Fidail. Şul derece tüzémlék hem ixtıyar köçéne iye diép kém uylagan üzén! Yalğışkan bulıp çıktı Asiye: Fidail bit, anıñ karaşıñça, yomşak, ixtıyarsız, kündem idé élék. Ul bit elé de şuña isep tota Fidailnéñ suz başlavına, Fidail deşmi! her segat, her yaña kön sayın soklandıra, xeyran kaldıruvında devam ite ul Asiyené. Böténley başka kéşe iken lebası ul! Torgan sayın nıgıy, kırıslana, bozga evérelé bargan Fidail çın-çınlap oşy, üzéne celép ite, tarta idé anı xezér...

Nıbarısı bér süz, sıñar süz çıksın avızınnan. Yagımlı bulamı ul süz, tügélmé barıbér. Bér géne süz! Suzma, deş tizrek. Asiyenéñ ul süzné ni derece özgelenép, zarıgıp kötülerén toymıysıñmını soñ, Fidail?!.

Katı begırlé ikenséñ!.. Şul revéşlé üç alasıñmı Asiyenén?! Niçék şulay kinet üzgere aldıñ sin?!. Xatınıñ bit siné péşmegen arış kamırına tiñli torgan idé kayçandır... E sin, kirek çakta, gorur da ikenséñ, reximséz la..

Xetérliséndér, Fidail: Öylengeçten bérniçe kön devamına sin miña süz deşerge, kagılırga kurkıp yördéñ. Ukası koyılır digenéñdér indé... Miña bu seér hem kölké toyıldı. Xetérliséñmé iken, min siña ni didém könnernéñ bérénde?

— Cébégen, — didém.,Şayarıp eytélse de, ixlas idé ul süzlerém.

— Aña karavı küñélém yaxşı miném, — didéñ. Goméréñde béréñçe tapkır küz-leréme karadıñ şunda. Ozak devam itmedé bu, şunduk çitke kaçırdıñ karaşıñnı, küzleréñ çélt-mélt yomıldı... Dev kolaklarıñ kızarıp çıktılar. Şunda gına üzémnéñ kémge çıkkanlı-gımnı añladım min, gadi hem gadeti bér avıl malayı ikenséñ, didém. oyalçan idéñ östevéne hem gönahsız idéñ...

— Fidail, — didém, téléme salınıp.

— Nige sinéñ kolaklarıñ erékmen yafrakları sıman, — didém.

— Sinéñ avızdan çıkkannı her süzné işétép toru oçén, — didéñ, sér birmedéñ, e min köldém...

— Borınıñ kurnos. Bér de kurnos égétke çıgarımın dip uylamagan idém...

— Übéşkende törtép tormasın, komaçavlamasın oçén şulay ul, — didéñ de goméréñde béréñçe tapkır miné überge ittéñ. Batırayasıñ, kıyu bulıp küréneséñ kildé miném alda...

— Abav, çeçleréñ, — didém. Çınlap ta seér toyıla idé miña ul çakta sinéñ çeçleréñ — üzleré ciz çıbık tösénde, üzleré kıl sıman katı da elé östevéne.

— Yörektegé yalkın küçken, ut kapkan alarga, — digen buldıñ hem, iséñ

kitmegen atlı bulıp, kölerge kéréstéñ. Uñaysız xelde kalğan çaklarıñda sin gél şulay kölerge ite torgan idéñ. E üzéñnéñ yözéñ çıtıla kızganiç xelde torıp kalasıñ. Çönki sin az gına da artist tügél, Fidail. E béznéñ zamanda her késé, bigrek te şeher cirénde yeşevçéler, azmı-küp-mé artist bulıp uynıy béléрге tiéş. Sinéñ kébék küñél, namus hem ixlaslık bélen yeşevçéler sirek, hem ciñél de tügél sézge. Ay-hay, ciñél tügél, Fidail!

E min üzém tugannan birlé artist bulıp uynadım. Eti hem eni aldında uynadım, ukıtuçılar aldında. Kızlar hem égétler karşında... Uram buylap ütsem uramda da min üzémné sexnedegéden bolayrak xis ittém. Tamaşaçı, sinéñ rolge kérép uynaviñni çinga aluçı, üzéñe kuşılıp uynavçılar küp bu dönyada, Fidail...

Eytik, miném etiné géne alyk, sin anı béleséñ hem xörmet te iteséñ... Ul deşmi!.. Ni öçén deşmi? Eytér süzé yuklıktan tügél! Anı tñlavçı yuk, şuñarga deşmi. Eninéñ üz tuksanı tuksan. Xézmet urınında da deşkenné, fikér yörtkenné önep bétérmiler. Deşe idé küñélsézlékler, bexeslerge kéréрге turı kile. Deşmiçe yeşevge ni cite. Deşmi yeşevçé, az süzlé, kündem ir-atlar kirek bulğan dönyaga. Miném eti şuñar deşmi. Uyly kitseñ, ul bit üzé de bér digen artist bulıp çıga soñ çikte. Sin de deşmiséñ, Fidail. Emma sin, deşmevçé küp kéne ir-atlardan ayırmalı bularak, roléñné uynıy bélmiséñ. Deşmev derece, mertebe, avtoritét kitere küpler öçéñ. Sinéñ deşmev üz maksatıñda tügél!

Küpten onıtkansıñdır indé, açu saklıy bélmi idéñ iç sin.. Bérvakıt süznéñ tağı da avırrağın eyttém bugay:

— Abav, bigrekler de yamséz ikenséñ sin, — didém, közge karşında üzémné koçaklap algaç.

— Sinéñ çiberlégeñ karşında gına tonıklanam, — didéñ, yugalıp kalmadıñ.

Şulay da şayartasıñ kklü şunduk yukka çıktı. Sin monı üzéñ kürsetérge télemedéñ. E min kürem. Şundıy kızıq bula torgan idéñ sin şulay yugalıp kalğan çaklarıñda. Yılıysıñ kilgendér belki, e kölerge itken buldıñ.

— Min közgege ışanmıym, Asiye, — didéñ, şunduk üzéñné kulga alıp.

— Sinéñ küzler matur kürsetedér...

Miném küzlerdege çağılışıñ turıñda söylegen-légéñné añlamadım. Şulay da oşadı süzlerén.

— Miném küzler bit ul, — didém..

— İrlerge maturlık nige didéñ hem koçıp küterép aldıñ üzémné. Eylen-beylen

ittéñ şuşı neni bülmebézde.

— Anıñ karavı xatınımdön yada bér çiber...

Xatınıñnı maktap, anıñ maturlığı karşında téz çügép, belki, sin yalgışkansıñdır, Fidail. Sinéñ şulay diyuyıñ miña oşy idé... Üzém de nek şulay uyly torgan idém min, Fidail. « Üzén yaratu ehemiyetlé tügél, siné yaratsınnar! Tora torgaç künégéle ul...» — di torgannar idé. Dönya kürgen kesheler yuknı söylemes dip tınıçlandıra idém üzémné... Xak iken yarattırdıñ! Emma soñlap, soñlabrak kildé miña andıy xisler, Fidail! Tormışımın ö-yañadan başlıysı bulsa, iké uylamas idém, méñ keshé arasınnan siné saylap alır idém min xezér. Eytken süzleréñe kolak salıp, küzleréñe géne karap torır idém... Soñ! Soñarıp yarattırdıñ, Fidail!

Arslan bélen oçraşularımmı?! Eyé, miña iñ kıyın sorav birdéñ sin!.. Eger sin gafu ite alsañ, sinéñ gafu iteréñné bélemmé?.. Borılıp takaramas idém min añarga. Nindi xis?! Uvyn gına bulgan hemmesé! Xislernéñ bulgan kaderésé de küpten yandı, kümérge, kölge evérelde! Béleséñ kilse, Fidail, gomér buyı artistlandım, uynadım. Goméremde bér uyna-mıym iken disem, üzém kölkége kaldım, çın keshé digeném proféssional uvyn ostası bulıp çıktı... Arslan, yaratkan keshé tügél, yarataçağı da yuk! Çönki üzén yarata ul, hemme ké-şeden de élégrek üzén kaygırta. Miñmé anıñ oçén, başka bérevmé barıber... Tizden, bik tizden barısı da onıtılacak béznéñ arada, inértsiye köçé géne alıp bara üzébézné. Uramda oçraşkanda isenleşmi, selamleşmi uzaçak kesheler béz! Gacepmé? Gaceplenme arıslannar hem kénerilerde şulay kabul itélgen, alarda tertip şındıy, Fidail. Xeér, nige söylim soñ min bolarnı?! Sin bit barıber işetmisén miné. İşetseñ de, añlamas idéñ! Sin böténley başka dönya keshésé iç, Fidail...

Méne şulay, min gél sinéñ bélen söyleşep yeşim soñğı aralarda. Sinéñ bélen kiñeşkenné soñ, ciñélrek bulıp kite... Yeneşemde sin barlıknı toyu köç bire miña, Fidail. Üzén öydemé sin, öyde tügélme min hervakit fikér alışam sinéñ bélen. E sin işetmiséñ, küz aldıña da kitere almıy torgansıñdır. Sin miné mondıy dip bélmiséñ, çönki. Üz-üzémné tanıy, añlıy almıym iç min xezér...

Nige deşmiséñ sin, Fidail?! Deşmiséñ, çitke de tibermiséñ?! Yalgızlıktan kurkam min, Fidail, gomérlékke yalgız kaludan. Siné yugaltudan!.. Çönki bélem: Töşéndém xezér sinéñ kébék ışanıçlı büten keshé oçramayaçak yulımda!.. Yeneşe bulıp ta, bér-béréñe deşes-mi yeşevden zurrak gazap yuktır ul keshé oçén...

36

Karañgı baznı xetérletken tiren çokır töbénde, balaknı értıp çıkkın şere tézlerén koçaklap, şaktıy ozak utırdı ét atuçı Gıylém. Ni eşlerge bélmedé. Kımşanırga kurıktı xetta. Yugarıdan, sorı kom töseáne kérgen tigenek hem alabutalar arkılı sarkıp, tonık yaktılık sizémnenép tora. Yaktılık şulkader az, yeneşede ük bögerlenép yatkan vélosipéd timérleré de çak şeylene. Kımşanası kilmi, suzılıp yatarga da küzlerné yoması gına kalgan, hem kém béle...

Karañgı uylar tarala barıp, tigenek hem alabuta aşa tonık kına sirpélép torgan yaktılık sıman, ömét çatkısı da kabınıp aldı bérızdan. Töşenkélékke birélérge irtrektér belki?.. Kul-ayakları isen çakta nerse dip şundıy uylar bili soñ elé anı?! Küp ara tügél, elége külné géne eylenép-urap çıgarlık céger bar iç elé añarda. Vélosipéd kına dimegen iç... Çatki bulıp kabıngan şul uy tenéne céger, ruxına kanat inđerde. Ayaklarına basarga itté. Emma uñ yak kabırgalarınñ bérsé éçké yaktan çençép aldı tok suktımını, cirge çükté kiré... Çalkan salkın tufrakka avdı rexet. Barmaklar bélen kapşana torgaç, üz-üzéne diagnoz kuydı: astan öçénçé kabırğa sıngan. Barmak oçı bélen az gına basu da cite éçke kite. Barmaknı alasıñ kiré üz urınına kayta...

Sıñar kabırganı sıltav itép bulmıy, barıbér torırga kirek. Urman éçéndege taşlandıq çokırğa aşığıç yardım maşinası kilmes. Üz yazmısı üz kulında anıñ xezér, bérev de: « Abzıy, kulıñnı bir, tartıp çıgarıym üzéñné...» — diép deşmes.

Sıkıravga oxşaş körsénép aldı da kullarına tayandı ul yene. Sınık kabırgasın kısa töşép, iplé géne ayaklarına bastı. Sözegrek urın tabarga da küterélérge géne kaldı. Emma şaktıy uk tiren! ékskavator niçék kazıp kaldırgan bulsa, şul xelénde torgan çokır. Dimek, avırtuga tüzép, küzné yomıp tırmaşırğa kala yugarı küterélérge...

Ménép citem digende, bér işélép töşté komlı balçık bélen. İké... Emma üzénékén itté Gıylém, éñger-méñger töşép kilgen yaktı dönyaga çıktı. Yulın devam itté. Üzé yılgılğan çokırnıñ, buydan-buyga suzılıp, kül éçéne kérép torgan nindidér yarımutravnı eylendérep alğanlıgın ul şunda gına añladı.

Ét örgen avazlar yañardı bérızdan. Ul sagaya kaldı. ét örgen avazdan şürli, kurka idé tügélme ul?! Eyé, küñéléne şom sala iken iç ét örgen avazlar. Ülémneñ üzénnen kurıkmagan Gıylém ét örgen avaz işétép koyılıp töşe yazdı méne gacep! éssélé-suvıklı bulıp kitté, tenénen kırmıska öyiré çabışkanday buldı...

Tire-yunde kэшэ-kara bulırğa oxşamagan. Kiçké urmanda şom buluvın iskertkendey, naratlar şavlıy, naratlar çaykala. Kara urman urtasında bér yalgızın sin diye idé siman alar. Bér yalgızın... Hem étler! Çige töbende: « Ülémeñ de étlerden...» digen tanış kargış yañarıp aldı tagı.

Şulay da kiré borılmadı ét atuçı Gıylém, örgen avazlarga töbelép, turı atlap kitté... Nindidér biék taş koyma şeylendé bérızdan. Ak kirpéçten torgızılğan korılma... « Şuşında! » — dip netice yasadı ata küñélé. Bérdenbér ulınnan anı, küp bulsa, yöz-yöz illé adım ara ayırıp toradır. Belki étler Cantimérnekédér elé. Ét dip dönyasın onıta idé iç kéçkeneden... Cantimér üzé de étleré yanında kiçké tabıgat bélen xozurlanıp yörü torgandır... Etisé kilgenén kürér de yat kэшэge sanap örgen étleréne cikérénér ul iñ élék. Oyalarına kuvıp kértér étlerén, hem, koçagın ceép, karşı yögérép kilér...

Abına-sörténe yögere başlavın da abaylamadı ul üzénéñ. Yöregé, güvye kanatlı koş, cilkénérge kéréşken. Bu könde bérénçé mertebe urman havasınıñ saf sulışın toydı ul kükregende. Yafrak hem ılıs isé borın tişéklerén yarıp kerdé, ayak astındağı korı ülen isé bugazın kırıkladı. Ulı Cantimér sulıy torgan hava!.. Anıñ şundiý matur tabıgat koçagında eşlegené hem yeşegenlége öçén de kuvanıp aldı xetta. Etisé bélen açulaniştım dip, bér de başın yugaltmagan, kaya kitép urnaşırga bélgen! Tabıgat koçagında anıñ ulı... Urmanda adaşkan kэшé de isen kala, açtan ülmi. Dimek, ömét bar elé anıñ ulında, ömét özerge irterek añardan. Tanış-béléşlerénnen de kaçıp kitüvé yaxşı bulgan. Tabıgat, urman igéléklé... Neséléne tagılğan kuşamattan kaçkan... Kuşamatsız yeşep bula urmanda. « Xalık doşmannarı » da yuk urmanda, «ét atuçı» da!., hemme kэшéne tigéz ite tabıgat, bülmi, karşı kuymıy bér-bérséne. Ulı isen!.. Dimek, yeşi, yeşep kürsete elé alar bolay bulgaç!

Şundiý uylar bélen üz-üzén yuatıp, iké katlı ak binaga yakınlaştı Gıylém. Bakçanı eylendérép alğan taş koyma çitende tuktap kaldı. İşégaldında étler öre. İkev... Ovçarka tokımınnan! Beyde iken üzleré. Maturlar... Cantimér ét retén béle... Elé üsken çaklarında uk ét hem meçé öçén can atkan bala idé bit. Uramda bér köçék kürse, iyere de kite idé şuniñ artınnan. Etisénnen köçék sorap ütté sabıy çağı. E ul étmeçé zatı kértmedé öyine. Şeher cirénde ét-meçé asravniñ megnesén añlamıy idé ul. Avılda bér xel! Bolay da kisan şeher fatirlarıñda kэшэge urın tar, nige xayvannar da gazap çigerge tiş tagı?!

Kürşé malaylarnıñ étleréne kızığıp üsté Cantimér, Méne iç, soñarıp bulsa da,

elégé xıyalın da tormıška aşırğan anıñ ulı bér tügél, iké ét asrıy iken... Urmanda étséz bulmıy, urmanda asrasañ da bula ul étlerné!..

Tınıçlanıp, taş koymaga kilép söyaldé ét atuçı Gıylém. İndé xel alırga da bula. Lekin şunda, üç itkendey, min monda digen sıman, sınık kabırğa üzén sizdérép kuydı. Töşérmedé küñélén Gıylém: Kabırğa nerse ul sina da, yalgana da... Méne ulın tabu, ulın tabuvı döröske çıksa?!. Şatlık, kuvanıçınıñ çigé bulmayaçak! Yugarı bélémlé vraç ta bit elé ul östevéne! Etisé öçén özgelenép, « Avırtmıymı, eti?..» — dip soraşa-soraşa, üzéne bérénçé yardım kürsetken ulın küz aldına kitérdé Gıylém. Tamak töbéne kilép buvilgan töyırné çak tıyıp kaldı şunda...

Şul revéşlé, koymaga söyelép, urman havasınıñ rexetlégénnen izrep xel alıp tora idé ul. Yeneşede géne işételgen tavış sissenérge mecbür itté üzén:

— Parol!.. Parol!.. — dip deşe idé bérev aña, kırgıy dorfalık bélen.

Yalgıç işétélemé iken dip baksa, koymanıñ argı yagında şevle sıman bérev basıp tora. Kaydan hem ni revéşlé şulay yakınayın da abaylamıy kalgan Gıylém.

— Ulım... — dip deşté ul, üz-üzén abaylamas borın uk. Tanıp tügél, sissenüden, çarasızlıktan eytélgen süz idé bugay bu.

Şevle işétmedé. Cavap ta kaytarmadı. Tavış kilgen tarafka borılırga da kirek sana-madı xetta. Üzé haman yakınlaşa, añar töbep kile. Küz karaşları gına çitte...

— Ulım! Ulım, Cantimér, sin iç bu?!.

« Eyé, eti, bu min. Niçék monda kilép çıktıñ? Niçék miné ézlep taptıñ?..» — digen kaygırtu süzleré işétérmén dip uylagan idé ata. Cantimér añar küterélép karamadı. Ayak astına tékelgen köyü géne bayagı süzlerén kabatladı:

— Parol... Paroléñ kaya?

— Ulım, — dip, özgelenép, küréşérge télep kulın suzdı ata. Alga omtılıp kuydı taş koyma...

— Elle etiéñné tanıımıysıñ indé, ulım?!.

Taş yarıktan suzılğan kulnı çitke éterdé Cantimér. Téşlerén ırjaytıp kölep aldı. Kölüvén köldé, emma bu kölüné, bélmim, sav yöreklé ir-atlardan başka tağı kém kütere algan bulır idé iken?! İrenneré yak-yakka ceélép aldı anıñ, avızı açılmadı. E tonık şeşe pıyalası töseñdegé küzleré böténley: Cansız idéler, xeraketlenmedéler. Küzlerénde génemé, yözénde can eseré kalmagan üzéñ.

— Par-r-rol? — didé ul, vatık patéfon telinkesé sıman tağı bér mertebe üz-üzén

kabatlap. Emma bu yulı« r »ga maxsus basım yasap, yanap deşté.

Küréşérge zarıgıp kilgen, küzlerén möldéretép karap torgan ata öçén, bélmim, monnan da kurkınıçrak kürénéş uylap tabarga mömkin idémé iken?!. Basıp torgan cirénde çaykalıp kuydı ul hem, yıgılıudan sagayıp, uñ kılı bélen timér-béton baganaga yabıştı. Xel aldı şul revéşlé. E bérızdan başın yugarı küterdé:

— Kapka kaysı yakta, ulım?

Baş kagıp, ikénçé bér çitte karayıp torgan timér kapkaga kürsetté Cantimér. Koymanıñ éçké yagınnan iñ élék üzé şul tarafka atlap kitté.

Ata küñélénde ömét can birép aldı. Tanıdı... Uñaysızlandı da kébék xetta... Ulınnan kalışmaska tırışıp atladı ul da.

Kapka töbénde tagı küzge-küz oçraştılar. Kierénkélék kimémegen. Şunu sizgen sıman, xetta étler bérara örülerénnen tuktap tordı. Gevdesén turayta töşép, kapkaga arkılı çıgıp baskan idé Cantimér. Gıylém öçén béni añlatmagan, bérénçé işétkende şayaru dip kéne kabul itélgen, şul bér ük süzén kabatladı:

— Parol?..

— Ul nitken parol, xerbi sklad saklamıysındır iç, ulım?!. Aç kapkañnı, kért, añlaşır-bız annan, — dip, kilgen şepke éçké yakka uzarga iténdé Gıylém. Emma bitaraf salkınlık bélen, arkılı basıp, borın sızgırtıp torgan ulın üte almadı. Xelé de çamalı, tüzémlék turında eytép te torası yuk.

— Paroléñné kürset, barmı?..

Elle çınlap ta bér-bér xerbi obékt saklıymı soñ anıñ ulı yak-yagına karangalap aldı ata. Emma béni añlıy almadı. Belki ulı öçén bik ehemiyetlédér ul cavap, xézet urınında şayarırğa yaramıy torgandır...

— Bar, — didé Gıylém. Min etiñ iç, tanımyısıñmı elle digen sıman, kükregéne de sugıp kürsetté.

Şul bér süz kirek bulgan iken. Cantimérge can kérdé. İñ élék, irén çitleré kıymıldap kuydı anıñ, yözé yaktırganday buldı. Köyazlenép, kul çité bélen çeçlerén sıypaştırıp aldı xetta. Tél oçın çıgarıp, irénéñ yalarga kéréşüvé géne gayré tabıgıy toyıldı. İrenneré arasınnan tigéz bulıp tézélép kitken téşleré kürénép kaldı. E küzler, küzlerde haman tonık şeşe pıyalası tösé...

— Parol bar, — dip kabatladı Cantimér hem kapkanı açtı.

— Bulgaç, rexim itégéz! Nige baştuk şulay dimiséz?

— Kulın suzıp, işégaldına taba yul kürsetté. Tübençélék kürsetép, lakéylar ostalığı bélen, billerén böge-böge iélép te aldı. Bér karşısına çıktı etisénéñ, bér artına çıktı, iñbaş-larına yabışkan üzlé balçık kiseklerden araladı anıñ östén-başın. Nige anı baştuk şulay dimedégéz, rexim itégéz, xörmetlébéz...

Tanıdı digen uy cılı cil bulıp isté ata küñléne. Emma şunısı gacep: ul « parol » digené ni öçen kirek buldı iken bér-bér tıñlap toru barmı nken elle üzén?..

Kunaknı örkétmegéz digensıman, eléden-elé cir tırnap örülerénde devam itken ovçarkalarına yodruk bolgap bardı Cantimér. İké adım sayın diyerlék, baş iép karşısına çıktı. Avızında haman şul bér ük süz:

— Xörmetlébéz... Xörmetlébéz...

« Parol » digenén añlarga da bulsın di. E méne ata-babada bulmagan bil böğü, yalagaylık kayan kilgen moñar?.. Etisé tanıgan iken, nige bil bögerge kirek üz etisé karşında?!. Elle soñ, başka bér-bér kéşéné ulı sanap, Gıylém üze yalgışımı?.. Çirattagı meretebe karşısına çıgıp bil bökkende, « xörmetlébéz »én kabatlaganda, igtibar bélen küzetérge ölgérdé ul anı. Üz ulı Cantiméré Küzleréne géne nidér bulgan...

Nindi xelge töşérgenner anıñ ulın?! Kém eşé?! Kém xuca bulgan anıñ ulına?! Şunıñ öçen dip üstérge, şunıñ öçen dip ukıtkan idéméni soñ ul anı?! Üz etisé de yardım kulı suzmasa, bu dönyada tağı kémé bar soñ anıñ?! Kan savgan kébék buldı ata yöregéne.

— Ulım, — dip, ciñ oçınnan totıp aldı ul Cantimérné.

— Siña nerse buldı, ulım?!

Atanıñ elégé süzlerén yeneşe baruçı işétérge de télemedé. Aldınarak çıgıp, bil bögea aldı hem kulı bélen işarelen, bér çitte torgan kirpéc korılmaga kürsetté.

— Rexim itégéz, xörmetlébéz!..

Korılmaga etisénen aldanrak barıp citép, késesénen bér beylem açığı çıgardı Cantimér. Şexsi garajnı xeterletken sarayçıknıñ işéklerén açtı. Kérdéler... Ata bélen ul ikevden ikev géne kaldı.

— Ye, xörmetlébéz?.. — dip, celt kéne etisé karşı-sına çıgıp tuktap kaldı Cantimér. Küzleréne karamadı, késelelen aykadı ul Gıylémnéñ. Tél oçı bélen irénnerén yalarga kéréşté. E avızınıñ iké yak çiténen bér totkarlıksız mul sélegey agıp töşken.

Önémme bu, töşémme dip xeyran kalgan ata, bu kürénéşné kütere almyça, karaşın çitke bordı. Anıñ ulımı soñ bu?.. Tétrendérgéc hem çirkangıç kürénéş!..

İgtibarın çitke taypıldıru maksatınnan, elégé sarayçıknıñ éçké kürénéşén tikşérerge kéréşté. Tereze, fortoçka işé nerseler yuk idé monda, küreséñ, kar bazı yeise azık-tölek skladi itép tözélgen bulgandır. Karañgı poçmakta sirtmelé timér karavat tora. Dimek, anıñ ulı yeşegen torak şuşı bula, dip uylap ölgérdé ata. Küzge taşlanırday béрни yuk başka, karavat başında sténaga éléngen asılmalı şkof. hem şır yalangaçlık...

— Parol! — didé Cantimér korı gına. Elégé pavzanıñ megneséne töşéne almıy aptı-ragan idé ul da.

Asılmalı şkof pıyalası artında tertipséz avnaşkan kegaz korobkalar, pıyala ampula hem şpritslarga küzé töşté atanıñ... Tené kızıştı. Kolakları çınıly başladı. Küz alları karañgılandı... Méne ni öçén hem nerse xakına üz-üzén korban itken anıñ ulı! Méne ni öçén ul kara urman urtasında. Méne nersege alıştırğan ul etisén Dönyasın alıştırğan! İmanın « iman » digen uy kayan kildé elé añar?.. Kélt itép, elé iké géne kön élék meçét işégaldında bulgan oçraşu kilép töşté xetéréne. Ak sakallı kart « bexét » iyese...

— Kémge xézmét iteséñ?.. Kémge bil bögeséñ? — digen avaz berép çıktı ata kükregénnen.

Meçét kartın añlarga da bula, allaga xézmét item dip işandırğan ul üz-üzén. Bu dönyada kéşéçe yeşi almavınıñ ecérén tégé dönyada axirette kaytarırğa cıyına. E monıñ maksatı niden gıybaret?

Etisé kükregénnen çıkkan avaznı da işétmedé Cantimér. Anıñ yodrıklarınnan almadı karaşın, anda üvaö öçén alıp kiléngen küçteneçler bardır dip kötté. Pıyala küzlerén möldéretép, kulın suzdı xetta. Avız çitlerénén agıp töşken sélegey, iyekné uzıp, tamarga cıyına idé indé.

Yuk, üz ulına suga almadı ét atuçı Gıylém. Nefret hem açuga karaganda, atalık xisé hem kızganu méñ kabat kübrek idé anşç künélénde. Cantimérnéñ, xeér éstevçé-nékédey, üzéne suzılğan kulların kürgeç, çaykalıp aldı, avıp kite yazdı ul. Şefek töse iñgen küzlerénnen uvıldık sıman éré-éré tamçılar berép çıktı.

— Ulim, — didé hem, xelsézlenép, artka çigéndé. Ni eşlerge, bér başın kaya kuvyarga bélmi idé ata.

Cantimér işék katında. Anıñ kiñ cilkeleré bolay da baz karañgılığına çumğan saray éçén kiçké éñger-méñgerden kaplap tora. Urnaşıp alğan tınlıknı karlıkkan avaz büldérdé:

— Sézné, xörmetlébéz, — dip, uram yakka ımladı Cantimér, anda köteler bulsa kirek... Hem élmayırga itté, avızın érdı.

— Miné?! — dip gacepséndé ata.

— Sézné, xérmetlébéz!

— Kémner?..

— Arıslannar hem kéneriler...

Sataşa... Buluvı citken digen uylar ütté ata küñélénen. Bér cömlesén, bér géne xereketén de añlıy almıy idé ul üz ulınıñ. İkésé iké dönyadan kilgen iké zat, iké télda söyleşeler idé diyerséñ...

Çigénér urın da yuk idé ataga. Bu dönyada añıñ bérdenbér késésé ulı bar. Karşısında tora. Bötén ixtıyar köçén tuplap başın küterdé ul, sténada élénép torgan pıyala kapkaçlı şkafea karap deşté:

— Cıygan baylıgıñmı?..

— Eyé, xörmetlébéz!..

Méne niçék, dip uylap kuydı ata. Añarga ni kılarga kala indé xezér... Kinet, kükért sıman kabınıp, üz-üzén beléştérmiçe, şkafea taşlandı ul, « éx » digençé, sténadan da suvırıp aldı, timér-béton iden östéne de totıp tondırdı. Pıyala kisekleré Cantimérnéñ ayak oçına uk çeçredé.

— Birérmén min siña « xérmetléne »!.. Birérmén... — dip, sügéne-cikéréne, idenge çeçélgen neni tartmalarını taptarga kéréşté Gıylém. Pıyala ampulalar, şpritslar şıtır-şıtır kilép vatıldı, çerdeklendé añıñ ayak astında. Şaşkan késé sıman sikérgeli-tibéne taptadı ul. Cır yözénde bulgan iñ eşeké xeşeretné izeméni...

— A-a-ah, — digen can avazı yañgıradı işék katındağı Cantimérden. Etisénéñ niyetén sizép, netice yasap ölgére almıy kalgan idé ul ni sebeplédér. Elé de añıñ xereketleré gayré tabıgıy kilép çıktı: Üz xezinelerén kotkaru öçén. yögérep kilesé urında, işékten ük çıgıp çaptı ul. Umarta kortlarınnan kaçkan malay sıman, kulların baş oçında yaman bolgap, işégaldı buylap kapkaga taba éldérdé.

Tanıdımı elle?.. « Xörmetlébéz » digenénéñ üz etisé buluvına töşéndémé?.. Oyat kildémé elle üzéne?.. Oyatınnan ni eşlerge, kaya barıp berélérge béلمي yögérüvémé?.. Şundıy soravlar uzdı ata küñélénen. Sikérgelevénen tuktap, anda-sanda kaçıp kalgan ampulalarını iplé géne sıtarga kéréşken idé indé ul. Barısı da köylenér, iplenér, şet. Şuşı tuzga yazmagan nerselerénen géne kotılsın...

Bu yulı da yalğışkan bulıp çıktı ét atuçı Gıylém. Bér atlaganda öçer-dürter métr ara sikérep, kotırınıp öre-öre, östéne kilgen iké ovçarkanı kürgeç kéne töşéndé ul üzénéñ yalğışkanlığına. Emma nindi de bulsa bér-bér çara kürérge, hiç yugında, işékné éçké yaktan yabıp kuvyarga da soñargan idé indé. Étler öyırme bulıp işékten berép te kérédeler, suzıp ta saldılar anı béton idenge. Arka bélen barıp töşken cirénnen, yöztübenge borılıp yatarga gına ölgérdé... Pidjak cidé, çalbar balakları bér mizgélde yolkip atıldı. Kotırınıp örülerénde devam itken étlernéñ tés katılıgın, tırnakları ütkénlégén toyarga ölgérdé ul. Dürt ayaklap timér-béton idenné tırnadı étler. Yarsıp örgen étlernéñ tés aralarinnan aniñ muvyınına kaynar kübék çeçrep tordı.

Étler xolkın yaxşı bélgenéne küre, başın da kalkıtmadı Gıylém. Sulış alır arası da yuk idé aniñ: Méne xezér, méne xezér özgelep ataçak anı ovçarkalar... Tiren çokır töbénde yatıp kalgan vélosipédın iske aldı ul. Üz ulı tarafınnan şuşı derecede mesxerelenesén bélse, üzéne de şunda gına yatıp kalırğa kirekkendér de bit. Bérkém kürmes, ézlemes te, hiçkém béрни bélmes idé. E monda, üzé géne tügél, ulın da gayıpleyeçekler. Şunısı ükénéçlé!

Étler aniñ sayın kotırınıbrak öre başladı. Tırnak aslarınnan ut çeçri... Bér-bér artlı tüşemgeçe sikérelér de aniñ arkasına taşlanalar. E işék turına nindidér şevle kilép baskan, étléréne cikéréne, étlérén östére:

— Fa-a-as... Fa-a-as!..

Élégrek étlerné « és-s, ös-s digen avaz bélen östérelér idé. « Ös-s » ét télénde kuvala, kurkit digenné añlata. Xezér ise, ene şulay, « fass » di-di kotırtalar iken étné. Busı indé: Kabıp yot, botarlap taşla digen boyırık.

Başın koçaklap, kolakların tomalap yatkan Gıylém şul béрниçe minut éçénde bötén gomérén küz aldınnan uzdırırğa ölgérdé.

Etisé bulgan aniñ. Söylevleréne karaganda, bérözlékséz eşte uku-yazuda bulgan. Kayçak, tönner buvyı kuzgalmıy utıra torgan bulgan eş östelé artında. Yazuçı bulgan, galim bulgan diler... Yazuçıdan eser, galimnerden miras kala... E ul etiséneñ eserlerén de, gıylmi xézetlerén de bélmi. İstelék öçén, defter kalınlığı gına bulsa da kitabı kalmagan... Üz de onıtılğan. İsemé de... Fenge bulsın, xalıkka bulsın, kiregé kalmagan. « Xalık doşmanı » digen atın da iske aluçı yuk indé xezér. Késé yeşegenmé-yukmı bélüçé yuk...

Enisé bar idé aniñ. Bötén gomérén anı bérdenbér ulın terbiyelerge sarıf itken

yalgız hem tol enisé... Kışkı ozın kiçlerde, kitap kişteleré karşısındagı kréslolarga utırıp, eñgeme kora idé alar. Enisé aña nindidér kitaplar kürsete. Ul kitaplarını yazuçılar turında söylegende, süzé bétmi... Eléden-elé iéle töşép anı arkasınnan söya: « Yarıy elé, ulım, sin bar, — di-di kuvana. Üsép zur kéşé bulırsıñ... Etiñ ölgérmegen éşlernéñ hemmesén tormışka aşırırsıñ...» — dip kabatlıy idé eş kına. Nindi eşler bulgandır, ul kaderésén xetérlemi indé Gıylém. Eyé, enisé bar idé anıñ. Ul da yuk nndé xezér. Gıylém ülgennen soñ xetérlevçé de bulmas üzén...

Gıylémneñ ulı Cantimér de bar iç dönyada. Tıynak hem sabır Cantimérenéñ sabıy çakların xetérledé ata. Ulı anıñ bérdenbéré, Gıyrfanovlar nesélénéñ devamı, kileçegé, soñgı mogikanı...Ul, barı tik ul gına, Gıylémneñ, tormışka aşmagan xıyalların xakiykatke evérdérerge, Gosman Gıyrfanovlar nesélénen min dip eytérlék eşler başkarır-ga seletlé bulır idé de bit... Elé бүгэн, vélosipédka atlanıp yulga çıkkaç ta, bér түгél, elle niçe mertebeler ömét hem ışanıç bélen xıyallanıp alırga ölgérdé ul bu xakta.

İşék katında katıp kalgan Şevle étleréne cikérendé:

— Fass... Fas-s-s...

Élannan da bolayrak ısıldavga oxşaş idé bu. Étlerénen kanegat түгél ul, şuñarga ısıldıy.

« Gönahsız sabıylarınıñ küz yeşleré kargış bulıp töşsen!.. Ülémén étlerden bulsın!.. di-di kargagan idé anı tégé karçık. Elle niler kile küz aldına: Éne, ul üzé Gıylém atlap kile uram urtasınnan. Arkasınnan optik tözev priborı bulgan miltıgın salgan. Zur kün itékleré bélen iplé géne atlap kile ul, güvye avıl uramı buylap xozurlanırga çıkkın. Kamıt bavları şıgırdagan avaz, atlarınıñ poşkırıvı gél kabatlanıp tora. Çana tabannarı çiéldap yılıy. Çana artınnan tamıp bargan totaş kan yullarına basa-basa athıy ul. Hiçnersege isé kitmi, bérevden de kurıkmıy. Avıl sovétı birgen röxset kegazé bar çönki késesénde... Avıl kéşésé bala-çagasınnan ölkénneréneçe sagayıp, şik aşı karıy alarga. Emma karşı eytmi, tertip yaxşı kuvıylgan. Üz étleréne de üzleré xuca түгél alar... Xetta üz-üzleréne! Buysınmıy kaya barasıñ...

Yarım bökrengen, téşleré töşép bétken tégé karçık yukka gına xetéréne uvyılıp kalmagan indé anıñ küpmé ét atıp, küpmé avıllarda yörep, bérdenbér kargavçı bulgandır... Tayanıp kilgen tayagın bolgıy-bolgıy, yak-yagina tökéréne-tökéréne kargagan idé ul anı. Gıylém kışkırap kölgén idé bér rextlenép. Niçék indé anı, kulında optik priborlı miltığı bulgan şundiyy gayretlé ir-atnı, kargap kurkırtırga mömkin?!. Ay-

hay bérvatlı soñ bu avıl karçıkları, eytárséñ üz béldégé bélen kırıp yöri ul étlerné. Tiré éşkertü kombinatına çimal citü-citmev gamé yuk alarnıñ. Kombinatta küpmé kéşé éşséz tora çimal citéşmev sebeplé, téxnika tik tora... Suvık yaklarda éşlevçeler öçen cılı ét tirésénnen tégelgen iték-untalar kirek! Bürékler... Tunnar... Devlet éşé bélen yördé Gıylém... Üz-üzén kaygırtmadı hiçkay-çan!

...İndé xezér şikke kaldı: kargış digenneré döröske çıgamı soñ elle?! Arkasında ene bozav kaderlé iké ovçarka bii. öreler... Béton idennéñ komın komga, tséméntın tséméntka ayıralar. Tik şunısı gacep: Étler küpmé géne kotırınmasın, nikaderlé géne yarsımasınnar, ten cerexeté yasamadılar Gıylémge. Étlerde étlerçe! étlernéñ üz exlagı bar yatkan, yığılgan kéşéné téşlev, çarasızniñ bugazınnan alu kabul itélmegen alarda. İşék katındağı Şevle küpmé géne ısıldamasın, küpmé géne çeçmesén tökéregéñ, ovçarkalar üzlerénékén itté.

Bilgélé, bu xikmetné kürép, iñ élék Şevlenéñ keéf kırıldı. İdende yatuçıdan da bolayrak, üzéñe buysınırğa télemegen étleréne kıkırınırğa kéréşté ul:

— Fas-s... Fas-s... Eremtamaklar! Fa-a-as-s...

Xucası kıkırırğaçtın yene bér tuzınıp örep, tırmanıp alalar da bér-béréne karap tuktap kala étler, ni éşlerge bélmiler. Xucaların añlıy almıy alar...

Şevle kıza. Şevle hiç kéne de üzénékén itmi tuktalını béلمي. Kulına ni élekse, şunıñ bélen sugarga, kotırtırğa kéréşté ul étlerén... Ovçarkalar idenge yöztüben kaplanıp xeraket-séz yatuçıga timedéler. E bérızdan örülerénnen tamam tuktalıp, almaş-tilmeş sulkıldap çınarğa kéréştéler.

— Ax, elé séz şulaymı! — dip cikéréndé Şevle. Muvynçaklarınnan élektérép aldı étlerné. Hem alarnı, idende xereketséz yatkan Gıylémnen aralap, işégaldına taba östére-dé...

Baş isen digen uy kildé Ét atuçı Gıylémnéñ uvyına iñ élék. Étlerénnen araladı anı Şevle, çıl bırlarına beyli, ene... Sak kına başın küterér xel taptı ul üzénde. Barmakları arasınnan işégaldına küz saldı... Karadı hem tétrenép kitté. Küzleréne ışana almıy tordı, sataşu gına tügélme bu?!

Şevle ovçarkaların çıl bırga tügél, iké bagana arasına tarttırılğan yuañ timérçıbıktağı ırğaklarğa muvynçaklarınnan asıp mataşa. Étler üzlerén ni kötkenlékné añlıy idé bulsalar kirek, sulkıldap çınıy, karışırğa télep tartılıp karıylar. Lekin Şevlenéñ kulları köçlé hem merxemetséz. İké kullap ştanga kütergen siman, yugarı östéredé ul

alarnı... Buysınmıy xelleré yuk étlernéñ de. Çönki Şevle alarnıñ xucaları! étlerde tertip şundiý üzlerén tuklan-dırgan, terbiyelegen, oya korıp asragan késege hiç karışusız buysınu kabul itélgen alarda. Emérén ütemeseñ, xuca bularak, ul siña üz xökémén çıgarırğa da xaklı. Üpkeleşten tügél!

Örü kaya, timérçıbıkka asıp kuvyılğan ovçarkalar çak kına sulış ala. Elle nige bér işétélér-işétélmes kéne sulkıldap yılağan, çınagan avazları çalındı kolakka. Ceza merxe-metséz hem kırı, béni eytép bulmıy, art ayaklarınıñ tırnak oçları bélen cirge köç-xel tiyer-times asılınıp tora idé alar. Tétrendérgéç kürénés!..

Elé géne üzene yarsıp örgen, élé géne üz arkasında sikéréşken, başın kalkıta kalsa, üzén özgelep atarga da ezér bulğan ovçarkalar kızganiç toyıldı Gıylémge. Ceza anıñ öçén. Ceza étlerge ét bulıp kalgannarı öçén!

Yuan timérçıbık, küresén, şulkader nık tarttırılğan, bozav kader iké ovçarka avırlığınnan da sıgılmadı. Cilge kiptéérge éléngeñ yuyış çalbar balakları sıman, akrın gına atınıp, tartılıp-tartılıp kuvya idé alar asılınğan cirlerénde. Algı ayakları buşıkını tırnap çebelene. Muvynçakka éléngeñ başların, borınnarın yugarı çöyıp, güvye kükten yardım köte, yardım sorıy idé alar. Yarım-yomık küzlerén eytérséñ le yuyış toman urap alğan.

Şevlenéñ étlerénde de, idende yatkan üz etisénde de gamé yuk. Üz meşekatleré anıñ: İdende avnaşkan katırğı tartmalar, pıyala vatıkları arasınnan éncé börtégé ézli diyerséñ... Eléden-elé mükelep kite ul iden buylap, ye tuktalıp bér noktaga ozak kına karap tora. Dér kaltırana üzé. Elle gıjly, elle cılıy, gadeti bulmagan seér avaz çıgara bérözlékséz. Çıra kisekleré alıp, tupsa yanındagı yarıklarını kayızlarga kéréşté...

— Ulım, Cantimér, — dip deşté tüzémlégén cuygan ata.

Şevle işétté anı. Küterélép karaganday itté tavış kilgen yakka. Emma isé kitmedé, yözéne bulsın, küzleréne bulsın, hiçnindi üzgerés çıgarmadı. Karañgı miç artında bérözlék-séz kıçkırıp téñkege tigen çikértke tarafına gına şulay küz salalar. Tavışı işétele, borçıy, tıngısızlıy, emma üzé yuk. hem anı ézlevden de fayda bulmayaçak...

— Ni ézliséñ, ulım?! Min monda... Etiéñ!..

Şevle, ömétéñ özép, yañadan borıs tireséndegé yarıklarda aktarınuvın devam ittédé. Kúsé sıman kıştırdıy-kıştırdıy, karavat astına kérép kitté bérızdan...

İşégaldı yağında étlernéñ bérsé sulkıldap alğanı işétéldé şunda. Bér işégaldına,

bér karavat astında karmalangan Şevle tarafına karangalap tordı Gıylém. «..Étler kızganiç aniñ öçen gazap çigeler!..» Tézleréne tayandı. Annan iplé géne çügeledé. Sınık kabırğa çençép aldı. Xelsézlékten izregen tenné uvyattı kabırğa. Ayegüre tordı hem sak kına atlap, işégaldıña yuneldé ul... Yulına karşı töşüçé, tuktatuçı bulmadı. Artınnan da iyerép çıguçı yuk idé aniñ.

Kıçké éñgér-néngérné uvyatıp, bér tügél, dürt küz yanıp tora idé aniñ karşıında. étlernéñ yak-yakka salınıp töşken başları añarga tékelgenner: « Kotkarsañ, sin géne kotkara alasıñ », — di idé siman alar. « Üç saklama, bilgéséz késé!.. Béz étler, örmi çarabız yuk. Tenéñe yara salgan bulsak ta, açulanma béz étler géne barı... E sin késé. Késé bulıp kala kür, zinhar?! » Yene bér kat saray işégéne küz töşérép aldı ét atuçı Gıylém: « Çıgıp kilmimé?.. Kürénnimé?..» Elle kurka da idé indé ul üz ulınnan? Bar tevekkellégén cıyıp, iké-öç adım alga atladı hem timérçıbıқтаğı ırgaklarga ürédé étlerné bérem-bérem ülém élmeklerénnen azat itté.

Ayakları urman tufragına tngectén de étler ni eşlerge, kaya kiterge bélni kieràlép-suzılıp tordılar bérmel. Ciñélçe çinav avazı kaldırıp, başların salındırıp çitke kitép bardılar.

Şevlenéñ tavişı-tını yuk. « Étler bélen mavıgıp, üz ulın onita yazgan tügélme soñ Gıylém?!..» Saray işégéne eylenép kayttı ul. Cantiméré, kılğan « étlékleré » öçen ükenép, bér karañgı poçmakka poskandır da üksép yılap utradır kébék idé. Monda étlerden de, aniñ üzénen de kızganiçrak xelde kalğan Cantimér bar bit elé...

Çınlap ta, karañgı poçmakka sıyınan bulıp çıktı Şevle. Pinjek hem külmeklerén bér çitke salıp ırgıtkan da şere bélegéne kekreép singan ukol inesén tıgıp mataşa... Ni eşlegenén béléşmi, atılıp kéréde ata. Şevlenéñ kulınnan koş balasınnan da bolayrak kädérlep totkan şpritsın yolkıp aldı. Alagayım kizenép, idenge totıp berdé...

Yolkıp alınan şprits artınnan prujına siman suvırılıp méndé Şevle, ayaklarına torıp bastı. Ni öçéndér uñga-sulga karangalap tordı bérmel. Annan küzlerén çélt-mélt yomıp aldı. Hem, gél kötmegende, avızın kilbetséz revéşte zur açıp, téşlerén ırjayttı:

— Ütér-r-rem!..

Bérni abaylamıy kaldı ét atuçı Gıylém, muvyın tamırına tukmak siman yodrik kilép töşté. Gölt itép ut kabınıp-sündé küz aldında. Ul da tügél, nek şul mizgélde, iké bot arasına kitérep tipté kémdér. Çaykalırğa da ara bulmadı, görséldep béton idenge avıp töşté ata. İnstinkt bélenmé, elé baya gına kotırgan étlerden kotılğan revéşlé,

yöztüben kaplanıp, bélekleré bélen başın yeşérerge azaplandı. Güvye karşılık kürsetmegen yardım-sézge kağılmaslar...

Şevlenéñ tonık pıyala sıman küzlerén kan baskan idé indé. Üz-üzén béléştérmişe, kırgıy avazlar çıgara-çıgara, ayak astında xereketséz yatuçıga taşlandı ul. Tipkelerge, taptarga kérésté... Béton iden östénde bögerlenép yatuınıñ kay ciréne tipkenén hem niček taptaganın béلمي izdé, kotırındı Şevle. Eytérséñ cir yözénde bulgan iñ kurkınıç yırtkıç bögerlenép yeta idé aniñ ayak astında, güvye ul ekiyetlerde géne bula torgan cidé başlı acdaha yılan bélen köreşe. Diyu perié bélen...

Avızınnan bérözlékséz ak kübék çeçélép tordı Şevlenéñ, avızında bér ük süzler:

— Ütér-r-rem!..

37

Kül buyvına kunak töşken kiç idé. Küp bulsa, yöz-yöz illé métrlar çaması arıarak, ak kirpéçten torgızılğan korılma işégaldındağı cennet poçmagında arıslannar hem kéneriler keéf-safa korıp utıra idé şul mizgélde. Meclés türéndege Bélyeliç, krésloga çalkan yatıp, şampan şerabı çömére. Aniñ dev bükseséne başın kuvyip, neni kéneri Gulya-Gölsine sırpalana. Yuk-yuk ta, gél kötmegende çerkéldép kölep cibere eléden-elé. Kéneriénéñ kölüvé Bélyeliçniñ üzegéne üte, dev korsagin uñga-sulga aviştırıp utırğan cirénde borsalanıp ala ul, kalın irénnerén yaña tabadan töşken koymak kébék ceép kölep cibere. Keéf şep! Boris uçak tiresénde çirattağı şaşlıknı xesterli, yaş çuka balası mayına kuşılıp, uksus hem vino agıp töşe utlı kümér östéne borın tişékleréñ tüzsén... Kapkayıv kayandır tağı bér tartma şerab küterép kildé... İkençe bér çitte, izülerén çişép, külmek ciñnerén sızganıp uk cibergen Arslan Asiyege üzénéñ mexebbetén añlata, nazlı süzler téze...

Elé géne şartlav avazı çıgarıp açılğan şeşené iñ élék Bélyelika küterép kile Kapkayıv:

— Sézden başlıym, Bélyeliç...

— Rexmet, Kapkayıv!..

— Eyé, Kapkayıv, — diyuçénéñ bexét kolakka uk barıp citken. Bexétlé küzleré yılık-élık kile.

— Miña da, Kapkayıv!

— Gulya-Gölsine de suza kasesén. Kaselerden tulıp aga şerab. Bexét möldérep tora...

— Yalé, Kapkayıv, cırlap ciberebézmé elle üzébéznékén?!

Avız garmunı érak tügél, kése de géne.

Bargan idém Esmalarga...

Keyran kalıp, tın da almıy tıñlıy arıslannar hem kéneriler cır oşıy hemmeséne.

Kapkayıvniñ talantı aldında bitaraf kalu, gomumen, mömkin de tügédér ul.

— Tagı bér cırla elé, Kapkayıv!

— Cırla!

— Cırla...

— Bu cıruvım séznéñ öçén, Bélyeliç!

— Sexne itép, kisélgen agaçtan kalgan yuan töp başına uk sikérep méne, koş bulsa cilpénép oçar idé şunda Kapkayıv:

Bargan idém Esmalarga,

Kér çaykıy basmalarda...

38

Éş ézlev, éşke urnaşu meşekatleré bélen yörep, vakıtıñ niçék uzganlıgın da sizmi kaldı Fidail. Yekşembé kön kiçkırın ét atuçı Gıylémge yuneldé: « Kóte torgandır... Uln tabışırğa vegde itken idé bit...» İşék biklé bulıp çıktı. Şunda gına Fidail üzénéñ, tége könné Gıylémge ulı xakında, kül buyı xakında süz katıp, xatalanganın añladı. « Uln ézlerge çıgıp kitken!..» Uramğa atılıp çıktı ul. Béréncé oçragan yeşél küzlé taksi anıkı idé. Algı işékné açıp, şofér bélen yeneşe kéréñ utırdı:

— Kuvala, tizrek bul!..

Artına ut kapkanday aşıguçı passajırğa karap, bitaraf kına başın çaykadı taksist égét.

— Añlamadım...

Béleséz iç: Taksist xalkı sin aşıksañ kabalanmıy, başka çakta artına ut kapkanday kuvalıy torgan bula. Monıñ sebebé nide, xikmeté nide ikenlégén eyte almıym kisép kéne. Şulay da... Kéşege xézmét kürsetü ölkesénde eşlegen bik zur küpçélékke xas sıyfat bu. Bér maksatsız, bérnindi sebepsézge kéşénéñ keéfén kırudan

tem tabalar!.. Soñ çikte ul üze naçar kеше de bulmaska mömkin, tanışıp-söyleşep kitseñ, méne digen bulıp çıguvı da ixtimal... Şulay da, yomişñ tüşmesen, üténéçen tumasın üzlerene! Xét yığılıp ül karşı-larında, ténkeñe timi torıp, siné tiñlamıylar...

Yaş buluvına da karamastan, elégé taksist ta professional şul sıyfatnı yaxşı üzleştergen bulıp çıktı.

— Kuzgalıyk! Min aşıgam... — dip kabatladı Fidail, sulışın çak tıyıp.

Passajir aşıga... Dimek, taksist rextlenep köle, çıgıp terezeleren sörtép kere ala... Közgeleren retleştére iplé gene...

— İserék diseñ, iserék tügél, sin nerse, brat?!

— Aşıgam min. Eyde, kuzgalıyk tizrek?!

— Taşbaka da aşıga, xa-xa...

— Kuzgalıyk dim!..

Taksist kеше yılmayın béle, kızık iç:

— Seér kеше sin, brat... Kaya barırğa ikenné eyt!

— E-e, — didé Fidail uñaysızlanıp, üze gayıplé iken iç.

— Akkoş küléne!

— Şeher çitene çıgarga yaramıy, brat! Bulmıy...

— Miña bik te kirek.

— Kireknén bétkené yuk, brat... Bulmıy, tüş.

— Barırğa yaragannı bélem, min üzém şofér... Eyde zinhar!.

— Üz maşınañda barasıñ indé alay bulgaç! Sin aşıga dip, min ştraf tülerge, pravo-sız kalırğa tişme?! Bulmıy diğaç bulmıy, brat.

— Ştrafnı üzém tülermén...

— Tüleseñ soñ, GAİ késeseñe akça kérgennen min bayımıym!

— Üzeñe de öleş çıgar, kuzgal gına... Anda kеше... Yardem iterge kirek, — dip, teşleren kısıp tüzde, gozérlevén devam itté Fidail. Çönki ul yaxşı béle buş taksi totu ciñél eş tügél. Monısınnan kolak kaksañ, ikénçesén segatler buyı kötuvéñ ixtimal. Saylap alu xo-kukı bulmav, konkurétsiye yuklık tübenséte keshéne.

Taksist ta ul kaderé ömétséz kürénmi. Ene kızıksınıu béldere tügélme soñ:

— Barsam, küpmé tüliseñ?

— Kuzgal gına... Eyde, küpmé 'sorasañ, şulay tülermén.

Akça isebé turında uylavdan yıraklaşkan idé indé ul. E taksistnı, elbette, mondıy

cavap kanegatlendérmí, « Küpmé sorasañ » digen béremlék yuk akçada... Summañnı eyt, brat?!

— Unnı alırsıñ, — didé Fidail, aldın-artın uylamıyça. Un sum anıñ öçén zur akça. Yartı kön yök buşatırğa turı kile un sum öçén.

— Bér çirék! Taksistnıñ üz taksası.

— Sin nerse, dus kéşé, unlık öçén şeher çitene çıgıp tormıylar...

— Sinéñçe bulır, kuzgal.

— Akçanı aldan, — dip élmaydı, nihayet, yaxşı uk eşlep alu mömkinlégén çama-lagan sxuca ».

— Tertip şundıy. Sinéñ kém ikenlégéñné min kayan bélim. Akça!..

Yözene tökérege tökéregeñ kızganiç bulır idé başka çakta, emma bexesleşér ara yuk. Kém béle, ét atuçı Gıylém belki anıñ yardımene moxtacdır, anıñ arkasında belage tarıgandır... E ul satulaşıp yatsınmı?..

Írenép, téler-télemes kéne barmak oçı bélen élektérép aldı taksist égérmé biş sumlıknı hem çalbar késeséne saldı.

— Yarar, — digen buldı, kuzgala başlap.

— Süzéñné tıñlap kına baram...

Deşmedé Fidail. Yan terezege tékelép, üz uylarına çumdı. « Bér sıyır bötén kötüné buyıy, digen kébék. Méne şundıy zatlar arkasında kéşéde taksistlar hem, gomumen, şofér xalkına mönesebetlé dörös bulmagan fikér çıga... Namuslı, kéşéléklé şoférlarnı da az bélimi iç ul...» Yarımutravga kéré yulı nikaderlé géne bormalı hem butalçık bulmasın, alar adaşmadı. Fidailge yaxşı tanış yul... Tup-turı timér kapka karşısına uk kilép tuktadılar. Xereket, tavış-gavga kürénmi. Közgé urman sarılıgı hem kiçké éñger-méñger tantana ite eylene-tirede. İñ gacebé, xetta étler örgeñ avaz işétélmi. Maşına kilép tuktav tügél, kigeven oçıp uzganda da sagayıp kapkaga küz sala torgan karavılçı Cantimér de kürénmi.

Kabinadan çıktı. Atlarga-atlamaska bélimi, bértın yak-yagına karangalap tordı, tınlıkka kolak saldı. Seér tınlık!.. Cantimér kaya iken soñ?.. Ovçarkalarga ni bulgan? Urman şavlaganı işétélmi xetta.

Kuzgalırğa cıyınıp, tizlékné totaştırğan taksist ta, nidér sizénép, ayagın muftadan içkındırmıy sabır itté.

— Nerse, kötmilermé elle üzéñné? — dip kıçkırdı ul, terezeden başın tıgıp.

Nerse añlata idé soñ bu tınlık, niçék añlarga? Elle soñ ét atuçı Gıylém, añardan ölgérrek bulıp, üz ulın şeherge alıp kaytıp kitkenmé?.. Taba almıyça, başka küller tiresénde kañırıp yörime elle?..

— Kitimmé, kötergemé? — dip kıkırdı taksist. Maşinasın eléden-elé gületép tordı üzé, gazga bastı.

Kulın sak kına küterép, « buldıra alsañ, köt az gına, sabır it », digen xereket yasadı Fidail. Şofér añladı, maşinasın sünderép, hava sularga çıktı.

— Taksométrni ciberdém, — didé üzé, Fidailné aşiktırıp.

İplé géne timér kapkaga ütté Fidail. Gadette iké-éç bik astında torgan kapka, ni gacep, açık bulıp çıktı. Éçké yakka ayak bastı. Kıyar-kıymas kına atlap kitté. Şunda gına işégé şerran açık torgan saraynı şeylep aldı.

— Biş-un minuttan artık köte almıym, brat, — digen avaz işétéldé argı yaktan. Taksist tavışı.

Anıñ şulay kıkırıvuı Fidailge köç östedé: Yalgızı tügél iç!

Saraynıñ tupsasında işégaldına arka kuvyıp nindidér kéşé utıra idé. Cantimér... Anı tanu kıyın tügél. Barı añarda gına mondiy gevde, şundiy cilkeler... İşék tupsasında utruçınıñ igtıbarın celép itesé kilép, tamak kırıp aldı ul. Tégé, güvye kadaklangan, kımşan-madı xetta...

Nihayet, yanına uk kilép citté. Borın mışkıldatıp karadı, neticeséz. Şunda gına Cantimérnėñ cilkesé östėnnen saray éçėndegé xikmetné kürép aldı hem tėtrenép kitté: Cantimérnėñ ayak oçında gına ovçarkaları. Arırak tagı kémdér, nersedér bar kébék idende. Ayırmaçık kürép kéne bulmıy, karañgılık urap algan...

Yöregé « ju-u » itép kuydı Fidailnėñ. Lekin bér ük vakıtta barı da tınıç hem iplé kébék üzé. Gomér bulmagan xel, étler bulıp alarnıñ tavış-tınnarı yuk. Niçék añlarga, nersege yurarga bélérlék tügél idé elégé kürėnéşné. Başın yodrıkları bėlen tėrep xereketséz kalgan karavılçı hem anıñ karşısında tėllerėñ asılındırıp, küzlerėn zehir éltiratıp utırgan étler... E arırak? Arırak karañgılık, xereketsėzlėk.

Ni bulgan bolarga?! Nige Cantimér sikėrėp tormıy?! Ni sebeplé iké étnėñ, bėrsé kü-terėlep çıkmıy, örmı añarga?! Başka vakıtta bit bu binanıñ kapkasına yakın kilérge yaramıy. Şofėrlarga maşınadan çıgu, yak-yakka karanu tıyıla idé tügėlmé soñ?! Cantimér tügél, elle anıñ cansız şevlesé gėnemé soñ anda?! Fidail niçék añlasın da ni revėşlé küz aldına kitėre alsın monda bulıp uzgan vakıygalarını...

Cantimér tanımada üz etisen. Dörös, ul anı iñ élék kürgen-bélgen késége çığargan idé. Çit késéden « parol » sorry torgan gadeté yuk idé bit aniñ. Kapkanı açıp kértté. Xetta saray tupsasın atlattı. E şul késé işanıçın aklamadı aniñ küpmé xezinesén yuk itté. Sulıy torgan hava, aşagan rizıktan da kadérlérek narkotıklarına kul küterdé. Alda torgan ozın kışka citsén di-di saklap kilgen baylıgınnan mexrüm itté. Kışlar ozın bula urmanda, e kunaklar siregeye.

Üzé tupsada utıra ul elé de, bulıp uzgan vakıygalarğa üzénéñ de işanası kilmi. Güvye töş kürgen ul, nibarısı kurkıniç bér töş. Aniñ bilemeséne niçék itép indé çit-yet késé kilép çıga alsın? Kémnéñ hem ni revéşlé aniñ sarayına ütép kéréрге, ul gınamı, iñ kıymmetlé şkofına kul suzarga xakı bar?.. Baş ikev tügél bérevde de!.. E étlerénéñ çit-yet késéné botarlavdan baş tartuvı monısı indé sıymıy da sıymıy başka. Megneséz bér ekiyet şunda!..

Elé de töş kürép utıra tügélme soñ ul?.. Nindi bétmes töş buldı iken indé bu, ni gomér aynıy almıy gazaplana?.. Soñğı arada elle nerse buldı bit elé aniñ bélen: ayegüre yörgende de töş kürép, sataşıp iza çige. Xel alırga dip kaya bulsa kilép utırsa, karşısına elle nindi albastılar yögéresép çıga. Yattı ise, korsagina basıp, şürelé, cén-periler bişe... Méne tağı üzén cıyın xeşeret kortlar, kúséler sırgan. Téşlerén şıgırdata-şıgırdata, aniñ söyaklerén, séñérlerén kimérelér. Küzén yomsa, sténada tarakan, kırgayaklar yögérese başlıy, bérsén-bérsé uzdırıp, elle niçe başlı zeher yılannar ısıldaşırğa totına. Tüşemnen sikéresép töşken kúséler ayak barmakların, kolakların, xetta mañgayına basıp, borınıñ kiméreрге kéréseler. Kulların butıy-butıy sugışa, tartkalaşa ul alar bélen. Sulıška kaba... Yörek kaga... Çigelerné kitérép kısa...

Bolar barısı da töş kéne. Şulay ikenlékné üzé de añlıy ul vakıt-vakıt. Emma, onıtılıp ki-tép, ayegüre atlap kilgen çağında da kayçak şul yılannar, erséz kúséler bélen sugışırğa kérésé. Sugışmas ta idé, üzleré tıngılık birmiler añarga... Sagalap kına toralar yalgız kalgan çağın. Kulların butıy-butıy kaçarga, kotılırga téli ul alardan. E tégeler añardan da citézrek yögére...

Bügéngé töş késéler katnaşında. Késéler hem aniñ üz étleré. Töşte de üz étleréñnéñ xıyenetén kürü avır iken ul!.. Tukta, uvyav tügélme soñ ul; méne baş... Méne kolakları, çeçleré de üzénéké... Gacep, üzé uvyev, e üzé töş küre. Bayağı sataşularınnan ayırıla almıy gazaplana tü-gélmé?!, Tupsada utıramı tupsada. Yodrıkları imen borısını, ayakları béton idenné toyalar. Kiçké urman havasın, isép algan cilné toya, ene...

Étlerénéñ eş-eş sulış aluların. Barısın da toya! E idende anıñ sayın töş devam ite: tñlavsız étler... Késé sureténe kérgen nindidér afet bögerlenép yata. Dörös, karışmıy ul, xeraketlenmi de indé. Emma yukka çıkmıy haman. Tizrek küz aldınnan kitüvén, kül östédegé irtengé toman sıman taraluvın, yukka çıguvın téli anıñ Cantimér. E tége kitmi, yata... Kúsé, yılan işé xeşeretlerné taptıy torgaç, alar bulıp, alar kaçışıp béte torgannar idé. Bu yata. Monısın kurkıtı almadı.

Yuk, barıber ul digençe bulaçak. Xel géne alsın méne, yañadan torıp kéréşecek ul añarga. Ah-vahına, ıñgıraşularına da karap tormas, ye kaçıp kotıla, ye cirge séñe...

İdende yatuçı sak kına başın kalkıtıp aldı. Sataşu hem töşler vakıtında hemme cén-periler şulay késé bulıp söyleşe:

— Ulım, — dip deşe ene elégé késé suretédegésé.

— Cantimér, ni buldı siña?!

İsemén de béleler... Kayçak, kúsé bulıp kúsélerge kader añar şulay üz isémé bélen deşe. Aldarsız Cantimérné alay gına. « Ulım », iméş... Kayan kilgen eti?.. Bérkémé yuk Cantimérnéñ! Enisé yuk! Etisé yuk! Gomumen, yapa-yalgız ul! Bu tormışta hemme késé şulay yapa-yalgız! herkém üzayırı!.. Herkém üzé öçén géne... Başkalarınñ şatlığında da, kaygısında da eşé yuk késélernéñ... Késéler, ene, urmandagı közge yafraklar sıman alar. herkaysınıñ yugarıda, yugarığı botaklarda élénép torası kile. E tormış cil, tarta, yolkıy. Meñgé yugarıda torırmış din üz-üzlerén ışandırğan yafraklarını yolkıp kına ala hem bérsé östéne ikénçésén tufrak itép öya.

— Ulım, — didé ene tagı. Kara sin anı, avaz bire.

Cantimér anıñ başına kitérep bastı. Tımı çıga, sulış ala ene. Kükregéne tipkelerge kéréşté... Nindi vexşilék, bu töşke niler géne kérmi. Ul indé önende de sugışa şular bélen.

Elé baya, şuşı idende yatuçıdan üz ovçarkaları araladı anı. Anıñ üzé östéne sikérdéler. Anı yaklap tügél, idende yatuçını yaklap. Töş digén indé méne sin şunı! Üz ovçarkaları, ene, yakın da cibermi, kuzgaldıñmı ırıldarga kéréşeler. Tagı ayırdılar anı, tupsaga kısırkladılar. Çit késéné yak-lap mataşalar, hay, niler géne kérmi bu töş digenéñe!..

İdende yatuçı ıñgıraşa. İşégaldında ikénçésé kilép citken tagı. Añarga deşe ene:

— Ey, Cantimér, tor, nişlep utrasıñ anda?!

Élan hem kúséler gél şulay törlé yaktan sıırıp ala torgan idéler anı. Töşéñe

kéşéler kérép tintéretérge kéréşse de kızıq tügél iken. Herkaysı añarga deşe, herkaysı isémén béle anıñ üz itüleré yenesé...

Uram yakta maşına kıçkırtı tügélmé tağı?! Anısına ni kirek?.. Mondagı tertipné bélmi! Dimek, töş kéne... Bu yarımtravga yulnı bélgen şoférlar tertipné de yaxşı béleler tavişlanırğa yaramıy, zur kéşélernéñ (!) yalın tıngısızlarga yaramıy. Zur xucalar kilgen çakta ét bulıp étlerge örérge yaramıy! E ul, ene, maşınasın kıçkırtı... Bereç, koymanıñ argı yagınnan da kéşé kıçkırganı işétele tügélmé son?

— Ey, sin, küpmé köterge bula?.. « Bér de töş dimesséñ, monısı gél kéşélerge oxşatıp söyleşe tügélmé?!..»

— Ey, skña eytem, nige anda bagana bulıp kattıñ?.. « Sataşu! Cantimér utırıp tora. E bagana basıp torırğa tiéşlé, utıra bélmi bagana...» Sataşu bulmasa, étler kolak salır idé şul taviş kilgen yakka. Alar, ene, anıñ ayak oçında gına xel alıp yatalar. Üz étleré anı karavıllıy, üz xucalarına kimşanırğa irék birmi méne ekemet!.. Tukta, tağı maşına kıçkırtı. Yene tégé argı yaktağı taviş:

— Miném plan bar, sluşay, brat...

— Balsa soñ, min siné totıp tormıym...

— Siña ni kalgan monda?.. Eyde, karañgılana...

— Aşıkçañ, kayt!

— Sin de kéşé balası iç... Tağı biş minut kötem, yarımıy, brat!

« Bu nerse bu?. Üzara söyleşeler! Bulmas?!..»

— Yarar, köt alaysa...

— Lekin isénde tot, brat, béz kilér yul xakın gına kiléşték!..

— Akça digende, çukınırsıñ iken...

« Cantimérnéñ bilemesé yat kéşéler bélen tulgan tügélmé soñ?!.. Töş bulmıyça, eger bolar hemmesé çınbarlıkta, önénde şulay kilép çıksa ul oçrakta ni bulaçak?!.. Zur xucalar monda... Tégé şere başlısı imanın ukıtaçak iç bolar oçén... « Parol » taşuvınnan tuktayaçak. Kandala urınına kiptérép, narat botagina asıp kuysa?..»

Baş oçında gına kéşé sulışın toyudan siskenép kitté Cantimér hem sikérép tordı. Anıñ bélen bérge, şéltelé ırıldav avazı çıgarıp, ovçarkalar küteréldé... İdendegé kéşé de başın kalkıtırğa itté. Lekin küterélérlegén kaldırmagan idé indé anıñ Cantimér, küterélgen başı « lıp » itép kiré béton idenge töşté.

« Añışırğa kirek: Önémé, elle töşémé bu?.. Üz ayaklarında basıp tora tügélmé

soñ?!. Kapşandı, çemétép karadı üz-üzén. Üzé! İdende yatuçınıñ da iñgıraşuvı çinga oxşagan. Töşte bulsa, sikérép torır idé de kıçkırıp kölep cibergen bulır idé ul xezér. E bu yata... İşégal-dındagası kém?.. Kapkanıñ argı yagındagısı?.. İdende yatuçıga yakınlaşu mömkin tügél idé başka, çigénérge mecbür buldı Cantimér. İşégaldına taba çigéndé. Étler salkın idende yatuçını karavıllap kaldı.

Borıldı... Hem üzene tékelép karap torgan késege mörecegat itté Cantimér:

— Sin kém?

— Késé.

— Késé, — dip, gacepsénüvünde buldı Cantimér.

— Késé...

Küzlerén kılıylata töşép, ışanırga-ışanmaska béłmi, sak kına sınap karap tordı ul Fidailge: « Késé bulsa, ul monda nerse yugaltkan? Nindi niyet bélen kilép çıkkan monda? Késé tügél! —dip, üzén tınıçlandırırğa aşıktı şunduk.

— Késege ni kalgan monda?.. Annan, niçék ütép kérérgе, niçék yul tabarga tiés elé ul monda?.. Késé bulsa, añarga anıts étleré örmes idéméni?!. Étleré yeneşede géne iç, ene, çit-yet késege küz de salırğa télemiler...» Yene bér kabat üz-üzén barlap aldı Cantimér. Kulları üzénéké. Ayakları üzénéké. Kolakları da üzénéké iken... Küzleré de dörös kürset-kenge oxşıylar. Şulay bulgaç, nige soñ sataşudan tuktala almıy ul haman da. Küz aldındağı şevleler yukka çıkmıy anıñ sayın. Bérsé idende. İkénçesé eytseñ ışanmaslık, karşısında uk basıp tora.

— Sin késémé elle? — dip sorarga mecbür buldı bu yulı.

— Eyé, Cantimér... Etiéñné ézlep kildém... Gıylém abzıy monda kilép çıkmadı mı?..

« Késé!.. — digen uy zéñlep uzdı Cantimérnéñ çigesénen. Çit-yet késé... Kémné ézlep kilgen ul monda? E belki... Yuk-yuk, alay bulsa, ul anıñ isémén béłmes idé. Cantimér di bit ene. Barısı da Cantimér dip deşe añarga бүгэн...» Kiçké éñgér-méñgér kuvyırğannan kuvyıra barıp, indé karañgı töşerge cıyına idé urmanda. Şulay da elé uñnı suldan, késéné şevleden ayırırılık üzé.

« E belki, üz késé toradır anıñ karşısında zur késé?...» .

— Parol?.. — dip mörecegat itté ul karşısında toruçıga baytak kına igtibar yunelt-kennen soñ.

— Nindi parol? — dip gacepséndé Fidail. Kinolarda gına işétkené bar idé

aniñ bu süzné.

— Etiññ kayda, Cantimér?!.

— Nindi eti?

— Tonik şeşe pıyalası töséndegé küz kıymıldamadı da xetta.

— Sinéké...

— Minéké?!. Yuk minéké!

— Etiññ urmanda. Ul siné ézli, Cantimér...

— Kémge kiregém bar, — dip kuydı ul kinet. Barı şul süzné eytkende géne üz xelén çamaladı bulsa kirek.

— Kéşeler bér-béren ézlemi... Kéşe bér-bérénnen kaçá...

— Sin kaçkansıñ! E etiññ ézli...

— Sin kémné ézliséñ? — dip sorap kuydı kinet yane canlanıp alğan Cantimér. Eytérséñ le eñgemedéşe yalganda totarga cıyına idé ul.

— Sinéñ etiññné...

Önémmé bu, tösémmé soñ digendey, çirattagı mertebe küzlerén ugalap aldı Canti-mér, omma tögel géne iér fikérge kile almadı bugay:

— Etiññné... — dip, Fidail artınnan kabaladı da kıçkırıp kölep ciberdé. E xere-ketséz kalğan möldérep torgan küzlerénnen yaş tamçıları büsélép çıktı. Seér, gayré tabıgıy hem tétrendérgéç kürénéş idé bu: Kéşe megneséz kölü bélen kele. Bér ük vakıtta ul kızga-nıç, küzle-rénnen yaş aga...

Yardem itép kara şunarga. Añlatıp kara añarga üzénéñ xelén. Télséz kalıp karap tordı aña Fidail.

Şevle-karavılçı, kabalanıp, késelerén kapşap kuydı. Nidér isep itté axrı... Nek şul vakıtta çirattagı mertebe kapka yağınnan maşına kıçkırtkanı işétéldé, hem taksist tavışı:

— Ey, brat, battıñmı elle anda?..

— Küpke tüzgenné, azga tüzerséñ, brat... — dip, üzénçe cavap kaydardı aña Fidail.

Tégésé, elle şayarıp, elle ürtisé kilép, télén kaşıp aldı:

— Millionér...

« Bu ni digen süz indé bu, ye? Aniñ bilemesén kémner sıırıp alğan? Ni kalğan alarga? Bérésé saray idenén de. İkençésé karşıında. Kapka töbénde tagı bérésé Uñaysızlanu yuk, çiténsénü, gél xuca bulıp söyleşe bolar!.. Kapka töbénnen tagı

nindidér avazlar kile tügélmé soñ?!. Maşınada da kesheler, dimek (maşına eçénde ak rın gına söylep torgan radioalgıç sebepçé buldı soñg neticege). Kıçkırıp söyleşeler ene. Muzıka bélen marş atlap kileler... Yarımtravnı urap algan tügélm soñ bolar?.. İñ gacebé étler örmi. étlerén agulagan nar!.. E anda taş pulat aryagında zur xucalar... İn in zur xucalar!.. Alarga xeber citkérerge kirek. Kiçé gerge yaramas. Zur, bik-bik zur xucalar gafu itmes...

Saklık bélen géne uñ kulın çalbar keseséne şudırd ul. Bérozlekséz yak-yagina karangalap tordı bér-bér kesh yakınlaşımıymı? Ésténe taşlanuçı yukmı?.. Signal rékétası tartıp çıgardı hem, bér mizgélge de totkarlanmı? Anı havaga çöydé. İñ citdi kurkınıç yanaganda zur xucalarını aşığıç revéşte kisetérge kirek bulu ixtimalı tuganda gına faydalanırğa tiéşlé çara il bu monı Cantimér yaxşı béle. Zur xucalar da yaxş béle!..

Havaga çöyilgen rakéta artınnan uk, umarta küçénne kıra-kıçkıra, kül çiténdé krépost sıman kalkıp torgan ak binaga taba yögerdé Cantimér.

— Karavı-ı-ıl!.. — dip akıra idé ul. Ni eşlegenlégén belmiçe, barıp berélér, kérép kaçır urın taba almıy, arlı-birlé sugılırga kéréşté.

Kiçké ayaz kükné yarıp oçkan kızıl rakétanı kürép, işegaldına taksist éget yögerép kerdé... Saray eçéndegé karañgılıktan, başların salındırıp, tavıssız-tınsız gına iké ovçarka kilép çıktı. İşék katında uk torgan Fidailge bulsın, ösleréne töbep kilgen taksistka bulsın, igtibar da itmedé alar, Çit-yet keshélernéñ, yeneşesénnen sak kına uzıp, üz yulları bélen kitép bardılar.

Étlerné kürgeç te sagaya kalgan taksist, iplé géne, üzaldına belgennerén ukıp kuydı:

— Yo-ka-lı-mı-nı, o-pı-rı-sı-tı...

Bérazdan ul da Fidail artınnan saray işegéne kilép kaplandı:

— O-pı-rı-sı-tı... — dip, dogasın kabatladı, hem, bar iken moñda xeller digen sıman, üzaldına sızgırınıp aldı.

Küz aldındağı kürénéştén télséz-çarasız kaldı Fidail. Tupsa aşsa sak kına uzıp, tézlendé. Xereketséz yatkan ét atuçı Gıylémnéñ avır başın salkın idennen küterérge itté.

— Ulim... — dip deşté inğıraşkan avaz. Küzlerén açá almadı ul. Xelséz hem salkın kulları bélen Fidailnéñ baş-arkasınnan, yañaklarınnan sıyparga omtıldı. Avızınnan, borın tişeklerénnen ağıp ukmaşkan kara kan sulış alırga irék birmi idé anar.

Gıylémnéñ taş sıman katı hem söyallenép bétken kulın muvyınında toyuga

éssélé-suvıklı bulıp kitté Fidailge. Çirkanmadı, emma uñaysız idé aňarga ata keshéññ aldanuvın toyu. Bugazına yeşen taşı siman kaynar töyır kilép tıgıldı.

— Gıylém abıy, bu min Fidail... Tanımıysıñmı elle, Fidail iç, « studént »...

— Ulım... Barısı öçén de üzém gayıplé min, ulım... Üzém!

— Gıylém abıy, Gıylém abıy dim... Tınıçlan!.

— Öyge kaytıyk, ulım... Béz sinéñ bélen şundiý itép yeşerbéz elé...

İşégaldı yağınnan bérözlékséz tereze töygen, işék şakıldatkan avazlar işétélép tordı, hem bér ük süzler kabatlandı haman:

— Karavıl!.. Militsiye... Kara-vı-ı-ıl!..

— Tiléler yortımı elle monda?

— Busı taksist soravı buldı. Çirattagı meretebe bélgennerén ukıdı ul.

— Yo-ka-lı-mı-nı...

Fidailnéñ bélegéne başın salgan Gıylém elé haman sataşuvında: Ulım öyleréne kaytırga ügétli. Ulına yalvara... Üz xelén tügél, ulın kaygırta, aniñ bexétlé buluvın téli. Ul da tügél, kanga katıp ukmaşkan kérfékleré çiténnen kayın suvı siman térékömés tamçıları yögéréşerge kéréşté... Ata yılıy! Ét atuçı yılıy! Sulkıldap yılıy idé indé ul. Avırtudan, sızlanularınnan tügél, « ulı koçagında » yatu rextélgénnen...

— Ulım... — didé ul yene bér meretebe. Avır iñgıraşıp aldı hzm tındı. Búsélép akkan küz yeşleré kibép kalgan idé. Avır başı salkın idenge salınıp töşté. Elé yaña gına Fidailnéñ muvıyında bulgan kullar, koş kanatları siman, yak-yakka taraldı...

— Gıylém abıy... Gıylém abıy, nişliséñ sin? — dip, can tavışı bélen tétrenép kıçkırıp ciberdé Fidail. « Ulıñ... Min sinéñ ulıñ! » dip vegde birerge de riza idé şul mizgélde. Emma işétüçé géne bulmas... Yaşerge de yeşerge idé bit elé, éx, ét atuçı Gıylém...

39

Kükke çöyılgen rakéta, paraşyutlı idé güvye, ozak élénép tordı baş oçında. « Zur xucalar » béle: Kızıl rakéta « trévoga » dngen süz! Kük yözé yaktırıp kitkeç te, yözleréne külege töşté arıslannarnıñ, kıbırsırğa kéréştéler.

Gulya-Gölsine géne, rakéta kürgeç, tıpırdap biép aldı üzaldına:

— Kızıl rakéta... Méne içmasam bu zdorovo!

— Kapkayıv, — dip emér birdé Bélyeliç. Xevéf barın sizénép, kuvırılıp kalgan idé ul.

Uçak tireséne cıyılışkan kénerilerné ör-yaña « töslé resémlé » mezekleré bélen avızına karatıp torgan Kapkayıv şunduk, buysını béldérép, yögérép kildé:

— Eyé, Kapkayıv...

— Bar, küz salıp kil! Cantimér sataşmaganmı?!

Astronom direktorı öçen yomışmını soñ bu uvyın gına:

— Kapkayıv yögérdé... Baram, kürem, kilem, Bélyeliç! Kül yağınnan sizélér-sizélmes kéne salkınça cil isép kuydı. Baş arıslan, torgan urımına kiré utıra almıy, unlı-suñlı karandı, tıngısızlanırğa kéréşté. Méne sünem-sünem dip yangan uçak tireli yöréndé ul arlı-birlé.

— Xeérlége tügél bu, — didé xelén bélésérge kilgen Arslan Sexipoviçka.

— Étler örmi iç... Dimek, tertip! — buldı cavap.

— Kızıl rakéta öçén Cantimér başı bélen cavap bire!

— Şayarmakçı buldı miken?..

— Baş bélen şayarmıylar...

Nek şul vakıt, üzé artınnan işék yabarga da onıtıp, Kapkayıv atılıp çıktı bina éçén-nen. Sulışı kapkan... Mañgayına tir berép çıkkın... Pinjek itekleré cılfer-cılfer kile...

— Kaptık! — dip xeber saldı ul knle-kiléske.

— Açırak söyleş, nerse kürdéñ?! — dip, karşısına atılıp çıktı Lév Bélyeloviç.

— Suz-ma!.. Tizrek!

— Cantimér karavıl kıçkıra. Étler yuk. İşégaldı kéşe bélen tulgan. Kapka töbénde ma-şına...

— Nindi maşına?! — dip, küzlerén akayttı baş arıslan.

— Nindi maşına dim?.. Sinnen sorıym?!.

— Elle taksi, elle militsiye şunda...

— Axmak! Taksinı militsiye maşinasınnan aéra almıysınmı?..

— Taksi bugay, — dip, açıklarga itté Kapkayıv. Bélyeliçniñ tavişi kör çıktı:

— Taksiga monda ni kalgan!

— Militsiye idémé elle? — dip uyga kaldı Kapkayıv. Hem, karşısına téşlerén kısıp, küzlerén tügereklendérép kilép baskan Bélyeliçtan kurkıp, eytép saldı.

— Militsiye idé, eyé... Annan soñ... Tégé, Sexipiçni berdértken şofér malaynı kürdém şunda...

Bér mizgélge xevéflé tınlık urnaşıp tordı. Bérevéneñ de üzleréne kurkıniç yanav ixti-malına işanası kilmedé. Şulay künékkenner. Başkaça bulırğa mömkin tügél sıman... Nek şul vakıt taş divarlar aryağınnan Cantimér tavışı işétéldé:

— Militsiye!.. Urap aldılar!..

Hemmesé işétté Cantimérneñ karlıkkan tavışın Lév Bélyeloviçka tékelép kaldılar: Kotkarsañ sin gé ne kotkara alasıñ bézné, zur xucabız Bélyeliç! Siné kodret çıkséz, eşneleréñ bixisap, tevekkellékte tiñeñ yuk, eyt eméréñné, Bélyeliç!.. — diye idé sıma hemmesé.

Gulya-Gölsinenéñ géne isé kitmedé kébék:

— İségéz kitken iken, militsi-i-iye... — Didé ul avızındağı sigarétın uçakka atıp. Hem néçke sıyrakların kiñ ceép, biléne tayandı. İren çitlerénen kanegat yılmayı sibéldé añı.

— Méjdu proçim, militsiyede arıslannar muvıynnan miném...

Ul da tügél, kotkaruçıgız min bulırmin digen gayarlék bélen tup-turı çıgar yulğa taba atlap kitté. Niçék atlavların, ul gevdesén, iñselerén ni revéşlé uynatkanın kürsegéz idé!

— Tukta! — dip kışkırdı anar küzleréne kan yöğerger baş arıslan.

Gulya-Gölsine tuktadı. Tıniç, emma mısıklı yılmayı bélen, kurkışıp kalğan tanış-béléşleréne arıslannar hem kénerilerge tékeldé. İyekné yugarı çöydé:

— Nerse, astıgızga su yöđerdemé?! Ey séz, arıslannar!..

— İşékke yakın barası bulma!

Üz Lévasınıñ kiñeşén tottı Gulya-Gölsine, karışmadı. Emma, irénnerén tursaytıp, yene bér kat kepéreép almıy tüzmedé:

— Kirekmese barmıym! Min bit üzégézné kızganudan gına...

Lév Bélyeloviçniñ irénneré kaltıravın kürép, tuktarga mecbür buldı kéneri. İren çiténen bér poşkırda da üz işleré yanına kitép bardı.

Arslan Sexipoviç kilérge cöret itté kart arıslan yanına. Ul télese kaysı melde yarıy hem yaraklaşa béle idé añarga. Başın iép, gayıplé kéşe sıman deşte elé de. Her süzénen soñ tiren sulış aldı:

— Barısın da séz kuşkança eşlerbéz, Lév Bélyeloviç...

— Bolay itebéz, Arslan, — didé, küñélé néçkerép ölgergen meclés reisé, dustınıñ arkasına kulin salıp.

— Kül aşa ıçkınabız. Militsiyesé bér xel. Tégé Fidail digenneré kilgen anda. Artın-da kémdér bar dip uylagan idém anı!..

— Kül aşa?.. E köyme barmı?

— Köyme bar. Emma bérev géne. Anısı da iké kేశélék, ciñél köyme.

— İké kేశélék, — dip, ostazınıñ küzleréne tékeldé Arslan Sexipoviç. Hem, bér mizgél uyga kalıp torgan atlı bulgannan soñ, üz tekdimén citkérde.

— İkébéz géne ıçkınyk bulmasa, Lév Bélyeloviç?!

Soñğı süzlerné, niçektér, Kapkayıv işétép kalgan buldı. İké uylap tormıy kıçkırıp ciberde ul şunda:

— Niçék ikégéz géne?! E min? Miné kayda kaldırasız?!

— İké kేశélék kéne! — dip tavışın küterde Arslan Sexipoviç. Bu anıñ ostazı isémennen de eytelgen süze idé üzene küre...

— Niçék iké?

— Niçék iké géne? — dip élektérép aldı kéneriler de.

— Şulay, iké géne! — didé iñ élék yögerép kilgen Gulya-Gölsine. At dagalaganda baka botın kıstıra digen sıman kilép çıktı bu.

— İñ élék, béz Léva bélen utırabız! Şulay bit, e, Léva? Eyt elé şularga, Léva, şavlaşmasınar.

Ul da tügél, arıslannar hem kéneriler bér-bérén éte-törte kül çitene taba yögererge kérésitelér. Ozın torıkları bélen iké géne sikérde Arslan Sexipoviç, hemmesén uzdı. İñ élék köy-mege ul ménép kunakladı. Yeneşesennen Lév Bélyeloviçka da urın alğan idé... Hem-mesé köymege tuldılar. Lekin köymenéñ su östénde tügél, yar çiténdegé komda buluvın bérev de abaylamadı. Köyme borınındagı utırğıçka caylap urnaşkan Lév Bélyeloviç avazı işételdé şunda:

— İpteşler... İpteşler, şavlamagız elé! Köyme iké kేశélék kéne. Eydegéz, argı yarga çiratlaşıp çıgıyk.

Arslan Sexipoviç élektérép aldı anıñ süzen:

— Töşégéz, töş köyme iké kేశélék. Çirat bélen géne çıgıyk!

— Eydegéz, çira bélen, — didé barısı da. Hiçkém karışmadı. Tik bérevneñ de köy-medén töşerge, üz çiratın köterge isebé yuk idé. Töşép, köymenéñ kazıkka

beylengen çılıbrın ıçkındırır késé de, suga étép tösérüçé de kürénmedé. Arıslannar arıslan buluların, kéneriler kéneriléklerén onıttılar: « Bar, sin! Nige min? Bar, sin! Nige min? Bar, sin üzéñ! » — di-di törtéştéler.

— Bolay bulmıy, ipteşler, — dip, yene köyme başı nan kart arıslannıñ mertebelé tavişı işétéldé.

— Kılar... Kéneriler, séz tösép torıgız! Kapkayıv, sin de Sézné yañadan kérép alırbız!

— Eyé, eyé, Boris kérép alır, — dip, şunduk élép a dı Arslan Sexipoviç. Nek şul mizgélde Lévy Bélyeloviçniñ muvyınına Gul Gölsine kilép sarılmasınıñ?!

— Ülseñ ülem, sinéñ bélen, Léva!

— Citer, maturım, citer, — dip, üzénnen ayırıp alı ga, éterérge azaplandı arıslanı.

— Léva!.. Sin miné kémge kaldırırga cıyınasıñ, Léva?!.

Çébén kugan sıman, kulların çebelendérdé Léz Bél loviç. Emma faydasız, Gulya-Gölsineden alan gına ıçk kırmın dime iken.

— Kapkayıv, — dip emér birdé ul, muvyının béráz buşa tösép.

— Eyde, tös indé köymeden. Çılıbrın ıçkınd da étép ciber. Komda utırabız ıç...

— Kapkayıv, — digen kanegatséz avaz işétéldé. Ükürénmi idé ul, çönki küpten köyme töbéne suzılıp ya kan.

— Kapkayıv bulmıy torsın elé. Kapkayıv ta Kapkayıv Tapkansız tıñlavlı késé.

— Sin nerse, Kapkayıv? — dip, yaxşatlanıp taviş küterdé Arslan Sexipoviç.

— Kém bélen söyleşkenlégeñ onıtasıñ!..

Kapkayıv bélen Arslan Sexipoviç pır tuzıp bexes kérép kittéler. Emma çılıbrını kém ıçkındırırga tiélégén açıklıy almadılar barıbér. Moñarçı taviş tını işétélmi torgan, gomumen, az süzlé Boris sikér tössté köymeden.

— Arıslannar, — dip kıkırdı ul.

— Köymené yard étép tösérérge kirek. Komda utı-rabız!..

Çalbar balakların sızgandı, galstugin tartıbr kuydı Arslan Sexipoviç. Tekebbér iye-gén yugarı çöyıp adı minséz buldıra almadıgız indé, yenesé... Béroçta Kapkayıvniñ da kabırgasına törtép kuydı:

— Tor, Kapkayıv... Eyde, étebéz... Kénerilerden oya. bél!

Torıymmı iken, yukmı digen sıman, kénerilerge küyögértép çıktı Kapkayıv.

Köyme türén-de péleşén sypır utırgan Léw Bélyeloviçka tékeldé:

— Ye, Kapkayıv, köttérme!, buldı cavap.

Mıgırdana-mıgırdana torıp, kom östéne sikérdé Kapkayıv. Nibarısı bér süzén işétté eylenetiredegéler:

— Yaşisé kile...

— Yaşiséñ kilse, yar buvyında kal! — didé Arslan Sexipoviç kiñeş itép.

— Militsiye kulına élegérgemé?

— Militsiyege-élekkenéñ su töbéne kitkenge karaganda artıgrak.

— Akça küp bit miném, Sexipoviç, yeşep kalası idé...

— Yaşiséñ kilgeç étebéz. Eyde, étebéz... — digen avazlar, kuvet birüler işétéldé.

Alay gına kuzgalmadı köyme, komga şaktıy uk nık utırganar idé. Kéneriler de töşerge mecbür buldı köymeden. İteklerén cıya töşep, suga taba étép kittéler köymené. E Bélyeliç urınınnan kuzgalmıy gına köç birép utırdı:

— Eyde... Eyde!.. Ey-de-e...

Su östéne kilép kérgéç te köyme çaykalgalap kuydı.

— Eley, suvı salkın, — dip kışkırdı bérev.

« Éx » dip eytkençé hemmesé köymege ménép kunakladı.

— Kaya méneséz, kaya?! — dip, tertipke çakırıp karadı Arslan Sexipoviç.

— Köyme iké urınlık kına...

Tıñlıylarını soñ!.. Kolak ta salmadılar. Yassı töplé köyme suga séñdé. Kéneriler hem arıslannar, güvyé köymede tügél, méne batam, méne batam dip torgan yassı takta östénde idé diyerséñ. Boris bélen Kapkayıv işkekke utırdılar. Arslan bélen kart arıslan türde. Kéneriler bér urında ukmaşıp, bér-bérséne totınışıp basıp bardılar.

Akrın gına çaykalgalap, argı yakka yözép kittéler. Tüzse de tüze iken iké kэшélék köyme, hemmesé tınıp kaldı, sulış alırga da kıymadılar. Barı işkeklernéñ tertipséz çupıl-daşuvı gına işétélép bardı. Ömét tulı küzler argı yarda...

Birgé yarda gamé kalmagan idé indé bérevnéñ de. Mexebbet yarımutravın da, andagı bexétté segatlerné hem ten sakçıları Cantimérmé de onıttılar. Artlarına borılıp karav, ütkendegé xatireler bélen yeşevnéñ ni ikenlégén de bélmi ul arıslannar hem kéneriler. Argı yer, irtegesé kön iminlégé, üz rextlékleré ehemiyetlérek...

Birgé yarda béryelgızı kalgan Cantimér bergelene idé. Kulların bolgıy-bolgıy

kıçkıra, salkın kom östénen aplı-biolé yögeréne, elé bil tiñéntén salkın suga yégerép kére, elé kiré yar çitene taşlana. Ul da tügél, kom östéne avıp tegeri başlıy, sabıy baladan da bolayrak üksérge kéréşe... Bérözlékséz kıçkırudan tamakları karlıkkan:

— Miné de alıgız... Ey, zur xucalar!.. Zur xuca-la-a-ar... Miné kémge kaldırasız?!

Aldanuvın toyu garlégénen tegeri-tegeri yılıy idé Cantimér:

— Zur xu-ca-la-a-ar.. a-a-ar... a-a-ar... İştmedéle tügél, iştéler Cantimérné. Emma aniñ kaygısı idéméni soñ arıslannar hem kénerilerde?!. Üz gomérleré kıl östénde! Méne batam, méne batam dip bargan mizgélle...

Şulay da Gulya-Gölsine Cantimér avazına bitaraf kala almadı. « Tanış militsionérlar tügélme iken anda? » — digen kızıksınıu bélen mexebbet yarımutravınnan küzén almıy bara idé ul. Militsiye elé haman kürénmi, e Cantimér bergelene.

— Kurkaklar séz! Cantimérné kaldırıp kaçasız!.. Arıslannar tügél, kurkak kuvyan-nar séz!.. Su küseleré... — dip, biterli başladı ul ir-atlarını.

Gulya-Gölsinege küterélép karavçı hem cöret itép karşı süz eytüçé bulmadı, hemme küzler argı yarda. Söylensén eyde, tél söylev öçén biréle kénerilerge de...

Kıgolangannan-kıyulana bargan Gulya-Gölsine téléne ni kilse, şuniñ bélen biterledé köyme borınına séñgen arıslannarını. Bérardan muvyınına beylengen kosinkasın çişép, Cantimérge izi başladı, hem bér adım añarga taba tartılıp aldı.

— Ca-a-an... — digen urında çeréldék tavışı özélép kaldı, hem kız çaykalıp kitté de, kulların yaman çebelendérép, kül östéne oçıp barıp töşté. Totıp kalırğa tırışuçı bulmadı anı. Emma, meteldém digende, kulına turı kilgen béréncé itekten tartıp, Asiyené de üzé bélen bérge salkın su kiñlége östérep töşép kitté.

Çırıylap kıçkırışırğa kéréşté kéneriler. Köymedegeleré de, suga oçıp töşkenneré de.

İşkek bélen citéz xereketler yasap, yardım iterge digen maksat bélen, köymené kiré bordı Boris.

— Salkın... Kulıñnı bir... — dip avaz saldı yakında gına çupırdaşkan Gulya-Gölsine, köyme borınında uk utırgan arıslanı, Lév Bélyeloviçka taba ürélép, kulın suzğanday itté.

Aralarında, küp bulsa, kul suzımı ara bulğandır. Emma işétmeméşke sabıştı kart arıslan. Kul birü tügél, borılıp ta karamadı.

Asiye ise, külmek itegé bélen işkek timéréne élekkenge küre, tağı da yakınrak idé. Bér bata, bér çuma kulların butaştırıp köyme çitêne, hiç bulmasa Kapkayıvın işkegeñe yabışmakçı isebé.

— Köymege yagılma, — dip tavışın küterdé aradaı bérev. Arslan Sexipoviç idé bulsa kirek.

— Batırasıñ iç... Barıbızñı da batırasıñ...

E Lév Bélyeloviç işülerénen tuktap kalgan Boris bélen Kapkayıvka cikéréndé:

— İşégéz!.. Nerse karap kattıgız, işégéz tizrek!.. Kapkayıv aklanırğa aşıktı:

— İtegé élekken anıñ... İtegé cibermi.

— Élekse, ıçkındır... İtek bétmes anda, baş isen bulsın!

Köymedegélerden merxemet kötünéñ urınsız ikenlégén añlap algan Gulya-Gölsine ul arada yarımtravğa töbep yözép kitken idé indé. Osta yöze idé nelet. Lév Bélyeloviçniñ: «Alayğa tügél, béznéñ arttan, béznéñ arttan yöz...» — digenéne kolak ta salıp tormadı ul.

Asiye ise haman bér urında çebelene. Elle naçar yöze, elle arıslannardan merxemet kötüe añlamassıñ.

— Arslan! — dip kışkırdı ul, kulına çuvalgan külmek itegén bér çitke tiberép.

— Arsla-a-an!..

İşétmedé tügél, işétté Arslan anıñ süzlerén. Emma Asiyege tügél, kiñeş sorap Lév Bélyeloviçka tékeldé:

— Nişlibéz?..

— Xatın-kızga béñni bulmıy, ét kayışı iç alar, buldı cavap, hem bérazdan östep te kuydı « zur xuca ».

— Bétmes monda kéneriler...

— Bata-a-am! — digen avaz işétéldé köyme çiténen. Tavış işétélgen tarafka arka-sın kuydı Arslan, güvye işétmedé. Citdi uyga çumıp baruvı güvye...

Ul da tügél, Lév Bélyeloviç işkektegélerge emér birdé:

— Nerse karap kattıgız?!. İşégéz, iş eyde!

İké ir-at kiérelép işerge kéréskeç, ciñéleye töşken köyme xutlı gına yözép kitté. Ah-vah, ıgı-zıgı artta kaldı. Köymedegélernéñ küñélén bér törlé ük matur, cılı uylar bilep algan idé: « Yarıy elé baş isen! Yarıy elé min tügél, başkalar meteldé bozday salkın suga... E bit kirésénçe de bulırğa ixtimal idé. Yazmışka rexmé bexét bar iken

elé...» Borımı bélen suga çümeşken yassı töplé köyme ip. Géne atına-atına argı yakka yakınlaşuvın devam it. Bérev de avız açıp süz katarga cıyınmıy idé elége, he kém üz uylarına çumpı izregen...

Şulay da yarga yakınlaşu tora-bara üzénékén itmi ka madı. Kulın sıñar işkekten ayırıp mañgay tirén sört alğan Kapkayıv avaz birdé iñ élék:

— Arslan Sexipoviç, — dip, ürtep deşté ul, Si yaxşı yöze diler, dörésmé şul?..

Baza mödiré anı-monı uylap ölgérmedémé, sorav turı megnesénde añlap, cavap ta birdé:

— Béréñçé razryad idé.

— Elle Asiyefñné alıp çıgasıñmı soñ?!

Küzleré tügereklendé Arslan Sexipoviçnıñ, Kapkayın cén açuvı çıktı:

— Téléñe salınma, torğaş!..

Dörésén eytkende, ul üzé de salkın kül suvı éstén, çupırdap kalğan Asiye xakında uylap bara idé. Kızga mıy da mömkin tügél, yaxşımı-yamanmı, üz kénerié iç Bu urmanga añarga iyerép kilgen... Lekin, anı kotkar; dip, üz yazmışın kurkınıç astına kuvyarga tiésmé ul Kéneriler bétmes! Kéneriler küp alar... E ul bér gén. Méne digen gailésé bar Arslan Sexipoviçniñ xatı hem kızı... Éş urınıdan, derece...

Kapkayıv cavapsız kalmadı, tirén sulış aldı:

— Éx, sin, arıslan! — didé suza töşép.

Elé tagın devam iterge idé isebé, emma baş arısla niñ derecelé süzleré yañıradı şunda:

— Kapkayıv!

— Eyé, Kapkayıv...

— Gumanist yasama üzéñnen! İşüvéñné bél! Astıña kéréрге tora, e sin téléñe salınasıñ...

Lév Bélyeloznçniñ tél töbénde ni buluvın çamalama; tügél, çamaladı Kapkayıv. Üzén añlamavları kızgan ul da şayarmıy idé iç.

— İşüvén işerbéz anısı, — didé ul, üzén çınga almalarına keéfé kırılıp.

— Min bit sézné kaygırtıp sölim... Militsiye kulına kapsalar, ni eşlerséz?! Şund tikşéreçekler...

Baş arıslan sagayıp hem tékelép karadı añarga. Xet urınınan küterélmek bulıp, kül tarafına da küz töş rép aldı: İsennermé?.. İplep kéne eytép kuydı annan arı:

— Béleséñmé, nerse, Kapkayıv... Fikér yörtüvén, bézné kaygırtuvıñ yaxşı anısı, Kapkayıv!.. Emma kénerilerné béz militsiye kulına tapşırmadık...

— Tapşırmasak, üzleré barıp kéreçek alar.

— Kérmes, Kapkayıv! — Kulı bélen suga ürélép aldı zur xuca, anıñ salkınlık derecesén çamaladı. Annan, kanegatlenü kisé bélen, kulın tartıp aldı. Élmaya töşép cavap kaytardı.

— Kiém-salımnarıñnı salımıy gına, bar, yözép kara... Sunıñ tébé, argı yarga karagan-da, küpke yakınrak anıñ, Kapkayıv!

Aradan kémdér kétkéldep kölep aldı. Kölmeslek te tügél, télge osta hem cor idé bit Lév Bélyeloviç.

Ul da tügél, nek şul mizgélde köyme borını yarga kilép törtéldé. Çügelep baruçılar çak yıgılmıy kaldılar. Kapkayıv « ur-ra » kıçkırıp kuydı. Ni öçéñdér küterép almadılar üzén, emma yar çitene isen-aman çıkkán kéneriler hem arıslannarıñ küñélé küterénké idé, busı bexesséz. étéşép-törtéşép yarga sikéréşteler...

— Sibélérge!.. Herkém üz yulı bélen!.. — dip boyırık birdé baş arıslan, hem iñ élék üzé, kart ayu sıman, epen-töpen kilép, kül çitennen ük başlanıp kitken urman éçene kérép yégérdé. E bérızdan, ağaçlar karañgılığınnan yene tavışı işétéldé. — Añladıgız mı?.. Bér-bérébézné béłmi-béz... Bérer ay uzsın, annan xeberleşérbéz... İşéttégézmé?!

Başka kürénmedé hem deşmedé zur xuca. Ul kérép yugalğan tarafta şartlap botak sınganı gına işétéldé barı.

Kül yağınnan yardım sorap kıçkırgan avazlar işétélgeç te, anı-monı uylamıyça suga sikérgen Fidail yar çitene üz xatını Asiyené alıp çıktı. Taksist égét yağıp cibergen uçak yanında anıñ éçken suvın kostırdılar, yasalma sulış aldırdılar. Asiye üzén kotkaruçınıñ kém ikenlégen tanımayan idé elé. Şuñadır, eléden-élé iñgıraşuga oxşaş aaz çıgarıp, üz-üzén beléşmiçe: « Arslan... arıslanı... » — dip, bér ük süzlerné kabaladı.

Yar çiténdegé yuyış, salkın komga barıp kaplandı Fidail. Urman şavın, çart ta çort kilép yangan uçak tavışın işétesé kilmi idé anıñ. Kül urtasınnan üzé yözép çıkkán Gulya-Gölsine, elle kay arada anadan tuma çışénép atkan da, aldın-artın uylamıyça, sabıy bala sıman uçak eylesesinde sikér-gelep yöri. Üzé sikérgeli, üzé bérözlekséz Fidailné maktıy:

— Çın géroy iken sin, ipteş militsionér... Siña ordén tiés!.. Méne égét içmasa... Méne égét... — dip, sikérgelegen köyge takmaklıy. Añlaşılса kirek, Gulp-Gélsine géne түгél, yar çitende hiçкém Fidail bélen Asiyeněñ бér-béreне kém buluvı xakında bélni hem uvéna da kitérép karamıy idé.

E Fidail bélni işétmedé, añışmadı hem kürmedé. Un barmaklap salkın komnı tırnıy idé ul. Ayakların, kulların, üz-üzén kaya kuvyarga bélni özgelene. Bötén dönya, bötén kэшélék karşında risvay itélgen, tübenlékke töşérélgen kэшé sanıy üzén! Uçak tiresénde sikérgelegen kéneri de añı mıskıl ite, añardan köledér sıman... Tübenlék... Nindi tübenlék... Xurlık... Nindi olı xurlıkka töşérélgen bit ul! Uçaktan küterélgen yalkın télleré bulıp, alar da añardan köle, anı mıskıl itép uynıy, yalt-yolt itedér sımak toyıldı añarga. Uç töplerén kom aşadı, tэш aralarında yuэш kon şıgırdadı Fidailnéñ...

— Siña ordén tiés, ipteş militsionér, ordén... — dip takmaklavında, sikérgelevénde devam itken kéneri Fidail yanınçan da urap uzarga olgérdé.

— Méne digen égét... Arıslan diseñ de arıslan içmasa!..

Şunda, cir astınnan üsép çıktımı, çeçleré tuzgıgan, östé-başı manma su bulgan Cantimér kalıktı elle kayan gına. İñ élék Fidailden talep itté ul nidér... Tégésé cavap kaytarmağaç, taksist yanına .yögérép kildé, anı ciltéretté:

— Parol? -Par-r-ro-o-ol?!!

Kıçkırıp kına yılamıy idé biçara. Tézlenép, ayak oçlarına yatıp yalvara üzéne kiregén. Añlavçı yuk... Alay da borıp çıkmagaç, Gulya-Gölsinege tagıldı:

— Parol?.. Par-r-rol kirek?!!

— Parolséz géne al... Parolséz de riza, Cantimér, — dip tuktap kaldı tégésé. Koçak-laşırga iténép, iké kulın Cantimérnéñ, iñbaşlarına taba suzdı.

— Sin miña küptey oşıy idéñ, Cantimér...

Time miña, — dip, karlıkkan tavış bélen kıçkırıp, can-fermanga akırıp ciberdé Jantkiér.

— Sin түгél!.. Miña parol kirek... Par-r-rol!..

Añına kilgen Asiye, başın kalkıtıp, iñ élék ozak kına kül östéndege şadra dulkın-narga tékelép utırdı. Anda, kömэш teñkelerén élkıldatıp, balıklar sikéréşép uynıy. Güvye tonık kına töşép torgan ay nurlarınнан yetme üre idé sıman alar.

Sürenlene, süne barıp, kümér hem kölge evérélép kalgan neni uçak karşısında Gulya-Gölsine taksistka üzénéñ xislerén añlatu bélen meşgul...

...Kinet, uylamagan cirden, salkın cil isép kuydı şunda. Tın da almıy tamaşa kılıp torgan naratlar derrev şavlaşırğa kéréşté. Avır kevseleré sıkrap-iñrep kuydı. Kipken kemiş sabakları sulık-sulık itté... Tésleré-téske berélép kalıranırğa kéréşté Asiye. İrenneré sliva kabıgı siman şemexelenép çıktı. Bala yonı baskan ayakların, iñbaşların koçaklarga, cılıtırğa iténdé ul. Tuña... Cılı kirek, cılı citmi aña. Cılı... Cılı birücé yuk.

Başın tüben salındırıp kül çitennen yalanayak atlap kitken Fidailneñ şevlesé éragaygannan-éragaya bardı. Ul elé üzén alda nerse kötesén, niler bulasın bélmi, küz aldına da kitere almıy idé...

Mamadış, Kazan. 1986 - 1988 éllar.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Günümüzde Tataristan Cumhuriyeti merkez olmak üzere, yeryüzünün çeşitli iklimlerinde yaşayan Tatar Türkleri, geçmişin yıkıp yıprattığı kimliklerini, kültürlerini kaybetmeden, yeniden Türk ve dünya halkları içindeki eşsiz yerini almanın mücadelesini büyük bir çabayla sürdürmektedirler.

Türk lehçe ve şiveleri arasında en eski yazı dili geleneğine sahip olan lehçelerden birisi de Kazan-Tatar lehçesidir.

Bu çalışmamızda Çağdaş Kazan-Tatar Dili ve Edebiyatı'nın günümüzdeki önemli temsilcilerinden olan Rinat Muhammedi'nin "Kéneri Çitlék Koşı" romanını dil yönünden ele alıp, romandan hareketle Kazan-Tatar Dil ve Edebiyatı hakkında bilgi vermeye çalıştık.

Yaklaşık dört buçuk asırdır yoğun bir Rus baskısı altında günümüze kadar gelmiş olan Kazan-Tatar lehçesi, bu baskı karşısında yok olmamış, aksine bu baskı ve zorlamalar karşısında yıkılmazlığını göstermiştir.

Ruslar tarafından zaman zaman sekteye uğratılmasına rağmen köklü bir geçmişe sahip olduğu için günümüze kadar varlığını devam ettirip gelişen, yüzyıllar boyunca da gelişerek ilerleyeceğine inandığımız Kazan-Tatar Dili ve Edebiyatı, her dönemde kendini geliştirecek, ayakta tutacak eserler ortaya koymuştur.

Sonuç itibariyle; bu çalışma dolayısıyla ayrıntılı bir şekilde inceleme fırsatı bulduğumuz, Kazan-Tatar Dili ve Edebiyatı, günümüz Türk lehçe ve şiveleri arasında vazgeçilmez bir yerinin olduğunu göstermiştir.

Tataristan Yazarlar Birliği Başkanı ve Tataristan milletvekili olan Rinat Muhammedi, "Kéneri Çitlék Koşı" romanıyla Kazan-Tatar Türkçesi'ni güzel bir şekilde yansıtmıştır.

Bu çalışmamızda, Kazan-Tatar Türklerinin tarihini, dilini, edebiyatını, Kazan-Tatar Türkçesi'nin temel özelliklerini ve dilbilgisi ögesi olarak romanda geçen sıfat-fiil eklerini tespit edip inceledik. Romanda 1345 sıfat-fiil eki bulup, bunları özelliklerine, işlevlerine göre ele aldık, listeledik ve diğer Türk lehçelerindeki şekilleriyle kıyasladık. Kazan-Tatar Türkçesi'ndeki bu dilbilgisi öğelerinin tarihi süreç içerisinde ortak Türk yazı dilinden zamanla şekil itibarıyla değiştiklerini tespit ettik. Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Kazan-Tatar Türkçesi'nde de sıfat-fiil eklerinin önemli cümle içi unsurları olarak, özneyi, nesneyi, yeri ve zamanı şekillendirdiğini incelediğimiz örneklerde gördük. Bu çalışmamızın temelini oluşturan romanın çevriyazısının ve tamlama halinde listeleyerek ortaya koyduğumuz sıfat-fiillerin, başka çalışmalar için kaynak teşkil edeceğine inanıyoruz.

KAYNAKÇA

KİTAP:

Akpınar, Yavuz, **İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri, Fikir Eserleri, C.2, Ötüken, Ankara, 2004.**

Banguoğlu, Tahsin, **Türkçenin Grameri, Baha Matbaası, İstanbul, 1974.**

Bayraktar, Nesrin, **Türkçede Fiilimsiler, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2004, s. 7.**

Borhanova, H. B., Veliullina, Z. M., Ganiyev, F. A., Zekiyev, M. Z., Zinnetullina, K. Z., İbrahimov, S. M., Segitov, M. A., Selimov, X. X., Tumaşeva, D. G., Xisamova, F. M., Fettaxova, R. F., **Tatar Grammatikası, Morfolojiya, C. II, İnsan Yay., Kazan, 2002.**

Bozkurt, Fuat, **Türklerin Dili, KB, Ankara, 2002.**

Buran, Ahmet, Alkaya, **Oğuz, Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ, Ankara, 2001.**

Caferoğlu, Ahmet, **Türk Kavimleri, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988.**

_____, **Türk Dili Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul, 2000.**

Cebeci, Dilâver, **Men Kazanga Baramen, TDAV Yay., İstanbul, 2000, s. 21.**

Coşkun, Volkan, **Özbek Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2000.**

Çengel, Hülya Kasapoğlu, **Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi, Akçağ, Ankara, 2005.**

Deliömeroğlu, Yusuf, **Tatarlar ve Tataristan**, Avrasya Kalkınma Derneği Yay., Ankara, 1997.

Devlet, Nadir, **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi, (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi – 1917-1919)**, Ötüken, İstanbul, 1998.

Devlet, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, TDK Yay., Ankara, 1999

Ercilasun, Ahmet Bican, **Örnekleriyle Bugünkü Türk Alfabeleri**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1993, s. 21.

Ergin, Muharrem, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul, 2001, s. 3, 49.

Güneş, Sezai, **Türk Dili Bilgisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlük Matbaası, İzmir, 2003.

Halikov, A. H., **Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale**, TDAV Yay., İstanbul, 1995.

Hatiboğlu, Vecihe, **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1982.

Karamanlıoğlu, Ali, **Türk Dili**, Beşir Kitabevi, Ankara, 2002.

Koç, Kenan, Doğan, Oğuz, **Kazak Türkçesi Grameri**, Kitabevi, Ankara, 2004.

Kolcu, Ali İhsan, **Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı**, Salkımsöğüt Yay., Ankara, 2004.

Korkmaz, Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bigisi)**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2003.

Kara, Mehmet, **Türkmence**, Akçağ, Ankara, 2001.

Muhammedi, Rinat, akt. Öner, Mustafa, **Sırat Köprüsü (Sultan Galiyev)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1993.

_____, akt. Öner, Mustafa, **Rusya'da Demokrasi, Bir Tatar Parlamenterin 1990-1995 Hatıraları**, Ötüken, Ankara, 1996.

Öner, Mustafa, **Bugünkü Kıpçak Lehçesi, (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri)**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1998.

Özkan, Fatma, **Abdullah Tukay'ın Şiirleri**, TKAE Yay., Ankara, 1994, s. 958

Özkan, Nevzat, **Türk Dünyası (Nüfus, Sosyal Yapı, Dil ve Edebiyat)**, Geçit Yay., Kayseri, 1997.

Ratanenka, Elena, **Kazaxskaya Grammatika Dlya Russkoyazıçnıx**, A-Level, Almatı, 2004.

Rısbaeva, G. K., **Kazak Tili, Grammtikalık Anıқтаğış**, Sözdik-Slovar, Almatı, 2000.

Rorlich, Azade-Ayşe, çev. Süreyya, Mehmet, **Volga Tatarları**, İletişim Yay., İstanbul, 2000.

Safiullina, F. S., Zekiyev, Mirfatih Z., **Nezergé Tatar Edebi Télé**, Megarif Neşriyatı, Kazan, 2002.

Üstüner, Ahat, **Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2000.

Yüce, Nuri, **Türkler (Türk Dili) İA, C. XII**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 517.

Zekiyev, Mirfatih, Z., **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, Selenge Yay., İstanbul, 2006.

Zenkovsky, Serge, çev. Kantemir, İzzet, A., **Rusyada Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.

Zeynalov, Ferhat, çev. Yusuf Gedikli, **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi**, Cem Yay., İstanbul, 1993.

ANSİKLOPEDİ:

Yuziyev, Nil, Özkan, Fatma, Türkoğlu, İsmail, Söylemez, Orhan, Celal, Hayrat, **Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Tatar Edebiyatı II**, C. 18, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001.

Yuziyev, Nil, Öner, Mustafa, Türkoğlu, İsmail, Söylemez, Orhan, Celal, Hayrat, **Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Tatar Edebiyatı**, C. 19, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001.

Zekiyev, Mirfatih Z., Urmançiyev, Fatih, Öner, Mustafa, Develi, Hayati, Temizyürek, Fahri, Akca, Hakan, Akca, Göksel, **Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, C. 17/1, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001.

MAKALE:

Benzing, Johannes, “Türk Dillerinin Sınıflandırılması”, **Tarihi Türk Şiveleri**, TKAE Yay., Ankara, 1998, s. 3.

Davutov, Resi, “Bir Tatar Yazarın Trajedisi”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 3, Bahar, TDK, Ankara, 1997, s. 177.

Erol, Ali, ‘‘Gaspıralı İsmail Bey ve Maarifçiler’’, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Gaspıralı İsmail Bey ve Dilde Birlik Sayısı**, Güz/1, S. 12/1, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2001.

Güllüdağ, Nesrin , ‘‘Büyük Türkçü Fikir Adamı Gaspıralı İsmail Bey’’, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Gaspıralı İsmail Bey ve Dilde Birlik Sayısı**, Güz/1, S. 12/1, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2001.

Gülsevin, Gürer, ‘‘Türkçede ‘‘Sıra Dışı Ekler’’ ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine’’, **V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2005.

Gündüz, Necla Yalçınır , ‘‘Gaspıralı İsmail Bey ve Dilde Birlik’’, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Gaspıralı İsmail Bey ve Dilde Birlik Sayısı**, Güz/1, S. 12/1, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2001.

Gürses, Hasan Basri, ‘‘Bilinmeyen Tarih: Sultan Galiyev’’, **Ulusal Dergi**, S. 4, Güz, 1997. (<http://www.tawish.org>)

Kanlıdere, Ahmet, ‘‘Kazan Tatarları Arasında Tecdid ve Cedit Hareketi (1809-1917)’’, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, S.46, Yaz, İstanbul, 1997.

Maraş, İbrahim, ‘‘Kazan Türkelerinde Ceditçilik Düşüncesi’’, **İslâmiyat** 7, S. 4, Ankara, 2004.

Öner, Mustafa, ‘‘Abdullah Tukay’ın Bir Şiiri: Şürelî’’, **EÜ Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları VI**, EÜ Yay., İzmir, 1991.

_____, ‘‘Kuzey-Batı Türkçesinde –nİ Ekli Zaman Zarfları’’, **Türk Dili**, S. 597, Eylül, 2001, s. 267-275.

_____, ‘‘Tatar Şiiri İçin Bir Örnek: Nurmhammet Hisamov’’, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 3, Bahar, TDK, Ankara, 1997, s. 193.

Özkan, Fatma, “Yirminci Yüzyılda Tatar Şiiri”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, **Türk Şiiri Özel Sayısı V**, S. 531, Mart, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1996.

_____, “Abdullah Tukay’ın Halk Edebiyatıyla İlgili Düşünceleri”, **Milli Folklor**, S. 16, Ankara, 1992, s. 30-31.

Öztekten, Özkan, “Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Arasındaki Eş Seslilik İlişisine Birkaç Örnek”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.3, Bahar, TDK, Ankara, 1997, s.197.

Sadoğlu, H., “Rus Dil Politikaları ve Bugünkü Türk Lehçeleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 141, Aralık, 2002, s. 169-182.

Şahin, E., “KazanTatar Türklerinin Latin Alfabeti Mücadelesi”, **Türk Dünyası Tarih-Kültür Dergisi**, **Temmuz**, TDAV Yay., İstanbul, 2003, s. 42-45.

Şekürov, Ferit, “Abdullah Tukay’ın Gizlenmiş İki Şiiri”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 3, Bahar, TDK, Ankara, 1997, s. 188.

Şirin, Hatice, “Prof. Dr. Mirfatih Zekiyev (Hayatı ve Eserleri)”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Yaz/S. 16, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2003.

_____, “Ayaz İshaki’nin Mektubu”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 11, Bahar, TDK, Ankara, 2001, s. 114.

Tavkul, Ufuk, “Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler”, **Kırım Dergisi**, 12(45), Ankara, 2003, s. 6. (<http://turkoloji.com.edu.tr>)

Temir, Ahmet, “Türk Şivelerinin Tasnifi”, **Türk Dünyası El Kitabı, (Dil-Kültür-Sanat)**, C. 2, TKAE Yay., Ankara, 1992, s. 216.

Temir, Ahmet, “Kuzey Türkleri Edebiyatı (Tatar-Başkurt)”, **Türk Dünyası El Kitabı (Edebiyat-Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)**, C. 4, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998.

Tumaşeva, Dilara, “ Sibiryaya Tatarlarının Dili ve Eski Türk Abideleri”, **III. Uluslararası Türk Dil Kurultayı**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1966, s. 1161.

Zaripova-Çetin, Çulpan, “Tatar Edebiyatının Gelişimi”, **Akademik Bakış Dergisi**, S. 9. (<http://www.akademikbakis.org>).

Zekiyev, Mirfatih, Z., Musaoğlu, Mehmet, “Tatarlar ve Tatar Etnoniminin Anlamı Üzerine”, **Türkolojisinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.

SÖZLÜK:

Ahmetyanov, Rifkat, Muhammetdinov, Rafael, Nuriyeva, Fanuzya, Ganiyev, Fuat, **Türkçe-Tatarca Sözlük**, İnsan Yay., Moskova, 1997.

Ganiyev, Fuat, Ahmetyanov, Rifkat, Açoğöz, Halil, **Tatarca-Türkçe Sözlük**, İnsan Yay., Kazan-Moskova, 1997.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, KB, Ankara, 1991.

Parlatır, İsmail, Gözaydın, Nevzat, Zülfikar, Hamza, Aksu, Tezcan, Türkmen, Seyfullah, Yılmaz, Yaşar, **Türkçe Sözlük**, C. 1, A-J, TDK, Ankara, 1998.

_____, **Türkçe Sözlük**, C. 2, K-Z, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1998.

Şçerbiniñ, V. G., **Bolşoy Russko-Türetskiy Slovar**, Jivoy Yazık, Moskva, 2006.

Tatar Téliññ Añlatmalı Süzlégé, III Cilt, Kazan, 1977.

BİLDİRİ:

Kanlıdere, Ahmet, “**Tatar Ceditçiliğinin Kökenleri**”, Tatarlar ve Tataristan: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu, Marmara Üniversitesi, 27 Şubat 2003.

Şahin, Erdal, “**Tataristan Cumhuriyeti’nin Latin Alfabeti Mücadelesi** ” Tatarlar ve Tataristan: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu, Marmara Üniversitesi, 27 Şubat 2003.

ELEKTRONİK KAYNAK:

<http://www.akademikbakis.org>

<http://www.allrus.info/main.php>

<http://www.law-order.ru/reference/ru>

<http://www.tawish.org>

<http://turkleronline.com/TATARCA SÖZLÜK>

<http://turkoloji.com.edu.tr>

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Tatarca>